

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Державна кримінально-виконавча служба України

ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

**ФОРМУВАННЯ
ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ
ЗАЛУЧЕННЯ
ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПРАЦІ**

*

**НАУКОВА
МОНОГРАФІЯ**

Київ – 2022

УДК: 34.06:343.823

Ф 28

Рецензенти:

Т. О. Коломоєць, д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України (Запорізький національний університет);

А. М. Колодій, д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Академії наук вищої школи України, Заслужений юрист України (ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»);

В. А. Мандрагеля, д-р філос. наук, професор (ДЗВО «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України).

За загальною редакцією

д-ра політичних наук, професора Шульженка Ф. П. (перша частина),

д-ра юридичних наук, професора Кузьменко О. В. (друга частина).

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

(Протокол № 6 від 3 лютого 2022 р.)

Ф28 Формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці : монографія / під ред. Ф. П. Шульженка (перша частина), О. В. Кузьменко (друга частина). Київ : ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 2022. 441 с.

Монографічне дослідження виконане на замовлення Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України і підсумовує результати фундаментального наукового дослідження зі складної, багатогалузевої та надзвичайно важливої проблеми розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного та людського потенціалу, якою є виконання кримінальних покарань.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці (філософські, правові, організаційно-управлінські, господарські, податкові аспекти) як особливої, об'єктивно необхідної системи правових, організаційних та економічних заходів, спрямованих на вирішення проблеми трудової зайнятості.

Здійснено комплексне дослідження стану правового регулювання і практики застосування законодавства з питань залучення засуджених до праці і на цій основі сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства України.

Робота адресується не лише криміналістам, а й тим академічним та практикуючим юристам, у сфері професійних інтересів яких знаходяться проблеми на стику конституційного права, міжнародного права прав людини, трудового права та кримінально-виконавчого права в контексті європеїзації чинного законодавства України.

© Колектив авторів, 2022

© ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 2022

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

- Кузьменко О. В.**, доктор юридичних наук, професор – розділи 10, 12;
Шульженко Ф. П., доктор політичних наук, професор – вступ, розділ 2;
Омельченко А. В., доктор юридичних наук, професор – розділ 16;
Волкова Ю. А., доктор юридичних наук, професор – розділ 9;
Чорна В. Г., доктор юридичних наук, професор – розділ 7;
Гайдулін О. О., доктор юридичних наук, доцент – розділ 1;
Кравченко М. Г., доктор юридичних наук – розділ 5;
Пожидаєва М. А., доктор юридичних наук, доцент – розділ 11;
Гришко О. М., кандидат юридичних наук, доцент – розділ 3;
Сагайдак Ю. В., кандидат юридичних наук, доцент – розділ 6;
Фукс Н. А., кандидат економічних наук, доцент – розділ 8;
Шаркова І. М., кандидат юридичних наук, доцент – розділ 4;
Уложенко В. М., кандидат юридичних наук – розділ 13;
Богдан Б. В., кандидат юридичних наук – розділ 14;
Шевченко Л. В., кандидат юридичних наук – розділ 15.

ПЕРЕДМОВА

Одним із важливих напрямів комплексної державно-правової реформи в Україні є подальша демократизація кримінально-виконавчої політики, удосконалення форми та змісту законодавства, яке регулює відносини у сфері застосування державного примусу і виконання кримінальних покарань, задля забезпечення стабільного публічного порядку, суспільної безпеки, прав і свобод людини.

Монографічне дослідження, проведене науковцями юридичного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» за темою «Формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці», є актуальним і своєчасним. Питання, що розглядаються в ньому, є в переліку проблем та перебувають у центрі постійної уваги Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Наразі у Верховній Раді України здійснюється відповідна законопроектна робота, узгоджуються матеріальні та процесуальні норми кримінального та кримінально-виконавчого права, вносяться зміни до чинних і напрацьовуються нові законодавчі акти.

Зокрема, в 2019–2020 роках внесені зміни до Законів України «Про кримінально-виконавчу службу», «Про пробацію» та інших. Знаходиться на розгляді в парламентських комітетах проект закону про пенітенціарну систему.

У перспективі розгляд законопроектів: «Про превентивні та компенсаційні заходи у зв'язку з неналежними умовами тримання засуджених та осіб, взятих під варту»; «Про створення правового інституту превентивної скарги для осіб, які утримуються в неналежних умовах у місцях несвободи, піддаються катуванню та іншому жорсткому, нелюдському або такому, що принижує гідність, виду поводження»; «Про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій».

Відповідно до гуманістичних загальнолюдських цінностей, з нагоди 30-річчя незалежності України, у лютому 2022 року Верховною Радою України в першому читанні підтриманий Закон України «Про амністію», згідно з яким має відбутися дострокове звільнення з місць ув'язнення 1179 осіб.

Парламентом, його відповідними комітетами, а також органами виконавчої влади здійснюються інші заходи, передбачені «Національною стратегією у сфері прав людини», що затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року.

У порядку парламентського контролю здійснюється моніторинг виконання зазначених та інших нормативно-правових актів, забезпечення належного виконання рішень Європейського суду з прав людини, а також діяльності Генеральної прокуратури, органів виконавчої влади щодо протидії катуванням у сфері кримінальної юстиції, реалізації законних інтересів засуджених та осіб, узятих під варту, забезпечення формування наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до зазначених осіб.

Народними депутатами України, відповідальними працівниками апарату парламенту у співпраці з громадськими організаціями здійснюються моніторинги діяльності пенітенціарних установ. Так, на початку 2022 року вивчалася з відповідним наступним реагуванням діяльність пенітенціарних установ щодо виконання вимог законодавства із забезпечення прав засуджених в установах Міністерства юстиції України Дніпропетровської та Полтавської областей.

Викладені в монографії результати дослідження щодо формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці є позитивною спробою наукового осмислення та прогностики юристами економіко-правового профілю стану та перспектив пенітенціарної системи, унормування існуючих правових неузгодженостей Кримінально-виконавчого кодексу та Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», інших нормативно-правових актів, ефективного використання фінансів, виробничої та матеріальної бази установ

виконання покарань, удосконалення механізму захисту прав ув'язнених осіб, організації їх виробничої діяльності та інших.

Заслуговує на увагу підхід авторів монографії до з'ясування як теоретико-правових, так і практичних аспектів удосконалення діяльності системи виконання кримінальних покарань, а також організації діяльності служби пробачії. Слушним є також компаративний підхід до аналізу проблем відбування покарань у місцях позбавлення волі різними категоріями засуджених, у тому числі жінками та неповнолітніми особами в країнах сталої демократії.

**Народний депутат України
Тарасенко Тарас Петрович**

ЗМІСТ

ВСТУП	9
ЧАСТИНА ПЕРША. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	13
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ПРОЦЕСУ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА....	15
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ГУМАНІТАРНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ.....	38
РОЗДІЛ 3. ГУМАНІСТИЧНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ У ПРОЦЕСІ ЇХ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ	70
РОЗДІЛ 4. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ УРАЗЛИВИХ ОСІБ ТА ЇХ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЩОДО ПРАЦЮЮЧИХ ЗАСУДЖЕНИХ: ПИТАННЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ.....	103
РОЗДІЛ 5. ОБОВ'ЯЗОК ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНОГО НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ НІМЕЧЧИНИ.....	130
ЧАСТИНА ДРУГА. ПРАВОВА РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАЛУЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПРАЦІ.....	155
РОЗДІЛ 6. ПРАЦЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ	157
РОЗДІЛ 7. ПІДВИЩЕННЯ ТРУДОВОЇ МОТИВАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ	182
РОЗДІЛ 8. ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ (ПОШУК НОВИХ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ)	208
РОЗДІЛ 9. ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА ПРАЦЮ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ	237
РОЗДІЛ 10. ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА КОНТРАГЕНТСЬКИХ ОБ'ЄКТАХ	258

РОЗДІЛ 11. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОПОДАТКУВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ	282
РОЗДІЛ 12. ЗАМІНА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ВИПРАВНИМИ РОБОТАМИ ЯК СПОСІБ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ	295
РОЗДІЛ 13. ПРАВО НА ОСВІТУ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ У ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ МОТИВАЦІЇ ДО ПРАЦІ	320
РОЗДІЛ 14. ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ: ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇН.....	346
РОЗДІЛ 15. ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	371
РОЗДІЛ 16. СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ТА ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ПІСЛЯ ВІДБУТТЯ ПОКАРАННЯ	407
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	433

ВСТУП

Упродовж тривалої історії організованого соціуму сутність і співвідношення морально-правових категорій «злочин» і «кара» завжди були предметом особливої уваги держави та її владних інституцій, суспільства і окремих громадян.

З'ясування сутності та співвідношення цих жорстко пов'язаних категорій було предметом досліджень низки мислителів і науковців минулого, а концептуальне оформлення результатів наукових пошуків найбільш системно було викладене Ч. Беккаріа, Дж. Бенґамом, П.М. Фуко та іншими.

З плином часу в процесі когнітивного розвитку суспільної свідомості сформувалося практичне сприйняття цих пов'язаних соціальних феноменів як покарання за певні дії чи бездіяльність, заборонені державною владою, як категоричний імператив, детермінанта усунення загроз і небезпек як для індивіда, так і для соціуму в цілому.

Правовий інститут кримінального покарання в суспільній свідомості трансформувався відповідно до розвитку держави і соціуму від нижчих до вищих форм їх досконалості і був матеріалізований в нормативно визначеній системі кримінальних покарань.

Протягом історії людства змінювалося розуміння сутності, мети, видів покарань та процедури їх застосування: від позбавлення життя до позбавлення волі, від покарання тіла до покарання духовного, як зазначав свого часу П.-М. Фуко.

Сутність, мета, види та процедура застосування примусу залежать від форми держави та її політико-правового режиму. В умовах тоталітаризму покарання (примус держави) застосовується не лише за вчинені заборонені дії, а також і за незгоду з державною ідеологією, для обмеження прав людини та утримання суспільства в підпорядкуванні держави.

У таких державах як форма, так і зміст кримінального та кримінально-виконавчого законодавства мають жорсткий характер, закріплюється розширений нормативний перелік заборон і обмежень, на відміну від демократичних режимів.

У тоталітарних державних утвореннях основним акцентом покарання є ув'язнення, жорсткість утримання в місцях позбавлення волі, значне звуження прав і свобод засуджених та примусова праця.

У демократичних суспільствах, які обрали соціально-правовий орієнтир державності, де гарантується та забезпечується принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, проблема вдосконалення кримінально-виконавчої політики набула нового гуманістичного змісту, здійснюється декриміналізація законодавства, набувають поширення нев'язничні, альтернативні види покарань.

Основною метою кримінальних покарань як необхідного державного примусу в контексті загальної та соціальної превенції є зниження рецидивної злочинності (яка в Україні сягає 30 відсотків), виправлення та ресоціалізація осіб, які вчинили злочини.

Особливе місце в ресоціалізації засуджених відводиться залученню їх до сталих трудових відносин як умови їхнього виправлення, усупільнення, формування у них поваги до права, прийняття позитивної системи цінностей та відмови від делінквентної поведінки.

Проблема вдосконалення кримінально-виконавчої політики на засадах гуманістичних цінностей була і залишається одним із провідних завдань юриспруденції.

Питання розробки та обґрунтування оптимальної моделі залучення засуджених до праці є надзвичайно актуальними, оскільки в Україні на початок 2021 року лише третина осіб, які перебували в місцях ув'язнення, була забезпечена роботою, а їхня реальна заробітна плата – нижчою за мінімальну, водночас кількість працездатних осіб у місцях ув'язнення складала всього 60 відсотків.

Зазначені питання є предметом дослідження, проведеного науково-педагогічними працівниками Юридичного інституту Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» на замовлення Держдепартаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України, результати якого викладені в запропонованій монографії.

У монографії із застосуванням сучасних загальнотеоретичних і спеціальних методів юриспруденції розглядаються проблеми подальшої трансформації кримінально-виконавчої політики України, основним компонентом якої є залучення до праці засуджених як умова їх ресоціалізації, правові засади та практика правового регулювання їхньої праці. Розглядаються актуальні питання удосконалення пенітенціарного процесу та кримінально-виконавчого законодавства, забезпечення прав і свобод засуджених, унеможливлення зловживання правами засуджених як особливої категорії уразливих осіб, компаративно-правові аспекти регулювання праці засуджених в інших країнах.

Також у монографії викладені результати дослідження щодо праксеологічної компоненти реалізації права засуджених на працю, методи та форми залучення їх до праці, а також питання залучення до трудової діяльності ув'язнених жінок тощо.

Означені в монографії й проблеми, які потребують з'ясування шляхів удосконалення кримінального та кримінально-виконавчого права, а також відповідних юридичних процедур застосування їх норм.

У процесі проведеного дослідження вивчені також проблеми, які вимагають компаративного та міжгалузевого дослідження відносин, що є предметом регулювання конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-виконавчого, трудового та фінансового права, економічної науки.

На основі проведеного аналізу наукової теоретичної бази та емпіричних даних у змісті монографії та загальних висновках викладена авторська позиція щодо формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці. В роботі також розглядаються питання пробації, розкриті форми та методи її здійснення в країнах традиційної демократії.

Результати дослідження сприятимуть подальшим науковим розробкам у напрямі теорії пенології та пенітенціарії, удосконаленню та європеїзації законодавства України у сфері кримінально-виконавчого права.

Головні сподівання покладаються на організаційні заходи щодо подальшого реформування пенітенціарної системи в Україні на основі запропонованої моделі ресоціалізації засуджених у процесі праці в місцях позбавлення волі, реалізації порад та рекомендацій, висунутих за результатами дослідження.

Також результати роботи можуть бути корисними при підготовці програм, методичних розробок з навчальних дисциплін «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право», «Трудове право України», науково-практичних коментарів до відповідних законодавчих актів, довідкової та методичної літератури, підручників, навчальних і практичних посібників для студентів юридичної спеціальності, курсової підготовки та перепідготовки кадрів Державної кримінально-виконавчої служби України.

Отже, робота адресується не лише криміналістам, а й тим академічним та практикуючим юристам, у сфері професійних інтересів яких знаходяться проблеми на стику конституційного права, міжнародного права прав людини, трудового права та кримінально-виконавчого права в контексті європеїзації чинного законодавства України.

Авторський колектив пропонує практикуючим криміналістам, усім зацікавленим особам якомога активніше долучитися до процесу вивчення та конструктивного обговорення результатів монографічного дослідження та чекає на зустрічні пропозиції та можливі альтернативні думки з цієї проблематики.

**Федір Шульженко,
доктор політичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України**

ЧАСТИНА ПЕРША

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ПРОЦЕСУ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Ув'язнення завдає людині непоправної шкоди, як і його смерть.

Джордж Бернард Шоу

Нарікання ув'язнених на те, що вони приречені Провидінням до гріховності, має таку ж саму підставу, яку могли би мати скарги тварин на те, що Бог не створив їх людьми.

Макс Вебер

1.1. Філософсько-правове підґрунтя ідеї виправлення засуджених у її історичному розвитку

Онтологія Злочину та Покарання є найдраматичнішим смислотвірним вузлом загальнолюдської філософії права. Ця трагедійна діалектика постійно оголює екзистенційну сутність Людини, яка приречена до довічного саморозгортання власної свободи. Однак при цьому індивід у процесі свого перманентного вивільнення змушений постійно уникати самогубної руйнації своєї Богом даної зв'язаності з органікою суспільного буття.

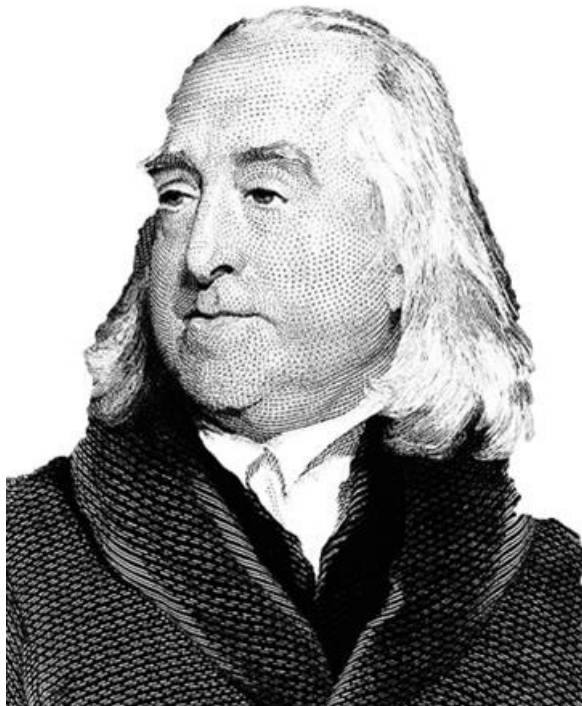
У світлі цих спалахів аксіологічного протиставлення свободи й неволі, що супроводжує всю історію людства, постає зрозумілою незмінна актуальність проекту «Ідеальної В'язниці», образ якої досить іронічно співтрансформується разом зі змінами уявлень про оптимальну модель справедливого та гуманного суспільства [1].

Тривалий час у *пенології* як загальному вченні про покарання безумовно панувала архаїчна доктрина карального воздаяння злочинцю за його протиправну і тому асоціальну поведінку. При цьому держава не тільки жодним чином не приховувала своєї помсти бунтівному відступнику через абсолютно надійну і максимально сувору його примусову ізоляцію, а навпаки – нарочито це демонструвала широкій публіці. Стародавні в'язниці-фортеці кремлівсько-замкового стилю й понині є найвідомішими історичними пам'ятками в багатьох столицях світу, а їхні екстер'єри – «візитними картками» Лондона, Парижа, Венеції, Петербурга, Москви тощо.

Жорстокість поводження з покараними постійно виправдовувалася з позицій «вибіркової, дискретної людяності», для якої надзвичайно справедливим і гуманним є такий

режим, коли законослухняні члени суспільства на певний час (або навіть довічно) звільняються від небезпеки співіснування з його нелояльними членами. Саме тому держава завжди залюбки карала таких небажаних індивідів саме позбавленням волі.

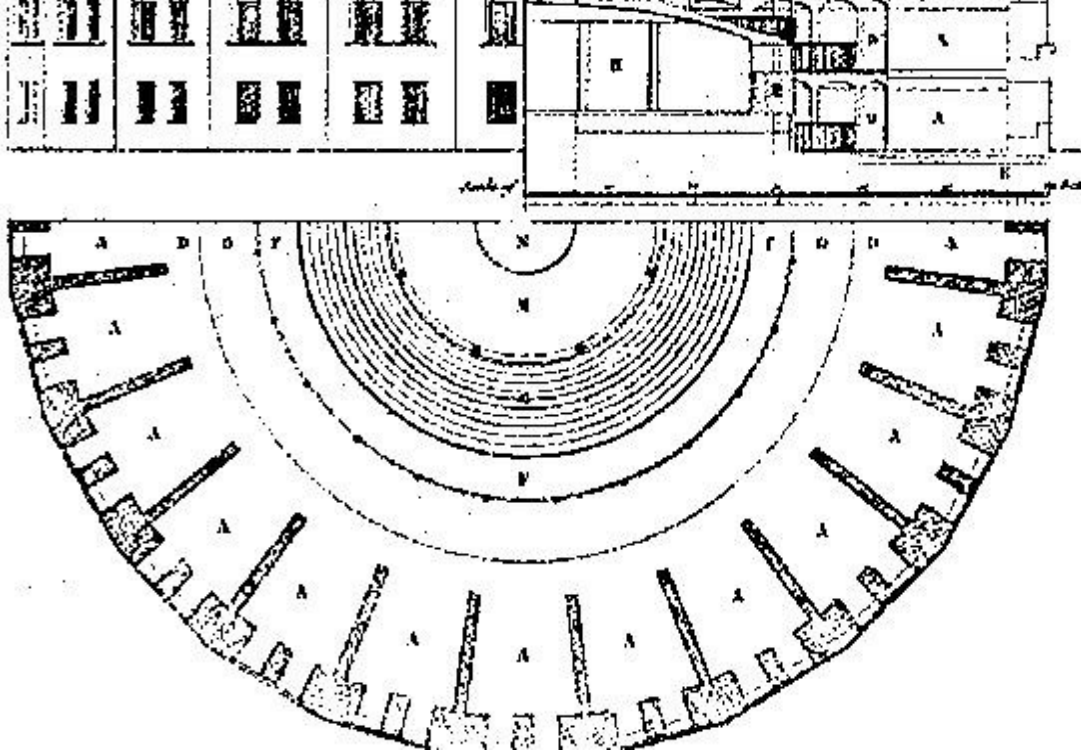
За таких умов логічним було не лише досягти невідворотності покарання та надійності суспільної ізоляції, а й гарантувати необхідну міру жорстокості, умовно симетричну суспільній небезпеці скоєного. Гаслом такої «Ідеальної В'язниці» як певної мікродержави (рівно як і самої держави в розумінні тотальної макров'язниці) з легкої руки Цицерона в римському праві [2], а згодом і в католицизмі та Третьюму Райху стало горезвісне: «Кожному своє» або «Кожному за його заслугами» (лат. *suum cuique*). Така філософія злочину та покарання сформувала відповідну парадигму виправлення засуджених у процесі ув'язнення, яка ґрунтувалася на абсолютизації суто психологічних причин злочинності. Це походить від архаїчної легістської аксіології, яка найбільш системно була розгорнута в давньокитайському філософсько-правовому вченні «фа-цзя» (法家 – «Школа законників») ще в V–II ст. до н.е. [3] та у вченні макіавеллізму європейського Ренесансу [4]. Відповідно до цієї кримінологічної концепції хижацька, асоціальна, злочинна природа, що нібито притаманна будь-якому індивіду¹, завжди проявляється в умовах ослаблення тотального державно-правового тиску влади на своїх підданих. Саме тому ця ідея тривалий час і практично в усіх стародавніх та середньовічних (станових) суспільствах реалізовувалася шляхом стресового залякування злочинця з розрахунком на те, що таким чином сформований умовний рефлекс слухняності буде спрацьовувати протягом всього його подальшого життя. Оскільки такий «педагогічний» прийом дивним чином нагадує примітивну дресуру дикої тварини з метою перетворення її на терплячу худобу для використання в домашньому господарстві, він може бути умовно названий «зоопсихологічним».

У добуржуазну епоху «Ідеальною В'язницею» мала бути установа з максимально суворим режимом тримання, що гарантував би абсолютно вражаюче збентеження злочинця через шоківу деформацію його психіки нелюдськими знущаннями над його тілом і душею. Праця ув'язнених визнавалася карою за

¹ Як виняток іноді визнавалася особлива «державотвірна» порода людей, представників «шляхетних» станів, для яких головним регулятором була їхня власна честь та гідність.

скоєні
забези
напри
1832)
п'яв «
зібрат
інспей
в'язні
(2) ма
ізольт
контр

для
ий
18-
гр.
ж
му
лої
(у),
гна
іна

Показово, що практично всі спроби реалізувати пенітенціарні ідеї Бентама є спробами вихопити та абсолютизувати якусь одну з цих засад, покладених у фундамент його проекту. Не дивно, що, оцінюючи саме ці загальні настанови, французький філософ і культуролог Поль Мішель Фуко (Paul-Michel Foucault; 1926–1984) визначав тюремну систему як «карцерну мережу», за зразком та подобою якої будується сучасний йому «карцерний» громадський устрій «атомізованого» суспільства, побудованого за принципом індивідуалістичної самоізоляції [8].

У 1974 р. М. Фуко, критикуючи Дж. Бентама, викривав цинізм та лицемірство всіх тогочасних спроб перевиховання ув'язнених і оцінював їх як приховане вбивство через калічення соціальної сутності людини: «В'язниця – це фізичне

знищення людей, і тих, хто в ній помирає, буквально і відразу, і тих, хто з неї виходить, але все ж помирає, хай і не від прямої її дії, оскільки, вийшовши з неї, не знайдеш ані роботи, ані інших джерел існування, сім'ї не заведеш. І, переходячи з однієї в'язниці до іншої, від одного злочину до іншого, ці люди врешті-решт піддаються фізичному знищенню» [9].

Насправді своїм ієрархічним переліком характеристик «Ідеальної В'язниці» Дж. Бентам намагався узагальнити пенологічні ідеї своїх попередників та стан їх реалізованості на кінець XVIII століття задля того, щоб підкреслити принципове новаторство своєї концепції.

Справа в тому, що тюремна установа капіталістичного гатунку на початковій стадії свого виникнення за своїм цілепокладенням та основними засобами реалізації завдань ув'язнення принципово не відрізняється від феодальної в'язниці, за винятком лише одного параметру. З посиленням капіталістичних тенденцій в суспільному житті вже не виключається запровадження у в'язниці різного виду оплачуваних обов'язкових робіт. Однак така праця мала бути виключно рабською (кабальною), спрямованою на погашення матеріальних витрат держави на утримання злочинця за принципом повної самоокупності такої «ідеальної» установи. Саме тоді й виникає ідея перевиховання через працю, яка, будучи контрверсійною до негативно руйнуючої, асоціальної поведінки, активно формує навички позитивно перетворювального, соціально корисного характеру. Згодом ідея трудового перевиховання набула економічних форм добровільної оплачуваної праці, щоправда із застосуванням специфічного організаційного забезпечення та окремих обмежень.

Джеремі Бентам випередив свій час принаймні на три століття, коли запропонував «новий спосіб отримання влади одного розуму над іншим» [10], що пояснює дивну актуальність його проекту в наш час. Якщо відволіктися від сумнівних техніко-організаційних та архітектурних дрібниць проекту Паноптикуму і зосередитись саме на цій його інтуїції, то справедливим буде наступне оціночне судження. Дж. Бентам закладав основи принципово нового підходу до організації тюремної справи і кримінально-виконавчого права, відповідно до якого метою перевиховання злочинця стає істотне корегування мотиваційної сфери його психіки. Таке виправлення як унормування девіантної поведінки стає можливим за умов залучення ув'язненого не до будь-якої трудової діяльності, а саме тієї, що сприяє творчому самовираженню індивіда через гармонізацію приватного волевиявлення та публічної волі.

Формування та реалізація такої соціально значущої і послідовно гуманістичної моделі пенітенціарного процесу безумовно потребує ретельного соціально-психологічного супроводу та моніторингу. Сучасна наука вже нагромадила значний арсенал відповідних методів соціальної інженерії та когнітивної психології. Серед них варто виокремити такі:

1) Метод *інтеріоризації*, розроблений О. М. Леонтьєвим у рамках діяльнісного підходу в психології, суть якого полягає в тому, що формування «внутрішньої» психічної діяльності (мислення) здійснюється шляхом перенесення певних моделей поведінки із «зовнішньої» (переважно трудової) діяльності [11].

2) *Логотерапія* як метод екзистенційної психотерапії, розроблений австрійським філософом та психотерапевтом В. Е. Франклом (Viktor Emil Frankl). Він передбачає, що характерні для особистості моделі людської поведінки формуються через прагнення знайти та реалізувати власний сенс життя, який є наявним у зовнішньому світі. Зокрема ідея цього методу сформувалася під час тривалого ув'язнення його автора в нацистських концтаборах, де він міг порівняти медичну практику за фахом, яка йому дозволялася певний час, з важкою примусовою фізичною роботою, до якої він там переважно залучався [12].

3) Сучасна система *психологічного професійного відбору*, яка має комплекс спеціальних діагностичних методик, засобів, процедур, що передбачає використання не лише прийомів

інтерпретації отриманої діагностичної інформації, а й прогнозування та корегування мотивації певної діяльності.

У сучасному суспільстві склалися не лише наукові, а й економічні, соціальні та, що дуже важливо, принципово нові технічні та організаційні можливості для контролю та корегування поведінки засуджених.

Історичний аналіз порушеної проблеми дозволяє з'ясувати дивну ідейну схожість та практичний взаємозв'язок між моделями досконалої держави та ідеальної в'язниці. Держава запозичує у в'язниці головну її ідею, що полягає в необхідності дієвого контролю влади над підвладними, яким завжди іманентне природне тяжіння до все більшої особистісної свободи та все меншої контрольованості з боку будь-кого. В'язниця ж репродукує у своєму режимі пануючий на певному історичному етапі спосіб організації суспільства, що репрезентується зміною наступних типологій: (1) *контроль тіла* (рабовласницька модель), (2) *контроль локації* (феодалський спосіб суспільної організації), (3) *контроль праці*, головним чином розподілу її результатів (капіталістичний спосіб суспільного буття), (4) контроль поведінки людини через маніпуляцію отриманою нею інформації (парадигма постіндустріального суспільства).

Перетворення асоціального злочинця на належним чином соціалізовану особистість сьогодні вже не може набути рис індустріалізованого, масового процесу. Якщо в умовах молодого промислового капіталізму Дж. Бентам природно мріяв про в'язницю, подібну до «глина, що перемелює злодіїв на чесних людей» [13], то для постіндустріального, інформаційного суспільства перевиховання засуджених вже не бачиться конвеєрним потоком. Це має стати індивідуалізованим комплексом штучних маніпуляцій свідомістю ув'язненого і головним чином його мотиваційною сферою. Отже, очікується, що таке перевиховання має здійснюватися «вручну» – *handmade*.

Виклик часу постає перед науковцями та практиками у сфері кримінально-виконавчого права в тому, що мотивація ув'язненого має бути трансформована так, щоб він сам бажав саме тієї роботи, якою він займається у в'язниці. «Праця має стати потребою засудженого. Засуджений має бачити результати своєї праці та усвідомлювати їх. У жодному разі не можна доручати виконання трудових операцій засудженому, який завідомо з ними не може впоратися» [14]. Як справедливо зауважують вітчизняні експерти у сфері пеналогії, саме Європейські тюремні правила націлюють на те, що залучення до праці має бути спрямоване насамперед на спонукання засуджених ставитися до праці як до позитивного й потрібного складника їхнього життя, зокрема й подальшого життя на волі [15].

Таким чином, філософсько-правовий та історичний огляд порушеної проблематики дозволяє сформулювати наступне узагальнення. В'язницю з гетто для ізоляції відринутих ніколи так і не було перебудовано на рентабельну фабрику переробки соціальних відходів та їх утилізації. Є сподівання, що модель гуртуючої толоки, благодатної, гармонізуючої, творчої праці, буде більш успішною у справі ресоціалізації ув'язнених, яка по суті має стати «перезавантаженням», рециркуляцією (англ. *recycling*) смислу їхнього життя.

1.2. Стан наукової розробленості проблеми та методологічні засади моделювання системи правового регулювання праці ув'язнених

Не дивно, що практична нереалізованість існуючих моделей абсолютно досконалої, послідовно гуманної в'язниці (як, до речі, й ідея соціальної гармонії, що досі залишається переважно утопічною) змушує науковців усіх напрямів та спеціалізацій форсувати створення новітнього проекту виправлення ув'язнених.

Не обійшов своєю увагою цю проблематику і Перший міжнародний симпозіум досліджень у сфері корекційної діяльності (Брюссель-Гент, Бельгія), який відбувся 27–29 березня 2017 року і був організований у співпраці Міжнародної Асоціації виправлення та тюрем (ІСРА), Європейської організації тюремних та виправних систем (EuroPris) та Тюремної Служби Бельгії. У роботі симпозіуму взяли участь 124 учасники з 34 країн світу, у тому числі й з України.

Зокрема під час симпозіуму фахівцями Кембриджського університету був запропонований «Маніфест досліджень тюрем та у сфері корекційної роботи». У п. 2 цього програмного документа було особливо наголошено на необхідності «підпорядкування досліджень тим напрямкам, де є проблеми в установах виконання покарань» [16, с. 20].

До таких надзвичайно актуальних праксеологічних питань належать правові засади регулювання трудових відносин засуджених осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Про наукову та практичну значущість цієї проблематики переконливо свідчить те, що вона тривалий час є предметом дискусій вчених різних галузей права, економіки, психології та педагогіки. У зв'язку з цим варто виокремити проблемні публікації в періодиці, авторами яких є: О. М. Андрушак [17], О. О. Бублік [18], О. Г. Гончаренко [19], А. В. Градецький [20], О. А. Гритенко [21], О. В. Гулак [22], Т. А. Денисова [23], О. В. Кернякевич-Танасійчук [24], М. Ю. Кутєпов [25], М. І. Лисенко [26], О. М. Неживець [27], О. І. Опанасенков [28], Г. О. Радов [29], М. О. Стефанов [30], А. В. Хмелюк [31], М. М. Яцишин [32] та ін.

Про значний теоретико-пізнавальний потенціал дослідження регулювання праці ув'язнених свідчить низка дисертацій, захищених за цією тематикою в різні роки такими вченими, як: О. О. Бублік (2016) [33], І. Л. Жук (2003, з економічної спеціальності) [34], Стефанов С. О. (2002) [35], І. Л. Близнюк (1992) [36]. На особливу увагу заслуговують дві монографії, які були написані І. Г. Богатирьовим у 2008 році [37], а також І. Л. Жук, Л. А. Жук, та О. М. Неживець у 2009 р. [38].

Те, що навколо цих питань сформувалися певні науково-педагогічні школи, свідчить низка навчально-методичних видань, що висвітлюють проблематику організації праці засуджених у місцях позбавлення волі. Серед таких найбільш виваженими можна визнати роботи, авторами яких є І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, О. М. Джужа, О. Г. Колб, І. М. Копотун, М. С. Пузирьов та інші [39, 40, 41].

Попередній аналіз доктринальних та нормативно-правових джерел розв'язання порушеної проблематики дозволяє сформулювати важливу методологічну настанову науково-правового дослідження, результати якого викладені в цій монографії. Це інтенція на *формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці*, як це заявлено у назві роботи.

Для з'ясування методології даного дослідження доцільно окремо зупинитися на з'ясуванні особливостей такого наукового методу, як *моделювання* (англ. *scientific modelling*), під яким слід розуміти процес опосередкованого пізнання об'єкта дослідження, спрямований на створення подібного до нього умовного об'єкта (англ. *model, pattern*), за допомогою якого відбувається цілісна імітація природного об'єкта штучним об'єктом за найбільш істотними характеристиками (англ. *simulation*) [42, с. 500]. Іншими словами, моделювання орієнтовано на здобуття знань про об'єкт дослідження за допомогою його заміників – уявного чи матеріально існуючого аналога (моделі). На підставі схожості моделі та модельованого об'єкта результати аналізу моделі за аналогією переносяться на цей об'єкт [43, с. 47–48].

Отже, моделювання ґрунтується на холістичному принципі подібності. Навіть в англійській мові «моделювання» (*simulation*) і «подібність» (*similarity*) не просто схожі – вони мають єдину етимологію, сходять до латинського *similis* – «схожий, того ж виду», що є похідним від давньолатинського *semol* – «разом» [44].

Однак при цьому слід урахувати, що таке «модельовання пов'язане зі спрощенням, огрубленням прототипу, абстрагуванням від низки його властивостей, ознак, сторін», причому «спрощеність моделей є неминучою, тому що оригінал лише в обмеженій кількості відношень відображається в моделі» [45, с. 56].

У правовій науці модельовання (англ. *modeling, simulation*) переважно позначається терміном *конструювання* (англ. *construction*), який іноді неточно перекладається як «тлумачення, інтерпретація». Насправді *construction* відрізняється від *interpretation* головним чином актуалізацією корегуючого та креативного, нормотворчого, аспектів інтерпретації, а в цьому сенсі *liberal construction (broad construction)* є ні чим іншим, як стилістичною тавтологією [46].

Таким чином, правове модельовання є різновидом конструювання, за допомогою якого можна виділити з соціальної дійсності ті зразки поведінки, які є юридично значущими, та організувати «виділені факти у відповідних модельних уявленнях» [47].

Загально визнано, що моделі в правовій науці залежно від свого призначення можуть бути нормативними чи експлуативними. Під *нормативною науковою моделлю* розуміється теорія, яка описує як має функціонувати об'єкт дослідження для оптимальної реалізації свого призначення. На її основі розробляється *експлуативна наукова модель* як рекомендована послідовність певних дій для оптимізації функціонування об'єкта відповідно до його теоретичної моделі. Якщо теоретико-нормативні моделі переважно *deskриптивні*, описово-роз'яснювальні (від лат. *descriptivus* – «описовий») або *інстанційні*, зразково-еталонні (від англ. *instance* – «приклад, випадок, зразок, взірець»), то експлуативні моделі зазвичай є *організаційними*, тобто такими, що передбачають певну послідовність дій, або *технологічними*, які відтворюють процес перетворення об'єкта [42, с. 609–610].

У правовій сфері реалізація експлуативних моделей набуває інституціонального характеру: «Право визначає моделі поведінки людей у типових ситуаціях, а держава забезпечує реалізацію цих моделей, зокрема за допомогою своєї примусової сили» [48, с. 120]. Тому такі моделі зазвичай мають змішаний організаційно-технологічний характер і звичайно створюються у формі нормопроектного акта. Взагалі «будь-яка норма права, що регулює поведінку людей, є формально визначеною його моделлю, закріпленою в офіційному акті». Саме тому експлуативне модельовання вченим-юристом застосовується «в тому випадку, коли він у результаті дослідження пропонує включити до закону нову норму права або змінити зміст уже існуючої» [43, с. 48].

Підсумовуючи короткий методологічний екскурс у проблему, слід підкреслити, що дана монографія, на відміну від попередніх робіт за подібною тематикою, не претендує на побудову принципово нової нормативної моделі системи правового регулювання праці засуджених. Вона має переважно експлуативний характер і націлена на систематизацію найбільш ефективних моделей реалізації існуючих теорій цього процесу.

Проте надмірна, однобічна, екстремальна «праксеологізація» цієї роботи, що категорично заперечувала б необхідність окремого з'ясування теоретичних засад проблеми, уявляється абсолютно недоцільною. Саме тому експлуативному модельованню, яке висвітлюється в подальших розділах монографії, має передувати уточнення суто теоретичної моделі правового регулювання праці засуджених, чому, власне, і присвячений цей розділ.

1.3. Теоретико-правові основи конкретно-наукового дослідження проблематики науки кримінально-виконавчого права

Узагальнення змісту здійснених напрацювань у цьому напрямі дозволяє зробити важливий попередній висновок щодо суті питання: правове регулювання праці засуджених

осіб є не лише праксеологічною, а й надзвичайно складною теоретико-правовою проблемою, яка виводить на фундаментальні засади права і головним чином на розв'язання дилеми *забезпечення реалізації природних прав і свобод людини в умовах позбавлення її волі за вироком суду*.

Тому досліджувана проблематика не може бути віднесена лише до предметної сфери науки кримінально-виконавчого права, що виросла на ґрунті дореволюційного вчення про «арештантську працю» (І. Я. Фойницький, В. А. Сологуб, С. В. Познишев) у 30-х роках ХХ ст. Правове регулювання праці засуджених як предмет наукового пізнання знаходиться на стику кримінології (безпосередньо пенології та пенітенціарії)² та науки права прав людини, що тісно пов'язана з конституційно-правовою проблематикою.

Для загальнотеоретичного розуміння суті порушеної проблеми необхідно виходити з того, що праця засуджених до позбавлення волі є важливою передумовою успішної їх «ресоціалізації» або адаптації після звільнення до умов життя на волі.

Така переорієнтація від суто психологічної проблематики девіантної поведінки, в рамках якої переважно з'ясовуються підсвідомі, генетично завдані передумови злочинності, до питання перевиховання як самостійного, вмотивованого повернення засудженого в суспільство ґрунтується на ідеї, що «умови суспільного життя мають більше значення, ніж особливості біопсихічного характеру» [49, с. 64–65].

Термін «ресоціалізація» відносно новий у вітчизняному правовому дискурсі, він замінив поняття «перевиховання», що переважало в радянському праві [50]. Нині під цим процесом зазвичай розуміється підготовка засудженого «до повернення в суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин і розвитку в засудженій особі соціально корисних умінь і навичок, потрібних для повноцінного існування в суспільстві» [51].

Надзвичайно важливим є те, що без відповідного тривалого підготовчого етапу така «ресоціалізація» може потребувати значного часу або не відбутися взагалі. Про це свідчать фундаментальні науково-правові дослідження цієї проблематики, які здійснили такі автори, як: Н. М. Бамбурак, А. Х. Степанюк, Н. С. Калашник, О. Г. Колб, В. М. Трубников, В. С. Наливайко, О. М. Неживець, Б. М. Телефанко та ін. При цьому здебільшого підкреслюється, що одним із основних факторів успішної ресоціалізації засуджених є «установка на співпрацю», а мотиваційним чинником – можливість подальшого працевлаштування та пенсійного забезпечення [52, 53].

Ці теоретичні положення знайшли закріплення на рівні законодавства. Так, у Державній програмі соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2004 № 1133, підкреслюється, що без надання раніше судимим необхідної допомоги в [прац](#)евлаштуванні неможливо досягти «істотних зрушень у протидії такому небезпечному соціальному явищу, як рецидивна злочинність». Саме тому «виникла потреба в розробленні додаткових заходів щодо ... надання раніше судимим гарантій щодо їх адаптації до сучасних умов життєдіяльності в суспільстві, залучення їх до суспільно корисної [праці](#), створення системи ресоціалізації» [54].

У ст. 6 Закону України від 17 березня 2011 року № 3160-VI «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», передбачено, що адміністрація установи виконання покарань вживає заходів «з підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спільно з суб'єктами соціального патронажу, які надають

2 У сучасному кримінологічному дискурсі пенологія – це загальне вчення про кару та застосування покарання, а пенітенціарія (рос. *тюрьмоведство*) – це розділ пенології, який вивчає комплекс проблем ув'язнення, у тому числі й організації праці в місцях позбавлення волі).

цим особам допомогу щодо [трудо](#)вого і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання, а в ст. 10 цього Закону на державу покладається обов'язок забезпечення «надання додаткових гарантій щодо [прац](#)евлаштування звільнених осіб» [55].

Проблема ресоціалізації з огляду на її масштабність та системність потребує окремого дослідження і ми ще неодноразово повернемося до неї в різних ракурсах у подальших розділах монографії. Але в загальнотеоретичному плані необхідно підкреслити, що найістотнішою ознакою праці засуджених, яка відрізняє її від праці вільного громадянина, полягає в тому, що найголовнішою метою залучення засуджених до праці є сама їх ресоціалізація, коли загальне цілепокладення праці в звичайних умовах – це створення матеріальної бази для задоволення своїх потреб і досягнення власних цілей [25].

З цього випливає ще один важливий для нашого дослідження попередній висновок, який уточнює предметну сферу нашої роботи: головна увага при з'ясуванні правової суті праці засуджених має бути приділена не суто технологічним, а *соціальним аспектам* цієї діяльності. Сама ж націленість на ресоціалізацію є найістотнішим критерієм кваліфікації праці засуджених у місцях позбавлення волі як ефективного засобу виправлення злочинця, а не знаряддя його покарання.

1.4. Поняття та типологія праці засуджених у місцях позбавлення волі

Передусім необхідно попередити про те, що до предмета нашого дослідження повною мірою не може бути застосоване загальнонаукове визначення праці (роботи) як «діяльності, яка спрямована на створення чи переробку певного матеріалізованого об'єкта, а також місце виконання такої діяльності» [56, с. 239].

Праця засуджених, яка спрямована на ресоціалізацію, має певні родові ознаки, які притаманні будь-якій праці. До них варто віднести те, що:

1. Це передусім найважливіша здатність людини, яка є її найсуттєвішою відмінною рисою, бо лише людина свідомо створює знаряддя праці, за допомогою яких вона принципово збільшує можливості свого перетворювального впливу на природу.

2. Праця – це вольова, цілеспрямована, розумна діяльність людей, що має на меті пристосування фізичного середовища проживання для задоволення своїх потреб, на виробництво певних благ; успішна, правильно організована праця завжди продуктивна, результативна, її результат має перевищувати затрати.

3. У процесі праці як важливої форми самовираження індивіда у соціумі людина створює нову, похідну від фізичної, соціокультурну природу; цей творчий процес істотно корегується через комунікацію його учасників, що має своїм наслідком примирення потреб та інтересів кожного індивіда і суспільства в цілому, попередження та профілактику соціальних конфліктів.

Треба зауважити, що саме остання ознака є найважливішою для визначення праці засуджених як найбільш ефективного засобу їх виправлення та ресоціалізації.

Проте змістовно протилежним до самої сутності загального поняття праці слід вважати термін *примусова* чи *обов'язкова праця* (*forced labour*), у якому, як і в будь-якому понятійному судженні, прикметник (предикат) може істотно перетворити значеннєвий зміст іменника (суб'єкта)³.

Так, у ст. 2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю, яка ратифікована Україною 10.08.1956, визначається, що «в розумінні цієї Конвенції термін примусова чи обов'язкова

3 Подібно до того, як «електричний стілець» категорично відрізняється від «віденського стільця».

праця означає будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг».

У ч. 1 ст. 1 Конвенції приписується, що «кожний член Міжнародної Організації Праці, який ратифікує цю Конвенцію, зобов'язується скасувати застосування примусової чи обов'язкової праці в усіх її формах у якомога коротший строк».

Водночас у п. с ч. 2 ст. 2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю встановлюється, що ця заборона не розповсюджується на «будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, при умові, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств» [57].

При цьому слід ураховувати, що в Конвенції про скасування примусової праці від 19.01.1959 р. до заборонених форм також не віднесено обов'язкову працю у місцях позбавлення волі [58].

З подібних позицій виходить судова практика під час тлумачення ч. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де встановлено, що нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці [59], а також ст. 43 Конституції України, яка встановлює, що використання примусової праці забороняється [60].

З суто правової точки зору до основних специфічних рис праці засуджених у місцях позбавлення волі можна віднести наступні:

1. Праця засуджених здійснюється відповідно до загальних вимог законодавства про працю, але доктриною права та судовою практикою такі відносини не визнаються предметом трудового права. Законодавство про працю поширюється на засуджених до позбавлення волі лише субсидіарно, лише в частині, що стосується охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії, звільнення від роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, а також щодо робочого часу.

2. Безпосередньо праця засуджених регулюється положеннями Кримінально-виконавчого кодексу України [61], що знаходиться в процесі перманентного вдосконалення [62], та іншими актами кримінально-виконавчого законодавства України, зокрема Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» [63] та іншими підзаконними актами [64, 65]. Магістральним напрямом удосконалення цього законодавства є поступове приведення його у відповідність до європейських стандартів [66].

3. Відповідно до кримінально-виконавчого законодавства праця в місцях позбавлення волі не є засобом покарання. Залучення засуджених до трудової діяльності не має на меті завдання їм фізичних або моральних страждань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження із засудженими. Така праця, як і будь-яка інша, визнається не обов'язком, а правом особи, засудженої до позбавлення волі, яке лише має певні обмеження, враховуючи специфіку її виконання і статус працюючого.

Згадані джерела правового регулювання виступають предметом спеціального аналізу в подальших розділах монографії, але на етапі теоретико-методологічного обґрунтування даного дослідження необхідно підкреслити, що їх попередній огляд свідчить про міжгалузевий характер законодавства, яке регулює працю засаджених та їх ресоціалізацію.

Для концептуального розуміння специфіки предмета дослідження головним є те, що в сучасному світі принципово змінилося ставлення до суті тюремної праці. До приходу постіндустріальної епохи така робота за своїм цілепокладенням мала виключно каральний характер. За такого підходу в каральній тюрмі й праця мала бути каральною. Обов'язкові роботи виправдовувалися тим, що «неробство розбещує ув'язнених, суттєво ускладнює нагляд за ними, без якого неможливий будь-який виправний вплив тюремних заходів. Тюремному начальству значно легше управляти працюючими ув'язненими, аніж неробами» Виправний підхід до позбавлення волі, який набуває поширення у XX ст., вже передбачає те, що «за

характером праця засудженого має якнайбільш наближатися до занять вільного працівника; каральний бік цього заходу має полягати не у виді робіт, а в їх обов'язковості; щоб тюремна робота була дійсно виробничою, бажаною для ув'язненого, щоб бачив у ній не покарання, а винагороду, щоб сам прагнув отримати жадану роботу» [67, с. 336].

Виходячи з найістотнішого, «ресоціалізуючого» характеру досліджуваного процесу, необхідно умовно абстрагуватися і від таких двох видів праці, як (1) обов'язкова оплачувана праця засуджених, які мають заборгованість за виконавчими документами, до погашення такої заборгованості та (2) обов'язкова неоплачувана праця з благоустрою установи. Такі види обов'язкової праці з певними застереженнями можна кваліфікувати як певні види покарань і тому вони є способом виправлення засуджених, а не їх соціалізації. Отже, ми маємо зосередитися на *оплачуваній праці як конституційному праві засудженого* [25].

Підсумовуючи викладене, доцільно навести наступну дефініцію праці засуджених, що є предметом даного монографічного дослідження:

Праця засуджених до позбавлення волі є продуктивною, суспільно корисною діяльністю, яка здійснюється з метою ресоціалізації цих осіб після їх звільнення, а також для задоволення їхніх окремих особистих потреб і регулюється нормами міжнародного права прав людини, кримінально-виконавчим законодавством та по окремих питаннях трудовим правом. Вона здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору та погоджуються адміністрацією установи, яка зобов'язана створювати умови для праці засуджених. Ця праця оплачується відповідно до її кількості та якості, а форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України.

Щодо загальноправових підстав безпосередньої організації праці ув'язнених класичних підходом у теорії кримінально-виконавчої науки є узгодження двох систем – французької та німецької з урахуванням традиції вітчизняної пенітенціарії, що свого часу реалізував відомий дореволюційний криминолог І. Я. Фойницький (1947–1913). Ця концепція докладно проаналізована та прокоментована в дисертації О. О. Бублік «Праця засуджених до позбавлення волі: правова регламентація та кримінально-виконавча практика» [68, с. 17–24]. Наведена в дисертації класифікація тюремної праці досі не застаріла і тому може бути використана в нашій роботі наступним чином:

1. *Підрядна система*, яка полягає в тому, що для всіх арештантів роботи підшують і доставляють до в'язниці приватні особи. Підрядна або контрактна система має два різновиди: *французьку підрядну й американську*:

1) французька система заснована на тому, що один підрядник бере на себе все господарсько-організаційне забезпечення. Він завжди намагається перекрити збитки за однією статтею за рахунок доходу з іншої, що ставить тюрму в залежність від такого підрядника;

2) американська система передбачає, що тюремне господарство передається за контрактом не одній особі, а кільком підрядникам, кожен з яких спеціалізується на одному виді забезпечення. Така система сприяє рентабельності робіт, але відкриває значно більше каналів для зловживання своїми правами, що досить часто шкодить тюремному режиму.

2. *Господарська система*. Традиційно поділяється на такі:

1) *система окремих замовлень*, що полягає у виконанні робіт, які отримала в'язнична адміністрація. Недолік її в тому, що вона не може забезпечити роботою всіх ув'язнених, а тому або не використовується, або існує поряд з іншими системами;

2) система виробництва за рахунок та з ініціативи самої адміністрації тюрми або господарська у вузькому значенні. Її переваги перед системою окремих замовлень полягають у тому, що при розподілі робіт адміністрація має можливість урахувати індивідуальні сили кожного ув'язненого; недоліки – в тому, що адміністрація не володіє вільними коштами, мало обізнана з різними галузями господарювання, і тому не може бути успішним виробником;

3) система виробництва на замовлення уряду, наприклад для військового відомства, яка є найкращою, оскільки забезпечує в'язнів постійною роботою, гарантуючи якість і дешевизну виробництва [67, с. 340–341].

Таким чином, головним висновком теоретико-методологічного екскурсу в проблему є констатація того, що правове регулювання засуджених у місцях позбавлення волі має ідейні витoki гуманістичного змісту, а в сучасних правових системах таке регулювання має здійснюватися спеціальним комплексним інститутом кримінально-виконавчого права, який системно поєднує норми права прав людини, кримінально-виконавчого права та трудового права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лазаренко Л. А. У пошуках «ідеальної» в'язниці (від зародження ідеї до її реалізації). Вісник Пенітенціарної асоціації України. 2019 / № 2(8). С. 125–133. DOI: 10.34015/2523-4552.2019.2.12.

2. [Cicero, Marcus Tullius De natura deorum. Opera philosophica. Liber III. Wikisource. The Free Library URL: https://la.wikisource.org/wiki/De_natura_deorum/Liber_III.](https://la.wikisource.org/wiki/De_natura_deorum/Liber_III)

3. Pines, Yuri, Legalism in Chinese Philosophy, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/chinese-legalism/>.

4. Scharfstein, Ben-Ami. *Amoral Politics: The Persistent Truth of Machiavellism*. State University of New York Press; First Paperback Edition (March 9, 1995). 354 pages.

5. Bentham J. *Panopticon; or, The inspection house*. Dublin : Thomas Byrne,, 1791. 2 V. 240 s. URL : <https://ru.scribd.com/doc/144807205/60777418-Jeremy-Bentham-Panopticon-or-the-Inspection-House>.

6. Паноптикон / Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури / Р. А. Шмига, В. М. Боярчук, І. М. Добрянський, В. М. Барабаш; за заг. ред. Р. А. Шмига. – Львів, 2010. С. 144.

7. Bentham, Jeremy *The Panopticon Writings*. Ed. Miran Bozovic (London: Verso, 1995). p. 29–95. Letter I. Idea of the Inspection Principle. Crecheff in White Russia, 1787. URL: <https://web.archive.org/web/20040211164555/http://cartome.org/panopticon2.htm>.

8. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці ; пер. з фр. П. Таращук. Київ : Основи, 1998. 392 с.

9. Дьяков А. В. Мишель Фуко: о «смерти человека», о свободе и о «конце философии». *Вестник истории и философии КГУ*. Серия «Философия». 2008. № 2. С. 45–53.

10. Bentham, Jeremy *The Panopticon Writings*. Ed. Miran Bozovic (London: Verso, 1995). p. 29–95. URL: <https://web.archive.org/web/20040211164555/http://cartome.org/panopticon2.htm>.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / под ред. Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл; Академия, 2004. 346 с.
12. Франкл, Виктор Эмиль. Человек в поисках смысла : [Сборник] : Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; Вступ. ст. Д. А. Леонтьева Москва: Прогресс, 1990. 366, [1] с.
13. *The Works of Jeremy Bentham, published under the Superintendence of his Executor, John Bowring* (Edinburgh: William Tait, 1838–1843). 11 vols. Vol. 10. (Memoirs Part I and Correspondence) URL: https://oll.libertyfund.org/title/bentham-the-works-of-jeremy-bentham-vol-10-memoirs-part-i-and-correspondence#Bentham_0872-10_1504.
14. Васильев В. Л. Юридическая психология. Изд-во Ленингр. ун-та. 1974. 95 с.
15. Степанюк А. Х. Кримінально-виконавче право : навч. посібник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2006. 320 с.
16. Калашник Н. С. Перспективи наукових досліджень у сфері корекційної діяльності в контексті трансформаційних змін у світі. Вісник Пенітенціарної Асоціації України. 2017. № 1 С. 17–22.
17. Андрущак О. М. Праця як засіб виправлення і виховання засуджених (історико-правовий нарис). Юридична Україна. 2011. № 6. С. 17–21.
18. Бублік О. О. Особливості працевикористання засуджених у виправних колоніях різного рівня безпеки. Держава та регіони. Сер. Право. 2015. Вип. 3. С. 37–42.
19. Гончаренко О. Г. Міжнародний досвід залучення засуджених до праці і можливість його використання у вітчизняній пенітенціарній системі / Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 28–29 березня 2013 р. Київ : Державна пенітенціарна служба України; ВД «Дакор», 2013. 532 с.
20. Градецький А. В. Механізм правового регулювання праці засуджених. Держава та регіони. Серія: Право. 2013. № 2 (40). С. 124–128.
21. Гритенко О. А. Сутність та особливості обов'язкової праці жінок, які відбувають покарання у виді позбавлення волі: окремі історичні й теоретичні аспекти. Південноукраїнський правничий часопис. 2010. № 4. С. 31–33.
22. Гулак О. В. Особливості державного управління у сфері працевлаштування засуджених у вітчизняних кримінально-виконавчих установах. Вісник Академії МВС. 2009. № 3. С. 81–92.
23. Денисова Т. А. Залучення засуджених до праці як засіб виправлення особи. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Сімферополь : Таврія, 2006. Вип. 9. С. 124–130.

24. Кернякевич-Танасійчук О. В. Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2014. Вип. 3. Т. 2. С. 37–40.

25. Кутепов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. Юридичний науковий електронний журнал. № 7/2020. С. 322–325. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/81>.

26. Лисенко М. І. Забезпечення права засуджених на працю в умовах ізоляції. Міжнародний вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 13. Т. 2. С. 78–80.

27. Неживець О. М. Теоретичні аспекти зайнятості жінок, засуджених до позбавлення волі в Україні. Юридичний вісник. 2012. № 1(22). С. 130–135.

28. Опанасенков О. І. Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засіб їх виправлення: сучасність і перспективи. Питання боротьби зі злочинністю. 2014. Вип. 27. С. 258–266.

29. Радов Г. О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. Проблеми пенітенціарної політики і практики : Бюлетень. Київ, 1996. № 1. С.12–16.

30. Стефанов С. А. Анализ некоторых показателей трудовой деятельности осужденных. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Одеса : Астропринт, 2000. Вип. 7. С. 255–263.

31. Хмелюк А. В. Особливості обліку оплати праці в державних установах виконання покарань / XII Міжнародна наукова інтернет-конференція «Наука і життя: сучасні тенденції, інтеграція в світову наукову думку». URL: <http://intkonf.org/kand-ekonom-nauk-hmelyuk-av-osoblivosti-obliku-oplati-pratsi-v-derzhavnih-ustanovah-vikonannya-pokaran/>.

32. Яцишин М. М. Місце і роль праці засуджених в процесі виконання кримінальних покарань (історико-правовий аспект) URL: <http://esnuir.eeup.edu.ua/handle/123456789/2046>.

33. Бублік О. О. Праця засуджених до позбавлення волі: правова регламентація та кримінально-виконавча практика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2016. 20 с.

34. Жук І. Л. Праця засуджених в пенітенціарних установах України: проблеми та напрями гуманізації : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук; НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. Київ, 2003. 183 с.

35. Стефанов С. О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2002. 19 с.

36. Близнюк І. Л. Гуманізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі та проблеми дозволів, заборон у виправно-трудоному праві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 1992. 177 с.

37. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : монографія. Харків : Харків юридичний, 2008. 294 с.

38. Жук І. Л., Жук Л. А., Неживець О. М. Праця засуджених в місцях позбавлення волі. Монографія. Київ: Кондор-Видавництво, 2009, 226 с.

39. Богатирьов І. Г. Порівняльне кримінально-виконавче право : навч. посіб. за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. 140 с.

40. Кримінально-виконавче право України : підручник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джузи. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

41. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 352 с.

42. Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія: у 2 т. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 2. 544 с.

43. Сабитов Р. А. Основы научных исследований: учеб. пособие. Челябин. гос. Ун-т. Челябинск, 2002. 138 с.

44. Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/search?q=simulation>.

45. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій», 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)». Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків: ХНАМГ, 2011. 77 с.

46. Construction. Legal Dictionary. Law.com (the industry-leading media platform). URL: <https://dictionary.law.com/Default.aspx?selected=315>.

47. Тарасов Н. Н. Юридические конструкции: теоретическое представление и методологические основания исследования. Юридическая техника. Ежегодник. № 7. Ч. 2. Юридическая конструкция в правотворчестве, реализации, доктрине. Н. Новгород, 2013. С. 18–25.

48. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Вид. 2. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.

49. Малиновський О. О. Про студії над злочинністю та злочинцями. Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН. Т. V–VI. Київ, 1927. С. 63–65.

50. Степанюк А.Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання кримінально-виконавчого кодексу України. Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. за ред. В. Борисова, В. Зеленецького та ін. Вип. 9. Харків : Право, 2004. С. 60–93.

51. Великий енциклопедичний юридичний словник / [ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. Київ.: Юридична думка, 2007. 992 с.

52. Сулицький В. Ресоціалізація засуджених в умовах виправних колоній. Аспект. 2001. № 1. С. 10–11.

53. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. Харьков, 1990. 177 с.

54. Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2004 № 1133. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1133-2004-%D0%BF?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86#w1_20.

55. Закон України від 17 березня 2011 року № 3160-VI Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 38, ст. 380) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>.

56. Прасов О. О. Право на вибір роду занять осіб, засуджених до позбавлення волі. Право та державне управління. 2018 р., № 1 (30) том 1. С. 237–241.

57. Конвенція Міжнародної організації праці про примусову чи обов'язкову працю від 28.06.1930 № 29 (Ратифікація від 10.08.1956). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.

58. Конвенція Міжнародної організації праці про скасування примусової праці від 19.01.1959 № 105 (Ратифікація від 05.10.2000). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text.

59. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. Док. ООН А/RES/2200 А (XXI) (ратифіковано 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

60. Конституція України [Електронний ресурс]. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. с. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

61. Кримінально-виконавчий кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3–4. Ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

62. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квітня 2014 року № 1186–VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 23. Ст. 869.

63. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : затв. наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>.

64. Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі та позбавлення волі : Затверджена наказом Міністерства юстиції України від 07.03.2013 р. № 396/5. Офіційний вісник України. 2013. № 23. Ст. 133. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>.

65. Порядок організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ МЮ України від 03.01.2013 р. № 26/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0068-13>.

66. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація № R (2006) 2 Комітету Міністрів держав-учасниць: прийнята 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Міністрів. Донецьк : Донецький меморіал, 2010. 32 с.

67. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремноведением. Санкт-Петербург : Типография Министерства путей Сообщения, 1889. 503 с.

68. Бублік О. О. Праця засуджених до позбавлення волі: правова регламентація та кримінально-виконавча практика : дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.08. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2016. 226 с.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ГУМАНІТАРНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Теоретичні концепції кримінально-виконавчої політики в гуманістично-правових вченнях та їх матеріалізація в законодавстві

Кримінально-виконавча політика є аспектом складного соціального явища – правової політики держави. Сутністю кримінально-виконавчої політики є стратегія і тактика держави у сфері боротьби зі злочинністю «шляхом застосування ... системи кримінальних покарань» [1, с. 405] уповноваженими органами та відповідно до законодавчо встановленої процедури.

Особливість кримінально-виконавчої політики залежить від сутності держави, форми її правління та правового режиму. Держава нормативно визначає мету, принципи та систему кримінальних покарань, а також систему, структуру та повноваження спеціальних органів, уповноважених застосовувати державний примус до осіб, що вчиняють злочини.

Відповідно до культурно-правової традиції демократичних держав важливим аспектом кримінально-виконавчої політики є завдання з виправлення та ресоціалізації осіб, які вчинили кримінальні злочини, попередження злочинності шляхом застосування комплексу правових, економічних та соціальних заходів, а також зниження рецидивної злочинності.

Філософією кримінально-виконавчої політики таких держав є гуманізація кримінальних покарань, застосування альтернативних їх форм, не пов'язаних із позбавленням свободи. Важливим аспектом політики є практичне залучення засуджених за злочини до суспільно-корисної праці.

Дослідження юриспруденцією політики держави, її сутності, компонентів, функцій та особливостей базуються на методологічних засадах, розроблених свого часу Арістотелем [2] та продовжених багатьма мислителями Середньовіччя, Відродження, Нового та Новітнього часу. Концептуальне обґрунтування сутності політики відрізнялося залежно від ідеологічних чи релігійних уподобань авторів та їх соціального положення.

Гуманістично-правові теорії державної політики, і правової політики зокрема, обґрунтовані в науковому спадку Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Л. Штайна, М. Вебера, Б. Кістяківського та інших, де політика розглядалася як система соціальних зв'язків, спрямованих на утвердження прав та свобод людини за допомогою нормативних регуляторів, створених державою на засадах природного права.

У правовій думці відтоді обґрунтовується ідея, що формування політики та її напрямів здійснюється державою за участю та під контролем громадянського суспільства, інститути якого та окремі громадяни стають учасниками політичного процесу.

Пізніше особливості державної політики такого спрямування досліджувалися представниками різних течій лібералізму, серед яких: Л. Мізес, В. Гумбольдт, Дж. С. Мілль, Д. Д. Річі, Дж. Кейнс, Д. Гелд, Ф. Зелцнік, Ф. Фукуяма, Ф. Гаєк та інші.

Особливе місце в науковому спадку дослідження політики держави посіла теорія юридичного лібертаризму В. Нерсесянца, а також новітня теорія кримінально-правової політики в контексті соціального натуралізму вітчизняного вченого О. Костенка, який зазначає, що в кримінальному законі мають бути відображені закони соціальної природи. Кримінальний кодекс – це норми про відповідальність за порушення законів соціальної природи, які забезпечують соціальний порядок [3, с. 744, 746, 753].

Головне місце в кримінальній політиці відводиться державному примусу, який є важливим правовим інститутом і може різновекторно впливати на соціальні відносини. У державах із різними правовими режимами він може впливати на розвиток суспільства й особи, сприяти прогресивним змінам, забезпечувати публічну безпеку і правовий порядок або, навпаки, «консервувати» застарілі відносини, стримувати соціальний прогрес.

В умовах тоталітарних режимів право використовується для збереження відповідного механізму держави, а примус застосовується для підкорення суспільства, обмеження його можливостей для створення демократичних інститутів, обмеження прав і свобод людини.

У тоталітарній, автократичній державі кримінальна політика, галузі кримінального й кримінально-виконавчого права домінують у системах права і законодавства, направлені на забезпечення інтересів держави, яка замкнена у власних конструкціях, відокремлена від суспільства та його інтересів. Суспільство такої держави набуває ознак ідеологічно-моральної «тюрми-соціуму».

Зазначені антигуманні принципи пронизують всю правову систему такої держави, є вихідними, базовими засадами для інших галузей права, домінують у поведінці держави на міжнародній арені.

Політико-правова рефлексія історичного процесу розвитку державності дає підстави до висновку, що в таких державах відбувається офіційне визнання домінування норм національного права над міжнародним, поширення державного примусу на відносини з іншими країнами у сферах економіки і політики, має місце втручання у внутрішні справи інших держав. Примус набуває ознак політичної ідеології держави, застосовується для задоволення територіальних претензій, насильницького нав'язування своїх культурних цінностей, формування та репродукування серед своїх громадян стійких шовіністичних поглядів і національної нетерпимості по відношенню до народів інших держав. Зовнішній примус таких режимів стає одним із основних компонентів гібридної війни, інформаційних атак із застосуванням можливостей засобів масової інформації, хакерських атак тощо.

У суспільствах, які обрали демократичний, соціально-правовий вектор розвитку, необхідний державний примус має інше призначення. Він спрямований на заборону, унеможливлення шкідливих як для всього суспільства, так і окремої особи, соціальних небезпек та загроз, визначених законом певних дій юридичних і фізичних осіб, забезпечує

загальну і спеціальну превенції, позитивно впливає на формування поваги до права, підвищення рівня суспільної та індивідуальної свідомості й культури, правового порядку і стабільності.

У таких суспільствах створюються умови для ефективної діяльності держави у визначених для неї правових межах з реалізації конституційно передбачених внутрішніх і зовнішніх функцій під контролем громадянського суспільства. Але на відміну від тоталітарних режимів, де примус носить характер залякування як для осіб, що вчинили злочини, так і для суспільства, в демократичних державах, попри застосування примусу як покарання за кримінальні правопорушення, держава бере на себе зобов'язання у взаємодії з суспільством виправити осіб, які вчинили кримінальні злочини, надати їм допомогу в подоланні нігілістичного ставлення до моральних і правових імперативів соціуму та залучити їх до праці як основного компонента їх усуспільнення, усвідомлення необхідності дотримуватися вимог законодавства. За умови нормативно виваженої співпраці держави, суспільних структур та приватних установ у питаннях ресоціалізації колишніх в'язнів у країнах стабільної демократії має місце стійкий показник невисокої рецидивної злочинності.

Демократизація правової системи України відповідно до гуманістичної концепції про визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю, яка визначає зміст і спрямованість діяльності держави, зумовлює створення дієвих механізмів їх гарантування та захисту, підвищує рівень актуалізації наукової прогностики, методології та визначення перспектив вирішення цієї комплексної проблеми та надання відповідних практичних рекомендацій щодо формування оптимальної моделі залучення засуджених до праці, а також ефективних заходів з їх ресоціалізації.

Перед теорією права, галузевими науками конституційного та кримінального права важливим залишається завдання подальшого з'ясування сутності та значення фундаментальних категорій «злочин» і «кара», які знаходяться в жорсткому системному зв'язку з часу виникнення організованого соціуму, та права – найефективнішого регулятора суспільних відносин, а також держави – провідного соціального інституту, уповноваженого суспільством установлювати загальнообов'язкові правила поведінки та санкції (примус) за їх порушення.

Відповідно до гуманістичних принципів у демократичних суспільствах законодавчо визначені альтернативні ув'язненню заходи примусу, головним аспектом яких є залучення осіб, що притягалися до кримінальної відповідальності, до системи соціальних зв'язків, які сформовані в процесі трудових відносин.

Необхідний примус держави, зазначає О. Костенко, є елементом управління суспільним життям людей і забезпечення правопорядку. Це природна реакція на свавілля у вигляді застосування адекватних (пропорційних) заходів протидії йому [3, с. 749].

У філософії і теорії права сформувався чіткий науковий підхід, відповідно до якого встановлення особи, що вчинила злочин, та застосування до неї покарання (примусу) є превентивним заходом, важливою умовою правового порядку, в якому забезпечується безпека суспільства та особи.

Правова ідеологія демократизації кримінальної політики в Україні базується на гуманістичних принципах концепції природного права, розроблених ученими західних країн

та втілених свого часу в правових системах держав – членів Європейського Союзу, а також Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та інших.

Важливим у контексті нашого дослідження є вчення про злочин і покарання Ч. Беккарія [5, с. 133–136]. Продовжуючи ідею Т. Гоббса [6], вчений зазначав, що головним елементом у механізмі упорядкування суспільного життя, обмеження егоїстичної сутності особи, припинення хаосу і стану «війни всіх з усіма» є закони, які встановлює держава і зобов'язує таким чином усіх членів політичної спільноти дотримуватися приписів природного права [5, с. 95–97; 133–136].

Об'єднуючись у політичну спільноту (державу), люди віддають найменшу частину своїх благ, щоб інша, більша, їх персональна частина, яка й надалі належить кожному, була гарантована й забезпечена відповідним чином. Віддана таким чином кожним членом держави частина об'єднана, за концепцією Ч. Беккарія, у сховище, яке доручено оберігати владі в особі суверена. Але у членів спільноти зберігається егоїстичний елемент свідомості і в деяких із них виникає бажання не лише викрасти зі сховища загального блага свою частину, а й привласнити певну частину із зазначених благ.

Для того, щоб попередити такі привласнення (викрадення) зазначеного блага, попередити розколювання і повернення суспільства до хаосу, відбувається запровадження спонукань, які б надовго зберігалися в пам'яті, урівноважували силу і вплив на загальному благу. Такими чуттєвими спонуканнями, зазвичай, є покарання за порушення закону, оскільки, політика моралізаторства не може давати гарантії, що люди будуть дотримуватися закону. На цю думку дотримувався також Д. Дідро, наголошуючи у своїй славній «Енциклопедії» на те, що вдаватися до моралі, коли йдеться про факти, є непорозумінням.

Примусова сила покарання (примусу) впливає, за вченням Ч. Беккарія, із загальною метою на зберігання державної влади. Метою покарання є не знущання з людини волі, а зупинення її у вчиненні нового злочину і спричиненню зла суспільству, а також попередження соціально шкідливих дій [5].

Примусова сила, яку держава вчинила злочинцю, зазначав І. Кант, є наслідком визнання за нею провини і зумовлене положенням про винну відповідальність. Застосування кримінального покарання до особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, філософ визначав як здійснення справедливості. Він вважав, що поняття каральної справедливості, яке належить державній владі, детерміноване державною організацією людей. Кримінальне правосуддя, на його думку, визначається одним із таких категоричних імперативів, який полягає в тому, що покарання будь-якого злочинного діяння реалізується за принципом відплати «рівним за рівне» [7, с. 215–291].

Г. В. Ф. Гегель мету покарання визначив у контексті закону заперечення заперечення. Філософ вважає злочин запереченням права, встановленого в суспільстві порядку. Відтак покарання постає як заперечення сваволі. Якщо злочин виступає в значенні примусу як насильства, то покарання трактується як таке, що цей примус усуває [8, с. 11].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу обґрунтування Й. Г. Фіхте, що метою покарання є уявлення про покарання як засіб досягнення корисної мети виправлення

осіб, що вчинили злочини. Таким чином учений усунув протиріччя між двома поняттями концепції корисних цілей покарання, а саме: «попередження злочинів» та «виправлення винних» [9, с. 94].

З урахуванням організаційних і практичних заходів України щодо входження до спільноти демократичних держав здійснюється відповідне корегування кримінальної політики з урахуванням загальнолюдських гуманістичних цінностей, які є головним аспектом ідеології побудови правових систем самодостатніх країн стабільної демократії.

Загальновизнані гуманістичні принципи права реципійовані у вітчизняну правову систему. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено нормами чинного законодавства. З метою запобігання кримінальним правопорушенням держава застосовує заходи різного спрямування, а покарання в такому випадку відповідає загальновизнаному принципу філософії та теорії права, сутність якого – пропорційність злочину – стає для засуджених засобом примусу, детермінантою переоцінки правопорушником своєї антисоціальної поведінки.

Ознаками примусу, на нашу думку, є: 1) здійснення його уповноваженими органами державної влади та посадовими особами; 2) вчинення особою правопорушення (дії або бездіяльності), які передбачені Кримінальним кодексом України; 3) застосування примусу виключно на підставі закону. Основним призначенням примусу є забезпечення прав та законних інтересів людини, суспільства та держави в цілому під постійним контролем громадянського суспільства та уповноважених державою органів.

Зокрема, відповідно до ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» прокуратура здійснює встановлені [Конституцією України](#) функції моніторингу з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави, а реалізація державно-правового примусу забезпечується системою державно-правових заходів [10].

Покарання є заходом примусу, що застосовується відповідно до ст. 50 Кримінального кодексу України від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [11].

Втім, реформування кримінально-виконавчої політики в Україні має суттєві резерви. Допоки ще не відбулося відповідних докорінних змін у суспільній свідомості та праворозумінні соціально-професійних спільнот, від безпосередньої діяльності яких залежить ефективність реформ у цій сфері: працівників національної поліції, органів юстиції, пенітенціарної системи. З їхнього боку мають місце порушення прав людини, певна частина співробітників уражена професійною деформацією. Так звана «реформа» цих правових інститутів виявилася найзатратнішою для держави і малоєфективною, оскільки є наслідком некомпетентності та соціальних ілюзій осіб, які її ініціювали та здійснювали.

Окрім зазначеного питання долучення поліції до ресоціалізації колишніх в'язнів Законом України «Про Національну поліцію» не передбачені, хоча цей правоохоронний орган має більше оперативних можливостей, ніж відповідні підрозділи органів юстиції.

Водночас юриспруденція, а відтак нормотворчість і правореалізація в Україні не позбавлені позитивістських тенденцій в розумінні сутності права, у зв'язку з чим не вписуються в контекст кримінальної політики ЄС в розумінні «справедливого» і «несправедливого», «злочину» і «кари», основним принципом якої є принцип природного права.

Для подолання зазначеної правової дисгармонії юриспруденцією, суспільством, юридичними інститутами держави має бути визнана первинність і верховенство природного права над писаним, волевстановленим, нормами законодавства.

Вважаємо, що доктринальною моделлю формування ідеології кримінально-правової політики і правової реформи в цілому має бути розуміння права як законів соціальної природи,

відкритих людьми і втілених у законодавчих актах. Вона була розроблена вітчизняним вченим О. Костенком і концептуально оформлена ним в теорії соціального натуралізму [3, с. 6]. Відповідно має бути усвідомлене запропоноване зазначеною гуманістичною теорією розуміння справедливого і протиправного, соціального зла – злочину як порушення природного права (законів соціальної природи), відкритих людьми і відображених у кримінальному законі [3, с. 748].

При формуванні кримінально-виконавчої політики держави її аспектів, на наш погляд, має братися до уваги комплексне співвідношення: кількості скоєних злочинів, їх структури, процентне співвідношення скоєних і розкритих злочинів; кримінологічна характеристика осіб, що їх вчинили; організаційна та матеріальна база пенітенціарних установ та професійна спроможність їх персоналу виконувати завдання з виправлення та ресоціалізації засуджених.

Зазначений підхід, на наш погляд, буде сприяти підвищенню ефективності кримінально-виконавчої політики, стане умовою для позбавлення реформаторів пенітенціарної системи від соціальних ілюзій та штучного перенесення в українські реалії досвіду інших країн.

Втім, основною проблемою в місцях ув'язнення залишається проблема працевлаштування. За даними Державної кримінально-виконавчої служби України в місцях позбавлення волі перебували станом на: 1 січня 2019 р. – 55 07 осіб; 1 січня 2020 р. – 52 863 особи; 1 січня 2021 р. – 49 823 особи [12]. З них 50 253 – чоловіки, 2 610 жінки. На початок минулого року кількість ув'язнених за віком становила: 242 особи до 20 років; 9 649 осіб – 20–30 років; 13 311 осіб – 30–40 років; 9 313 осіб – 40–55 років; 1 520 осіб – 55–60 років; 810 осіб – понад 60 років [13].

Однак кількість працездатних осіб серед засуджених є невеликою. Зокрема, на початок 2021 р. таких осіб було лише 57,32 % (21 169 осіб). У тому числі із загальної кількості здатних до праці 6 101 особа була забезпечена роботою [14]. Вирішення проблеми ресоціалізації осіб, що вчинили злочин, і формування оптимальної моделі залучення їх до праці є вкрай необхідним не лише в місцях ув'язнення, а також і після звільнення засуджених, адже відсутність роботи і місця проживання кримінологами та кримінальними психологами вважаються основною причиною повторної злочинності. З цих та інших причин рівень рецидивної злочинності в Україні є надзвичайно високим і складає 30 % [15].

Щоправда, науковці-кримінологи вказують дещо вищі показники рецидивної злочинності, ніж Міністерство юстиції України. Ю. Турлова, наприклад, наголошує, що на початок 2020 р. в Україні показник рецидивної злочинності складав 32,9 % від усіх скоєних злочинів. Водночас авторка рекомендує зважати на те, що в різних країнах система обліку такої злочинності дещо відрізняється [16].

Водночас зазначимо, що в Сполучених Штатах Америки рівень рецидивної злочинності складає 9 % [17], хоча ця держава значно більша за територією й кількістю населення, ніж Україна.

Проведений аналіз свідчить, що найпоширенішими кримінальними правопорушеннями, за вчинення яких було засуджено осіб, є: злочини проти власності (ст. 185–198 Кримінального кодексу України); суспільно-небезпечні діяння у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення (ст. 305–327 Кримінального кодексу України); суспільно-небезпечні діяння проти життя та здоров'я особи (ст. 115–145 Кримінального кодексу України). Такі злочини вчинила кожна дванадцята засуджена особа [18].

Також на основі дослідження SPACE (Statistiques Pénales Annuelles du Conseil de l'Europe – щорічна статистика кримінальних проваджень Ради Європи: кількість ув'язнених) встановлено, що в Україні показник ув'язнення зафіксований на рівні 126 ув'язнених на 100 000 мешканців (для порівняння, середній показник в Європі – 103) [19].

Водночас зменшення кількості осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі, не свідчить про покращення правового порядку, а порівняння з кількістю ув'язнених у Європі є

не зовсім коректним для визначення ефективності боротьби зі злочинністю та ресоціалізації осіб, що їх вчинили, оскільки кількість розкриття злочинів в Україні зменшується, втрачається таким чином значення загальної та спеціальної превенції. Відповідно правовий порядок не може бути встановлений в умовах зниження ефективності діяльності всіх правоохоронних і судових органів, а сподівання на виправлення осіб, які перебувають в ув'язненні, та здійснення дієвих заходів впливу на них суспільства після звільнення не можуть бути успішними.

На засіданні колегії Міністерства внутрішніх справ України 29 січня 2021 р. зазначалося, що лише 45 % тяжких злочинів розкривається. Тобто особи, що вчинили інші 55 % цих суспільно-небезпечних злочинів, перебувають на свободі та продовжують протиправну діяльність. За даними сервісу Numbeo Україна посідає 54 місце за рівнем злочинності у світі (із 135), а в Європі – 3 [20].

Відповідно до звіту Kantar online TRACK у 2020 р. 63 % опитаних не довіряли поліції, низько оцінювали її роботу – 61 % і лише 12 % зазначили, що в разі порушення їхніх прав поліція зможе їх захистити [21].

Кримінальна політика держави не забезпечує головного принципу – негайності, невідворотності й адекватності застосування примусу до осіб, що порушили встановлені в суспільстві правові заборони. Зазначене сприяє репродукуванню у свідомості певної частини суспільства правового нігілізму, девіантної поведінки та найбільш небезпечної форми її прояву – делінквентної поведінки, що значно ускладнює продекларовану в кримінально-виконавчому законодавстві ресоціалізацію осіб, яка поки що залишається ілюзорною мрією, а не ефективною реальністю.

Проведений аналіз дає підстави дійти висновку, що в криміногенному середовищі мають місце негативні тенденції рецидиву злочинів, детерміновані системним приховуванням поліцією від обліку заяв про кримінальні правопорушення, закриття кримінальних проваджень слідчими без належних слідчих дій, передбачених законодавством. Зокрема, за даними Державної судової адміністрації України в 2019 р. надійшло 37 826 скарг від громадян щодо невнесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відповідних заяв, з яких судами задоволено 22 853 (60,4 %). Крім того, у 2020 р. було закрито слідчими і прокурорами 54 % проваджень (або 423 474 від загальної кількості зареєстрованих) за реабілітуючими підставами. У 2019 р. було закрито 47,2 % кримінальних проваджень, у 2018 р. – 46,8 % [21].

Для суспільства, зазначив колишній Прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю, найважливішим є стабільність, визначеність, безпека: демократія не працює в умовах хаосу; закони не діють, коли нема порядку.

Невідповідність задекларованої та реальної вітчизняної кримінально-виконавчої політики, на погляд автора цього розділу, є одним із чинників, які стримують повноцінне юридичне долучення України до спільноти країн сталої демократії та їх об'єднань, залишаючи її в якості країни-лімітрофа на межі між демократичними і тоталітарними державно-правовими режимами. Компаративний аналіз стану кримінально-виконавчого законодавства України та країн Заходу свідчить про різний рівень якості реалізованості відповідних нормативно-правових актів. Актуальною в цьому контексті є заява Групи Послів G 7 від 7 січня 2022 р. про те, що Україні потрібно не тільки ухвалювати закони, а й здійснювати їх успішну імплементацію для досягнення відчутних результатів для всіх українців [22].

Показовим у контексті дослідження теоретичних гуманітарно-правових засад кримінально-виконавчої політики та її практичної реалізації є досвід англо-американської правової системи, зокрема Великої Британії, де в нормах чинного законодавства відсутня легальна дефініція кримінального покарання, це поняття розкривається в численних судових рішеннях та доктрині права. Питання ж мети покарання наразі вирішено на законодавчому рівні – в Законі про кримінальну юстицію 2003 р. На відміну від українського кримінального права в англійському праві немає чіткого переліку кримінальних покарань як певної системи, хоча Ч. Беккарія свого часу обґрунтував необхідність законодавчого встановлення покарання як системи, яка побудована зверху донизу, від найсуворішого до більш м'якого покарання, і радив відповідно до цього встановити також пропорційні злочинам покарання [5].

За відсутності в Англії кримінального кодексу покарання не містяться в єдиному законодавчому акті, а розташовані в окремих статутах. У цьому плані слід зазначити, що в Україні щодо осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані лише ті покарання, що визначені у ст. 51 Кримінального Кодексу України [11]. Поділу покарань на основні й додаткові види не передбачено. Останні можуть застосовуватися як альтернативі або взаємодоповнювати та замінювати одне одного. Право визначення виду та розміру покарання надається безпосередньо судам. З урахуванням численних положень статутного права до різновидів покарань в Англії належать:

а) покарання, пов'язані з позбавленням волі (*custodial sentence*) (обмеження волі до 6 місяців, позбавлення волі строкове, на невизначений строк – доки

ї Величності буде завгодно, довічне позбавлення волі);

б) покарання, які не пов'язані з позбавленням волі (*community sentence*) (суспільне засудження: виконання певної безоплатної роботи, вимога дотримуватися комендантської години, заборона відвідувати певні місця, вимога пройти курс лікування алкогольної залежності тощо);

в) майнові покарання (штраф, компенсація, конфіскація тощо) [23].

Застосування методу філософсько-правової рефлексії дає підстави дійти висновку, що у формуванні кримінально-виконавчої політики Великої Британії присутній елемент правової доктрини «живого права», Є. Ерліха [24]. Учений переконував, що основою правотворчості є адміністративний та судовий прецеденти, оскільки право коріниться не в законах, а в поведінці людей, яку законодавець фіксує в нормах, а суддя також є суб'єктом нормотворчості, оскільки фіксує норми в конкретному рішенні [4, с. 261].

Необхідно зазначити, що в Англії застосовуються різноманітні заходи кримінально-правового характеру (заходи безпеки). З 2003 р. англійським законодавством було остаточно встановлено заборону на застосування смертної кари як кримінального покарання за будь-яких умов.

Як відомо, повноцінне визнання та утворення у вітчизняній кримінально-правовій політиці принципу найвищої цінності життя людини відбулося в Україні від часу запровадження мораторію на виконання смертних вироків. 5 травня 1997 р. Україна підписала Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари. З 1 вересня 2001 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс України, в якому смертна кара була замінена довічним ув'язненням.

Ув'язнення в Англії є єдиним різновидом позбавлення волі. Режим і порядок відбування цього покарання в місцях позбавлення волі регулюється інструкціями і правилами, які видає міністр внутрішніх справ. Серед покарань, які не пов'язані з позбавленням волі, є пробація [23].

З'ясовуючи сутність кримінально-правової політики, окресленої в нормативно-правових актах міжнародних організацій та окремих демократичних країн, доходимо висновку, що основним її аспектом є альтернативні різновиди покарань.

Віддаючи належне подальшій гуманізації кримінально-виконавчої політики та розширенню видів нев'язничних санкцій за вчинені злочини в 1980 р., VI Конгрес Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності і поводження із злочинцями ухвалив резолюцію, яка рекомендує країнам – членам Організації Об'єднаних Націй розширити застосування альтернативних різновидів покарання.

У 1985 р. VII Конгрес Організації Об'єднаних Націй ухвалив резолюцію про зменшення кількості ув'язнених та про альтернативні заходи й соціальну інтеграцію осіб, які вчинили злочини і відбули за них покарання [25, с. 13].

Аргументами на користь нев'язничних санкцій, зазначає О. Беца, є дзеркальне відбиття аргументів проти ув'язнення. Серед них дослідник цієї проблематики визначає чотири: а) такі санкції вважаються більш адекватними в разі скоєння незначних злочинів; б) вони сприяють реабілітації злочинця і його інтеграції в суспільство; в) запровадження таких санкцій потребує менших витрат, ніж ув'язнення; г) альтернативні, більш м'які, санкції зменшують навантаження на бюджет, оскільки потребують менших витрат, ніж ув'язнення; д) такі санкції сприяють посиленню виправного впливу на засуджених [25, с. 13]. Втім, до запропонованих автором аргументів на користь нев'язничних санкцій вважаємо додати ще один, виходячи з теорії К. Гельвеція, який зазначив, що характер людини є продуктом навколишнього світу. Вчений стверджував, що особливості характеру людини детерміновані соціальним середовищем, політичними і правовими установами [4, с. 143–144].

Необхідно зазначити, що людина завжди є продуктом соціального середовища. Слід урахувати, що переведення засудженого з усталених соціальних зв'язків, які ґрунтуються на загальнолюдських позитивних цінностях, до перебування в жорстких умовах обмежень прав і свобод певним чином деформує його особистість. На жаль, режим, установлений в місцях позбавлення волі, далеко не завжди домінує над криміногенним середовищем, де основою відносин є «поняття», встановлені авторитетами злочинного світу з викривленими світоглядними установками, «ідолами свідомості», як писав Ф. Бекон.

Тому сподівання на формування поваги до права і виправлення не завжди будуть реалізовані, оскільки в зазначеному середовищі має місце продовження протистояння «справедливості» і «зла». Особа, яка засуджена за незначні злочини і, особливо, вперше потрапляє в місця ув'язнення, перебуває водночас під впливом двох систем регулювання відносин, які знаходяться в жорсткому антагоністичному протистоянні: офіційної – норм кримінально-виконавчого права і неофіційної – «понять», системи антисоціальних цінностей, сформованих у середовищі професійних злочинців.

Ці дві системи (держави і злочинної субкультури) ведуть змагання за залучення на свій бік осіб, які опинилися в такій ситуації. Необхідно також зазначити, що інколи адміністрація місць ув'язнення використовує можливості впливу «авторитетів», які відбувають покарання, на всіх засуджених задля вирішення якихось питань щодо забезпечення «порядку» дотримання режиму в місцях ув'язнення тощо. Зазначений висновок ґрунтується також на значному досвіді оперативної-розшукової діяльності автора цього розділу в середовищі стійких протиправних угруповань.

Емпіричні дані дають підстави стверджувати, що авторитети з місць ув'язнення можуть забезпечити певне інформування засуджених уперше про їхні родини, організувати надання допомоги членам сімей, зібрати відомості про осіб, що прибули до в'язниці, тощо. Зазначене знижує ефективність кримінально-виконавчої політики, стає підставою для формування у

свідомості засудженого вперше правового нігілізму, сприйняття вироку суду про призначення йому покарання як несправедливого, уявлень про слабкість державних силових відомств, які застосовують примус.

Непоодинокі факти нестатутних відносин персоналу місць ув'язнення з особами, що відбувають покарання, підтверджують викладений підсумок. Тому утримання осіб, що вперше притягаються до кримінальної відповідальності, або тих, що вчинили незначні злочини, має здійснюватися відокремлено від рецидивістів або «злочинців із досвідом», що має стати запорукою їх виправлення та подальшої успішної ресоціалізації.

Завершаючи розгляд питання про гуманізацію кримінально-виконавчої політики України відповідно до криминологічної доктрини демократичних країн, заснованої на визнанні природних прав і свобод людини, та віддаючи пріоритет нев'язничним кримінальним покаранням, необхідно звернути увагу, що ресоціалізація в наших реаліях ще не є ефективною.

Чинники, які стримують її результативність, докладно розглядаються в монографії, але найбільш суттєвим серед них, на нашу думку, є невваженість кримінально-виконавчої політики щодо використання матеріальної бази пенітенціарних установ, що не враховується при розгляді оптимальної моделі залучення засуджених до праці.

Згідно з інформацією Рахункової палати в структурі Державної кримінально-виконавчої служби України перебувало 26 законсервованих установ виконання покарань. Рішення про їх консервацію приймалися у 2015–2016 рр. Державною пенітенціарною службою України прийнято рішення про консервацію 5 об'єктів у 2017–2019 рр. Міністерством юстиції України прийнято рішення про консервацію 21 об'єкта; у 2019 р. – 10 об'єктів. Крім того, у 2019 р. прийнято рішення про ліквідацію Дубенської виховної колонії. Протягом 2018–2019 рр. та першого півріччя 2020 р. Міністерством юстиції України не приймалися рішення про розконсервацію виправних установ та виправних центрів [26].

Відповідно до п. 6 Порядку оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 396, витрати на оптимізацію діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань фінансуються в межах бюджетних призначень, передбачених Міністерством юстиції України в державному бюджеті на відповідні цілі. Встановлено, що видатки на оптимізацію діяльності установ виконання покарань протягом 2018–2019 рр. та першого півріччя 2020 р. здійснювалися за рахунок бюджетної програми щодо виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України. Після переведення засуджених з оптимізованих установ видатки на їх утримання становили 270,3 млн грн [26].

Визнаємо невваженою позицію Міністерства юстиції України щодо необхідності продажу всіх вивільнених слідчих ізоляторів та установ виконання покарань. З урахуванням відсутності на регіональному рівні чіткої системи органів по роботі з колишніми ув'язненими щодо їх ресоціалізації та особами, які засуджені за незначні злочини та до альтернативних покарань, а також зважаючи на надзвичайно високий рівень рецидивної злочинності, таке рішення вважаємо необґрунтованим, спрощеним і таким, що не відповідає політико-правовим, соціальним (у тому числі демократичним) та економічним реаліям сьогодення. Міністерство юстиції України разом із Міністерством соціальної політики України, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, іншими відповідними міністерствами, на наш погляд, мають запропонувати Кабінету Міністрів України узгоджену програму житлово-виробничих комплексів державної, змішаної та приватної форм власності. До технічної реконструкції установ виконання покарань та розбудови на їх базі житлово-

виробничих комплексів мають бути залучені кошти від продажу решти установ, а також інвестиції підприємців, які візьмуть участь у зазначеному проекті.

У житлово-виробничих комплексах може надаватися житло та робота безробітним, внутрішньо переміщеним особам, а також особам, які засуджені за незначні злочини, особам після відбуття покарання та їхнім родинам. Водночас має бути вирішене питання про створення при таких комплексах центрів ресоціалізації та пробації. Водночас Верховною Радою України, Урядом, Міністерством юстиції України має бути невідкладно вирішено низку необґрунтовано відкладених питань, які виявлені зокрема Рахунковою палатою [26].

2.2. Теорія та праксеологія залучення до праці, виправлення та ресоціалізації засуджених у контексті гуманістичних цінностей

Відповідно до європейської культурно-правової традиції покарання особи, що вчинила злочин, має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, та не повинно завдати фізичних страждань або приниження людської гідності. Краще попередити злочин, ніж карати – це головна мета досконалого законодавства, зазначав Ч. Беккарія. Але покарання, акцентував він увагу, не повинно бути насиллям одного чи багатьох над окремим громадянином. Воно має бути негайним, публічним та пропорційним вчиненому злочину [5].

Приписи кримінально-виконавчого законодавства України, регламентуючи порядок відбування кримінальних покарань, указують на те, що їхньою метою є захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Кримінологічною доктриною та нормами чинного законодавства встановлено, що відновлення засудженого в соціальному статусі як повноправного члена суспільства можливе за умови його ресоціалізації, сприйняття ним прогресивних цінностей людської спільноти, як основи розвитку активного громадянина.

Поняття «ресоціалізація» (від лат. *resocialisation* – «усуспільнення») має декілька значень і тому з метою теоретичної концептуалізації цього поняття варто докладніше зупинитися на компаративному аналізі найбільш показових дефініцій. Наприклад А. Столяренко ресоціалізацію засуджених визначає як тривалий процес, що має у своїй основі складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних та організаційних заходів, спрямованих на формування в кожного засудженого здібності й готовності до включення у звичайні умови життя суспільства після відбуття покарання [27].

О. Осауленко вважає, що ресоціалізація є процесом формування в особи позитивних рис та якостей, які сприяють поважному ставленню до людини, суспільства, праці, норм моралі, звичаїв, традицій і стимулюють правослухняну поведінку, тобто стає своєрідним змістом процесу виправлення [28].

На думку Л. Опіки, ресоціалізацією є: 1) повернення особи в суспільство; 2) процес, спрямований на відновлення морального, психічного й фізичного стану особи, її соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загально визнаними суспільством правилами та юридичними нормами; 3) процес підготовки засудженого до повернення в суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин і розвитку в засудженої особи соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування в суспільстві (у сфері виконання покарань) [29, с. 278].

Водночас слід зазначити, що в усіх підданих аналізу дефініціях ресоціалізації автори не виділяють такого важливого аспекту усупільнення особи, повернення її до системи позитивних соціальних цінностей, як залучення до праці.

Слід акцентувати на тому, що сфера суспільного виробництва, трудові відносини є найбільш ефективними для ресоціалізації людини. Особливе значення при цьому має характер роботи, що виконується особою. Чим більше вона відповідає фаху людини, її інтересам та уподобанням, тим більше позитивно вона буде впливати на неї, формувати зацікавленість в результатах.

Зазначимо також, що тільки в процесі виробництва можна віднайти позитивні якості людини і, сприяючи їх розвитку, домогтися більш ефективної ресоціалізації.

Необхідно також зробити застереження дослідникам і практикам цієї проблематики щодо певної ілюзорної захопленості ресоціалізацією як такою, виходячи з будови та функціонування її систем у західних країнах, без урахування вітчизняних реалій, умов утримання ув'язнених, виробничих можливостей пенітенціарних установ тощо.

На важливість залучення до праці засуджених як вагомий аспект ресоціалізації звертають увагу й деякі зарубіжні дослідники цієї проблематики. Серед них, зокрема, Д. Вітфільд, який вважає реабілітацію (ресоціалізацію) правопорушника найкращим довготривалим захистом суспільства та уникнення вчинення ним нових порушень закону. Належне працевлаштування, забезпечення житлом, допомогу у вирішенні особистих і поведінкових проблем автор вважає головними аспектами ресоціалізації [30, с. 9].

Слід зазначити, що право особи на виправлення (*reformation*) та на соціальну реабілітацію (*social rehabilitation*) гарантоване ч. 3 ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, відповідно до якої держави зобов'язалися, що пенітенціарна система передбачатиме режим для ув'язнених, метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання [31]. Рада Організації Об'єднаних Націй з прав людини в коментарі до ст. 10 Пакту визначила, що жодна пенітенціарна система не повинна бути лише каральною, а має досягти виправлення і соціального перевиховання в'язня, на чому акцентував увагу Ч. Беккарія в 1764 р. у своєму фундаментальному дослідженні «Про злочини і покарання» [5].

У руслі адаптації вітчизняного законодавства до норм міжнародного права та правових принципів ЄС у Кримінально-виконавчому кодексі України ресоціалізація визначається як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства та повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Необхідною умовою такої ресоціалізації є виправлення, що характеризується процесом позитивних змін, які відбуваються в особистості та створюють у особи готовність до самокерованої та правослухняної поведінки [32], що полягає в тому, щоб шляхом примусового впливу на засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, змусити дотримуватися положень закону про кримінальну відповідальність, прищепити повагу до закону [33, с. 9].

На законодавчому рівні визначені основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених, зокрема: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє й професійно-технічне навчання, громадський вплив. Вважаємо, що задля ресоціалізації засуджених можуть використовуватися й інші засоби, оскільки у ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України мова йде саме про основні засоби.

Пробація згідно з п. 6 ст. 2 Закону України «Про пробацію» – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої

відповідальності. Принципи пробації в Україні є відтворенням гуманістичних традицій світової юридичної думки та правової державності, основним завданням якої є забезпечення прав і свобод людини. Серед них принципи: справедливості, законності, невідворотності виконання покарань, дотримання прав і свобод людини і громадянина, поваги до людської гідності, рівності перед законом, диференційованого та індивідуального підходу, конфіденційності, неупередженості, взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та громадянами [34, ст. 5].

У ст. 6 Закону України «Про пробацію» визначені чіткі завдання пробації, функції та напрями діяльності служби пробації та її персоналу. Вони складають логічно побудовану систему, а саме: підготовка досудових доповідей щодо обвинувачених; здійснення нагляду за засудженими до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, особами, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей віком до трьох років; виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів; реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи із засудженими; здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення; реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень. На основі узагальнення діяльності служби пробації демократичних країн Закон визначає підстави та зміст пробації, суб'єктів пробації, її організацію, нагляд і контроль за діяльністю органу пробації (Розділи II–IV) Закону України «Про пробацію» [34].

Вадою Закону, на наш погляд, є відсутність серед суб'єктів нагляду і контролю інститутів громадянського суспільства. Вважаємо також за доцільне передбачити здійснення моніторингу служби пробації Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Інститут пробації в правових системах демократичних країн Заходу має тривалу історію. Зокрема, він був започаткований в Англії 1887 р. Законом про випробування вперше засуджених, а також Законом про випробування злочинця 1907 р. Наразі питання щодо пробації у Великій Британії регулюються як загальним правом, так і статутним, а саме: Законом «Правила про пробацію» 1965 р., Законом про повноваження кримінальних судів 1973 р., Законом про кримінальну юстицію 2000 р. Відповідно до цих законодавчих приписів суд під час розгляду справи щодо обвинувачення особи у вчиненні злочинного діяння, за яке покарання точно не визначено в законі, має право прийняти рішення про наказ щодо пробації. У своєму значенні пробація не передбачає призначення будь якого особливого покарання, а лише слугує альтернативною мірою тюремному ув'язненню. Загальна її ідея полягає в тому, щоб знайти такі важелі впливу наявними пробаційними програмами, які б сприяли зміні поведінки засудженого з усвідомленням ним своєї відповідальності та його виправленню. На думку англійських криміналістів, ефективне використання пробації є невід'ємною частиною системи кримінального правосуддя [23]. На даний час у Великій Британії функціонує 35 регіональних Трастів Служби Пробації, що фінансуються державою. Вони є складовими системами Служби Пробації, яка так само, як і Тюремна Служба Її Величності, входять до Міністерства юстиції як самостійні структурні складові. Відповідно до функцій на них покладено обов'язок захисту суспільних інтересів від кримінальних злочинів, а також вжиття заходів зі зменшення рецидивної злочинності.

З оглядом на вітчизняні реалії важливим вважаємо принцип, застосований в цій країні для побудови Служби Пробації, в основі якого, на нашу думку, є аспект ідеології комунітаристського лібералізму, основою якої, як зазначає Ф. Зелцнік, є «пошук соціальної справедливості з участю в дієвих спільнотах» [35].

Застосування такого принципу надало можливість на рівні регіонів створити не лише державні, а й приватні або комбіновані «дієві спільноти», про які йдеться у концепції Ф. Зелцніка, тобто громадські об'єднання – так звані Трасти Пробації (*Probation Trust*). Такі Трасти залучаються до ресоціалізації й виправлення засуджених і мають можливість конкурувати між собою в питаннях надання послуг із ресоціалізації й виправлення засуджених, залучення їх до активного соціального життя та формування поваги до права, підвищувати рівень їх правової культури.

Міністерство юстиції здійснює моніторинг діяльності Трастів і за результатами їхньої роботи, головним показником якої вважається зменшення рецидивної злочинності, може збільшити фінансування тим, хто досяг кращих результатів, або позбавити права надавати такі послуги і запропонувати це іншій структурі. Розмір фінансування Трастів-аутсайдерів зменшується на 10 %, а вивільнені кошти їхнього бюджету перерозподіляються між іншими з урахуванням позитивних результатів зменшення рецидиву серед осіб, що проходять пробацію. Загалом у регіональних службах пробації працює 20 тис. осіб, а на обліку перебуває більше 200 тис. осіб, що вчинили правопорушення.

У Великій Британії накопичено цікавий досвід діяльності офіцерів служби пробації, які в установах виконання покарань готують засуджених до звільнення. Зокрема новітню методологію та практику працівників служби пробації за межами установ виконання покарань системно узагальнив працівник Департаменту пенітенціарної служби України Владислав Клиша. Серед таких заходів пробації: безкоштовна робота, регламентована громадським наказом, від 40 до 300 год. на території громади; програми корекції поведінки, які проводяться сесійно (30 сесій по 2 год.) у малих групах до 10 осіб, які вчинили подібні злочини; програми з реабілітації алкогольної залежності; комендантська година до 6 місяців – перебування особи, що скоїла злочин, у визначеному місці до 12 год.; участь у спеціальних навчальних програмах із набуття навичок роботи до 60 год., а також участь у заходах з відшкодування матеріальної шкоди особам, які постраждали від злочинів; судові рішення про позбавлення права займатися певними видами діяльності до 3 р.; обмеження перебування та електронний контроль визначених судом місць відвідування до 2 р. тощо [36].

Грунтовні дослідження системи пробації в Європі та її заходів здійснює вітчизняний дослідник Д. Ягунов [37, 38, 39, 40, 41, 42, 43].

Відповідно до законодавства пробація також передбачена в системі кримінальних покарань Сполучених Штатів Америки, яка як альтернатива ув'язненню полягає в залишенні особи, що вчинила злочин, на волі з визначеним моніторингом її поведінки. Зазвичай альтернативний вид кримінального покарання також має місце в країнах континентальної Європи.

Гуманізація кримінально-виконавчої політики в країнах Східної Європи бере свій початок з кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вважаємо, що досвід цих країн має для нас важливе значення і деякі аспекти організаційних і практичних заходів у цих країнах можуть бути реципіювані в наше законодавство. В Болгарії, зокрема, такий процес розпочався з прийняття В'язничних правил і продовжився в Кримінальному кодексі 1904 р. запровадженням умовно-дострокового звільнення. В Угорщині пробаційна діяльність була функцією держави, але згодом до неї стали долучатися церковні місії, які мали на меті, з одного боку, прості форми допомоги ув'язненим, а з іншого – вплив на гуманізацію місць утримання.

Відповідно до Кримінального кодексу Угорщини 1987 р. для допомоги ув'язненим передбачалися бюджетні кошти, які формувалися за рахунок надходжень від штрафів.

Працевлаштування звільнених відповідно до резолюції Уряду цієї країни є одним із найважливіших завдань. Головними аспектами заходів з ресоціалізації колишніх в'язнів є вирішення типових питань та працевлаштування [44, с. 9–13].

У Латвії питанням ресоціалізації засуджених після звільнення держава почала опікуватися з 1923 р. З 1934 р. тут запроваджений інститут опіки, завданням якого було

надання допомоги звільненим після відбування покарання та їхнім сім'ям у питаннях працевлаштування та вирішення житлових питань.

З 1936 р. питанням ресоціалізації засуджених ґрунтовно почали займатися судові органи в Румунії, які контролювали створені для вирішення цього завдання неурядові організації. Особлива увага приділялася неповнолітнім особам. Особливістю кримінально-виконавчої політики Румунії було запровадження Кримінальним кодексом 1936 р. інституту відстрочення покарання та призупинення покарання, пов'язаного з позбавленням волі, осіб, які скоїли незначні злочини. У 1951 р. в Румунії були створені Комітети допомоги колишнім ув'язненим, які підпорядковувалися органам місцевого самоврядування, пізніше вони були трансформовані в муніципальні товариства соціального обслуговування. Законодавством була передбачена взаємодія в'язничних служб роботи із засудженими та муніципальних товариств. Відповідно до програм ресоціалізації ув'язнених їм надавалося право впродовж 6 місяців до звільнення працювати за межами місць ув'язнення [44, с. 11–13].

Перспективною, на наш погляд, є методологія і практика залучення до праці засуджених та їх ресоціалізація в Чехії. З кінця минулого століття тут почала здійснюватися комплексна діяльність з цих питань соціальних працівників Міністерства праці та соціальних питань, а також соціальних працівників в'язниць. Двадцять років тому почала здійснюватися фахова підготовка кандидатів для служби пробації, яка фінансувалася Фондом відкритого суспільства в Празі спільно з Міністерством юстиції та Асоціацією розвитку соціальної роботи в кримінальному судочинстві.

З 1984 р. і дотепер у Словенії діє соціальна інституція «радник в'язня», до якої залучаються волонтери і насамперед студенти соціальних наук, та волонтери з центрів соціальної роботи.

Ефективною, на наш погляд, є практика Словенії, що «в'язничний радник» призначається за ініціативою посадових осіб місця ув'язнення і відповідна робота засудженого розпочинається ще під час його перебування в місці ув'язнення. Ефективність такого ресоціалізаційного супроводу доведена практикою та позитивними результатами у формуванні стійких настанов у засуджених щодо ставлення до праці, сприйняття позитивних суспільних цінностей тощо [44, с. 13–14].

Як свідчать результати дослідження, з урахуванням певних відмінностей в кримінальному, кримінально-процесуальному праві або Виправному кодексі служби пробації створені фактично в усіх країнах східної Європи та Скандинавії [25].

Але характерним аспектом вирішення проблеми залучення засуджених до праці та їх ресоціалізації є формування у них позитивних настанов і навичок для входження в систему соціальних відносин як правослухняних громадян, здатних утримувати себе та членів сім'ї лише за умови заповзятливої трудової діяльності. Більше того, європейські держави у зв'язку з особливістю економічних процесів згортають свої соціальні програми. ФРН, наприклад, ще за часів Г. Шредера ідеологічно і практично скоригувала свій соціальний аспект, закріплений ст. 20 Конституції, і позиціонує себе як сприяюча держава – тобто така, що створює для всіх громадян рівні умови, гарантує і забезпечує їхні права і свободи для досягнення матеріальної стабільності та добробуту. Але в усіх країнах, що, на наш погляд, має бути враховане в реформі кримінально-виконавчої політики України, запроваджено ефективну пробаційну діяльність.

У процесі проведеного дослідження ми дійшли висновку, що ресоціалізація в Україні є «розірваною», несистемною і не має чіткої методології та практики взаємодії між місцями покарання та територіальними громадами. Останні позбавлені своєчасного і всебічного інформування про осіб, що відбувають з місць покарання на територію певної громади, та їхнього ставлення до праці, отримані навички тощо. Своєю чергою, колишні в'язні не завжди звертаються за допомогою до відповідних соціальних служб органів місцевого самоврядування. До того ж працівники соціальних служб територіальних громад не мають спеціальних знань для роботи з цією категорією осіб.

Слід зазначити, що в Україні відсутня цілеспрямована діяльність з підготовки фахівців, здатних до виконання пробаційних функцій, які працюють в органах місцевого самоврядування та інших установах. У закладах вищої освіти здійснюється підготовка соціальних працівників за освітньою програмою 231 «Соціальна робота» [45]. Проте аналіз освітніх програм з підготовки таких фахівців більше десяти закладів вищої освіти свідчить, що навчання за освітньою програмою 231 «Соціальна робота» спрямоване на підготовку фахівців у закладах психологічної служби в системі освіти, центрах зайнятості, територіальних центрах надання соціальних послуг, службах у справах дітей, громадських та благодійних організаціях, але навчальні дисципліни про особливості роботи з особами, що засуджені, та їх ресоціалізацію не викладаються.

У 2010 р. Комітет Міністрів Ради Європи затвердив Європейські правила пробації [46]. Правилами визначається поняття пробації, яке базується на рішенні Організації Об'єднаних Націй 1951 р., в якому пробація розглядається як система методів роботи з особами, що вчинили злочини поза місцями ув'язнення, в умовах суспільства. Пробація, зазначається в Правилах, стосується реалізації в умовах вільного суспільства санкцій або заходів, визначених у законі та покладених на злочинця. Вона включає широкий перелік дій та інтервенцій, які передбачають наставництво та допомогу, спрямовані на соціальне включення злочинця, так само, як і на забезпечення суспільства. Правила визначають орган пробації, структуру, на яку покладається здійснення цього виду покарання. Правила рекомендують: запровадження в національні правові системи норм, які передбачають інформування та надання порад судовим та іншим органам з метою винесення ними обґрунтованих та справедливих рішень; забезпечення наставництва та надання допомоги особам, засудженим до позбавлення волі, до звільнення та подальшого влаштування в суспільстві; збільшення нагляду та надання допомоги засудженим, які підлягають достроковому звільненню; втілення практик ювенальної юстиції. Важливою, на наш погляд, є рекомендація Правил щодо впровадження в національне законодавство пропонування допомоги потерпілим.

Правилами надається чітке визначення понять та змісту санкцій та заходів у громаді; постпенітенціарної адаптації; презумпції невинуватості; залучення недержавних організацій до надання пробаційних послуг. Водночас Правилами визначені підзвітність органів пробації та статус їх персоналу; функції служб пробації з підготовки досудових доповідей; організації громадських робіт; сутність та процес здійснення нагляду за злочинцями; надання допомоги постпенітенціарної адаптації звільненим особам тощо [47].

Розглянуті рекомендації, на наш погляд, мають бути реципійовані до вітчизняного законодавства не механічно, а з урахуванням ґрунтовного аналізу кримінальної обстановки, особливостей кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють злочини, соціально-економічних умов тощо.

З урахуванням досвіду зарубіжних країн та рекомендацій міжнародних організацій в Україні в 2015 р. було запроваджено інститут пробації, метою якої є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень. Наприклад для вирішення зазначених питань та визначення механізму взаємодії в процесі виконання завдань пенітенціарної пробації Міністерством юстиції України спільно з Міністерством соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством внутрішніх справ України затверджено Порядок взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, від 3 квітня 2018 р. № 974/5/467/609/280.

Одним із напрямів пробації є виконання заходів, передбачених пробаційною програмою, що має свою мету. Наприклад відповідними наказами Міністерства юстиції України затверджено перелік пробаційних програм для повнолітніх і для неповнолітніх суб'єктів пробації: «Зміна прокримінального мислення», «Попередження вживання психоактивних

речовин», «Подолання агресивної поведінки», «Формування життєвих навичок». Програми враховують вікові та психологічні особливості суб'єктів пробації, а тому різняться кількістю й тривалістю занять, змістом завдань.

Для координації заходів, передбачених пробаційною програмою, в уповноваженому органі пробації призначається куратор – працівник, який пройшов спеціальне навчання. Куратор проводить заняття особисто. Разом із засудженим куратор складає графік відвідувань занять. Пропуск занять без поважних причин вважається порушенням порядку проходження програми і може привести до скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням. Обов'язок проходження пробаційної програми покладає на суб'єкта пробації суд. Програма спрямована на зміну поведінки особистості через усвідомлення нею проблеми, збільшення її вмотивованості до змін, розвиток обізнаності та відповідних навичок. Наприклад філією Державної установи «Центр пробації» в Миколаївській області отримано 35 вироків суду, якими на засуджених покладено обов'язок виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою, водночас лише 23 особи виконали цей обов'язок [48], що, на нашу думку, зумовлює необхідність доопрацювання пробаційних програм.

Слід зазначити, що в межах законопроектної діяльності Верховної Ради України потребує доопрацювання проект Закону України «Про пенітенціарну систему» № 5359 (який ще в 2020 р. був включений до Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 р. (п. 357), затвердженого постановою Верховної Ради України від 16 червня 2020 р. № 689-IX та до Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 р. (п. 371), затвердженого постановою Верховної Ради України від 2 лютого 2021 р. № 1165-IX), оскільки у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України зазначається, що на розгляді Верховної Ради України знаходиться й проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо розвитку системи пробації, збільшення альтернатив позбавленню волі та створення умов для зниження рецидивної злочинності» № 5359, що передбачає внесення змін до Закону України «Про пробацію». Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про пробацію» до органів пробації будуть належати центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері пробації та уповноважені органи з питань пробації. А отже, у випадку прийняття проектів законів № 5293 та № 5359 замість оптимізації структури пенітенціарної системи з'явиться щонайменше три центральних органи виконавчої влади, покликани здійснювати державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Такий підхід свідчить про те, що запропоновані заходи реформування системи органів та установ виконання покарань радше спрямовані на задоволення відомчих інтересів пенітенціарної системи, аніж на її вдосконалення.

Поділяємо позицію Головного науково-експертного управління щодо необхідності редагування ч. 2 ст. 1 проекту Закону України «Про пенітенціарну систему» № 5359, оскільки передбачається, що функціонування пенітенціарної системи не має на меті покарання та спрямоване на свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, запобігання вчиненню ним нових кримінальних правопорушень. Застосоване в експертному висновку словосполучення «функціонування пенітенціарної системи не має на меті покарання» є юридично некоректним, оскільки одним із завдань кримінально-виконавчого законодавства України є визначення системи органів і установ виконання покарань, їхніх функцій та порядку діяльності. Наявність визначеної системи органів та установ насамперед зумовлена наявністю вироку суду, який набрав законної сили щодо особи, яка визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення. При цьому заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до відповідної особи і змістом якого є передбачені законом обмеження прав і свобод засудженого, є покарання, належне виконання якого й мають забезпечити органи пенітенціарної системи. Враховуючи, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання

вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, в аналізованій нормі проекту мало б йтися про те, що функціонування пенітенціарної системи не характеризується каральною спрямованістю.

Результати дослідження свідчать про відсутність чіткої процедури та критеріїв оцінки ресоціалізації засуджених в Україні. Держава з метою захисту інтересів особи та суспільства встановлює порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань, спрямованих на виправлення та ресоціалізацію засуджених. Втім, механізм забезпечення прав людини в процесі ресоціалізації засуджених здійснюється не на належному рівні, а саме, з порушенням прав останніх. На нашу думку, для забезпечення ресоціалізації засуджених мають бути внесені зміни до чинного законодавства з урахуванням положень міжнародних угод, що ратифіковані Україною, в цій сфері. Вважаємо, що успішна ресоціалізація засуджених можлива за умови налагодженої, належним чином організованої та юридично врегульованої взаємодії органів державної влади, у тому числі з неурядовими інституціями, з урахуванням досвіду Служби пробачії Великої Британії та країн континентальної Європи.

У процесі нормотворчої діяльності мають бути враховані також зовнішні і внутрішні чинники, які впливають на зміст і якість ресоціалізації осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Серед них: зовнішня агресія, складні міграційні процеси та збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, кризові соціально-економічні явища, безробіття і як результат – репродукування в суспільстві ідеї «свободи від совісті», всездозволеності, неповаги до права і відкритого його заперечення. Серед таких чинників недостатня взаємодія в питаннях попередження та розкриття злочинів, зменшення їх рецидиву Міністерства внутрішніх справ, Державної пенітенціарної служби, інших правоохоронних органів, неефективність діяльності судових органів, незавершеність судової реформи, про що йшлося в попередніх розділах нашого дослідження. Неадекватність зазначеної взаємодії та рішень судів, які б відповідали принципам права і законності, створюють умови для репродукування кримінальних правопорушень.

Приховування злочинів від обліку поліцією, невнесення заяв про злочини до Єдиного реєстру досудових розслідувань породжує в осіб, що їх вчиняють, відчуття безкарності, злочинність набуває професійних ознак, породжує негативні зміни у свідомості цих осіб. Значно ускладнює процес ресоціалізації осіб, які відбули покарання за злочини, соціальна невизначеність, матеріальні труднощі, побутова невлаштованість, проблеми в особистому житті. Зазначені чинники призводять до відмови осіб, які відбули покарання, від позитивних соціальних цінностей, система поглядів таких осіб орієнтована на виживання, елементарне задоволення первинних потреб людини способами, які заборонені кримінальним законодавством.

В умовах політичного протистояння в суспільстві, стимульованого політиками-олігархами, такі особи залучаються до заходів «вуличної демократії», використовуються псевдопатріотами для участі в протестних акціях та супротиві правоохоронцям, задіяним в охороні публічної безпеки. Зазначене створює умови для поширення серед несвідомих членів суспільства правового нігілізму, викривленого розуміння свободи яка не пов'язується з відповідальністю, в тому числі участі в акціях і вимогах щодо звільнення від кримінального переслідування осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів, звільнення їх зпід арешту і від відповідальності.

У разі потрапляння осіб з такою деформованою в правовому та соціальному аспектах свідомістю до пенітенціарних установ значно ускладнюється вирішення завдань щодо їх виправлення та ресоціалізації.

Насамкінець зазначимо, що в сучасних реаліях без залучення до ресоціалізації засуджених інститутів громадянського суспільства, в тому числі органів місцевого самоврядування, громадських організацій, як це зроблено у Великій Британії, країнах континентальної Європи та інших відповідно до принципу комунітаристського лібералізму

«зацікавлених спільнот», успішно вирішити проблему ресоціалізації буде проблематично. Вважаємо за доцільне зазначеним інституціям на законодавчому рівні передбачити відповідні преференції, матеріальне стимулювання, сприяння у виділенні приміщень для надання пробаційних послуг та проведення відповідних заходів.

Викладені результати проведеного дослідження дають підстави для наступних висновків:

1. Основним компонентом кримінально-виконавчої політики в демократичному суспільстві є необхідний державний примус, який спрямований на заборону шкідливих для суспільства дій як окремих осіб, так і їх груп, виключення соціальних загроз і небезпеки, забезпечення загальної та спеціальної превенції, правового порядку та стабільності, формування у громадян поваги до права.

2. Мета кримінально-правової політики полягає в захисті інтересів соціуму, держави і людини шляхом застосування необхідного примусу до осіб, що вчинили злочини, запобіганні рецидивній злочинності, створенні умов для виправлення засуджених через залучення їх до праці та ресоціалізацію, а також запобіганні тортурам та нелюдському або такому, що принижує людську гідність, поводженню з ув'язненими.

3. Одним із провідних гуманістичних принципів кримінально-виконавчої політики демократичних суспільств є застосування альтернативних ув'язненню видів кримінальних покарань із залученням осіб, що відбувають покарання, до соціальних зв'язків у системі трудових відносин як детермінанти ефективної їх ресоціалізації.

4. Формування кримінально-виконавчої політики має базуватися на ґрунтовному аналізі статистики та динаміки публічної безпеки, соціальних загроз та небезпек з боку кримінальної субкультури, співвідношення кількості скоєних та розкритих злочинів, структури злочинності, кримінологічної характеристики осіб, що вчинили злочини, кількості осіб, що перебувають в ув'язненні, та здатності їх до праці, організаційної та матеріальної бази пенітенціарних установ, а також професійної спроможності їх персоналу до здійснення функцій з виправлення та ресоціалізації засуджених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лановенко І.П. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с.
2. Арістотель Політика. URL: <https://avidreaders.ru/download/politika.html?f=pdf>.
3. Костенко О. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори. К.: Паливода А.В., 2020. 812 с.
4. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2004. 464 с.
5. Беккариа Ч.О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. К., 2014. 240 с.
6. Гоббс Т. Левіафан: пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 606 с.
7. Кант И. Метафизика нравов: в 2 ч. М.: Мысль, 1965. Ч. 2. 478 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство: пер. з нім. К.: Юніверс, 2000. 336 с.

9. Fichte J.G. Grundlage des Naturrechts Iena und Leipzig: Ernst Gabler, 1797. 284 s.

10. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Відомості Верховної Ради України, 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18>.

11. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 25. Ст. 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

12. Статистика кількості осіб у місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/7920>.

13. Рівень ув'язнення в ЄС та Україні продовжує знижуватись: оприлюднена щорічна кримінальна статистика Ради Європи. URL: <https://www.prostir.ua/?news=riven-uvyaznennya-v-es-ta-ukrajini-prodovzhuje-znyzhuvatys-oprylyudnena-schorichna-kryminalna-statystyka-rady-evropy>.

14. Кримінально-виконавча система у 2020 році. <https://ukrprison.org.ua/articles1612352140>.

15. Рівень рецидиву в Україні, тобто повторно вчинених злочинів, наразі становить понад 30 %. Міністерство юстиції планує знизити цей показник мінімум до 5 %. URL: <https://hromadske.ua/posts/riven-recidivu-v-ukrayini-planuyut-zniziti-z-30-do-5-ministr-yusticiyi-malyuska-pro-tyuremnu-reformu>.

16. Турлова Ю. А. Специфічні кримінально-правові ознаки осіб, які вчинили рецидивні екологічні злочини. наукові доповіді. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream>.

17. Батиргарєєва В. С. Питання боротьби з рецидивною злочинністю у матеріалах Конгресів ООН щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками. URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads>.

18. Засуджені місцевими загальними судами особи та застосовані до них види покарань упродовж 2015–2019 років. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/996948>.

19. Aebi M. F., Tiago M. M. (2021). SPACE I - 2020 – Council of Europe Annual Penal Statistics: Prison populations. Strasbourg: Council of Europe. URL: https://wp.unil.ch/space/files/2021/04/210330_FinalReport_SPACE_I_2020.pdf.

20. Злочинність в Україні: як змінювалася ситуація в 2013–2020 роках. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/28/infografika/suspilstvo/zlochynnist-ukrayini-yak-zminyuvalasya-sytuacziya-2013-2020-rokax>.

21. Баганець О. Загальний стан протидії злочинності в Україні 2020 року. URL: <https://resonance.ua/zagalniy-stan-zlochinnosti-ta-protid>.

22. Від Києва чекають реальної, а не паперової боротьби з корупцією. <https://zn.ua/ukr/POLITICS/posli-velikoji-simki-nazvali-kljuchovi-reformi-v-ukrajini-u-novomu-rotsi.html>.

23. Самощенко І. В. Особливості кримінального покарання щодо фізичних осіб в Англії. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2020. № 2. С. 36–44.

24. Эрлих Е. Основоположение социологи права / пер. с нем. М.В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум». 704 с.

25. Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні: навчальний посібник / за ред. Беци О. В. К.: «МП Леся», 2003. 116 с.

26. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих міністерству юстиції України на виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України, а також використання і розпорядження об'єктами державної власності, належними державі матеріальними та іншими активами, що мають фінансові наслідки для державного бюджету. URL: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=1041>.

27. Столяренко А. Прикладная юридическая психология. Под ред. А. Столяренко. URL: <http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistic/books/stolyarenko.pdf>.

28. Осауленко О. Диференціація та індивідуалізація виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. Київ, 2002. № 7. С. 60–61.

29. Оніка Л. П. Проблеми ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі. *Наковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 5, 2016. С. 277–282.

30. Вітфілд Дік. Вступ до служби пробації: монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Атіка, 2004. 236 с.

31. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

32. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 3. Ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/card6#Public>.

33. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія. За заг. ред. д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Х., 2011. 323 с.

34 Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. Відомості Верховної Ради України, 2015. № 13. Ст. 745. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>.

35. Зелцник Ф. Основи комунітаристського лібералізму. Лібералізм: Антологія. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. – XXXII + – 1126 с.

36. Клиша В. Досвід діяльності служби пробації Великої Британії, який вивчено під час службового відрядження до цієї країни міжвідомчої делегації від Державної пенітенціарної служби України протягом 19–24 березня 2012 р. у рамках проекту Рада Європи «Підтримка в'язничної реформи в Україні». URL: www.org.kvs.gov.ua.

37. Ягунов Д. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту у галузі виконання покарань. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. С.207–212.

38. Ягунов Д. Чи можна продавати «право карати»? (філософсько-правовий аналіз феномена в'язничної приватизації) *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 59. Одеса, 2011. С. 97–105.

39. Ягунов Д. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура. Одеса: ОРІДУ, 2006. 74 с.

40. Ягунов Д. Електронний моніторинг в пенальних практиках зарубіжних країн та перспективи його запровадження до національної

системи кримінальної юстиції. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 46. Одеса, 2012. С.184–193.

41. Ягунов Д. Паноптизм та сучасні пенальні практики (аналіз категорії свободи в суспільстві Постмодерну). *Актуальні проблеми політики*. Вип. 44. Одеса, 2012. С. 83–94.

42. Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 60. Одеса, 2011. С. 145–153.

43. Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Р. Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 4. С.28–30.

44. Пробація та служби пробації в країнах – кандидатах у члени ЄС / За ред. А. ван Кальмтоута, Джені Робертс, Сандри Віндінг. К.:, 2005. 448 с.

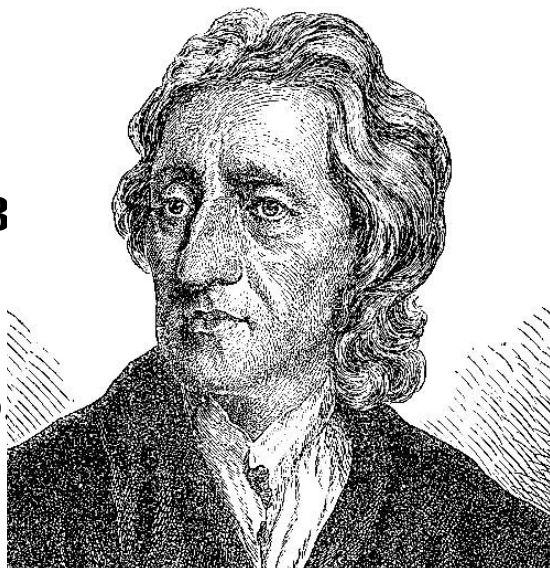
45. Класифікатор професій ДК 003:2010 затверджений Наказом Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>.

46. Правила Ради Європи про пробацію. URL: <https://www.coe.int>.

47. Ягунов Д. Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць ОРІДУ Вип.2 (50) Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2021. с. 125–129.

48. Пробаційні програми – новий інструмент роботи із засудженими. Офіційний веб-сайт Веселинівської громади. URL: <https://veselynivska-gromada.gov.ua/news/1629964967>.

З

З

ДІЛ 3 ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ УЧЕННЯ ДО ПРАЦІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

Третій компонент у теорії прав щія його концептуальних і живних положень

Відомо, що права людини є правовими можливостями, які необхідні для життєдіяльності людини щодо задоволення її матеріальних, фізичних та духовних потреб. Без прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота [1, с. 710], а тому людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються у демократичних державах найвищою соціальною цінністю. Норми Конституції України, кримінального та кримінально-виконавчого права щодо гарантування й забезпечення прав осіб, що знаходяться під слідством, а також засуджених, базуються на гуманістичних принципах, запропонованих представниками правової ідеології Нового часу й запроваджених в законодавство в процесі становлення демократичної державності соціально-правового спрямування в країнах Західної Європи, Великої Британії, Сполучених Штатах Америки та деяких інших.

Проблеми гуманних законів та об'єктивного правосуддя, які б відповідали принципам рівності і справедливості, гарантування й забезпечення прав людини ґрунтовно розроблені представниками природно-правової школи, серед них Дж. Локк, К. Гельвецій, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, І. Кант Ж.-Ж. Руссо, та інші мислителі цієї епохи й пізніших часів.

Визначальною для модернізації кримінально-виконавчої політики на засадах гуманізму була, як зазначалося у попередньому розділі монографії, концепція представника італійської Просвіти Ч. Бекарріа. Ніхто, наголошував вчений, не може бути названий злочинцем, допоки щодо нього не буде винесено обвинувальний вирок, а суспільство не може позбавити його від свого піклування до тих пір, поки не буде з'ясовано, що особа порушила договір про таке піклування [2].

У ст. 64 Конституції України визначено, що права й свободи людини не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Основним Законом, а також закріплено, що не можуть бути обмежені права й свободи передбачені ст. 63, у якій встановлено, що засуджений користується всіма правами людини, за винятком обмежень, які визначені нормами чинного законодавства і встановлені вироком суду [3]. Держава поважає та охороняє права, свободи й законні інтереси засуджених (що в кримінальному провадженні є обвинуваченими, щодо яких набрали законної сили обвинувальні вирoki суду) [4], забезпечує необхідні умови для їх виправлення та ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку [5].

Кримінально-виконавча політика держави із залучення засуджених до праці та їх ресоціалізації здійснюється за допомогою механізму, до якого відносимо дві групи елементів.

По-перше, це відповідні нормативно-правові акти, які визначають завдання, мету, методи та форми організації праці та ресоціалізації засуджених, функції уповноважених на виконання таких завдань державних органів та посадових осіб, а також правові можливості участі у цьому процесі інститутів громадянського суспільства. Відповідні нормативно-правові акти аналізуються в дослідженні і викладені у його змісті та посиланнях. По-друге, це інституційні елементи такого механізму:

а) державні органи та установи: Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Міністерство юстиції України та його територіальні органи (Західне, Південно-Західне, Центральне-Західне, Центральне, Північно-Східне, Південно-Східне, Південне, Східне міжрегіональні управління Міністерства юстиції України) [6], Державна кримінально-виконавча служба України та її територіальні органи (Департамент із питань виконання покарань, Управління пенітенціарних інспекцій, Державна установа «Центр пробації», установи виконання покарань, слідчі ізолятори тощо [7]. На цей час в Україні 182 установи виконання покарань, 29 з яких розташовані на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей та 5 на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим) [8]. До елементів механізму ресоціалізації відносимо й інші місця утримування ув'язнених осіб. Процес повернення осіб, яким обрано запобіжний захід у вигляді арешту, або неповнолітніх, що вчинили суспільно-небезпечні діяння, має розпочатися з часу їх затримання. Необхідно акцентувати увагу, що в територіальних органах поліції налічується 129 ізоляторів тимчасового тримання. У Службі безпеки України – один ізолятор тимчасового тримання для тримання осіб, підозрюваних у підготовці чи проведенні розвідувально-підривної, терористичної діяльності та вчиненні інших злочинів, розслідування яких віднесено до компетенції зазначених органів [9];

б) інститути громадянського суспільства – органи місцевого самоврядування, громадські організації тощо.

У механізмі ресоціалізації засуджених Верховна Рада України законами визначає їх правовий статус, порядок виконання та відбування кримінальних покарань шляхом створення умов для праці, виправлення та ресоціалізації засуджених. Такі нормативні приписи встановлені Кримінальним кодексом України [10]; Кримінально-виконавчим кодексом України [5]; Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [11]; Законом України «Про пробацію» [12] та іншими нормативно-правовими актами.

У механізмі ресоціалізації засуджених Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади вживає заходи з метою удосконалення правового регулювання правової політики держави із залучення засуджених до праці та їх ресоціалізації. Відповідно до визначених законодавством повноважень Кабінетом Міністрів України затверджено порядок обчислення середньої заробітної плати засуджених [13]; норми харчування засуджених, (у тому числі норми харчування засуджених, які працюють на важких роботах із шкідливими умовами праці) (які наберуть чинності 1 січня 2023 р.) [14]; порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті Міністерству юстиції України для розвитку інформаційної інфраструктури сфери юстиції [15], та інші підзаконні нормативно-правові акти.

Організаційно-розпорядчу функцію в механізмі залучення засуджених до праці та соціальної реабілітації здійснює Міністерство юстиції України, що забезпечує організацію обліку та реєстрації засуджених та осіб, узятих під варту; здійснює застосування передбачених нормами чинного законодавства засобів виправлення засуджених; забезпечує заходи щодо виявлення та запобігання вчиненню правопорушень (дисциплінарних проступків та кримінальних правопорушень засудженими та особами, узятими під варту); здійснює визначення виду установи виконання покарань, у якій відбуватимуть покарання засуджені; забезпечує організацію проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, залучає до її проведення представників релігійних і благодійних організацій, громадських організацій, творчих спілок тощо [16]. Міністерством юстиції України встановлені: порядок визначення засудженим виду установи виконання покарань, місця відбування покарання [17]; умови праці засуджених, тривалість їх робочого часу; порядок оплати праці та відрахування щодо відшкодування витрат на їх утримання [18]; правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, що встановлюють особливості залучення засуджених до праці та підстави заборони такого залучення. Наприклад, законодавством заборонено використовувати працю засуджених: на будь-яких роботах і посадах у міжрегіональних управліннях, адміністративних будівлях, у яких розміщується персонал з охорони установ виконання покарань; у приміщеннях, де розміщені зброя, спеціальні засоби, система сигналізації для попередження втеч, службова документація; на посадах продавців, бухгалтерів, касирів, завідувачів продовольчих та речових складів, комірників; на роботах, пов'язаних з обліком, зберіганням та видачею лікарських засобів, а також вибухових та отруйних речовин; на роботах, пов'язаних із наданням медичної допомоги [19]. На законодавчому рівні встановлено, що працювати засуджена особа може лише на роботах і в місцях, які визначені адміністрацією місць позбавлення волі. Аналіз судової практики Верховного Суду надає підстави стверджувати, що засуджені особи є найманими працівниками з особливим статусом та обмеженими трудовими правами [20]. Ув'язнена особа має право обирати ким працювати, тобто до неї не мають права застосовувати примус у випадку залучення до праці. Втім, є випадки, коли така праця є обов'язковою, зокрема при наявності заборгованості за виконавчими документами. Іншим різновидом є праця, яку засуджені зобов'язані виконувати за вимогою адміністрації безоплатно, проте такі роботи мають стосуватися лише благоустрою місць позбавлення волі, у тому числі поліпшення житлово-побутових умов засуджених. Чинним законодавством передбачено, що до такої праці можуть залучатися засуджені в неробочий час, але не більш як на дві години на день [18].

Слушною є позиція М. Романова, який зазначає, що до засобів впливу на засудженого, окрім праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього або професійно-технічного навчання, необхідно віднести й умови тримання засуджених. Важко не погодитися з думкою автора про те, що в особистості засудженого не можуть відбутися позитивні зміни, якщо особа перебуває в умовах, які не пристосовані для тримання людей. Така можливість виправлення стає вкрай сумнівною. Власне, умови тримання роблять недосяжною мету покарання та зводять нанівець зміст кримінально-виконавчої діяльності [21]. Тому вважаємо доцільним змінити модель ресоціалізації засуджених, де тримання ув'язнених можна моделювати завдяки експериментальному проекту платних камер у слідчих ізоляторах. Цією ініціативою

міністерство розраховує зменшити витрати бюджету та використати додаткове джерело доходу на ремонт інших приміщень установ виконання покарань, стимулювати побудову сучасних слідчих ізоляторів [22].

Серед заходів реформування пенітенціарної системи і запровадження системи ресоціалізації особлива увага має бути приділена особам, які вперше вчинили кримінальні правопорушення, оскільки вони, потрапляючи за ґрати, стають озлобленими і продовжують йти злочинним шляхом [23], а тому ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, досить складна, оскільки втрата соціальних зв'язків є подеколи незворотною [24].

Зазначимо, що втрата соціальних зв'язків ускладнює або й унеможливорює усуспільнення особи, яка звільнилася з місць покарання. Потрапивши в складні соціально-економічні умови реальності, недосконалу систему ресоціалізації, безробіття, побутову невлаштованість та відсутність житла тощо. Такі умови відштовхують цих осіб від суспільства в бік кримінальних утворень, від загальнолюдських цінностей до звичаїв кримінальної субкультури. Як свідчить статистика, після звільнення із місць несвободи люди нерідко повторно вчиняють злочини. Часто такі правопорушення є більш тяжкими, ніж ті, за які людина відбувала покарання вперше [25].

У механізмі забезпечення ресоціалізації засуджених Міністерство юстиції України здійснює спільну правотворчість з іншими міністерствами з метою виправлення засуджених. Так, Міністерством юстиції України спільно з Міністерством соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством внутрішніх справ України затверджено наказ про порядок взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів із питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [26].

Серед завдань Міністерства юстиції України на 2022–2024 рр. передбачено створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань через визначення стратегічних напрямів реформування пенітенціарної системи України. Серед першочергових заходів: індивідуалізація призначення покарань та розширення переліку видів покарань, альтернативних позбавленню волі, що сприятиме зменшенню кількості осіб у місцях несвободи, забезпечить виправлення правопорушників без ізоляції від суспільства; впровадження дієвого інструментарію для зміни поведінки, виправлення та ресоціалізації осіб; створення належних умов тримання засуджених шляхом реконструкції установ виконання покарань, будівництва нових сучасних слідчих ізоляторів та модельної установи виконання покарань; забезпечення розбудови ІТ інфраструктури та цифровізації пенітенціарної системи, що передбачає, зокрема, удосконалення та наповнення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, впровадження електронного моніторингу в пробації, систем планування та управління людськими ресурсами і процесами установ відбування покарань та слідчих ізоляторів; впровадження системи оцінки ризиків вчинення особою повторного злочину та ризиків порушення обов'язків в межах умовно-дострокового звільнення, яка ґрунтується на використанні машинного навчання та алгоритмів автоматизованих висновків (прогнозів), заснованих на результатах обробки даних тощо [27].

Серед інституційних елементів механізму ресоціалізації особливе місце відводиться органам кримінальної юстиції. Вони утворюють певну ієрархічну систему до якої входять: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації.

На Державну кримінально-виконавчу службу України покладаються завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань в особі посадових і службових суб'єктів, органів й установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, застосування передбачених законом засобів виправлення і ресоціалізації засуджених; сприяння трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальної адаптації [28].

Наступним у системі елементів механізму ресоціалізації, які безпосередньо здійснюють організацію трудової діяльності засуджених та їх підготовку до ресоціалізації, є Департамент з питань виконання кримінальних покарань, а також його міжрегіональні територіальні органи [29; 30; 31]). Зокрема, Департамент із питань виконання кримінальних покарань реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, організації виконання цільових програм розвитку Державної кримінально-виконавчої служби України; організовує процес ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань; здійснює проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, які відбувають покарання в установах виконання покарань, залучення до її проведення представників релігійних і благодійних організацій, громадських об'єднань, фізичних осіб; впроваджує міжнародні стандарти у сфері дотримання прав людини і громадянина; сприяє залученню засуджених до суспільно корисної оплачуваної праці тощо [32].

Відповідні повноваження щодо ресоціалізації засуджених здійснює Управління пенітенціарних інспекцій. Його функціями є: участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань в органах і установах Державної кримінально-виконавчої служби України; організація забезпечення ефективності діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України; участь у проведенні службових розслідувань за фактами порушень вимог чинного законодавства під час виконання і відбування кримінальних покарань, а також під час тримання у слідчих ізоляторах тощо [33].

Надзвичайно важливим елементом механізму ресоціалізації засуджених є провідний інститут громадянського суспільства – місцеве самоврядування та його органи. Серед них, зокрема, сільські, селищні, міські ради, яким делеговано повноваження щодо здійснення заходів соціального патронажу відносно осіб, які відбували покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, а також осіб, до яких застосовано пробацію (пп. 14 п. б ст. 34 Закон України «Про місцеве самоврядування») [34]. Зокрема, органи місцевого самоврядування уповноважені створювати спостережні комісії та затверджувати їх склад. Відповідно до норм чинного законодавства, спостережні комісії сприяють органам і установам виконання покарань у виправленні і ресоціалізації засуджених осіб; організовують виховну роботу з особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання; надають допомогу в соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання; залучають засуджених осіб до суспільно корисної праці [35] тощо. Аналіз звітності спостережних комісій

показує, що така робота переважно має неефективний характер. Наприклад, у звіті спостережної комісії при виконавчому комітеті Білгород-Дністровської міської ради у 2020 р. встановлено, що було проведено лише два засідання. Серед заходів щодо ресоціалізації засуджених було проведено обстеження умов проживання колишніх засуджених та надання інформаційно-консультативної допомоги з соціальних питань [36].

Втім, як свідчать результати дослідження, в Україні є позитивний досвід роботи спостережних комісій. Заслуговує на увагу робота спостережної комісії при виконавчому комітеті Білоцерківської міської ради в співпраці з Білоцерківським міськрайонним центром зайнятості щодо працевлаштування осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Центром зайнятості інформовано ув'язнених про можливості працевлаштування та перелік вакансій, на які можливе працевлаштування після звільнення з місць позбавлення волі. Позитивною була організація інформаційних заходів для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, у Білоцерківській виправній колонії № 35. Зокрема, у 2020 р. – 12 осіб, які звернулися до Білоцерківського міськрайонного центру зайнятості за направленням органу пробації, отримали послуги зі сприяння в працевлаштуванні [37].

Слід зазначити, що утворення спостережних комісій з одночасним обов'язковим включенням до них представників громадських організацій має бути ефективною формою поєднання зусиль державних органів та громадськості, оскільки державні структури мають реальну можливість здійснювати фінансування та організаційно-технічне забезпечення відповідних комісій та їх заходів. Зазначимо, що залучення громадськості до процесу реформування оптимальної моделі залучення засуджених до праці є невід'ємною частиною гуманізації кримінально-виконавчої системи та забезпечує її відкритість і прозорість.

Незважаючи на те, що кожна країна має власні механізми ресоціалізації засуджених, світовий досвід показує, що є низка загальних тенденцій побудови структур (зокрема спостережних комісій чи спостережних рад) щодо здійснення громадського контролю та патронажу. Наприклад, у Великій Британії при кожній тюрмі функціонують Ради інспекторів, а в Німеччині – Консультативні ради, типовими завданнями яких є: надання доповідей керівництву тюрми та пенітенціарної системи стосовно існуючих проблем та пропозицій щодо удосконалення певних напрямів роботи, розгляд скарг, сприяння соціальній адаптації засуджених після звільнення тощо [38]. Втім, практика засвідчує, що діяльність спостережних комісій в Україні переважно має декларативний характер.

Необхідно акцентувати увагу розробників моделі реформування кримінально-виконавчої системи, що відповідно до чинного законодавства участь у виправленні та ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними можуть здійснювати громадські об'єднання, релігійні або благодійні організації, окремі особи. В Україні така участь здійснюється неефективно, а отже дає підстави дійти висновку, що механізм забезпечення ресоціалізації засуджених здійснюється не на належному рівні, оскільки стандарти забезпечення ресоціалізації в Україні не змінювалися тривалий час. Наявна система виконання кримінальних покарань, у тому числі залучення засуджених до праці не відповідає принципам гуманізму і поваги до прав і свобод засуджених, що зумовлює значну кількість звернень до Європейського суду з прав людини проти України.

3.2. Гуманістично-правова ідеологія будови та функціонування системи та механізмів захисту прав засуджених у демократичних правових системах

Засуджені особи, які перебувають у місцях несвободи, на нашу думку, потребують особливої уваги з боку держави та суспільства щодо забезпечення їх прав. У кожній країні, відповідно до особливостей національної правової системи визначений механізм забезпечення прав таких осіб. У демократичних державах, як зазначає П. Рабінович, забезпечення прав і свобод людини здійснюється шляхом сприяння реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини [39, с. 16–23]. Основу механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина, на думку М. Савенко, становлять також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. Ефективність такого механізму залежить і від наявності незалежних органів державної влади, які здійснюють захист прав і свобод та контроль за дотриманням та виконанням норм, що встановлюють права і свободи [40, с. 68–83]. Усталеною є позиція, що саме через систему органів, створених державою, а також інших інституцій здійснюється механізм забезпечення прав людини [41].

З урахуванням особливого правового статусу засуджених виділяємо два різновиди механізмів забезпечення та захисту прав, зокрема національний та міжнародний. Як національний, так і міжнародний механізми характеризуються наступними елементами. По-перше, це система відповідних нормативно-правових актів, по-друге, – система інституцій, які уповноважені на захист прав ув'язнених.

Безумовно, що міжнародний механізм захисту прав є однаковим для всіх та поширюється на ті держави, які підпадають під юрисдикцію відповідних уповноважених інститутів. Щодо механізмів захисту прав засуджених на національному рівні, то вони мають свої особливості відповідно до форми держави, правової системи та законодавств, а також наявності та кількості юридичних установ, на які покладено функції захисту прав. Детальніше розглянемо механізм захисту прав засуджених в Україні.

Конституційним Судом України в Рішенні від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 обґрунтовано правову позицію, згідно з якою держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини, повинна вживати належних заходів забезпечення прав людини, хто перебуває під її юрисдикцією [42], а отже й засуджених осіб. З цієї метою органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним принципам і нормам, та створювати механізми, що є неодмінними для задоволення потреб та інтересів людини.

Для зручності сприйняття викладених результатів дослідження аналізуємо правовий механізм захисту (систему нормативно-правових актів, які гарантують права засуджених, процедуру їх захисту, а також повноваження інституційних елементів) через розгляд функціонування органів держави, посадових осіб та суб'єктів громадянського суспільства із

захисту прав цієї категорії осіб (інституційний механізм). До інституційних елементів механізму забезпечення прав засуджених в Україні відносимо:

а) державні органи, установи та посадових осіб: Президента України; Верховну Раду України, комітети Верховної Ради України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Кабінет Міністрів України, Міністерство юстиції України, Рахункову палату, органи судової влади, прокуратуру;

б) інститути громадянського суспільства, серед них *органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання* тощо.

Президент України є гарантом забезпечення прав і свобод людини й громадянина в Україні, у тому числі прав засуджених. У межах своїх повноважень Президент затвердив Національну стратегію у сфері прав людини, що має на меті створення дієвих механізмів захисту прав людини та спрямована на об'єднання суспільства у питанні розуміння цінностей прав і свобод людини, що забезпечуються та захищаються на основі принципів рівності та недискримінації. Стратегією визначені системні проблеми у сфері забезпечення та захисту прав і свобод людини в умовах нових викликів, що постали перед суспільством. У механізмі захисту прав засуджених передбачена необхідність приведення умов тримання осіб під вартою у відповідність із міжнародними стандартами (зокрема *Мінімальними стандартними правилами щодо поводження із в'язнями*, схваленими Резолюціями Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй № 663 СІ (XXIV) від 31 липня 1957 р. та № 2076 (LXII) від 13 травня 1977 р.; Правилами Організації Об'єднаних Націй стосовно поводження з ув'язненими жінками і засобів покарання для жінок-правопорушниць без позбавлення їх свободи (Бангкокські правила), прийняті Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 21 грудня 2010 р.) [43]. Оскільки, робота, якою забезпечуються ув'язнені, повинна надавати їм кваліфікацію, що дозволила б їм працювати після звільнення з місць несвободи. Правилами поводження із в'язнями встановлена вимога, що за свою працю ув'язнені повинні отримувати справедливу винагороду [44], що поки не вдається реалізувати Україні, оскільки у 2020 р. середня заробітна плата працевлаштованих засуджених осіб становила 2 067 грн [9]. Хоча законодавством у 2020 р. передбачено, що заробітна плата засудженої особи не може бути меншою за законодавчо встановлений мінімальний розмір заробітної плати (з 1 січня 2020 р. – 4 723 грн, з 1 вересня 2020 р. – 5 000 грн) [45].

У механізмі захисту відповідно до чинного законодавства засуджена особа має право на помилування, яке належить до повноважень Президента України [46]. Окрім засуджених, відповідно до внесених змін, у виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин клопотання про помилування також може бути подано головою або іншим членом Комісії при Президентові України у питаннях помилування, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Радником – уповноваженим Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, Радником – уповноваженим Президента України з питань безбар'єрності. Підготовку матеріалів до розгляду клопотання про помилування та повідомлення заявника про результати такого розгляду здійснює Департамент з питань громадянства, помилування, державних нагород Офісу Президента України [47]. За інформацією Департаменту з питань громадянства, помилування, державних нагород Офісу Президента України, у 2020 р. надійшло 975 (у 2019 р. – 1 121) клопотань про помилування. Комісією при Президентові

України у питаннях помилування протягом року проведено чотири засідання, на яких розглянуто клопотання про помилування 269 засуджених. Президент України у 2020 році видав два укази про помилування 10 (у 2019 р. – 97) засуджених осіб [9]. Протягом 11 місяців 2021 р. зареєстровано 264 клопотання про помилування (всього помилувано 32 особи) [48].

Важливе місце серед інститутів механізму захисту прав засуджених посідає Парламент – Верховна Рада України, що виключно законами визначає права й свободи засуджених, гарантії захисту їх прав, законних інтересів та обов'язків (п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України) [3]. Зокрема, такі нормативні приписи встановлені Кримінальним кодексом України [10]; Кримінально-виконавчим кодексом України [5]; Законом України «Про застосування амністії в Україні» [49], а також приписи, що визначають особливості праці засуджених, встановлені відповідними положеннями Кодексу законів про працю України, а також іншими законами щодо оплати та охорони праці. Проте, незважаючи на наявність значної кількості чинних нормативно-правових актів, які гарантують право засудженим на працю, й дотепер залишаються неузгодженими положення нормативно-правових приписів із міжнародними стандартами дотримання прав на працю. У Мінімальних стандартах поводження з ув'язненими визначено, що ця категорія осіб повинна мати можливість працевлаштування за власним вибором, якщо це сумісно з їхньою професією, фізичними та розумовими здібностями та вимогами керівництва виправних установ [44], проте на практиці залучення засуджених до праці здійснюється з порушенням прав останніх, що вказує на необхідність удосконалення законотворчої діяльності органу законодавчої влади.

Відповідні повноваження щодо захисту прав засуджених, мають комітети Верховної Ради України (як її органи), які здійснюють законопроектну, організаційну та контрольну функції. Законопроектна функція комітетів полягає, зокрема, в розробці проектів законів, попередньому розгляді, підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, а також їх доопрацювання, попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, узагальненні зауважень і пропозицій, що надійшли щодо законопроектів [50] тощо. До відання Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин належить додержання прав і свобод людини і громадянина, запровадження європейських стандартів захисту прав і основоположних свобод людини в національне законодавство, законодавче забезпечення збирання і використання персональних даних про особу, співробітництво з Радою Європи у сфері додержання та захисту прав людини тощо [51]. Реалізуючи законопроектну функцію, зазначений комітет парламенту, зокрема, подав пропозиції щодо законопроектів: про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування № 4323; про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування № 4324; про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання № 5652; про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо

заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання, реєстр. № 5653. Чинним законодавством передбачено, що до попереднього розгляду законопроекту комітет на своєму засіданні може запропонувати державним органам, об'єднанням громадян висловити свою думку щодо доцільності прийняття будь-якого законопроекту, проте на практиці такий механізм не є дієвим. Тому вважаємо доцільним врегулювати на законодавчому рівні питання про обов'язковість громадських обговорень законопроектів щодо прав і свобод людини й громадянина та їх гарантій.

Щодо контрольної функції Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин, він як і інші парламентські комітети, здійснює контрольну функцію з питань дотримання законодавства щодо прав та свобод людини і громадянина, у тому числі й засуджених. Він здійснює аналіз практики застосування нормативно-правових актів у діяльності державних органів їх посадових осіб з цього питання; направлення матеріалів для відповідного реагування органами державної влади та посадовими особами у разі необхідності; розгляд на своїх засіданнях або під час слухань у комітеті звітів, доповідей та інформації Мінюсту та інших установ у взаємодії з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Крім зазначеного, комітет здійснює контроль за діяльністю органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронних органів спеціального призначення з метою недопущення порушення прав і свобод людини і громадянина [50], у тому числі засуджених до ув'язнення. Зокрема, в листопаді 2021 р. із метою вивчення стану виконання рішення зазначеного Комітету здійснено моніторинговий візит до Бердянської виправної колонії № 77. За фактами перевірки встановлено застосування до засуджених побиття, насильства, знущань та інших видів жорсткого поводження із засудженими та відкриті провадження за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених: ч. 2 ст. 127 (катування групою осіб) Кримінального кодексу України; ч. 2 ст. 365 (перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу) Кримінального кодексу України; ч. 2 ст. 364 Кримінального кодексу України (зловживання владою або службовим становищем); ч. 2 ст. 189 Кримінального кодексу України (вимагання, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища) [52].

Забезпечення захисту прав засуджених здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, що реалізує парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (у ст. 55 Конституції України передбачено, що кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Його діяльність доповнює існуючі механізми захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина, зокрема виконання функцій національного превентивного механізму, що здійснюється відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»). У щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні за 2020 р. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини визначає непоодинокі випадки порушення прав засуджених у різних сферах життєдіяльності, зокрема умов їх тримання у місцях несвободи, порушення порядку залучення засуджених до праці, надання медичної допомоги тощо. Скарги, що надходили з місць несвободи, були підтверджені відповідними перевітками. Так, працівники Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини вивчали стан дотримання прав засуджених в Черкаській виправній колонії № 62 та Старобабанівській виправній колонії № 92. Встановлено, що в Черкаській виправній колонії не забезпечено належних умов праці для засуджених, які працевлаштовані в столярній майстерні, що розташована в підвальному приміщенні. На виробничій ділянці, в якій проводяться роботи з лакофарбовими матеріалами, приміщення недостатньо провітрюється, ув'язнені працюють без засобів індивідуального захисту органів дихання. Окрім цього, засуджені в установі не мають інформації про розмір нарахованої їм заробітної плати. Встановлено, що не забезпечено належних умов праці засуджених і в Старобабанівській виправній колонії № 92 [53]. Подібні порушення також були виявлені у Франківській та Коломийській виправних колоніях. Засуджені не володіли інформацією щодо заробітної платні, на яку вони мають право [54].

У спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначається, що під час моніторингових візитів до установ **Державної кримінально-виконавчої служби України** встановлено, що засуджені, хворі на активну (відкриту) форму туберкульозу, не отримували необхідного профільного лікування та не направлялися до спеціалізованих закладів охорони здоров'я [55]. Зазначене свідчить про наявність в установах виконання покарань фактів зловживання владою, жорстокого поводження з ув'язненими посадових осіб пенітенціарних структур. Зазначимо, що в Англії тортури стосовно підслідних і ув'язнених заборонені законом ще в 1640 р. Відповідні законодавчі акти в XVII–XX ст. прийняті в низці країн Європи, Сполучених Штатах Америки та інших. За такі протиправні дії в цих країнах встановлені суворі покарання у виді позбавлення волі на тривалі строки. У Великій Британії, зокрема, за тортури стосовно ув'язнених може бути застосоване довічне ув'язнення (в Канаді – до 14 р. позбавлення волі; у Франції – до 15 р.; Гватемалі – до 30 р.). Зазначимо, що в XX ст. тортури відновлені лише у фашистській Німеччині, а також у Радянському Союзі в період тоталітарного сталінізму.

Зверхність і жорстокість з боку окремих працівників пенітенціарних установ у відношенні до осіб, які знаходяться з ними в нерівних соціальних відносинах, обумовлених особливим правовим статусом ув'язнених, що визначені судом на певний період, свідчить про неефективність спеціальних перевірок та психологічного контролю при визначенні придатності

кандидатів для роботи в пенітенціарних установах. Ймовірно в свідомості окремих осіб незмінними залишаються уявлення про пенітенціарні установи і відносини з ув'язненими, які були сформовані в тоталітарну добу. З 2013 по 2019 рр., за даними дослідження Д. Ягунова, пенітенціарна злочинність зменшилася в 2–4 рази, втім, зазначену статистику дослідник називає заниженою та такою, що «базується на викривленій статистиці» [56] та надає підстави стверджувати, що суспільно-небезпечні діяння, які вчиняються працівниками пенітенціарної системи, є непоодинокими.

Враховуючи, що системні порушення прав людини в місцях позбавлення волі набувають надзвичайної значущості, вважаємо доцільним внесення змін у ст. 365 Кримінального кодексу України щодо посилення кримінальної відповідальності за перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу [57], що запропоновані Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, оскільки смертність серед ув'язнених свідчить про її зростання у порівнянні з попередніми роками. Так, в установах покарань у 2015 р. померло 166 осіб; у 2017 – 197 осіб; у 2019 р. – 225 осіб [58, с. 64]; у 2020 р. – 485 осіб. В установах позбавлення волі у 2020 р. виявлено 52 випадки суїциду [9] (у 2019 р. – 50), що, на нашу думку, потребує додаткового та системного вивчення їх причин та перегляду способів реагування, оскільки показник самогубств в Україні становить більше 20 осіб на кожні 100 тис. населення. Рівень самогубств серед засуджених та осіб, взятих під варту, значно вищий ніж у загальній популяції населення [59]. Тому вважаємо доцільним впровадження програм із запобігання суїцидам у місцях несвободи, які перш за все спрямовані на підвищення обізнаності персоналу установ позбавлення волі щодо суїцидальної поведінки, поліпшення надання засудженим послуг щодо психологічної допомоги тощо.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади також здійснює захист прав і свобод засуджених. З метою вдосконалення правового регулювання захисту засуджених Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р затверджений План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 рр. Зазначений план містить перелік заходів, серед яких розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту про превентивні та компенсаційні заходи у зв'язку з неналежними умовами тримання засуджених; створення інституту превентивної скарги для осіб, які утримуються в неналежних умовах у місцях несвободи, піддаються катуванню та іншому жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність особи поводженню; вжиття ефективних заходів судового превентивного реагування стосовно осіб, які утримуються в неналежних умовах чи піддаються неналежному поводженню, з метою унеможливлення подальшого тримання в таких умовах тощо. Виконання таких заходів заплановано через законодавчу діяльність до вересня 2022 р.[60].

Втім, вважаємо недостатнім визначеним планом заходів щодо захисту засуджених, оскільки рекомендації Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню й досі нереалізовані. Серед них актуальними є рекомендації щодо зміни колективного тримання в камерах та гуртожитках; норм площі в ізоляторах (вона й досі становить 2,5 м² замість 4 м²), недостатності зайнятості для засуджених у колоніях; частоти та порядку проведення побачень;

порядку застосування та умов дисциплінарної ізоляції; фіксації тілесних ушкоджень; видачі гігієнічних засобів; якості харчування та медичного забезпечення тощо [58].

Розпорядженням Кабінету Міністрів від 24 березня 2021 р. № 276-р затверджено План пріоритетних дій на 2021 р. й у тому числі щодо забезпечення прав засуджених, наприклад, будівництво нових сучасних слідчих ізоляторів, створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, запровадження превентивних та компенсаційних заходів у зв'язку з неналежними умовами тримання засуджених, а також підтримка та допомога засудженим, які готуються до звільнення тощо [61], проте станом на грудень 2021 р. такі заходи нереалізовані.

Вважаємо, що окремої уваги потребує питання вдосконалення та наповнення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту. За результатами аналізу звітності Державного підприємства «Національні інформаційні системи» у 2020 р. встановлено, що в межах заходів із запровадження Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, проведено лише навчання для посадових осіб установ Державної установи «Центр пробації», Державної установи «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» та Департаменту з питань виконання кримінальних покарань. Реалізовано лише модуль «Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» [62]. Наразі реалізується спільний проект Європейського Союзу та Ради Європи «Наступна підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (SPERU), одним із напрямів якого є надання підтримки у вирішенні проблем тюремної реформи, включаючи підтримку в процесі створення Єдиного реєстру ув'язнених та співкамерників у зв'язку з розвитком ІТ-інфраструктури та цифровізацією пенітенціарної системи України. До 14 січня 2022 р. оголошено конкурс на закупівлю ІТ-обладнання для Єдиного реєстру засуджених та осіб узятих під варту [63].

Забезпечення захисту прав засуджених здійснює в системі органів виконавчої влади Міністерства юстиції України. Відповідно до норм чинного законодавства Міністерство у механізмі захисту засуджених забезпечує формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту, а також сприяє здійсненню спостережними комісіями та громадськими об'єднаннями громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань, організовує здійснення санітарно-епідеміологічного нагляду, медичного контролю за станом здоров'я засуджених [16].

Міністерством юстиції України з метою захисту прав засуджених було ініційовано розроблення законопроекту «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 4324, оскільки, за інформацією Міністерства юстиції України, мають місце випадки, коли засуджені з різних причин свідомо відмовляються від прийняття їжі та оголошують голодування. Такий протест завдає шкоди здоров'ю зазначених осіб, а також може мати летальні наслідки.

Водночас застосування примусового годування без обґрунтованої необхідності, тобто за відсутності медичних показань, є неприпустимим. У Кримінальному процесуальному кодексі України відсутня норма, що стосується процедури розгляду судами примусового годування

осіб, які тримаються під вартою. У зв'язку з цим законопроектом пропонується доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України ст. 206-1 «Ухвала слідчого судді, суду про примусове годування підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у виді тримання під вартою». Відповідно до цієї норми, до підозрюваного або обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, і який заявив про відмову від прийняття їжі через голодування, може бути застосоване примусове годування. Клопотання про примусове годування особи, до якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, та матеріали, якими воно обґрунтовується, подаватимуться прокурором на підставі відомостей від установи попереднього ув'язнення, закладу охорони здоров'я до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого утримується підозрюваний, обвинувачений, та повинно містити короткий виклад обставин, які передували відмові від їжі та голодуванню [64]. Зазначений законопроект у вересні 2021 р. прийнято за основу Верховною Радою України.

Слушною є позиція, що до клопотання має бути доданий висновок лікаря про те, що підозрюваному, обвинуваченому, який заявив про відмову від прийняття їжі, загрожує значне погіршення стану здоров'я, що підтверджуватиметься відповідними медичними документами (результати лабораторних та інших необхідних досліджень) [64].

Слід зазначити, що примусове годування засуджених було предметом розгляду Європейського суду з прав людини. Наприклад, у справі «Невмержицький проти України» (заява № 54825/00) [65], йдеться про порушення ст. 3 Конвенції про захист прав і основоположних свобод у зв'язку з примусовим годуванням заявників. Європейським судом з прав людини встановлено, що при застосуванні заходів примусового годування необхідна наявність медичної необхідності, що полягає, зокрема, у проведенні медичного обстеження, та наявності належних медичних документів, на підставі яких вважалося б за необхідне застосування до конкретного затриманого, який свідомо голодує, примусового годування. У цьому контексті звертаємо увагу, що в ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено обов'язок держави щодо захисту фізичного стану осіб, які позбавлені свободи, наприклад шляхом забезпечення їх необхідною медичною допомогою. Заходи, що обумовлені біологічною необхідністю з позиції загальноприйнятих основ медицини, не можуть розглядатися як нелюдські або такі, що принижують гідність. Зокрема, про це зазначено й у рішенні Європейського суду з прав людини в справі «Геннадій Науменко проти України» (заява № 42023/98). Якщо засуджений відмовляється від лікування, яке йому пропонується, він повинен на вимогу лікаря написати заяву про відмову в присутності свідка. Лікар повинен розповісти про медичне лікування, існуючу альтернативну терапію та попередити про ризик, який може виникнути внаслідок його відмови [66].

Особливе місце в механізмі захисту прав засуджених з урахуванням норм чинного законодавства відводимо Рахунковій палаті, яка уповноважена здійснювати фінансовий контроль за використанням коштів Державного бюджету [67], у тому числі й органами виконання покарань. За звітністю Рахункової палати про використання бюджетних коштів на реформування пенітенціарної системи встановлено нераціональне використання цих коштів [68]. Згідно аудиту, проведеного Рахунковою палатою, щодо ефективності використання Міністерством юстиції України коштів державного бюджету, виділених для

потреб Державної кримінально-виконавчої служби на утримання, використання та розпорядження суб'єктами державної власності мають негативні фінансові наслідки для державного бюджету.

Відповідно до звіту Рахункової палати виконання в I та II кварталі 2020 р. пріоритетних завдань та заходів Річної національної програми на 2020 р. відсутня інформація про хід виконання п.1.4.3.2. «Умови поводження та тримання засуджених і осіб, узятих під варту, відповідають міжнародним стандартам». Отже, реформування в Україні пенітенціарної системи станом на час проведення аудиту не завершено. Кошти державного бюджету, які спрямовувалися на її виконання, використані без належного впровадження визначених цілей і заходів. Верховною Радою України не прийнято Закон України «Про пенітенціарну систему», що не надало змогу Міністерству юстиції України вирішити колізії та неузгодженості в кримінально-виконавчому законодавстві. Зазначене свідчить, що дії Міністерства юстиції України з проведення реформи пенітенціарної служби були несистемними та неефективними [69].

Забезпечення захисту прав засуджених здійснюють і органи судової влади. Відповідно до ст. 8 Конституції України гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а ст. 55 передбачено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. У ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначено, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [70]. За даними Державної судової адміністрації України за вироками, що набрали законної сили, засуджено 70 375 осіб, що на 4,1 % менше порівняно з 2019 р. Звільнено від покарання у 2019 р. – 27 913 осіб; а у 2020 р. – 25 797 осіб. Статистика свідчить, що серед загальної кількості засуджених половина злочинів (51–52 %) вчиняється особами у віці від 30 до 50 р. У віці від 18 до 30 р. вчинено третину від усіх злочинів (34–36 %). Загалом особами у віці від 18 до 50 р. вчиняється 88 % злочинів. Частка жінок, засуджених за вчинення злочинів, становила в середньому 11,7 % серед усіх засуджених осіб (майже кожна дев'ята засуджена особа – жінка). Незважаючи на зменшення кількісного показника засуджених жінок, їх частка серед загальної кількості засуджених осіб майже з року в рік збільшується. Серед засуджених 74 % – особи, які на час вчинення злочину не працювали і не навчалися або перебували на обліку в державній службі зайнятості, з них кожен третій – раніше судимий. У 2019 р. на обліку в службі зайнятості перебувало 1,8 % від загальної кількості працездатних осіб, які на час вчинення злочину не працювали і не навчалися. Майже незмінним від загальної кількості засуджених залишається відсоток тих осіб, які раніше вже були засуджені, але визнані такими, що не мають судимості (у середньому 5,5 % протягом 5 р.) та осіб, попередню судимість яких було погашено або знято (10 %). З аналізу статистичних даних дійшли висновку, що упродовж останніх 5 р. спостерігається зменшення кількості осіб, засуджених за вчинення злочинів. Проте таке зменшення не вплинуло на відсотковий показник засуджених за окремими категоріями кримінальних проваджень та видами покарання, який залишається майже на рівні попередніх років [71, с. 38].

Конституційний Суд України з метою захисту прав засуджених та на виконання Резолюції «Про поводження з особами, засудженими до тривалих строків ув'язнення»

Комітету Міністрів Ради Європи, який рекомендував державам – членам Ради Європи надавати ув'язненим умовне звільнення при можливості прогнозу позитивної поведінки ув'язненого, ухвалив рішення у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України ч. 1 ст. 81, ч. 1 ст. 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України ч. 1 ст. 82 Кримінального кодексу України та в справі за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України ч. 1 ст. 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі). Своім Рішенням Конституційний Суд України (що є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та в передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України) визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), ч. 1 ст. 81, ч. 1 ст. 82 Кримінального кодексу України в тому, що вони унеможливають їх застосування до осіб, яких засуджено до відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Рішення Конституційного Суду України ґрунтується на актах міжнародного права, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Статуті Організації Об'єднаних Націй 1945 р., Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права 1966 р., Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи «Про поводження з особами, засудженими до тривалих строків ув'язнення» від 17 лютого 1976 р. № (76) 2, Додатку Комітету Міністрів Ради Європи до Рекомендації «Про умовне звільнення (умовно-дострокове звільнення)» від 24 вересня 2003 р. № Rec(2003) 22, а також практиці Європейського суду з прав людини.

У Рішенні Конституційний Суд України визначає, що людина є скарбом природи, звідки й походять притаманні людині за народженням права і свободи, тобто ті, що природні. Відповідно до ст. 3 Конституції України обов'язок держави полягає в забезпеченні охорони та захисту людської гідності. Такий обов'язок покладено на всіх суб'єктів публічної влади. Верховна Рада України, ухвалюючи закони, має гарантувати належний захист та реалізацію прав і свобод людини, що є однією з умов забезпечення людської гідності як природної цінності. Своєю чергою, суди мають тлумачити юридичні норми так, щоб під час їх застосування це не завдавало шкоди людській гідності. Суд констатував, що наслідком приєднання України до європейського правопорядку в питанні людських прав шляхом ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є те, що запровадження і застосування кримінальних покарань не може здійснюватися лише відповідно до національних критеріїв кримінального правосуддя.

У цьому питанні обов'язок держави – керуватися також міжнародними стандартами у сфері людських прав до яких застосовується покарання. З огляду на установлення Європейським судом із прав людини факту порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на підставі того, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі є покаранням без перспективи звільнення, та з урахуванням того, що ч. 2 ст. 28 Конституції України є тотожною ст. 3 зазначеної Конвенції, Конституційний Суд України

вважає, що встановлене Кримінальним кодексом України покарання у вигляді довічного позбавлення волі як покарання без перспективи звільнення є несумісним із вимогами Конституції України. Суд вказує, що довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання не суперечить приписам ч. 1 ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28 Конституції України, якщо засудженому до такого виду покарання на законодавчому рівні гарантовано право на дострокове звільнення від відбування такого покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Водночас довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає ототожнення строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та є порушенням позитивного обов'язку держави захищати права людини, а отже, не відповідає ч. 1 ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 63 Конституції України. Конституційний Суд України визначає, що з метою реалізації ст. 3, 23, 28 Конституції України та приведення Кримінального кодексу України у відповідність до Конституції України, а також з огляду на міжнародні зобов'язання України, обов'язком Верховної Ради України є законодавче забезпечення перспективи звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, від подальшого відбування такого покарання шляхом унормування порядку заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням або умовно-дострокового звільнення. При цьому потрібно враховувати, що заміна невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням не має бути передумовою умовно-дострокового звільнення. Окрім того, Конституційний Суд України вважає, що особі, яку засуджено до довічного позбавлення волі, має бути також, за її потреби, забезпечено безперешкодне надання безоплатної правничої допомоги з метою належного підготовлення документів, що потребуються, та захисту її інтересів під час розгляду питання про умовно-дострокове звільнення або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням шляхом судового перегляду та зобов'язав Верховну Раду України невідкладно привести нормативне регулювання, установлене ст. 81, 82 Кримінального кодексу України, у відповідність до Конституції України [72].

Одним із важливих елементів механізму забезпечення захисту прав засуджених є прокуратура, що здійснює нагляд за додержанням законодавства щодо захисту прав і свобод людини відповідно до Закону України «Про прокуратуру» [73]. У 2020 р. прокурорами подано понад 7000 актів прокурорського реагування щодо порушення прав ув'язнених в результаті розгляду яких майже 5000 посадових осіб притягнуто до відповідальності, 39 незаконно затриманих осіб звільнено [74]. У червні 2021 р. прокурори органів Чернівецької обласної прокуратури за участі спеціалістів контролюючих органів перевірили стан додержання адміністрацією установ попереднього ув'язнення, виконання покарань та Державної кримінально-виконавчої служби України вимог законодавства про охорону та оплату праці в'язнів. Під час перевірки встановлено, що посадові особи державної установи «Сокирянська виправна колонія № 67» упродовж 2020–2021 рр. порушували права засуджених на працю. Укладали з ними договори цивільно-правового характеру, таким чином уникали обліку тривалості робочого часу, ухилялись від надання встановлених гарантій, пільг, компенсацій, доплат засудженим, у тому числі за роботу в нічний час, у святкові та вихідні дні. За фактом

такі дії кваліфіковані за ч. 1 ст. 172 Кримінального кодексу України (грубе порушення законодавства про працю). У процесі перевірки зазначеної установи встановлено, що засуджені більше року не отримували заробітну плату в повному обсязі. Сума боргу станом на травень 2021 р. становила понад 200 тис. грн [75]. Встановлення фактів порушення прав засуджених здійснюють й інші державні правоохоронні органи, наприклад, у грудні 2021 р. слідчими Державного бюро розслідувань затримано начальника одного з відділів «Арбузинської виправної колонії № 83» у Миколаївській області. Посадовець виправної колонії вимагав у засудженого 28 тис. грн. У разі відмови надати кошти, він погрожував ініціювати переведення ув'язненого на погіршені умови відбування покарання [76].

У механізмі забезпечення захисту прав засуджених реалізують повноваження сільські, селищні, міські ради (як органи місцевого самоврядування) відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах», а саме: організацію та здійснення громадського контролю за дотриманням прав, основних свобод і законних інтересів засуджених осіб та осіб, звільнених від відбування покарання; здійснення громадського контролю за поведінкою осіб протягом невідбутої частини покарання тощо [35].

Про відсутність належного механізму забезпечення захисту прав засуджених органами місцевого самоврядування свідчить звітність у 2020 р. спостережної комісії при виконавчому комітеті Чернігівської міської ради. Встановлено, що засідання проводилися лише шість разів, а серед заходів щодо забезпечення прав засуджених – роз'яснено механізм подачі та розгляду скарги Уповноваженим Верховної Ради з прав людини [77].

Слід зазначити, що члени спостережних комісій наділені повноваженнями щодо відвідування місць несвободи та можливостями для фіксації порушень прав ув'язнених, ознайомлюватися із звітністю, в тому числі й статистичною, проводити ревізії, здійснювати інспектування, подавати усні або письмові запити тощо. Формою реагування на виявлені порушення щодо засуджених є внесення на розгляд органів місцевого самоврядування пропозицій щодо удосконалення діяльності органів і установ виконання покарань з питань захисту прав і законних інтересів засуджених осіб. Проте рішення спостережної комісії не є обов'язковими до виконання та носять рекомендаційний характер, що на нашу думку є перешкодою в належному захисті прав засуджених.

Громадські об'єднання відповідно до чинного законодавства уповноважені здійснювати захист прав і свобод, у тому числі ув'язнених осіб. Відповідно до статутної діяльності такі громадські інституції можуть, наприклад, запропонувати адвоката, що буде надавати правничу допомогу та здійснювати представництво у судах та інших органах щодо захисту засуджених.

У ч. 5 ст. 55 Основного Закону України визначено, що кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Міжнародний механізм забезпечення та захисту прав засуджених став дієвим після приєднання та ратифікації Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка декларує, що запровадження і застосування кримінальних покарань у національному законодавстві не може здійснюватися лише відповідно до національних критеріїв правосуддя. У цьому питанні обов'язок держави полягає у дотриманні міжнародних стандартів у сфері прав людини. Це стосується й осіб, які зазнають покарання за вчинення суспільно-небезпечних діянь. Втім,

рішення Європейського суду з прав людини проти України також вказують на існуючу системну проблему в сфері захисту засуджених в Україні. Загалом у 2019 р. проти України було подано 8 850 заяв; у 2020 – 10 400 заяв; у січні – жовтні 2021 р. – 11 300 заяв [78].

Наприклад, у справі «Романов проти України» (Заява № 63782/11 від 16 липня 2020 р.) у своїх доводах заявник скаржився на умови перебування в місцях несвободи (в камерах трималося п'ятеро ув'язнених, хоча спальних місць було лише чотири), неналежні санітарні умови (відсутність доступу до душової кімнати протягом двох-трьох тижнів) тощо [79]. У результативній частині рішення Європейського суду з прав людини за цією заявою визначено порушення ст. 3 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та встановлено справедливу сатисфакцію. У справі «В. Іващенко проти України» (№ 2) (Заява № 1976/13 від 22 квітня 2021 р.) встановлено, що працівники охорони наносили тілесні ушкодження засудженому безпричинно, що спричинило тривалий розлад здоров'я [80]. У справі «Сукачов проти України» (Заява № 14057/17) заявник стверджував, що умови тримання його під вартою були нелюдськими та такими, що принижують гідність, у порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зазначеній справі визначається, що філософія, на якій ґрунтується режим, застосований до осіб, що тримаються під вартою, визначено в ст. 7 Закону України «Про попереднє ув'язнення», проте характерними ознаками режиму тримання під вартою є ізоляція осіб, взятих під варту, постійний нагляд за ними і дотримання правил щодо їх роздільного тримання. Таким чином, діяльність, на яку мають право особи, взяті під варту, полягає переважно в перегляді телепрограм (у випадку наявності телевізора), настільних іграх, читанні книг або журналів [81].

У цій категорії справ Європейський суд з прав людини неодноразово приходив до висновку про відсутність ефективних національних засобів правового захисту, зокрема в питанні якості медичної допомоги, наприклад: «Суд багато разів встановлював, що бракує ефективних національних засобів захисту для скарги про якість медичного лікування в місцях позбавлення волі» (Melnik v. Ukraine, § § 113-16; Koval v. Ukraine, № 65550/01, § § 93-98, та Savinov v. Ukraine, № 5212/13, п. 58, Logvinenko v. Ukraine, № 41203/16, § 12-13). У зазначених справах Суд встановив, що жоден із запропонованих Урядом правових шляхів не є ефективним засобом правового захисту для запобігання заявленим порушенням [82].

Слід зазначити, що в 2021 р. на контролі Комітету міністрів Ради Європи в межах групи справ, яка стосується проблеми неналежних умов тримання засуджених, знаходиться 81 рішення Європейського суду з прав людини, а це майже 1/7 від загальної кількості усіх справ на контролі щодо України. Також ще близько 120 заяв такої ж категорії наразі очікують розгляду в Європейського суду з прав людини [83].

Проведений аналіз надає підстави дійти висновку, що національний механізм забезпечення захисту прав засуджених в Україні є малоефективним та в більшості випадків має декларативний характер, що зумовлює потребу вдосконалення останнього на законодавчому рівні з урахуванням пропозицій даного дослідження.

Висновки. На основі проведеного дослідження можемо узагальнити, що:

1. Забезпечення ресоціалізації засуджених в Україні є неефективним, оскільки стандарти такого забезпечення не змінювалися тривалий час. Наявна система виконання кримінальних покарань, у тому числі залучення засуджених до праці, не відповідає принципам гуманізму і

поваги до прав засуджених, що зумовлює значну кількість звернень до Європейського суду з прав людини проти України.

2. Засуджені особи, які перебувають у місцях несвободи, потребують особливої уваги з боку держави та суспільства щодо забезпечення їхніх прав. У кожній країні, відповідно до особливостей національної правової системи, визначений механізм забезпечення прав таких осіб. З урахуванням правового статусу засуджених виділяємо два різновиди механізмів забезпечення ресоціалізації та захисту прав, зокрема національний та міжнародний. Як національний так і міжнародний механізми характеризуються наступними елементами. По-перше, це система відповідних нормативно-правових актів, що визначають мету, функції, методи та форми забезпечення ресоціалізації та захисту засуджених; по-друге – система інституцій, які уповноважені забезпечувати ресоціалізацію та захист прав зазначених осіб.

3. Міжнародний механізм забезпечення та захисту прав засуджених став дієвим після приєднання та ратифікації Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка декларує, що запровадження і застосування кримінальних покарань у національному законодавстві не може здійснюватися лише відповідно до національних критеріїв правосуддя. У цьому питанні обов'язок держави полягає в дотриманні міжнародних стандартів у сфері прав людини.

4. Порушення прав людини в місцях несвободи набувають надзвичайної значущості, вважаємо доцільним посилення кримінальної відповідальності працівників правоохоронних органів за перевищення ними службових повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н–П. 2002. 720 с.
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. К., 2014. 240 с.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України, 1996. № 30. Ст. 141.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4371>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України, 2013. № 9–10. Ст. 88.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 3. Ст. 21.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/card6#Public>.
6. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Положення про міжрегіональні управління Міністерства юстиції України» від 23 червня 2011 р. № 1707/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-11#Text>.
7. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Переліку найменувань органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, навчальних закладів та медично-реабілітаційних центрів, що належать до сфери управління Державної кримінально-виконавчої служби України, у новій редакції» від 29 грудня 2020 р. URL: <https://minjust.gov.ua/n/22620>.

8. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. <https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12.pdf>.

9. Кримінально-виконавча система у 2020 році. <https://ukrprison.org.ua/articles/1612352140>.

10. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 25. Ст. 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

11. Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17 березня 2011 р. № 3160-VI. Відомості Верховної Ради України, 2011. № 38. Ст. 1684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>.

12. Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. Відомості Верховної Ради України, 2015. № 13. Ст. 745. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>.

13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» від 8 лютого 1995 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF#Text>.

14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про норми харчування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби, місцях тимчасового тримання Державної прикордонної служби, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках для дітей та інших місцях тримання Національної поліції та спеціально відведених місцях для тимчасового тримання (ізоляторах тимчасового тримання) Служби безпеки» від 27 грудня 2018 р. № 1150 (набрання чинності 1 січня 2023 р.). Урядовий кур'єр, 2018. № 246. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-2018-%D0%BF#Text>.

15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті Міністерству юстиції для розвитку інформаційної інфраструктури сфери юстиції» від 11 серпня 2021 р. № 840. Урядовий кур'єр, 2021. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840-2021-%D0%BF#Text>.

16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» від 2 липня 2014 р. № 228. Урядовий кур'єр, 2014. № 54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF>.

17. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку визначення засудженим виду установи виконання покарань, направлення для відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту, обмеження волі та їх переведення, Положення про центральну та міжрегіональну комісії з питань визначення засудженим до позбавлення волі виду установи виконання покарань, місця відбування покарання особам, засудженим до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту та обмеження волі, їх направлення і переведення для відбування покарання» від 27 лютого 2017 р. № 680/5. Офіційний вісник України, 2017. № 20. Ст. 146. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0265-17#Text>.

18. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» від 7 березня 2013 р. № 396/5. Офіційний вісник України, 2013. № 23. Ст. 133. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>.

19. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» від 28 серпня 2018 р. № 2823/5. Офіційний вісник України, 2018. № 70. Ст. 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#n13>.

20. Судова практика: засуджені особи є найманими працівниками з особливим статусом та обмеженими трудовими правами, а виправна колонія у цих трудових відносинах є роботодавцем. <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100024511-sudova-praktika-zasudzheni-osobi-ye-naymanimi-pratsivnikami-z-osoblivim-statusom-ta-obmezhenimi-trudovimi-pravami-a-vipravna-koloniya-u-tsikh-trudovikh-vidnosinakh-ye-robotodavtsem>.

21. Романов М. Покарання умовами тримання. URL: <https://khp.org/1239797722>.

22. Малюська Д. Рівень ресоціалізації засуджених має бути показником ефективності діяльності українських в'язниць. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-riven-resotsializatsii-zasudjenih-mae-buti-pokaznikom-efektivnosti-diyalnosti-ukrainskih-vyaznits>.

23. Мамедов Г. Як зрушити з місця реформу пенітенціарної системи: план є, потрібно діяти. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=269142.

24. Наливайко В.С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2000. 142 с.

25. Малюська Д. Пенітенціарна система України має бути орієнтована на ресоціалізацію засуджених, а не на позбавлення їх свободи. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-penitentsiarna-sistema-ukraini-mae-buti-orientovana-na-resotsializatsiyu-zasudjenih-a-ne-na-pozbavlennya-ih-svobodi>.

26. Наказ Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження порядку взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 3 квітня 2018 р. № 974/5/467/609/280. Офіційний вісник України, 2018. № 35. Ст. 177. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0408-18#n17>

27. План діяльності на середньостроковий період Міністерства юстиції України. Офіційний вебпортал Міністерства юстиції України. URL: https://www.minjust.gov.ua/objectives_of_public_policy.

28. Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 р. № 2713-IV. Відомості Верховної Ради України, 2005. № 29. Ст. 1214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>.

29. Постанова Кабінету Міністрів України «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та

утворення територіальних органів Міністерства юстиції» від 18 травня 2016 р. № 348. Офіційний вісник України, 2016. № 44. Ст. 37. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-%D0%BF#Text>.

30. Постанова Кабінету Міністрів України «Про перейменування деяких територіальних органів Міністерства юстиції» від 5 лютого 2020 р. № 48. Офіційний вісник України, 2020. № 14. Ст. 188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-2020-%D0%BF#Text>.

31. Наказ Міністерства юстиції України Про затвердження Положення про територіальне (міжрегіональне) воєнізоване формування Державної кримінально-виконавчої служби України від 6 лютого 2017 р. № 292/5. Офіційний вісник України, 2017. № 15. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0177-17#Text>.

32. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження положення про Департамент з питань виконання кримінальних покарань» від 21 грудня 2020 р. № 4403/5. URL: <https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Polozenia.pdf>.

33. Управління пенітенціарних інспекцій. URL: <https://kvs.gov.ua/about-service/structure/upi>.

34. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 27 травня 1997 р. № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1997. № 24. Ст. 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

35. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах» від 1 квітня 2004 р. № 429. Офіційний вісник України, 2004. № 13. Ст. 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF#Text>.

36. Звіт про діяльність міської спостережної комісії при виконавчому комітеті Білгород-Дністровської міської ради за 2020 рік. URL: https://bilgorod-d.gov.ua/page/zvt_pro_dyalnst_msko_sposteregno_koms_pri_vikonavchomu_komitet_blgoroddnistrovsko_msko_radi_za_2020_rk.

37. Звіт про роботу спостережної комісії при виконавчому комітеті Білоцерківської міської ради за 2020 рік. URL: https://new.bc-rada.gov.ua/typu_materialiv/normatyvni_akty/87_pro_zvit_sposterezhnoi_komisii_pry_vikonavchomu_komiteti_miskoi_rady_za_2020_rik/85336.pdf.

38. Громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань та шляхи його удосконалення. https://minjust.gov.ua/m/str_30687.

39. Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Український часопис прав людини*. 1995. № 2. С. 16–23.

40. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 68–83.

41. Радзієвська В. Щодо правового визначення поняття «механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 3. С. 149–152.

42. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього

речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>

43. Указ Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року № 119/2021. Офіційний вісник Президента України, 2021. № 9. Ст. 99.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lawsshow/119/2021#Text>.

44. Мінімальні стандартні правила щодо поводження із в'язнями від 30 серпня 1955 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.

45. Закон України «Про Державний бюджет України на 2020 рік від 14 листопада 2019 р. № 294-IX. Відомості Верховної Ради України, 2020. № 5. Ст. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>.

46. Указ Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування» від 21 квітня 2015 року № 223/2015. Офіційний вісник Президента України, 2015. № 11. Ст. 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text>.

47. Наказ Міністерства юстиції України «Про Порядок подання до Офісу Президента України матеріалів за клопотаннями про помилування засуджених та виконання указів Президента України про помилування» від 26 травня 2021 № 1848/5. Офіційний вісник Президента України, 2021. № 43. Ст. 75. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0700-21#Text>.

48. Дані про підсумки 2021 року. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/11576>.

49. Закон України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1996. № 48. Ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

50. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР. Відомості Верховної Ради України, 2019. № 35. Ст. 147. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

51. Постанова Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання» від 29 серпня 2019 р. Відомості Верховної Ради України, 2019. № 35. Ст. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-IX#Text>.

52. Бердянська колонія № 77 продовжує функціонувати: чому Мін'юст досі не ліквідував сумнозвісну установу? URL: <https://rubryka.com/blog/berdyanska-koloniya-77>.

53. В установах виконання покарань Черкаської області порушуються права засуджених. <http://umdpd.info/news/v-ustanovah-vykonannya-pokaran-cherkaskoyi-oblasti-porushuyutsya-prava-zasudzhenyh>.

54. День прав людини на Прикарпатті: разом із партнерами системи БПД. URL: www.legalaid.gov.ua/novyny/den-prav-lyudyny-na-prykarpatti-razom-z-partneramy-systemy-bpd.

55. Порушення права на охорону здоров'я та медичну допомогу в установах ДКВС. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан додержання прав і свобод людини в місцях несвободи у період дії надзвичайної ситуації, пов'язаної з поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2».

URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=5>.

56. Ягунов Д. Українська пенітенціарна політика (1991–2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. URL: <https://www.yagunov.in.ua/?p=2894>.

57. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>.

58. Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. URL: <https://rm.coe.int/cpt-recommendations-implementation/16809e82be>.

59. Рекомендації щодо запобігання самогубствам в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <https://rm.coe.int/recommendations-to-prevent-suicidal-behavior-ukr/1680a0cd34>.

60. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 рр.» від 23 червня 2021 р. № 756-р. Офіційний вісник України, 2021. № 58. Ст. 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text>.

61. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-planu-prioritetnih-dij-uryadu-na-2021-s240321>.

62. Найбільш вагомі результати роботи ДП «НАІС» за 2020 рік. URL: <https://nais.gov.ua/p/rezultati-roboti>.

63. Tenders published outside the e-procurement. <https://www.coe.int/en/web/portal/-/2021-ao-79-14-january-2022-purchase-of-it-equipment-for-the-unified-register-of-convicts-and-detainees-in-ukraine>.

64. Висоцька О. Верховна рада підтримала у першому читанні законопроект щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-verhovna-rada-pidtrimala-u-pershomu-chitanni-zakonoproekt-schodo-zastosuvannya-do-zasudjenih-ta-osib-yaki-trimayutsya-pid-vartoyu-zahodiv-primusovogo-goduvannya>.

65. Справа «Невмержицький проти України» (заява № 54825/00). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-156624&filename=CASE%20OF%20NEVMERZHITSKY%20v.%20UKRAINE%20-%20\[Ukrainian%20Translation\]%20by%20OSCE%20Ukraine.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-156624&filename=CASE%20OF%20NEVMERZHITSKY%20v.%20UKRAINE%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20by%20OSCE%20Ukraine.pdf).

66. Справа «Геннадій Науменко проти України» (заява № 42023/98). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_212#Text.

67. Закон України «Про Рахункову палату» від 2 липня 2015 р. № 576-VIII. Відомості Верховної Ради України, 2015. № 36. Ст. 1754. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text>.

68. Уповноважена Верховної Ради з прав людини Людмила Денісова під час перевірки додержання прав ув'язнених в Бердянській виправній колонії № 77 виявила порушення їхніх прав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3278257-denisova-zaavila-pro-porusenna-prav-uvaznenih-u-berdanskij-kolonii.html>.

69. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих міністерству юстиції України на виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України, а також використання і розпорядження об'єктами державної власності, належними державі матеріальними та іншими активами, що мають фінансові наслідки для державного бюджету. URL: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=1041>.

70. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VII. Відомості Верховної Ради України, 2016. № 31. Ст. 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/card6#Public>.

71. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2020 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika.

72. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 р. № 6-р (II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>.

73. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Відомості Верховної Ради України, 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18>.

74. Response of the Ukrainian Government to the report of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) on its ad hoc visit to Ukraine from 4 to 13 August 2020. URL: www.coe.int/en/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-publishes-ukrainian-response-to-the-report-on-the-2020-visit.

75. Порушення законодавства про працю та невивплата заробітної плати засудженим – прокуратура зареєструвала два кримінальні провадження. URL: https://chnr.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=296585&fp=60.

76. ДБР затримало працівника колонії, який вимагав гроші у засудженого за «спокійне» відбування покарання. URL: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-zatrimalo-pracivnika-kolonii-yakij-vimagav-groshi-u-zasudzhenogo-za-spokijne-vidbuvannya-pokarannya>.

77. Звіт про результати роботи спостережної комісії при виконавчому комітеті Чернігівської міської ради за 2020 рік. URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-46255>.

78. All analysis of statistics European Court of Human Rights. URL: <https://www.echr.coe.int>.

79. Справа «Романов проти України» (Заява № 63782/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f29#Text.

80. Справа «Василь Іващенко проти України» (№ 2) (Заява № 1976/13)
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_873#Text.

81. Справа «Сукачов проти України» (Заява № 14057/17).
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f12#Text.

82. ЄСПЛ визнав порушення трьох статей Конвенції про захист прав людини у справі засудженого за вчинення кількох тяжких злочинів (Українська гельсінська спілка з прав людини).
URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yespl-vyznav-porushennia-trokh-statey-konventsii-pro-zakhyst-prav-liudyny-u-spravi-zasudzheno-ho-za-vchynennia-kilkokh-tiazhkykh-zlochyniv>.

83. Уряд зробив важливий крок до покращення умов тримання під вартою. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/olena-visocka-uryad-zrobiv-vazhlij-krok-do-pokrashchennya-umov-trimannya-pid-vartoy>.

РОЗДІЛ 4

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ УРАЗЛИВИХ ОСІБ ТА ЇХ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЩОДО ПРАЦЮЮЧИХ ЗАСУДЖЕНИХ: ПИТАННЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ

Вживати, але не зловживати.

Uti, non abuti.

Латинське прислів'я

Будь-яка особа, наділена владою, схильна нею зловживати.

Шарль Луї Монтеск'є

4.1. Легальне визначення уразливого стану особи в кримінальному законодавстві України та праві ЄС

Для більш повного розуміння суті предмета дослідження та визначення шляхів вирішення порушеної проблематики варто докладніше з'ясувати правову природу самої уразливості окремих осіб та груп населення. Однак перед тим, як перейти до того як кваліфікуються ув'язнені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 (Європейської конвенції) [1, с. 270] варто з'ясувати зміст поняття «уразливий стан особи» в чинному законодавстві України.

У Кримінальному Кодексі України від 5 квітня 2001 року № 234III (далі ККУ) встановлено важливу ознаку кваліфікації деяких злочинів, яка визначена як *уразливий стан особи (vulnerable state)*. Відповідальність за ці злочини встановлена в: ст. 149. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини; ст. 258-1. Втягнення у вчинення терористичного акту; ст. 303. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією [2].

Зміст цього поняття роз'яснено в примітці 2 до ст. 149 ККУ, де зазначено: «У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

Ця дефініція вже піддавалася нами ретельному аналізу [3, с. 22–27], однак для логіки даного дослідження доцільно відтворити алгоритм здійсненої інтерпретації з урахуванням особливостей предмета монографічної роботи.

По-перше, це поняття має чітко визначний обсяг. Згідно з приміткою 2 до ст. 149 ККУ зміст поняття уразливого стану осіб поширюється лише на дві статті ККУ (ст. 149 та 303). Тобто використання цієї дефініції для тлумачення інших нормативно-правових актів та інших статей ККУ неможливе. Отже, не може бути використана вона й для інтерпретації складу такого злочину, як втягнення у вчинення терористичного акту, незважаючи на те, що в ст. 258-1

прямо вказано на використання уразливого стану особи як одну з ознак складу даного злочину. Який особливий зміст вкладає законодавець у це поняття в контексті ст. 258 уявити досить важко, однак формальна логіка вимагає виходити з того, що такий зміст дещо інший, ніж у статтях 149 та 303. Якби було інакше, то законодавець у примітці 2 до ст. 149 ККУ поряд зі ст. 149 та 303 згадав би також і ст. 258-1. Якби це було суто технічною помилкою, то за двадцять років вона була б обов'язково виправлена.

По-друге, особливості цього поняття також проявляються в його змісті. Логічно вважати, що законодавець під «уразливим станом» розуміє передусім певний *стан особи*. Деталізація змісту цього поняття вказує на його схожість з ознаками недієздатності, але з урахуванням певних особливостей. Зокрема такий стан може бути зумовлений як суб'єктивними, внутрішніми («фізичними чи психічними») властивостями особи, так і об'єктивними, «зовнішніми обставинами», що склалися навколо неї. Через це така особа втрачає здатність усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними, приймати самостійні рішення, чинити опір іншим незаконним діям.

Однак ця дефініція має іншу частину, де встановлено, що «уразливий стан особи» – це не лише стан, а й «збіг тяжких обставин», приміром таких, як особисті або сімейні. Законодавець з невідомих причин не може віднести цей «збіг обставин» до «зовнішніх причин» уразливого стану, про які він уже згадав у першій частині дефініції, і намагається в змісті цього легального визначення поєднати як «стан», так і «обставини». Іншими «словами, людина може й не втратити здатності розуміти, керувати, діяти, захищатися, але, адекватно оцінюючи реальні обставини, може свідомо прийняти рішення щодо продажу себе або, наприклад, дозволити втягнути себе в заняття проституцією з метою подолати такий «збіг тяжких обставин». Якщо така «об'єктивна» мотивація ставиться в один ряд з проявом обмеженої здатності особи усвідомлювати наслідки своїх дій, то вона, по суті, визнається «вибачною помилкою» і дозволяє кваліфікувати таку особу не співучасником, а жертвою злочину» [3, с. 24].

Водночас в англomовному правовому дискурсі дуже поширеним є більш загальне поняття щодо «стану» і «обставин». Це «ситуація» (*situation*), що зазвичай трактується як певна умова існування, позиція когось чи чогось щодо обставин [4]. При цьому категорично розмежовуються «правова ситуація» (*legal situation*) як ситуація, дозволена об'єктивними нормами права, та «юридична ситуація» (*judicial situation*) як правозастосовна, правосудна ситуація або ситуація, що оцінюється в процесі правосуддя. Тому вбачається, що тут замість поняття уразливого стану особи в гранично широкому смислі (так само, як у ст. 149 та 303 ККУ) має вживатися поняття «уразлива ситуація» як різновид «юридичної ситуації».

Окрім суто логічних особливостей поняття «уразливий стан особи» необхідно враховувати його лінгвістичну специфіку. Це поняття є словом з «лінгвоспецифічним семантичним компонентом» і через це важко піддається перекладу англійською (*undefined translatability*) [5]. Прикметник «уразливий» (рос. уязвимый; англ. *vulnerable*) має зміст, дотичний до понять «вразливий» (рос. впечатлительный, восприимчивый; англ. *susceptible*) та «уражений» (рос. «пораженный», англ. *affected, amazed, disbarred*), які через звичайне чергування відповідно «у» і «в» на початку та «ж» і «з» всередині слова помилково сприймається як синонімічні до слова «уразливий». Саме цю обставину обов'язково необхідно враховувати під час тлумачення тексту юридичного змісту, навіть тоді, коли поняття «уразливий» некоректно вживається для позначення особи, чутливої до всіляких психологічних вражень, як, приміром, це має місце в тексті Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 1 листопада 2017 р. [6].

Особливо необхідно звернути увагу на те, що українські лінгвісти справедливо «визнають» чергування «у» та «в» для УРАЗЛІВИЙ [ВРАЗЛІВИЙ], що має значення «дуже відчутний; який легко відчуває подразнення, біль і т. ін.» і «не визнають» такого чергування для УРАЗЛІВИЙ («мало, погано захищений») [7].

Через те, що на це не звертається увага, виникла прикра неточність під час перекладу англійською відповідного фрагмента ККУ в неофіційному англomовному виданні цього кодифікованого акта в Legislationline.org – онлайнoвій законодавчій базі даних (2002 р.) у галузі прав людини [8]. Так, у самому тексті ст. 149, 258-1 та 303 «уразливий стан особи» перекладено як «*vulnerable state of a person*». Проте в примітці 2 до ст. 149 ККУ тлумачиться дещо інше поняття – «*a susceptible state of a person*», яке в зворотному перекладі має трактуватися як «чутливий стан людини».

Законодавець не завжди узгоджує зміст однакових понять у нормативно-правових актах різних галузей права. Наприклад укладачі Закону України від 9 квітня 2015 року № 329-VIII «Про ринок природного газу» в ст. 16 використовують інший термін, без огляду на відповідні статті ККУ – «вразливі споживачі» [9]. Англomовний же варіант цього терміна репрезентований в неофіційному перекладі Закону не як *sensitive* чи *susceptible*, а саме як *vulnerable consumers* [10]. На жаль, законодавець не наводить автентичного тлумачення цього поняття, а в ч. 1 ст. 16 відсилає до того, що критерії для віднесення споживачів до категорії «вразливих» встановлює Кабінет Міністрів України.

Європейські законодавці з різних причин так само уникають загального дефінітивного визначення уразливих осіб. Показовою є спроба визначення *vulnerable person* в онлайн словнику на веб-сайті Європейської комісії. Зокрема тут класичну дефініцію підмінено переліком тих осіб, які можуть бути віднесені до уразливих, але без жодних вказівок на суттєві кваліфікуючі ознаки. Так, до таких осіб належать: «Неповнолітні, неповнолітні без супроводу, інваліди, люди похилого віку, вагітні жінки, одинокі батьки з неповнолітніми дітьми, постраждалі від торгівлі людьми, тяжко хворі, особи з психічними розладами та особи, які зазнали катувань, зґвалтування чи інших тяжких форм психологічного, фізичного або сексуального насильства, наприклад жертви каліцтва жіночих статевих органів». При цьому в словнику міститься посилання на ст. 21 Директиви 2013/33/ЄС про умови прийому (Recast Reception Conditions Directive 2013/33/EU), а також згадуються інші, більш вузькі, легальні дефініції в інших Директивах ЄС: ст. 3(9) Директиви 2008/115/ЄС про повернення (Trafficking Directive 2011/36/EU) та Директива 2011/36/ЄС про торгівлю людьми (Return Directive 2008/115/EG) [11].

Таким чином, розглянуті легальні визначення базових для нашого дослідження понять «уразливі особи», «уразливий стан» не є достатніми для здійснення відповідної кваліфікації осіб, засуджених до позбавлення волі. Тому є потреба протлумачити, порівняти та узагальнити доктринальні дефініції, що розкривають саму уразливість як специфічну суб'єктивну характеристику певних осіб.

4.2. Доктринальне тлумачення дефініцій уразливих осіб та їх класифікація

За результатами історичної реконструкції терміносистеми, пов'язаної із заявленою проблематикою, з'ясовано, що ядром термінології, яка стосується проблем уразливих осіб та груп населення, є слова, які позначають аутсайдерів та осіб, що є поза законом, а також загалом процес маргіналізації та відчуження. Зазвичай документи з прав людини передбачають додаткові гарантії для осіб, які належать до уразливих груп населення, але слід зазначити: постійно підкреслюється, що їхня повновартісна соціалізація усуває головну причину уразливості – маргіналізацію та відчуження цих осіб [3, с. 33].

Передусім необхідно звернутися до спроб офіційного визначення уразливих осіб у міжнародному праві. Так, у п. f) Статті 3 Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання від 23 жовтня 2007 року наведена така легальна дефініція: «уразлива особа означає особу, яка через порушення або недостатність її особистих

здібностей є нездатною утримувати себе» [12]. Тут варто враховувати, що ця дефініція має спеціально-правовий характер і її зміст не може бути поширений на інші правові відносини та юридичні ситуації.

Аналізуючи визначення поняття уразливих осіб у правовій науці певних країн, необхідно виходити з того, що в контексті різних правових культур воно може набувати дещо іншого змісту.

Так, в англо-американській культурно-правовій традиції достатньо поширеним є термін «уразливі дорослі» (*vulnerable adult*), який, наприклад в Юридичному словнику Коллінза трактується як такий, що позначає «особу віком від 16 років, чия здатність захистити себе від насильства, жорстокого поводження чи недбалості значно погіршена через фізичну чи психічну інвалідність чи хворобу, старість чи якимось іншим чином» [13]. Отже, у цій дефініції робиться акцент виключно на суб'єктивних характеристиках цих осіб, зумовлених здебільшого станом їхнього фізичного та психічного здоров'я та віком.

На відміну від переважно «медичного» підходу, застосованого до побудови суто юридичної дефініції, визначення, яке використовується в медичній науці, виявляється більш виваженим. Зокрема «уразливість» (*vulnerability*) визначається як «схильність до шкоди, яка є результатом взаємодії між ресурсами, доступними для окремих людей і спільнот, і життєвими проблемами, з якими вони стикаються. Уразливість є результатом проблем розвитку, особистих нездібностей, неблагополучного соціального статусу, неадекватності міжособистісних мереж і підтримки, деградованих околиць і середовища, а також складної взаємодії цих факторів протягом життя». Особливо підкреслюється: «Пріоритет, який надається різним проявам уразливості або нехтування нею, відображає певні соціальні цінності. Уразливість може виникнути через проблеми окремої особи, громади чи більшої кількості населення і вимагає різних типів політичних втручань...» [14].

Головна перевага такого підходу полягає в тому, що самій уразливості надається суто казуальний, ситуативний зміст, який зумовлений як внутрішнім (суб'єктивним), так і зовнішнім (об'єктивним) контекстом цієї ситуації.

Отже, в контексті попереднього термінологічного аналізу логічними вбачаються такі проміжні висновки методологічного плану. Перш за все необхідно розмежувати поняття: (1) «уразливі люди та групи населення» (*Vulnerable People and Groups*), (2) «уразливі особи» (*Vulnerable Persons*), (3) «уразливе становище певної особи» «*The Person in Vulnerable Situation*). Необхідно принципово розрізняти «стан» (рос. *состояние*; англ. *state*) і становище (рос. *положение*; англ. *situation*). Ці поняття співвідносяться відповідно як видове та родове. Таким чином, можливе визначення *уразливості* (*Vulnerability*) як становища певної особи у відповідному стані за певних обставин (у певній ситуації). З'ясування загальних характеристик усіх трьох понять через запровадження та поглиблену змістовну розробку базового поняття «уразливість» (*Vulnerability*) дозволяє розглянути запропоновану феноменологічну понятійну тріаду крізь призму загального ноумена уразливості: (1) загальна уразливість або уразливість певної групи (*Common Vulnerability of the Group*); (2) потенційна уразливість певної особи (*Potential Vulnerability of the Person*); (3) особистісна уразливість або уразливість певної особи (*Particular Vulnerability of the Person*) [3, с. 33–34]. Ці узагальнення мають бути покладені в основу подальших системних досліджень терміносистеми уразливих осіб.

У контексті нашого дослідження, узагальнюючи різні підходи до проблеми визначення уразливих осіб та груп, варто запропонувати таку робочу дефініцію, яка, на наш погляд, найбільшою мірою відповідає як романо-германській культурно-правовій традиції, так і духу Європейської конвенції з прав людини.

Уразливі особи та групи (*vulnerable people and groups*) – це категорії осіб, що з різних причин об'єктивного та суб'єктивного характеру обмежені в самостійній реалізації фундаментальних прав і свобод людини та громадянина і тому потребують допомоги для задоволення своїх основних фізіологічних та соціальних потреб, реалізації прав та інтересів як

майнового, так і особистого немайнового характеру, а також спеціального захисту від зловживання їхнім уразливим станом з боку інших осіб [15]. При цьому в контексті предметної сфери нашої монографії актуалізується підтримка уразливих осіб щодо їхнього права на працю та ресоціалізацію.

На основі цієї робочої дефініції здійснено спробу узагальнити підходи щодо класифікації уразливих осіб, що дозволило виокремити таку типологію цих осіб:

– за станом тимчасового обмеження прав і свобод: підозрювані та затримані особи, що перебувають під вартою;

– за статевою та віковою ознакою: жінки, діти та особи похилого віку;

– за статевою орієнтацією: лесбійки, геї та транссексуали;

– за станом здоров'я та способом життя: інваліди, особи, залежні від алкоголю, наркозалежні, хворі на ігроманію, психічно хворі, ВІЛ-інфіковані, та працівники комерційного сексу;

– за етнічною та релігійною ознаками: корінні народи, національні меншини та окремі етнічні та релігійні групи;

– за обмеженнями у свободі переміщення, праві на працю та притулок: окремі громадяни, іноземці та апатриди, трудящі-мігранти, біженці, внутрішньо переміщені особи, безробітні та безпритульні.

Така класифікація найбільшою мірою відповідає доктрині права Ради Європи або європейського права прав людини. Приблизно такий же підхід до класифікації уразливих осіб застосовується і в міжнауковому дискурсі в США [16].

Очевидно, що найбільш поширеним є суб'єктний підхід до класифікації уразливих осіб. Отже, за цими підставами виокремлюють: стан тимчасового обмеження прав і свобод; етнічну та релігійну ознаки; статеvu та вікову ознаки; статеvu орієнтацію, стан здоров'я, обмеженість у свободі пересування, у праві на працевлаштування та притулок.

Важливо підкреслити, що працюючі засуджені можуть бути віднесені саме до першої категорії уразливих осіб за критерієм тимчасового обмеження певних прав і свобод під час їхнього арешту або ув'язнення. Однак для того, щоб уникнути передчасних висновків, потрібно докладно проаналізувати всі підстави віднесення ув'язнених осіб саме до категорії уразливих осіб.

4.3. Питання кваліфікації засуджених до позбавлення волі як особливо уразливих осіб

Свідченням того, що категорії осіб, які є затриманими, арештованими або ув'язненими, виявляються найбільш актуалізованими в Європейському праві прав людини, є найбільша кількість статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що стосуються безпосередньо захисту прав цих осіб (ст.ст. 2, 3, 5, 6, 13), та опосередковано ще декілька статей (ст. 15, 41 та інші). При цьому слід урахувати, що ці особи можуть бути віднесені до уразливих і за іншими кваліфікаційними ознаками (жінки, неповнолітні, хворі, іноземці, безпритульні тощо). Однак виявлення спеціальних кваліфікаційних ознак, які дозволяють віднести ту чи іншу особу або групу до категорії уразливих унаслідок того, що вони затримані, арештовані або ув'язнені, має принципове значення для логіки нашого дослідження.

Необхідно звернути увагу на те, що акти права Ради Європи оперують дещо специфічною термінологією стосовно захисту прав таких осіб. Так, зокрема Директива Європейського Парламенту і Ради ЄС 2016/1919 від 26 жовтня 2016 р. в ст. 9 використовує поняття «особливі потреби уразливих підозрюваних, обвинувачуваних і запрошених осіб [у межах провадження за європейським ордером на арешт]» (*particular needs of vulnerable*

suspects, accused persons and requested persons [in European arrest warrant proceedings]) і вимагає від держав – членів ЄС забезпечувати врахування *особливих потреб (particular needs)* таких осіб під час імплементації цієї доктрини [17].

У статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вживаються поняття *заарештованих* чи *затриманих (arrested or detained)*, але в текстах правового змісту вони мають перекладатися українською дещо інакше, ніж у звичайному загальному дискурсі. Про це, наприклад, свідчить зміст дефініцій таких досить близьких за змістом понять, як *Arrest, Detention, Detainer* та *Imprisonment*, наведених у словнику *Black's Law Dictionary* [18].

Так, слово *arrest* в юридичному контексті означає первинне затримання, яке призводить передусім до обмеження свободи пересування відповідної особи, що в українській юридичній мові більше відповідає поняттю «затримання». Навпаки, *detention*, яке звичайно перекладається як «затримання», у багатьох випадках означає такі акти, які більше відповідають змісту поняття «арешт» відповідно до чинного законодавства України. Це не лише певною мірою ускладнює процес тлумачення автентичного тексту Європейської конвенції з прав людини, а й може привести до помилкової інтерпретації та недобросовісного застосування відповідних міжнародно-правових норм. Аналогічна ситуація помічена й при порівнянні змісту цих англійських термінів у їх перекладі російською [19].

Приміром, моментом настання акту, що в англійському дискурсі позначається поняттям *arrest*, не обов'язково є взяття під варту. На практиці це може бути будь-яке примусове обмеження свободи переміщення, яке відбуватиметься без застосування сили чи загрози такого застосування.

Це відповідає визначенню «*моменту затримання*» за ч. 1 ст. 209 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року (далі КПК): «Особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою». Про те, що затримання може не передбачати тримання під вартою, без чого, до речі, не може бути арешту, свідчить і конструкція, застосована в п. 7 ч. 3 ст. 42 КПК: «затримання АБО (*виділено нами*) застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою». Отже, наш законодавець тлумачить поняття «*затримання*», як і в міжнародному праві англійське поняття *arrest*, досить розширено – як будь-який спосіб *обмеження у здійсненні права на вільне пересування* (див. ч. 1 ст. 12 КПК) [20].

Інтерпретаційна ситуація ускладнюється тим, що в англійському правовому лексиконі існують легальні поняття «*arrest warrants*» та «*arrests without a warrant (warrantless arrests)*», які мають перекладатися як *затримання на основі ордеру* чи *затримання без ордеру* [18]. Тут варто порівняти зміст останнього поняття зі змістом поняття «*затримання особи, що вчинила злочин*», яке визначається в статті 38 ККУ. Зокрема в цій статті вказується, що дії, спрямовані на «затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади», здійснюватимуться не лише потерпілими, а й іншими особами». До поняття «*warrantless arrests*» близьким за змістом є «затримання особи без ухвали слідчого судді, суду», яке розкривається у § 2, ст. 207 ККУ. При тому в ч. 2 ст. 207 ККУ вказується на те, що за загальним правилом «Кожен має право затримати без ухвали слідчого судді, суду» [2].

Однак при всій значущості розмежування цих понять для практики правозастосування необхідно зробити принципове для нас застереження – не слід звужувати поняття уразливих осіб лише до арештованих і виключати з його обсягу ув'язнених осіб, до яких застосоване покарання у вигляді позбавлення волі.

Найвагомішим аргументом на користь розширеного тлумачення у даному випадку служить позиція ЄСПЛ (ECtHR), суть якої полягає в тому, що «всі гарантії, передбачені статтею 5 Європейської конвенції з прав людини, поширюються на всіх осіб, які *позбавлені волі (виділено нами)*» [21].

Саме ця позиція послужила відправною точкою для аргументації білінгвістичної (англо-української) терміносистеми цієї категорії осіб [3, с. 83–84]. Так, беручи до уваги, що саме така

ознака, як *позбавлення волі* або *ув'язнення*, є основною для кваліфікації цих категорій уразливих осіб, пропонується для впорядкування універсальної терміносистеми цих понять обрати найбільш загальним (родовим) поняттям *imprisonment* у його найширшому значенні. Україномовним відповідником цього поняття є *ув'язнення*, на користь чого свідчить те, що для розкриття змісту *imprisonment* використовується конструкція *the state of being incarcerated – стан ув'язнення* [18].

За своїм призначенням та процесуальною формою ув'язнення в широкому значенні може конкретизуватися наступним чином:

(1) *Затримання (arrest, warrantless arrest)* як короткострокове та часткове позбавлення свободи пересування (ч. 2 ст. 12 КПК), що відповідно до ст. 131 ККУ є *видом заходів забезпечення кримінального провадження* (відмінного від запобіжних заходів). Не передбачає обов'язкового взяття під варту та ув'язнення. Регулюється ст. 38, 207 ККУ.

(2) *Затримання (arrest, arrest warrant)* – це вже *попереднє ув'язнення* як короткострокове позбавлення волі і відповідно до ч. 2 ст. 176 КПК є *тимчасовим запобіжним заходом*. Як запобіжний засіб передбачає взяття під варту.

(3) Ув'язнення у формі арешту (Detention, Imprisonment), який може бути:

– кримінально-процесуальним засобом:

- запобіжний захід у вигляді тримання під вартою для забезпечення видачі особи (екстрадиційний арешт) (ст. 584 КПК);
- взяття під варту особи, яку розшукують за вчинення злочину за межами України (тимчасовий арешт) (ст. 583 КПК);
- домашній арешт, який по суті не є ув'язненням і не передбачає взяття під варту (ст. 181 КПК);

– покаранням за адміністративні правопорушення;

– дисциплінарним стягненням для військовослужбовців;

– видом виконання кримінального покарання, відповідно до ст. 60. ККУ та Глави 12 (Виконання покарання у вигляді арешту) Кримінально-виконавчого кодексу України від 11 липня 2003 року (далі КВК) [22].

(4) *Ув'язнення як виконання покарання у вигляді позбавлення волі (Imprisonment* у його вузькому значенні), що здійснюється у відповідності з Розділом III Виконання покарання у виді позбавлення волі КВК. Законодавець спеціально виокремлює:

– позбавлення волі на певний термін (ст. 63 ККУ);

– довічне позбавлення волі (ст. 64 ККУ).

При тому вирішальне значення для кваліфікації ув'язнених як уразливих осіб має інтерпретаційна практика Європейського суду з прав людини, яка була узагальнена за результатами спеціального прикладного дослідження [3, с. 84–87] і використовується нами для подальшої аргументації здійснених висновків.

Однак до цієї практики необхідно підходити конкретно історично. Слід ураховувати, що ЄСПЛ спочатку відносив до уразливих ув'язнених осіб лише три категорії: тих, хто потребував лікування, був психічно слабким (*mentally weak*) або не володів мовою суду.

Нині Страсбурзький суд у багатьох своїх рішеннях дотримується позиції, суть якої полягає в тому, що сам факт тримання особи під вартою свідчить на користь того, що вона перебуває в уразливому становищі. (Див. наприклад п. 104 Рішення ЄСПЛ у справі *Кац та інші проти України* від 6 травня 2009 року) [23].

У справі *Паскал проти України* від 15 вересня 2011 року ЄСПЛ, посилаючись на «велику кількість своїх рішень», стверджує, що він «пам'ятає про уразливість підозрюваного перед слідчими органами», яке об'єктивно зумовлює «нерівноправний стан сторін».

Водночас наголошується на «першорядній важливості доступу до захисника до першого допиту як засобу, який збалансовує» таку нерівність (п. 76 Рішення) [24]. До важливих умов попередження зловживання уразливим (нерівним) становищем особи, що перебуває під вартою, ЄСПЛ у своєму Рішенні у справі *Аквіліна проти Мальти (Aquilina v. Malta)* від

29.04.1999 р. також відносить «невідкладний судовий розгляд факту затримання», що є «важливою гарантією проти жорстокого поводження» з такою особою. Це пояснюється передусім тим, що така процесуальна дія відкриває можливість «подати заяву до судді з проханням перевірити законність їхнього затримання» [25].

Однак найбільш значущою для логіки нашого дослідження є наступна позиція Європейського суду. У справі *Бортнік проти України* від 27 січня 2011 року ЄСПЛ уточнив критерії уразливості цієї категорії осіб. Так, Суд дійшов висновку про те, що заявник є *особливо уразливим*. Вбачається, що в даному випадку така «особливість» зумовлюється, з одного боку, множинністю причин уразливого стану: «має фізичну ваду, страждав на хронічний алкоголізм та належав до соціально незахищеної групи», а з іншого боку – тим, що такий стан посилюється іншими вадами: заявник був «юридично неосвіченим та схильним до зовнішнього впливу». Отже, первісна уразливість тут мала інші, ніж тримання під вартою, причини. За цих обставин «відмова заявника від юридичного представництва» погіршила його уразливий стан, і тому така відмова «не була дійсною», тобто національний суд через те, що не відхилив її на початковій стадії, фактично сприяв уразливості підсудного (п. 43, 44 Рішення) [26].

Ураховуючи інші обставини, які сприяють зловживанням становищем таких осіб, ЄСПЛ виокремлює такі уразливі категорії заарештованих, як «психічно хворі або ті, хто не володіє мовою, якою провадиться судочинство» [25]. У справі *Корнейкова та Корнейков проти України* від 24 березня 2016 року спеціально наголошується на тому, що до особливо уразливих осіб належать «позбавлені волі вагітні жінки», а також діти та інші особи, які перебувають на піклуванні ув'язнених жінок і благополуччя яких може потерпати внаслідок ув'язнення піклувальниці [27].

Отже, вузловим у кваліфікації цієї категорії осіб як таких, що перебувають в уразливому стані, є не сам факт ув'язнення, який лише сигніфікує потенційну схильність до уразливості. Межею, яка в даному випадку розділяє можливість та реальність уразливості, є факт зловживання такою схильністю. Коли такі особи перебувають у статусі підозрюваних, подібні зловживання відбуваються у формі погроз розправою, жорстокого поводження з метою змусити обвинуваченого відмовитися від захисника [28].

У справі *Яременко проти України* від 30 квітня 2015 р. ЄСПЛ пов'язує уразливість особи, що тримається під вартою, не лише тим, що така особа відмовляється від захисника, а й тим, що, отримавши, нарешті, необхідну допомогу, вона істотно змінює свої показання. Так, Суд виводить *уразливість становища* заявника з того факту, що «зізнання у вчиненні злочину було отримано від заявника за відсутності захисника, і те, що заявник одразу відмовився від свого зізнання, коли захисник уже був присутній» (п. 88 Рішення) [29].

ЄСПЛ у кваліфікації уразливого стану таких категорій осіб приділяє особливу увагу не лише об'єктивним, а й суб'єктивним критеріям. Так, у справі *Ушаков та Ушакова проти України* від 18 червня 2015 року Суд зазначив, що «навіть якщо заявники і не зазнали жорстокого поводження із застосуванням сили як такого..., вони вочевидь зазнали тривоги та страху, а також відчували їхню суцільну безпорадність та уразливість» (п. 82 Рішення) [30].

Що ж до захисту прав безпосередньо працюючих ув'язнених осіб, то Страсбурзький суд особливу увагу приділяє дотриманню вимог ст. 3 Європейської конвенції з прав людини. Ця стаття встановлює заборону катування (*prohibition of torture*) і тим самим гарантує фізичну недоторканність людини та захищає її від завдання значних фізичних та душевних страждань.

Ст. 3 ЄКПЛ передбачає певні негативні та позитивні зобов'язання держави. Негативні зобов'язання полягають у тому, щоб держава та уповноважені нею органи та посадові особи утримувалися від діянь, які можуть бути кваліфіковані як катування (тортури), до яких за загальною практикою відносять будь-які *свідомі діяння або бездіяльність (deliberately actions or inactions)*, що заподіюють людині біль та страждання, незалежно від того, чи спричиняють вони смерть потерпілого. У ст. 3 Європейської конвенції зміст поняття «страждання» (*sufferings*) поширюється як на фізичні, так і на морально-психологічні страждання. З іншого

боку, в статті уточнюється зміст поняття таких діянь, до яких належать не лише відповідні нелюдські за своїм змістом процедури (*procedures*), а й «поводження» (*treatment*) та «покарання» (*punishment*). Тортури можуть заподіюватися з метою покарати, витягнути необхідну інформацію або отримати садистське задоволення [18]. За цими ознаками примусова праця в місцях позбавлення волі також може бути кваліфікована як катування (тортури).

Відповідно до вимог Римського статуту Міжнародного кримінального суду катування або тортури кваліфікуються як злочини проти людяності. При цьому держава несе відповідальність за діяння всіх органів, які за своїм статусом кваліфікуються як правоохоронні органи, та їх посадових осіб незалежно від того, чи виконують вони злочинний наказ, чи діють на власний розсуд.

До позитивних зобов'язань за ст. 3 Конвенції передусім належить запровадження системи захисту від катувань, стрижневим у якій є оперативне і неупереджене розслідування всіх фактів такого поводження, профілактика подібних злочинів, належні кадровий відбір та навчання співробітників, які здійснюють арешти, затримання та ув'язнення.

Особлива важливість ст. 3 визнається в ст. 15 Конвенції, яка встановлює часткове обмеження гарантованих прав, але в частині 2 цієї статті прямо не передбачає застережень, які стосуються заборони катувань. Таким чином, до норми, яка міститься у ст. 3 Конвенції, не можуть бути застосовані жодні обмеження, навіть у випадку загрози національній безпеці, а її реалізація не залежить від поведінки жертви тортур. Саме тому право на захист від катувань є *абсолютним правом людини*. При цьому необхідно брати до уваги приписи ст. 7 Конвенції, відповідно до яких не може бути жодного покарання без закону (*punishment without law*).

Так, у рішенні по справі від 18 грудня 1996 *Aksoy v. Turkey* ЄСПЛ заявив, що «навіть за найважчих обставин, таких, як боротьба з організованим тероризмом і злочинністю, Конвенція повністю забороняє застосування катувань або нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження чи покарання» [31].

Слід урахувати, що особа, яка перебуває в ув'язненні, вже на підставі цього факту має бути кваліфікована як уразлива, а також те, що такому стану уразливості істотно сприяють катування і пов'язані з ними фізичні та душевні страждання, яких вона може зазнавати. Саме тому ця категорія осіб має бути віднесена до *особливо уразливих*.

4.4. Правова сутність та форми зловживання уразливим станом ув'язнених

Для з'ясування сутності зловживань щодо прав уразливих осіб необхідно звернути увагу на етимологію та сучасну семантику «уразливості», що близькі до понять маргіналізованих та відчужених осіб. У цьому контексті особливий пізнавальний інтерес викликають способи та засоби приведення певних категорій осіб до стану уразливості. З огляду на це серед уразливих осіб варто виокремлювати жертв ксенофобії, гомофобії, сексизму, геронтофобії (гераскофобії), презирства до бідних та інакомислячих, нетерпимості до іншої віри (релігійна нетолерантність) або войовничого атеїзму, політичного екстремізму тощо. Все це узагальнюється таким поняттям, як *мізантропія* – ненависть, недовіра до людей чи схильність до неї, коли негативне ставлення до певних соціальних явищ безпідставно переноситься на їх безпосередні жертви. Найчастіше ненависть до злочинності переноситься на тих, хто засуджений, і тому в очах пересічних людей вони сприймаються як уособлення такого соціально небезпечного явища, як злочинність.

Хоча саме зловживання або зневажання становищем уразливих осіб зазвичай кваліфікуються як їх дискримінація, такі особи потерпають не лише від дискримінації, й від *стигми*. Ці поняття розмежовуються наступним чином. Стигма (*stigma*) – це прояви негативного ставлення на рівні думок та висловлювань, а дискримінація (*discrimination*) –

прояви негативного ставлення на рівні дій, у тому числі порушення прав людини [32, с. 8]. Таким чином, зловживання уразливим становищем у формі дискримінації практично завжди супроводжується стигмою щодо уразливих осіб. Тому досить часто той, хто має умисел зловживати уразливим становищем певних осіб, активно використовує різні фобії для психологічного прикриття своїх протиправних дій проти таких маргіналізованих людей.

На підтвердження цього вказує те, що в Оксфордському словнику права в статті «*vulnerable adult*» особливо підкреслюється, що «дорослий пацієнт, який може дати згоду на медичне лікування ..., але який, тим не менш, вважається таким, що потребує захисту», є потенційним об'єктом зловживання чи нехтування (*abuse or neglect*) його становищем [33].

Так само в Директиві 2011/36/ЄС про торгівлю людьми (Return Directive 2008/115/EG) міститься визначення, де виокремлена така дуже важлива кваліфікаційна ознака, як зловживання правами (*abuse*) уразливої особи з боку інших осіб. Зокрема «позиція уразливості» (*position of vulnerability*) визначається як : «ситуація, в якій зацікавлена особа не має реальної або прийнятної альтернативи, крім як підкоритися зловживанню» [11].

У цьому контексті варто підкреслити, що саме поняття зловживання правом (*abuse of law*) не є достатньо визначеним ані в законодавстві, ані в доктрині права.

Не було цілісної, загально-правової доктрини зловживання правом і в Стародавньому Римі. Хоча певні уявлення передусім про процесуально-правові аспекти зловживання (лат. *peuspetito*, букв. – *зловредність*) у стародавніх римлян вже сформувалися. Про це свідчить відома максима Павла «Вчиняє в обхід закону той, хто, зберігаючи слова закону, обходить його сенс...» [34, с. 226–227]. Принаймні було нагромаджено та узагальнено величезний фактологічний матеріал щодо тогочасної практики зловживання правом. Так, великий римський мислитель Цицерон свого часу «зібрав цілу колекцію судових казусів, у яких фігурують різні способи зловживання правом (*mala fides*) та апеляції до *bona fides* підчас винесення рішень у цих справах», а частина цього тезаурусу збереглася до наших днів [35, с. 6–7]. В «Інституціях» Юстиніана навіть згадується закон римського імператора Юлія «Про зловживання», зміст якого, на жаль, не зберігся [36, с. 379].

Сучасні дослідники справедливо вказують на певну алогічність такого поняття-судження як «зловживання правом», бо «зловживання» та «право» мають антагоністичний значеннєвий зміст і у своєму сполученні скоріше нагадують образ «гарячого снігу», ніж вказують на певний юридичний сенс. Через це навіть пропонується поняття «зловживання суб'єктивним правом» замінити терміном «порушення граничних засад реалізації суб'єктивного права» [37, с. 73].

Не претендуючи на остаточне розв'язання проблеми дефінітивного загальноправового визначення поняття зловживання правом, пропонується наступне трактування його основного змісту:

умисні дії чи бездіяльність, що спричиняють окремій особі чи категорії осіб, суспільству в цілому дійсну матеріальну чи особисту нематеріальну шкоду без формального порушення норм чинного законодавства чи умов договору, користуючись такою їх інтерпретацією, яка суперечить загальним принципам права справедливості, розумності та добросовісності.

У сучасну епоху масове і систематичне зловживання правом виступає в якості важливої ознаки будь-якої корумпованої правової системи. Мабуть, саме цим і пояснюється те, що вітчизняні позитивістськи налаштовані апологетичні щодо держави правові теорії «вперто обходять проблему інтерпретації в ситуаціях зловживання об'єктивним і суб'єктивним правом, коли буквальне застосування відповідних норм права і умов контракту під прикриттям авторитету закону та формальної домовленості сторін неминуче веде до «волаючої» несправедливості» [38, с. 443].

Так само і в країнах сталої демократії, можливо в значно менших масштабах, поширена практика зловживання правом. Вона здебільшого стосується несправедливого або неналежного судового позову, ініційованого з корисливими чи зловмисними намірами. Але, як відмічають західні дослідники, зловживання можуть мати місце практично в будь-якій частині правової системи, включаючи не лише судові процеси, а й зловживання з боку

правоохоронних органів, некомпетентних чи корумпованих адвокатів та неправомірні дії з боку самої судової системи [39].

Необхідно особливо підкреслити, що для кваліфікації певного діяння як зловживання правом формальні критерії відсуваються на другий план, а головною підставою визнаються фактичні обставини, юридичний факт умисного завдання шкоди іншій стороні зобов'язань.

Саме тому для захисту прав людини найпринциповіше значення має не факт уразливого становища певної особи, а факт *зловживання конкретним уразливим станом* цієї особи. Для цього необхідно з'ясувати яке місце займають такі факти серед інших *форм зловживань правом*, через які уразливі особи обмежуються в реалізації своїх суб'єктивних прав та законних інтересів. До таких форм зазвичай належать [3, с. 30–31]:

- зловживання буквою закону (формальне тлумачення тексту норми, що суперечить її призначенню);

- обхід закону (реалізація правової норми, неналежної для регулювання певних відносин);

- зловживання суб'єктивними правами (реалізація неправомірних дій через прогалини в законодавстві) [40, с. 75];

- зловживання суб'єктивними обов'язками (невиконання непередбачених у законі чи правочині обов'язків, які фактично унеможливають реалізацію законних прав та інтересів інших осіб).

Саме остання форма зловживання правом по суті й складає головний зміст зловживання уразливим станом певної особи. Сторону, що зловживає, тут характеризує її зловмисна бездіяльність як невиконання суб'єктивного обов'язку надання допомоги уразливій особі щодо захисту нею своїх прав і свобод. Така ситуація досить часто має місце через прогалини у законодавстві, що регулює відносини, учасником яких є уразлива особа.

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на тісний діалектичний зв'язок між зловживанням правом та уразливим станом особи. Так, відмічається, що правові зловживання (*legal abuse, or legal bullying*) мають місце також тоді, коли хтось намагається «використати закон або юридичні погрози для того, щоб контролювати та залякати інших». При цьому постійно застосовуються однакові шаблони психологічного тиску [41]. Отже, за певних умов для завдання шкоди уразливій особі вона зловмисно приводиться в більшу залежність від інших осіб і тим самим її становище стає все більш уразливим.

Однак це не лише має місце на міжособистісному рівні, а й набуває масового і систематичного характеру, що створює певну суспільну небезпеку. Так, ще в 90-х роках минулого століття було науково обґрунтовано діагностику так званого *синдрому зловживання правом* (*legal abuse syndrome – LAS*), під яким розуміється певна форма посттравматичного стресового розладу (PTSD). Це психічні травми, що розвиваються в осіб, які зазнали душевних страждань унаслідок порушень етики, правопорушень, зради та шахрайства. Найбільший травмуючий ефект має зловживання владою, а також повна відсутність відповідальності за це через корумпованість судової влади.

На думку розробниці цього вчення, американського шлюбного та сімейного психотерапевта, Карін Хаффер (Karin Huffer), особа може страждати на синдром зловживання правом у наступних випадках:

- 1) якщо вона відчуває глибоке розчарування та пригнічення внаслідок свого досвіду роботи з правовою системою;
- 2) якщо у спробах домогтися справедливості зазнала невдачі;
- 3) якщо відчуває, що її мрії та плани на життя були зруйновані системою, яка нібито існувала для захисту прав та свобод людини;
- 4) якщо особа побоюється, що система перемагатиме її на кожному кроці і вона нічого не зможе з цим робити;
- 5) якщо вона вважає, що злочинці, адвокати, судді, судові пристави та інші співробітники суду неодноразово піддавали її переслідуванням. Як наслідок така особа може страждати від напруги і занепокоєння і їй можуть снитися кошмари, що повторюються, а також вона може відчувати себе емоційно і фізично виснаженою та вразливою [42].

Отже, стан уразливості сам по собі не є підставою для кваліфікації певних відносин як зловживанням правом. Така «зловредність» має потенційний характер, її реальність необхідно встановлювати для кожної юридичної ситуації. Для цього надзвичайно важливою є наявність фактів трьох видів:

- 1) ті, що підтверджують масове і систематичне, узвичаєне негативне ставлення до такої категорії осіб у певній місцевості, громаді, замкненій корпорації (уточнена кваліфікація певної групи населення як уразливої);
- 2) родові ознаки відповідної групи населення (кваліфікація певної особи як такої, що належить до уразливої групи населення);
- 3) прояви дискримінації та експлуатації цих осіб з боку інших – приватних та/або посадових осіб (кваліфікації певних дій як зловживання уразливим становищем) [3, с. 28].

Узагальнення наявної інформації про організацію праці засуджених у місцях позбавлення волі дозволяє виокремити наступні напрями зловживання їхнім уразливим становищем головним чином з боку адміністрацій відповідних установ. На усунення таких фактів і спрямована модель організації праці, що пропонується у нашій монографії.

1. Керівництво установ виконання покарань не обтяжується розробкою особливих моделей організації праці, які б відповідали сучасним вимогам ефективності виробництва, а також потребам виправного й виховного характеру. Саме тому більшість засуджених вважає, що організація праці на підприємствах установ виконання покарань незадовільна, бо адміністрація зловживає примусовими засобами керівництва виробничими процесами, які не

притаманні ринковим умовам на волі. Це природно зводить нанівець декларативно заявлену мету ресоціалізації засуджених [43].

2. Водночас, як відмічається в публіцистиці, не менш небезпечними є спроби переведення всіх місць позбавлення волі на засади вільного підприємництва через їх приватизацію під гаслами їх модернізації [44]. Зловживання принципом прибутковості веде до розмивання самої ідеї суспільно необхідної ізоляції засуджених до позбавлення волі, що має своїм наслідком не виправлення ув'язнених, а криміналізацію самих виправних установ [45].

3. Організатори праці ув'язнених з корисливою метою досить часто нехтують формуванням позитивної мотивації до праці. Головною причиною цього є низька заробітна плата, хоча засуджені досить часто працюють на важких роботах. Як свідчать офіційні статистичні дані середня заробітна плата засуджених коливається на рівні в два рази меншому за мінімальну заробітну плату. На практиці існують непоодинокі випадки, коли засудженим узагалі не виплачували заробітної плати, і затримки таких виплат набувають масового та систематичного характеру. Внаслідок таких зловживань під час перебування в місцях позбавлення волі в засуджених знижується трудова активність, що призводить до невиконання норм виробітку, що зводить нанівець будь який виправний ефект і лише підвищує привабливість швидкого збагачення злочинними способами після звільнення на волю [46].

4. Зловмисна інтерпретація субсидіарного характеру законодавства інших галузей права щодо Кримінально-виконавчого кодексу України призводить до грубих порушень насамперед трудового законодавства. Часто бувають випадки, коли не укладаються трудові договори чи договори цивільно-правового характеру з засудженими, порушується техніка безпеки праці як з боку адміністрації, так і самими засудженими, відсутній облік часу відпрацьованих годин, що приводить до переробітків, а також приховування фактів виробничого травматизму тощо. Це все свідчить про те, що «в деяких установах виконання покарань засуджені використовуються як дешева робоча сила або навіть як раби задля наживи певного кола осіб із адміністрації установ» [47].

5. У деяких установах створені такі умови, що всі види праці фактично є обов'язковими, без реальної можливості вибору виду робіт або відмови від праці, бо до тих, хто не працює або протестує, застосовується переслідування у вигляді кримінального покарання. Безкарність зловживань режимом ув'язнення провокує адміністрацію таких установ облаштувати фактично нелегальний бізнес на праці засуджених у формі «прихованого цеху», де усе що вони заробляють, йде просто в кишеню керівництва установи [48].

Складність питання кваліфікації певних дій як зловживання уразливим станом працюючих засуджених посилюється проблемою вибору найбільш ефективних та правомірних засобів попередження та долання таких протиправних діянь.

4.5. Правозахисний потенціал принципу добросовісності щодо працюючих засуджених

Якими б важливими не були об'єктивні фактичні обставини кожного випадку зловживання працею засуджених у місцях позбавлення волі, вирішальне значення для досягнення виправного ефекту ресоціалізації має суб'єктивне ставлення самого ув'язненого до праці.

На жаль, як свідчать результати спеціальних досліджень, засуджені переважно «сприймають працю в місцях позбавлення волі як примусову, що викликає зневагу серед засуджених». Варто погодитися з висновком, що «це зумовлено тим, що, по-перше, виробнича діяльність установ виконання покарань здійснюється на підприємствах радянського типу, де не враховуються наслідки впливу такої праці на виправлення й ресоціалізацію засуджених, і, по-друге, одноманітна і низькооплачувана праця призводить до втрати інтересу до роботи та виснажує засуджених» [49].

Як справедливо відмічають сучасні дослідники, «вкрай важливо знайти компроміс між бажаннями засуджених, їхнім розвитком у професійній сфері та діями адміністрації щодо трудової зайнятості засуджених. Адміністрації установ виконання покарань і сьогодні не спроможні надати можливість засудженому займатися тим видом праці, що йому подобається або є для нього доцільним, зокрема, на оплачуваних роботах, а отже, має місце негативне ставлення засуджених до праці, що у свою чергу сприймається як небажання виправлятися, що лише усугубляє ситуацію» [50, с.325]. Вирватися з цього порочного кола можливого та необхідного дозволяє лише звернення до загальних засад права.

Загальновизнаний фундамент захисту прав людини і основоположних свобод утворюють принципи справедливості (*iustitia*), гуманізму (*humanitas*), сприяння свободі (*favor libertatis*), добросовісності (*bona fides*) та доктринальні засади процедури *habeas corpus*, що активно реалізується в судовій практиці та прецедентному праві ЄСПЛ.

Провідним принципом, на основі якого здійснюється протидія зловживанню правом, є приписи доброї совісті (*bona fides*), які наповнені «широкими можливостями регулювального потенціалу принципу добросовісності», що проявилися за часів Давнього Риму [51].

Зміст цього принципу розкривається у наступній дефініції:

надісторична сутність добросовісності полягає в тому, що цей загальноцивілістичний принцип природного права, основним призначенням якого є встановлення граничних засад здійснення суб'єктивних цивільних прав, виконує головну функцію протидії зловживанню правом і містить об'єктивні критерії: (а) оцінки справедливості розподілу прав і обов'язків, благ і витрат та супутніх ризиків між суб'єктами певних правовідносин на основі товарно-грошової еквівалентності; (б) тлумачення, пов'язаних з ними юридичних фактів, мотивів та обставин відповідної поведінки сторін цих зобов'язань на основі критерію природної розумності (здорового глузду) [52, с. 35–38].

Доцільно виділити низку характерних рис принципу *bona fides*, які стосуються предмета нашого дослідження.

1. Перша група ознак добросовісності пов'язана з її правовою природою. За своїм походженням, принцип добросовісності є *принципом природного права* і тому він зазвичай

тлумачиться як морально-етичний імператив, що поширює свою дію на правову сферу, тобто як *морально-правовий принцип*. Це означає, що він може розглядатися як загальна засада різних галузей права, зокрема законодавства у сферах права прав людини, трудового права та кримінально-виконавчого права, що регулює працю засуджених у місцях позбавлення волі. Долання множинності правових джерел значно зменшує ризики зловживання буквою одного закону на шкоду іншому.

2. В ієрархії принципів права добросовісність посідає особливе, чільне місце як одна із *загальних засад цивільного права (законодавства)*. Це зумовлює міцний зв'язок цього принципу з іншими принципами, що мають аналогічний статус, а саме, з принципами справедливості та розумності. Водночас, як і будь-який загальний принцип права, добросовісність виступає ідейною засадою для інших спеціальних інституціональних принципів, які уточнюють його зміст по різних аспектах: вірності, співробітництва, незловживання правом.

3. Функціонально принцип добросовісності розглядається як *надійний засіб протидії зловживанню правом*. Особливістю реалізації цього принципу є те, що він застосовується в ситуаціях судового захисту суб'єктивних прав. Процесуальна правова природа цього принципу дозволяє тлумачити добросовісність саме як «загальну межу» здійснення суб'єктивних прав [53, с. 18] або «межами вибору в процесі здійснення суддівського розсуду» [54, с. 104]. Це дозволяє дійти висновку, що головним засобом протидії зловживання уразливим станом є судовий захист порушених прав та інтересів.

4. Правозахисна функція добросовісності ефективно доповнюється його важливою правотвірною функцією, яка полягає в подоланні обмеженості законодавства. Певна консервативність норм позитивного права має своїм наслідком постійне виникнення прогалин у чинному законодавстві. На тлі таких недосконалостей законодавства і відбувається зловживання об'єктивним правом, суть якого полягає в завданні шкоди іншій особі при непорушності норм законодавства. Подібні ситуації вимагають застосування матеріального критерію добросовісності, який передбачає пропорційний, справедливий перерозподіл прав і обов'язків між сторонами правовідносин. Показником такої матеріальної справедливості щодо праці засуджених є відповідність їхньої заробітної платі середнім показникам у певній галузі виробництва. Це, до речі, вимагає істотного вдосконалення обліку заробітної плати засуджених з урахуванням специфіки праці в місцях позбавлення волі [55].

5. Позитивний правозастосовний потенціал принципу добросовісності проявляється і в ситуаціях зловживання суб'єктивним правом, коли, реалізуючи свої повноваження, одна сторона здійснює обман чи насилля проти іншої сторони. В подібних випадках застосовується інший – суб'єктивний критерій добросовісності – здоровий глузд, який дозволяє з позицій природного розуму адекватно оцінити всі об'єктивні обставини ситуації. У якості показника розумності використовується узагальнена модель добросовісного суб'єкта права, носія здорового глузду.

Безумовно для активізації здорового розуму не завадять педагогіко-психологічні та навіть логотерапевтичні заходи. Однак для формування необхідної позитивної мотивації щодо трудової діяльності в місцях позбавлення волі немає потреби винаходити надскладні креативні соціально-психологічні технології, достатньо максимально застосувати весь наявний арсенал заохочення до такої праці.

Необхідно, принаймні, забезпечити правові та соціальні гарантії, належну організацію та охорону праці, гідну заробітну платню, по-можливості вибір виду трудової діяльності, яка може стати основною після виходу на волю, і врешті-решт спонукати людей, які працюють, до умовно-дострокового звільнення або зміни умов утримання на кращі. Вбачається, що за цих умов будь-яка пересічна людина, яка оперує здоровим глуздом, кардинально змінить своє ставлення до праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97} [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України від 16.04.1998. – 1998. – № 13, /№ 32 від 23.08.2006/. – С. 270. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004. – Назва з екрана.
2. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III у редакції від 10.06.2018 / Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25, 29 черв. – Ст. 131.
3. Гайдулін О. О., Худолей В. Ю., Шаркова І. М. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. Харків : ФОП Лисенко І.Б., 2018. 300 с.
4. Bryan A Garner. Situation / Black's Law Dictionary. 8th ed. WEST GROUP, 2004. P. 4330.
5. Хіжняк К. П. Лінгвоспецифічні концепти в українській мовній картині світу. Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Філологічні науки. 2009. № 13 (176). С. 78–82.
6. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 01 листопада 2017 р.;
Справа № 755/6558/17 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71281137>. – Назва з екрана.
7. Всесвітній словник української мови / WorldwideDictionary.org URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/уразливий>.
8. Criminal code of Ukraine of April 5, 2001 No. 2341-III // Legislationline.org / OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights URL: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/16257/preview> (in Engl.)
9. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 року № 329-VIII / Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 27. – Ст. 234.
10. Law of Ukraine of April 9, 2015 No. 329-VIII About the natural gas market (In edition of the Law of Ukraine of 22.09.2016 No. 1541-VIII) // Public Joint Stock Company «National Joint-Stock Company «Naftogaz of Ukraine» URL: [http://www.naftogaz.com/files/Information/Ukraine's Natural Gas Market Law_engl.pdf](http://www.naftogaz.com/files/Information/Ukraine's%20Natural%20Gas%20Market%20Law_engl.pdf) (in Engl.)
11. Vulnerable Person. European Commission website. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/pages/glossary/vulnerable-person_en
12. Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання від 23.11.2007 // Офіційний вісник України від 15.11.2013. 2013. № 86, / № 12, 2013, ст. 453/. – С. 104, ст. 3194, код акта 69704/2013.
13. William J. Stewart. Collins Dictionary of Law. Collins; New Ed edition (January 1, 2006) 480 p.
14. David Mechanic and Jennifer Tanner Vulnerable People, Groups, And Populations: Societal View Health Affairs Vol. 26, No. 5: P. 1220–1230. doi.org/10.1377/hlthaff.26.5.1220. URL: <https://www.healthaffairs.org/doi/pdf/10.1377/hlthaff.26.5.1219>.

15. The Human Rights Protection of Vulnerable Groups / Human Rights Education Project // Icelandic Human Rights Centre. URL: <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/the-human-rights-protection-of-vulnerable-groups/>.

16. Aday L. A. Who are the vulnerable? In: At Risk in America: The Health and Health Care Needs of Vulnerable Populations in the United States. 2nd ed. San Francisco, Calif: Jossey-Bass; 1991: P. 1-15

17. Директива Европейского Парламента и Совета ЕС 2016/1919 от 26 октября 2016 г. о правовой помощи для подозреваемых и обвиняемых в уголовном процессе и для лиц, запрошенных в рамках производства по европейскому ордеру на арест URL: <http://base.garant.ru/71770416/493aff9450b0b89b29b367693300b74a/#friends>.

18. The Law Dictionary Featuring Black's Law Dictionary Free Online Legal Dictionary 2nd Ed. URL: <https://thelawdictionary.org/>

19. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика: Сборник аналитических статей / под ред. М. Р. Воскобитовой. Москва : Издательство «Анахарсис», 2005. С. 201–203.

20. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України , 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88.

21. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика: Сборник аналитических статей / под ред. М. Р. Воскобитовой. Москва: Издательство «Анахарсис», 2005. С. 201–202.

22. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004 № ¾. Ст. 21.

23. Рішення ЄСПЛ у справі «Кац та інші проти України» (Заява № 29971/04) від 6 травня 2009 року / Офіційний вісник України від 22.03.2010. 2010 – № 18. С. 67, ст. 816.

24. Рішення ЄСПЛ у справі «Паскал проти України» (Заява № 24652/04) від 15 вересня 2011 року / Офіційний вісник України від 18.05.2012. 2012. № 35. С. 133, ст. 1327.

25. Рішення ЄСПЛ у справі «Аквіліна проти Мальти» (Aquilina v. Malta) від 29.04.1999 / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 1999. № 2.

26. Рішення ЄСПЛ у справі «Бортнік проти України» (Заява № 39582/04) від 27 січня 2011 року / Офіційний вісник України від 24.10.2011. 2011. № 80. С. 81, ст. 295.

27. Рішення ЄСПЛ у справі «Корнейкова та Корнейков проти України» (Заява № 56660/12) від 24 березня 2016 року / Офіційний вісник України від 18.10.2016. 2016. № 80. С. 130, ст. 2680.

28. Рішення ЄСПЛ у справі «Саранчов проти України» (Заява № 2308/06) від 9 червня 2016 року / Офіційний вісник України від 03.02.2017. 2017. № 10. С. 69, ст. 318.

29. Рішення ЄСПЛ у справі «Яременко проти України (№ 2)» (Заява № 66338/09) від 30 квітня 2015 року / Офіційний вісник України від 09.10.2015. 2015. № 78. С. 304, ст. 2640.

30. Рішення ЄСПЛ у справі «Ушаков та Ушакова проти України» (Заява № 10705/12) від 18 червня 2015 року / Офіційний вісник України від 24.11.2015. 2015. № 91. С. 90, ст. 3108.

31. Aksoy v Turkey, no. 21987/93, § 95, CHR 1996-VI. URL: <https://www.dipublico.org/1563/case-of-aksoy-v-turkey-application-no-2198793-european-court-of-human-rights/>.

32. Захист прав ВІЛ-інфікованих осіб у суді: наук.-практ. посіб. для суддів / за ред. д. ю. н., проф. Буроменського М. В. Київ, 2009. 110 с.

33. A Dictionary of Law (9 ed.) Edited by: Jonathan Law. Oxford University Press. Current Online Version: 2018 URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198802525.001.0001/acref-9780198802525?>

[btog=chap&hide=true&page=234&pageSize=20&skipEditions=true&sort=titlesort&source=%2F10.1093%2Facref%2F9780198802525.001.0001%2Facref-9780198802525](https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198802525.001.0001/acref-9780198802525?btog=chap&hide=true&page=234&pageSize=20&skipEditions=true&sort=titlesort&source=%2F10.1093%2Facref%2F9780198802525.001.0001%2Facref-9780198802525).

34. Памятники Римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Москва : Зерцало, 1997. 608 с.

35. Шаркова І. М. Римське приватне право (казуси добросовісності) : навч. посіб. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПР України, 2013. 101 с.

36. Институции Юстиниана В. А. Томсинова; пер. Д. Расснер.

37. Волков А. В. Злоупотреб теории и практики : Москва : Вол

38. Гайдулін О. О. Інститут interpretation): методологічні заса Київ: Науково-дослідний інститу академіка Ф. Г. Бурчака НАПРН У

39. Rose Colombo Fight Back Your Own Attorney. Morgan James

40. Осадчук С. Осадчук М. Актуальні проблеми правознавств

41. Спеціалізований право <https://www.1800respect.org.au/legal>

42. Karin Huffer Overcoming the Devastation of Legal Abuse Syndrome. Karin Huffer (June 1, 1995) 236 p. URL: <http://www.legalabusesyndrome.org>.

43. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2002. Вип. 1. 332 с.

Л. Кофанова,

і: проблемы

о = law of рафія: у 2 т. ництва імені

yourself From

ним правом.

rg.au URL:

44. PROGEBA.DE – В'язниці – Приватні в'язниці URL: <http://www.progeba.de/ua/development/development-v-nimechchini/v-jaznici.htm>.
45. Яковець І. С. Приватні в'язниці : чергові граблі чи рятівне коло для України? Юридичний вісник України : загальнонац. прав. газ. / заснов. СП «Юрінком Інтер». 2015. 2–15 травня (№ 17/18). С. 17–18.
46. Кутепов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. Юридичний науковий електронний журнал. № 7/2020. С. 322–325. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/81>.
47. Шумна Л. П., Денисенко К. В., Олійник В. С., Сікун А. М. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2019. С. 118–122.
48. Діденко Андрій, Сапожнікова Олена Правова абетка: примусова праця у місцях позбавлення волі. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-prymusova-pratsya-u-mistsyah-pozbavleniya-voli/>.
49. Севастьянова Н. І. Реформа кримінально-виконавчої системи як важливий елемент кримінально-виконавчої політики України. Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. м-лів між-нар. наук-практ. конф. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 9–10.
50. Кутепов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. Юридичний науковий електронний журнал. № 7/2020. С. 322–325. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/81>.
51. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с.
52. Шаркова І. М. Принцип добросовісності у римському приватному праві : історія та сучасність Монографія / Наук. ред. В. Ф. Опришко. Київ. : КНЕУ, 2011. 246 с.
53. Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс». Екатеринбург, 2008. 27 с.
54. Папкова О. А. Усмотрение суда. Москва : Статут, 2005. 413 с.
55. Олійник В. С. Удосконалення бухгалтерського обліку заробітної плати засуджених у кримінально-виконавчих установах. Ефективна економіка (Index Copernicus). № 6, 2017 <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5836>.

РОЗДІЛ 5

ОБОВ'ЯЗОК ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНОГО НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ НІМЕЧЧИНИ

Der Menschenwürde der Anspruch eines jeden Menschen, in allen staatlichen Verfahren stets als Subjekt und nie als bloßes Objekt behandelt zu werden.

Людська гідність – це право кожної людини на те, щоб у всіх державних процедурах до неї завжди ставилися як до суб'єкта, а не як до об'єкта.

З Рішення Федерального конституційного суду ФРН
BVerfGE 30, 1 (26).

5.1. Засуджений як носій права людської гідності

Сформоване у країнах – членах ЄС вчення про права людини неодмінно починається з права людської гідності. Саме воно охороняє право людини бути людиною у будь-якому випадку, навіть тоді, коли вона вчинила злочин та відбуває покарання. Право людської гідності не дозволяє перетворити людину на безправний об'єкт.

З цих позицій виходить Конституційний Суд України, який у своєму рішенні дав наступну характеристику праву людської гідності: «... людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав» [1]. Наведене тлумачення права людської гідності породжує природній інтерес до цього права людини. Адже вітчизняна наука та практика тривалий час не надавала йому такого значення та не виокремлювала його з переліку інших прав людини, а тим паче не називала це право людини фундаментом для усіх інших конституційних прав.

На жаль, ані Конституція України, ані національне законодавство України, ані вітчизняні наукові дослідження не можуть досконало пояснити чому саме право людської гідності очолює систему прав людини? Яка причина того, що це право людини є недоторканим та не може бути обмеженим будь-яким чином? У чому полягає зміст цього права? Основний Закон України містить лише лаконічне формулювання: «Кожен має право на повагу до його гідності» [2].

Отже, існує об'єктивна потреба наповнити реальним змістом характеристики цього права людини та пояснити чому воно наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав та є критерієм допустимості можливих обмежень прав і свобод людини.

Пошук відповідей на ці запитання ми пропонуємо зробити в межах досліджень видатних німецьких вчених: Г. Дюріга, Т. Маутса, Б. Людвіга, М. Ленера [3, 4, 5, 6], а також у рішеннях Федерального Конституційного Суду Німеччини [7, 8].

Що таке людська гідність? Аналіз вітчизняних досліджень не дає чіткої відповіді на це запитання. Так, П. М. Рабінович вважає: «гідність – це сукупність високих моральних, світоглядних, професійних якостей людини, які дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності» [9, с. 152]. Іншу позицію займають О. В. Совгіря та Н. Г. Шукліна, які вважають, що під гідністю людини в науці конституційного права розуміють сукупність особистих прав і свобод, реалізація яких дозволяє кожній людині стати, бути і залишатися особистістю [10, с. 140]. Можна навести й інші думки з цього приводу.

Пропонуємо з'ясувати що ж існує з приводу розуміння цього фундаментального права людини у Німеччині. Вчення про право людської гідності є результатом тривалої еволюції та наукових пошуків німецьких вчених-юристів. Варто звернути увагу на те, що цілісне вчення про право людської гідності в Німеччині було сформоване ще у працях Самуеля фон Пуффендорфа в 17 столітті. Вчений наступним чином пояснює людську гідність: «Людина має найвищу гідність, тому що у неї є душа, яка відрізняється світлом розуму, здатністю мати судження про речі і приймати вільно рішення ...» [5, с. 355].

Сучасне вчення про право людської гідності сформував видатний німецький вчений Г. Дюріг. У своїй науковій статті *Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde: Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. I in Verbindung mit Art. 19 Abs. II des Grundgesetzes* [3], яка вийшла у 1956 році, дослідник визначив наступні властивості цього права:

– *людська гідність є невід'ємною властивістю будь-якої людини.* Дюріг зазначав: «Кожна людина є людиною в силу свого духу, і це відрізняє її від безособової природи і дозволяє їй на свій власний розсуд усвідомлювати саму себе, самовизначатись і формувати себе та навколишнє середовище»;

– *людська гідність виключає можливість перетворення людини на об'єкт.*

Так, Г. Дюріг наголошував: «... людська гідність перебуває під загрозою, якщо людину перетворюють на об'єкт, принижують її статус до простого засобу, до розмінної величини. Йдеться про деградацію, приниження людини до рівня речі...» [3, с. 123–130].

На наш погляд, це надзвичайно важливий момент, адже кожна людина є унікальною особистістю, що й робить її суб'єктом права. Людина за жодних обставин не може зазнавати насилля з боку держави. Виключені тортури від імені держави; примусова праця; покарання, які принижують гідність людини. Як приклад порушення права людської гідності вчений наводить процедуру встановлення істини у кримінальному правосудді шляхом фізичного примусу, а через використання хімічних або психотехнічних засобів, які дозволяють помістити людину у стан виключення або спотворення її волі і використати її як «машину, що зареєструвала» власні об'єктивні відчуття і пам'ять про події;

– *кожна людина має людську гідність як особистість, незалежно від її характеристик, фізичного або психічного стану, роботи і соціального статусу; вимога цінності і поваги (до*

людської гідності) притаманна людині виключно завдяки тому, що вона є людиною [3, с. 123–130].

Німецька правова наука утримується від формулювання остаточного визначення права людської гідності. Такий підхід обумовлюється тим, що будь-яка дефініція може в кінцевому підсумку стати причиною порушення цього права людини.

Право людської гідності – фундамент для усіх інших прав людини. Конституція України у жодній своїй статті не обґрунтовує ідею про те, що право людської гідності очолює ієрархічну піраміду прав людини. Виникає запитання чи дійсно це право людини є фундаментом для усіх інших конституційних прав? Адже ні Основний Закон України, ні національне законодавство України не врегулювало це питання.

З точки зору німецької правової науки право людської гідності є причиною, яка обґрунтовує інші права людини. Так, Б. Людвіг зазначає: «...у нас є права людини, тому що у нас є гідність. Ми можемо мати гідність, тому що ми призначені для автономного способу життя» [5, с. 151]. Отже, право людської гідності розглядає кожну людину як вільну особистість, духовно-моральну істоту, яка має право вільно визначати і розвивати себе. У цьому і виявляється зв'язок права людської гідності та інших прав людини. Адже інші права і свободи людини конкретизують ідею самовизначення людини, вільного розвитку її особистості. Наприклад, право на особисту недоторканість; право на свободу слова; право на свободу друку; право на свободу пересування; право на вільний вибір місця проживання; право на культурний розвиток та ін. У такому сенсі право людської гідності є фундаментом інших прав людини, мірилом визначення їх сутності. Отже, право людської гідності не просто «механічно» очолює систему прав людини, а пов'язано із іншими правами природнім зв'язком. Адже саме це фундаментальне право людини є джерелом інших її прав.

Межі правової охорони права людської гідності. На сторінках вітчизняної літератури можна зустріти наступну ідею: «...абсолютних, «безмежних» прав людини апріорі існувати не може...» [11, с. 149]. Слідуючи цій логіці, чи передбачає право людської гідності обмеження? Крім того, Основний Закон України у ст. 28 говорить лише про повагу до людської гідності. Чи є «повага» синонімом абсолютного захисту цього фундаменту прав людини? На наш погляд, слушною є позиція М. Ленера, який зазначає, що ст. 1 Основного Закону Німеччини закріпила ідею недоторканості та абсолютного захисту людської гідності [4]. Отже, це фундаментальне право перебуває під абсолютною охороною, насамперед, з боку держави. Воно не повинно і не може бути обмеженим щодо будь-якої людини.

Отже, роблячи проміжний висновок ми можемо визначити те, що право людської гідності не дозволяє перетворити будь-яку людину, навіть ту, яка відбуває покарання у вигляді ув'язнення, на об'єкт у державних процедурах. Людина, навіть якщо її визнано злочинцем, не втрачає права людської гідності, залишається суб'єктом права, який не може зазнавати нелюдського поводження, знущання, катування, позбавлення права захищати себе і свої права.

5.2. Європейські стандарти. Практика ЄСПЛ

Європейські стандарти залучення ув'язнених до праці були сформовані під впливом міжнародного права у сфері прав людини. Так, ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права захищає право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується [12]. Хоча суто текстуально у наведеній статті не закріплено заборону примусової праці, однак, на думку німецьких дослідників, вона випливає із тлумачення її положень [3, s. 153].

Пряма заборона примусової праці була закріплена на рівні ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, зазначається, що ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю [13]. При цьому, ч. III цієї статті зазначає: «Для цілей цієї статті значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється, зокрема, на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення» [13]. Отже, попри загальну заборону примусової праці, її застосування щодо ув'язнених Конвенцією дозволено.

Важливе значення для розуміння того, що дозволено і що заборонено у межах залучення ув'язнених до примусової праці, визначено у Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29, яка була прийнята Міжнародною організацією праці [14]. Вказана Конвенція досить детально регламентувала те, що ми маємо розуміти під цією категорією. Так, згідно з ст. 2 термін «примусова чи обов'язкова праця означає» будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг [14]. У той же час згідно з п. «с» ч. II цієї статті цей термін не поширюється на будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, при умові, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств [14]. Отже, роблячи певний проміжний висновок, відзначимо, що залучення ув'язнених до праці не забороняється на рівні міжнародного права, однак за умови:

- контролю держави в особі адміністрації в'язниці за їхньою діяльністю;
- ув'язнений не повинен бути переданим в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств.

На думку німецьких спеціалістів, такий підхід до праці ув'язнених пов'язаний із тим, що світове співтовариство прагне не стільки покарати злочинців, скільки сприяти їхній реабілітації через працю [19, s. 69].

Крім того, праця ув'язнених сприяє не тільки перевихованню останніх, а й має велике значення для задоволення публічного інтересу, адже працю ув'язнених використовують для прибирання: парків, вулиць, скверів, на будівельних роботах, для ремонту доріг тощо. Отже, відбувається одночасна реабілітація та задоволення суспільного інтересу.

Обмеження щодо використання праці також впливають із практики. Ми зазначали те, що ув'язнений не повинен бути переданим у розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств. Йдеться про те, що до 20-х років XX ст. у США була практика передачі ув'язнених для роботи на благо приватних компаній. Таку практику називали

«кріпосництвом». Після прийняття Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 року вона стала забороненою.

Водночас у практиці окремих країн – членів ЄС є випадки так званого «позичення» ув'язнених, коли вони або передаються у розпорядження адміністрації інших в'язниць, або за відповідну матеріальну винагороду виконують роботи на користь приватних установ.

Ватро також звернути увагу на те, що у 1957 році перелік заборон щодо використання праці ув'язнених був розширений за рахунок Конвенції МОП про скасування примусової праці № 105. З цього моменту до переліку заборон щодо праці ув'язнених додалися:

- використання примусової праці як засобу політичного впливу чи виховання;
- як засобу покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі;
- для потреб економічного розвитку;
- як засіб підтримання трудової дисципліни;
- як засіб покарання за участь у страйках [15].

Цікавою також є практика Європейського суду з прав людини. Тематично всі справи, які були предметом розгляду ЄСПЛ, можна поділити на наступні групи:

А) Справи, у яких оспорується саме право на примусову працю ув'язненого як у в'язниці, так і після відбуття покарання. Наприклад, йдеться про справу Ван Дроогенброк проти Бельгії (*Van Droogenbroeck v Belgium*) [16]. Суть справи зводилася до наступного – заявника було засуджено до двох років позбавлення волі за крадіжку. Ван Дроогенброк раніше був судимий, а отже мав стійку схильність до злочинів. У зв'язку із цим йому були присуджені реабілітаційні (громадські) роботи на строк десять років. Вважаючи таке рішення суду несправедливим, засуджений звернувся до Європейського суду з прав людини, мотивуючи своє звернення тим, що покладення на нього обов'язку відбуття реабілітаційних (громадських) робіт є порушенням ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Європейський суд з прав людини відхилив звернення Ван Дроогенброка з огляду на те, що такі роботи спрямовані на його реабілітацію, а отже не є примусовою працею, яка заборонена ст. 4 згадуваної Конвенції.

Б) Справи, які присвячені питанню винагороди за примусову працю ув'язнених або визначенню її розміру. Відповідно до підпункту а) пункту 3 ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ув'язнені не мають права на винагороду, оскільки вказана Конвенція цього не передбачає. Як наслідок Європейський суд з прав людини (як і його попередник, Європейська комісія з прав людини) відхиляє кожну скаргу як неприйнятну, у скаргник вимагає винагороди або більшої винагороди [17].

В) Справи про врахування часу відбуття покарання та виконання робіт у в'язниці до пенсійного стажу. Прикладом є справа Стаммер проти Австрії (*Stummer v Österreich*) [18]. Заявник є громадянином Австрії, який понад тридцять років провів у в'язниці. Він тривалий час працював на тюремній кухні. Як працюючий ув'язнений він не належав до категорії осіб, які мають право на отримання пенсії за віком на підставі Загального закону про соціальне забезпечення.

Заяву пана Стаммера на отримання дострокової пенсії було відхилено Управлінням пенсійного страхування працівників, адже він не зміг накопичити необхідний мінімум для отримання такої пенсії згідно з вимогами національного соціального законодавства. Згодом він подав позов до Управління пенсійного страхування, стверджуючи, що він пропрацював у в'язниці 28 років, а кількість місяців, відпрацьованих протягом цього часу, має бути зарахована до страхових місяців. Його позов було відхилено.

Пан Стаммер подав позов до Європейського суду з прав людини. При обґрунтуванні своїх позовних вимог він посилався на ст. 14 Конвенції, яка присвячена забороні дискримінації. Пан Стаммер зазначив, що він має право на отримання пенсії на рівних умовах із тими приватними особами, які працюють на волі. Крім того, у позові було посилення на ст. 4 (Заборона рабства та примусової праці) тієї ж Конвенції.

Суд відмовив у задоволенні вимог, посилаючись на те, що праця у в'язниці здійснювалася паном Стаммером добровільно, а отже немає підстав її вважати примусовою.

В цілому, варто відзначити те, що хоча ув'язнені у переважній більшості держав – членів ЄС користуються захистом системи соціального забезпечення (тобто захист від безробіття, охорона здоров'я та компенсація у разі нещасних випадків), лише незначна частина держав-членів включає ув'язнених до систем пенсійного страхування.

Окремо у німецькій літературі досліджується питання про можливість покладення обов'язку праці при попередньому ув'язненні. Інакше кажучи, чи розповсюджується обов'язок праці на незасуджених осіб, щодо яких ще немає остаточного вироку суду?

5.3. Юридичні засади обов'язку примусової праці за законодавством Німеччини

Конституційне регулювання обов'язку примусової праці. Говорячи про досвід Німеччини у частині юридичних засад обов'язку примусової праці ув'язнених, ми маємо, у першу чергу, звернути увагу на положення Основного Закону ФРН. Так, згідно з ч. II ст. 12 Конституції Німеччини (GG): «Ніхто не може бути примушений до примусової праці, крім звичайних громадських зобов'язань, які є загальними для кожного» [20]. Для розуміння того, що ми маємо розуміти під категорією «громадські зобов'язання» ми пропонуємо звернутися до п. «е» ч. II ст. 2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29, згідно із яким «дрібні роботи общинного характеру – це роботи, що виконуються для прямої користі колективу членами даного колективу і які тому можуть вважатися звичайними громадянськими обов'язками членів колективу при умові, що саме населення або його безпосередні представники мають право висловити свою думку про доцільність цих робіт» [14].

У той же час ч. 3 цієї ж статті зазначає: «Примусова праця дозволена, однак лише у випадках позбавлення волі за рішенням суду» [14]. Отже, попри загальну заборону примусової праці, свободу вибору професії та роботи, яка гарантована Основним Законом Німеччини, Конституція Німеччини надає юридичний дозвіл щодо примусової праці засуджених.

Конкретизація обов'язку праці засуджених визначена на рівні рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 1 липня 1998 року [21]. На думку Суду Основний Закон Німеччини надає такий дозвіл з метою реабілітації засуджених через працю, яка дозволяє їм після відбуття покарання повернутися до суспільно активного, законотворчого життя. Зважаючи на це, на державу покладається обов'язок побудувати таку кримінально-виконавчу систему, яка б найповніше дозволила досягти вказаної мети.

Стандарти реалізації обов'язку праці ув'язненого. Порядок реалізації обов'язку щодо примусової праці, межі та умови його здійснення визначені у спеціальному Федеральному законі про виконання покарання у вигляді позбавлення волі та заходів позбавлення волі з ціллю виправлення особи та безпеки (*Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Maßregeln der Besserung und Sicherung*) [21]. Скорочено цей федеральний закон називають Закон про в'язниці (*Strafvollzugsgesetz*). У цьому Федеральному законі існує низка положень, які конкретизують конституційний обов'язок праці ув'язнених.

Закон про в'язниці (*StVollzG*) визначає механізм досягнення мети функціонування кримінально-виконавчої системи, якою є реабілітація ув'язнених.

А) *Обов'язок праці ув'язнених.* Відповідно до концепції Закону важливим засобом на шляху до реабілітації ув'язненого є доручення йому роботи, яку він зобов'язаний виконувати. Так, згідно із ст. 41 (*StVollzG*) ув'язнений зобов'язаний виконувати ту роботу, яку йому призначено адміністрацією в'язниці, або залучатися до трудотерапії чи будь-якого іншого заняття, яке відповідає його фізичним здібностям та стану здоров'я [21].

Крім того, ця стаття передбачає можливість примусу ув'язненого до виконання допоміжної роботи на строк до трьох місяців на рік. При бажанні останнього такий строк може бути подовжений.

Б) *Обмеження щодо праці ув'язнених.* Обов'язок праці не застосовується щодо:

- ув'язнених, вік яких складає понад 65 років;
- вагітних жінок;
- жінок-матерів, які мають малолітніх дітей та здійснюють піклування щодо них.

В) *Умови реалізації обов'язку праці ув'язнених.* Федеральним законом про в'язниці (*StVollzG*) визначено широкі можливості щодо реалізації обов'язку праці ув'язненими. Основними ідеями у цій частині є економічна продуктивність такої праці, а також індивідуальний підхід до праці кожного ув'язненого. Так, у ст. 37 вказаного федерального закону визначено низку шляхів щодо раціонального використання здібностей до праці ув'язненого. Зокрема йдеться про те, що адміністрація в'язниці повинна доручати ув'язненим економічно продуктивну роботу, яка визначається з урахуванням їх професійної підготовки, практичних навиків, а також існуючих у них здібностей.

Г) *Оплата праці ув'язнених.* За виконання дорученої роботи чи іншої діяльності у місцях відбування покарання засуджений отримує винагороду за погодинними або денними ставками. Винагорода може змінюватися залежно від виду роботи засудженого. 75 відсотків основної винагороди можуть бути знижені лише у тому випадку, якщо результати роботи ув'язненого не відповідають мінімальним вимогам.

Д) *Розвиток професійних навиків.* Адміністрація має створити умови для професійної підготовки ув'язнених, а також залучати їх до програм із навчання та підвищення кваліфікації.

Якщо ув'язнений не може виконувати економічно продуктивну роботу, то він може залучатися до будь-якої іншої трудотерапії.

Усі ці заходи спрямовані на збереження та розвитку навиків в ув'язнених з метою отримання останніми оплачуваної роботи після їх звільнення з в'язниці.

У ст. 40 Федеральному законі про в'язниці (StVollzG) окремо наголошується на тому, що з документів та інших свідоцтв, які видаються ув'язненому за результатами професійного навчання не повинно випливати того, що він їх отримав в місцях позбавлення волі [21].

Є) *Мотивація ув'язнених.* Федеральним законом про в'язниці (StVollzG) [21] визначена ціла система мотивації ув'язнених. Йдеться як про грошові заохочення, так і про звільнення від праці, а зокрема:

- Спеціальні підстави звільнення від праці. Якщо ув'язнений протягом календарного року виконав визначену йому норму праці, то він може вимагати звільнення від обов'язку праці на вісім робочих днів.
- Стимулюючі виплати ув'язненим. Такі виплати включають як оплату праці, так і надбавки за навчання та інші виплати.

Загальним правилом оплати праці ув'язнених є залежність розміру оплати від інтенсивності праці. Інакше кажучи, чим краще, чим ефективніше працює ув'язнений тим більшою є його винагорода за працю. Останні реформи, які здійснені в системі оплати праці ув'язнених у Німеччині дозволяють останнім отримувати таку ж винагороду за результати своєї праці, яку отримують працівники на волі. Це зроблено з метою вирішення проблеми низького рівня оплати праці ув'язнених, яка призводила до низки конституційних скарг, які подавали у Федеральний конституційний суд особи, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

Надбавка за навчання. Якщо ув'язнений бере участь у професійному навчанні, подальшому професійному навчанні (підвищення кваліфікації), то він отримує допомогу на навчання, розмір якої визначається федеративним законодавством.

Згідно зі ст. 46 Федерального закону про в'язниці (StVollzG), якщо ув'язнений не отримує заробітну плату та гранти на навчання не з власної вини, йому надають розумні кишенькові гроші, якщо він цього потребує.

Ж) *Форми праці ув'язнених.* Реабілітація ув'язнених через працю здійснюється у різних формах та у різних напрямках. Це передбачає працю ув'язнених не лише у межах самої в'язниці, але й виконання трудової функції за її межами.

В цілому, кримінально-виконавча система Німеччини визначає п'ять основних форм реалізації обов'язку праці ув'язнених:

- робота у в'язниці (Arbeit in Hausbetrieben);
- робота на тюремних виробництвах (Arbeit in Eigenbetrieben);
- професійне навчання та робота на виробництві як у в'язниці, так і за її межами (Arbeit in Unternehmerbetrieben);
- фрілансова робота (Arbeit im freien Beschäftigungsverhältnis);
- трудотерапія (arbeitstherapeutische Maßnahmen).

Розглянемо кожну із названих форм реалізації обов'язку праці ув'язнених окремо. Почнемо з роботи у в'язниці. Ця форма залучення ув'язнених до праці спрямована на

задоволення внутрішніх потреб в'язниці. Йдеться про прибирання території в'язниці, працю на кухні, прання одягу ув'язнених, прибирання в житлових приміщеннях, праця у тюремних бібліотеках, прибирання території тюремних лікарень тощо. До цієї роботи залучаються ті ув'язнені, які не мають кваліфікації або особи віком від 60 років. Така форма праці осіб, які відбувають покарання має економічний ефект, адже адміністрація в'язниці не повинна наймати додатково персонал, який буде обслуговувати побутові потреби ув'язнених.

Наступною формою залучення ув'язнених до праці є робота на тюремних виробництвах. Спектр внутрішніх виробництв у колоніях є достатньо великим. Він включає: поліграфію, автомайстерню, слюсарську справу, пошиття одягу, виробництво продуктів харчування (випікання хлібу), садівництво тощо.

На адміністрацію в'язниці покладається обов'язок забезпечення належних стандартів безпеки праці ув'язнених. Це стосується безпечного для експлуатації устаткування, захисного одягу, необхідного інструментарію для роботи на виробництві тощо.

Таке виробництво спрямоване на задоволення не тільки потреб самої в'язниці, але й обслуговування зовнішніх клієнтів. Це дозволяє отримувати замовлення від приватних осіб на виробництво товарів та надання окремих видів послуг ув'язненими.

До форм реалізації обов'язку праці ув'язнених належить також професійне навчання та робота на виробництві як у в'язниці, так і за її межами. Маємо визначити те, що позбавлення волі для більшості ув'язнених є тимчасовим явищем. Після звільнення з місць позбавлення волі, останні мають знайти собі соціально-корисне заняття, яке стане джерелом їхнього доходу. Зважаючи на це, значна кількість осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі проходять професійне навчання або підвищення кваліфікації. При цьому, виробнича практика проходить як у межах території виправного закладу, так і на виробництвах приватних компаній.

Ще однією формою реалізації обов'язку праці ув'язненого є так звана «фрілансова робота». Йдеться про те, що ув'язнений має право на безкоштовній основі офіційно працювати в установі чи організації, яка знаходиться поза межами в'язниці. У такому випадку такий фрілансер має статус позаштатного працівника. Хоча ув'язнений не отримує матеріальної вигоди від такої співпраці, однак організація, у якій він працює, сплачує за нього соціальні внески, які необхідні для отримання пенсії за віком. Крім того, ув'язнений має можливість підтримувати трудові зв'язки з організацією, яка може після звільнення стати місцем його основної роботи. Сфера застосування фрілансу серед ув'язнених достатньо велика. Ним можуть займатися: письменники, журналісти, бізнесмени, архітектори, науковців та інші категорії працівників.

Останньою формою реалізації обов'язку до праці ув'язнених є трудотерапія. Її застосування регламентовано п. 5 ст. 37 Федерального закону про в'язниці (StVollzG) [21]. У ній міститься норма про те, що у випадку, якщо ув'язнений не здатний до економічно продуктивної праці, його слід залучити до трудової терапії. Така терапія є обов'язковою. Вона триває по декілька годин на добу. Трудотерапія застосовується щодо ув'язнених, які мають:

- невротичні та психосоматичні розлади;
- розлади особистості;
- деменцію або страждають від наркоманії.

Мета трудотерапії полягає у розвитку контактних та комунікативних навиків в ув'язнених, реінтеграції їх у суспільство. Отже, як ми бачимо із наведеного у Німеччині використовують різні форми залучення будь-якої категорії ув'язнених до праці.

5.4. Право ув'язнених на реінтеграцію в суспільство

Основною метою системи відбуття покарання у Німеччині є реінтеграція осіб, які відбувають покарання у суспільство, тобто створення умов, аби така особа повернулася до суспільства його відповідальним членом, який вміє заробляти на життя чесною, законною працею. Цій меті слугує обов'язок праці ув'язненого. Адже метою ув'язнення є не приниження людини, не завдання їй психічних чи фізичних страждань, а саме відновлення її соціальної корисності, повернення її до суспільства як вільної особистості, носія права людської гідності. Саме тому кожен ув'язнений має право на реінтеграцію у суспільство, тобто на реальну можливість повернення до нормального життя після відбуття покарання за вчинений злочин. При цьому, шлях до нормального життя починається саме з в'язниці.

Право на реінтеграцію у суспільство отримало свого визнання в 1973 році у BVerfGE 35, 202 – Lebach (Рішення у справі Лебаха) [23]. Суть справи полягала у тому, що один із федеральних телеканалів хотів зняти телепередачу про засудженого Лебаха, який відбував покарання за вбивство. У цій телепередачі мали розповісти про життя цього засудженого до ув'язнення. Також планували показати місце його постійного проживання на волі, світлини з його зображенням, членів його родини та інші матеріали, які розповідали про приватне життя цього засудженого. Дізнавшись про це, засуджений Лебах звернувся до Федерального конституційного суду Німеччини зі скаргою на такі дії федерального телеканалу. Його позиція ґрунтувалася на тому, що без його дозволу ніхто не має права розповсюджувати публічно інформацію про його приватне життя.

Федеральний конституційний суд Німеччини задовільнив конституційну скаргу засудженого Лебаха. У своїй пропозиції Суд виходив з того, що кожна людина має право людської гідності. Це право гарантує кожному певну сферу автономії від суспільства та держави. Ця сфера називається – приватне життя. Ніхто не має права втручатися у цю сферу без дозволу приватної особи. Отже, розповсюджувати інформацію про приватне життя людини можна лише в разі дозволу на таке розповсюдження з її боку.

Крім того, Федеральний конституційний суд Німеччини визнав право засудженого на нерозповсюдження інформації про нього та членів його родини, адже така інформація може мати негативний вплив на його життя після звільнення, а також на життя членів його родини, які знаходяться на волі. Отже, цим рішенням Федеральний конституційний суд Німеччини визнав право кожної людини, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, на повноцінне повернення у суспільство після відбуття покарання.

Юридичною основою цього права є положення ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 2 Основного Закону Німеччини [20], які зобов'язують державу орієнтувати функціонування кримінально-

виконавчої системи на створення можливості для повернення до життя у суспільстві особи, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі. При цьому окремо звертається увага на те, що строк ув'язнення суттєво впливає на людину, яка відбуває покарання у відповідних установах. Пояснимо цю тезу конкретніше. Чим триваліший строк ув'язнення, тим складніше людині повернутися до життя у суспільстві. Німецькі дослідники акцентують увагу на тому, що ми маємо говорити саме про людину, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі, а не злочинця [25]. Інакше кажучи, після відбуття покарання колишній ув'язнений має такий самий захист з боку держави, як і решта приватних осіб.

Тому неодмінною складовою права на ресоціалізацію осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, є реальна можливість вимагати підтримання здатності повернутися до нормального життя у суспільстві після відбуття покарання. Так, Федеральний конституційний суд Німеччини у своєму висновку зазначив, що це право передбачає короткострокову відпустку під конвоєм. Інакше кажучи, ув'язнений має право залишити установу відбуття покарання на певний нетривалий час під наглядом працівника закладу відбуття покарання [24]. Особливо такі заходи необхідні для осіб, які тривалий час (понад сім років) відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Це робиться з метою подолання негативних наслідків тривалого ув'язнення.

Забезпечення реалізації цього права покладається, насамперед, на адміністрацію установи відбуття покарання. Саме вона має оцінити доцільність надання ув'язненому такої можливості. Інакше кажучи, не кожній особі, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі тривалий час, може бути надана відповідна можливість. Якщо ув'язнений є небезпечним, схильним до агресії та втечі, то надання йому права залишити установу відбуття покарання на певний час є недоцільним. Тому, якщо адміністрація установи відбуття покарання відмовить такому ув'язненому у відповідному праві, така відмова буде вважатися законною.

Проблема реінтеграції у суспільство осіб, які відбувають покарання, є також актуальною для України. Адже у переліку причин, які обумовлюють реформування пенітенціарної системи України, визначена відсутність механізму реінтеграції засуджених у суспільство після звільнення, який допомагав би зменшувати ризик вчинення нових злочинів завдяки побутовому влаштуванню (суспільно-корисні зв'язки, житло, робота, лікування залежності тощо) [26]. Аналогічна проблема існує також у Німеччині, Австрії та Швейцарії. У цих країнах – членах ЄС на службу пробації покладений обов'язок адаптації колишніх ув'язнених до життя у суспільстві після відбуття покарання. Йдеться про вирішення низки проблем такої особи: пошук житла, нової роботи, погашення заборгованостей тощо. Це надзвичайно важлива передумова того, що особа, яка звільнилася з місць позбавлення волі, не вчинить нового злочину.

5.5. Служба пробації як інструмент реінтеграції в суспільство колишніх ув'язнених

Bewahrungshilfe (Служба пробації) – це форма кримінально-правової допомоги особам, які відбувають покарання. У цьому випадку держава бере на себе відповідальність за реінтеграцію, тобто за повернення до суспільства осіб, що вчинили злочин [27].

У Німеччині цей правовий інститут має майже столітню історію. Він почав формуватися ще наприкінці 19-го століття. 1 жовтня 1953 року була створена служба пробації для неповнолітніх, а 1 січня 1954 року – для дорослих [28]. Сьогодні юридичною основою інституту пробації для дорослих є ст. ст. 56, 57, 58 та 59 Strafgesetzbuch (StGB) (Кримінального кодексу Німеччини) [29]. Для неповнолітніх інститут пробації регламентується Jugendgerichtsgesetz (JGG) Федеральним законом про суд у справах неповнолітніх [30].

Інституційно служба пробації в Німеччині належить до структури федерального міністерства юстиції ФРН, а зокрема до його IV Відділу Verwaltung, Personal, Organisation und Gestaltung des Justizvollzugs (einschließlich Sicherungsverwahrung und Untersuchungshaft) (Адміністрація, персонал, організація та дизайн системи виконання покарань (включаючи запобіжний захід та попереднє ув'язнення) [27]. У той же час вона підпорядковується судам федеральних земель, адже вирішення питання про застосування пробації щодо засудженого приймає саме суд.

До кола завдань служби пробації у ФРН належать:

– контроль та спостереження за виконанням засудженим рішення про пробацію. Як правило, таке рішення приймається щодо дорослих засуджених, які мають строк ув'язнення не більше 2 років або мають умовне покарання чи достроково звільнюються з місць позбавлення волі. Якщо йдеться про неповнолітніх, то відповідні рішення про пробацію приймаються щодо усіх категорій таких засуджених;

– звітування перед судом про перебіг пробації та поведінку засудженого, щодо якого застосовується рішення про пробацію;

– повідомлення суду про нові кримінальні правопорушення осіб, щодо яких прийнято рішення про пробацію [27].

Цікавим є досвід Республіки Австрія. У цій країні державної пробації немає. Замість цього від імені Федерального міністерства юстиції функціонує недержавна організація Neu start. Ця асоціація фінансується за рахунок грантів, які вона отримує від Федерального міністерства юстиції Республіки Австрія.

Ця організація була заснована д-ром. Сеппом Шиндлером у 1957 році та мала назву «Асоціація сприяння пробації та соціальної роботи». З 2001 року ця організація отримала назву Neu start, яка перекладається як: «Новий початок – пробація, вирішення конфліктів, соціальна робота» [32]. Місія цієї організації полягає у роботі з деескалації та конструктивного врегулювання конфліктів, а також супроводі та реінтеграції у суспільство осіб, які відбули покарання у виправних закладах. Якщо говорити детальніше, то спеціалісти цієї організації допомагають колишнім ув'язненим:

– *психологічно адаптуватися до життя на волі*. Ув'язнення «відриває» осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі від повсякденного життя. У день звільнення більшість із них є абсолютно самотніми людьми, які, як правило, не мають сім'ї, друзів, грошей, роботи, місця постійного проживання. Звичайно, така ситуація призводить до

психологічної кризи у такої людини. Тому необхідно, аби така особа отримала первинну допомогу, яка дозволить їй зробити «перші кроки» до життя на волі;

– *знайти своє місце у житті на волі.* У цій частині йдеться про те, що колишні ув'язненні часто не мають достатніх професійних навиків для того, аби отримати оплачувану роботу, мають внутрішні психологічні проблеми, пов'язані із невмінням спілкуватися з іншими людьми у конфліктних ситуаціях, тощо. Неможливість заробити собі на життя чесною працею, невміння стримувати свою агресію, доводити свою точку зору цивілізованими засобами призводить до вчинення нових злочинів особами, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Тому асоціація Neu start здійснює низку заходів, спрямованих на вирішення цих проблем, зокрема забезпечує професійне навчання таких осіб, організовує курси з управління агресією тощо;

– *гарантує конфіденційність та вільний формат спілкування з клієнтами.* Концепція пробації передбачає те, що осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, називають не «засудженими» або «злочинцями», а саме «клієнтами». Такий підхід дозволяє змістити акцент з їхнього кримінального минулого. Усі зустрічі тренерів з пробації з клієнтами відбувається поза межами офісу Neu start, наприклад у: парках, кафе, інших публічних місцях. Таким чином, досягається ефект відкритості спілкування та його вільного формату. При цьому, такий тренер зобов'язується зберегти конфіденційність інформації про його клієнтів. Тобто, жодна стороння особа не може дізнатися інформацію про клієнта без обов'язкової згоди останнього. Крім того, тренер з пробації зобов'язується працювати з клієнтами безперервно не менше трьох років. Пояснимо цей момент конкретніше. Справа полягає у тому, що між клієнтом та таким тренером встановлюються певні специфічні відносини, які побудовані на взаємній довірі. Тому неприпустимим є переривання цього зв'язку через те, що тренер більше не хоче працювати в асоціації Neu start. Отже, він зобов'язується повністю закінчити пробацію такого клієнта, а лише після цього отримує можливість полишити цю роботу та займатися іншими справами.

Асоціація Neu start забезпечує не лише психологічну підтримку осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі. Вона надає можливість вирішити інші проблеми їхніх клієнтів. Наприклад, йдеться про житло. Особам, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, пропонується два варіанти:

– *Startwohnungen* це так зване тимчасове житло. Фактично, йдеться про мережу різноманітних хостелів, гуртожитків та інших житлових приміщень, які здаються в оренду, де за мінімальну плату такі особи можуть певний час мешкати;

– *Wohnprogramm* це відповідні житлові програми. Вони спрямовані на надання можливості особам, які звільнилися з місць позбавлення волі, через відповідні пільгові кредитні програми здобути власне житло. Водночас такою можливістю можуть скористатися лише ті клієнти, які довели своє бажання змінюватися і ефективно адаптуватися до життя у суспільстві без вчинення нових кримінальних правопорушень.

Цікавим є також проєкт *Saftladen* (Крамниця фруктових соків), який здійснюється Neu start не тільки для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, а також для осіб, які знаходяться у критичних життєвих ситуаціях, наприклад: втратили роботу та/або житло або страждають на психічні розлади. Такі крамниці орієнтовані на надання безкоштовної

психологічної допомоги, а також практичних порад усім, хто цього потребує. Хоча, особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, отримують брошури та інші довідкові матеріали ще у в'язниці, однак більшість ними не користується, розраховуючи на самостійне вирішення своїх проблем. Проте, вже на волі переважна більшість щойно звільнених осіб стикається з величезною кількістю різноманітних проблем, які вони вирішити самотужки не можуть. Для цього створений цей проєкт, аби такі особи у дружній та невимушеній обстановці змогли знайти вихід зі складних життєвих ситуацій без вчинення нових злочинів. Як правило, такі консультації відбуваються під час розпиття фруктових соків, які надаються безкоштовно.

Працевлаштування осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Однією із найактуальніших проблем осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, є працевлаштування. Справа полягає у тому, що такі особи, зважаючи на тривалі строки ув'язнення окремих із них, мають застарілі навички, які не відповідають вимогам, що висувуються до кваліфікованих працівників, а також особисті та соціальні проблеми не дозволяють їм швидко вливатись у трудові колективи та бути привабливими для потенційних роботодавців. Тому проєкт Neu start спрямований на вирішення цієї актуальної проблеми. Одним із напрямів його діяльності є так звана Werkstatt (майстерня). Її суть полягає у наступному – до асоціації Neu start звертаються приватні особи із замовленнями на виконання певного виду робіт. Після цього менеджери асоціації підбирають тих «клієнтів» (осіб, звільнених з місць позбавлення волі), які мають достатні навички, аби виконати певний вид робіт. Коли сформований колектив виконавців, з числа колишніх ув'язнених призначається відповідальний майстер, який чітко розуміє суть роботи, яку замовила приватна особа. Його функція полягає в організації виконання замовленої роботи та у здійсненні контролю за якістю роботи осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Такі заходи вирішують багато проблем. З одного боку, вони надають можливість колишнім ув'язненим чесно заробляти собі на життя, навчають їх пунктуальності, акуратності та вмінню ефективно працювати в команді. З іншого боку, задовольняються потреби та інтереси приватних осіб, які отримують якісну продукцію за помірними цінами.

Інформаційна складова пробації. Активна взаємодія офіцерів з пробації / тренерів з пробації та осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, можлива за умови обізнаності останніх про ті можливості, які надає пробація. У Німеччині та Австрії використовуються наступні інструменти для підвищення рівня обізнаності осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, про можливості, які надає інститут пробації:

- брошури з інформацією про службу пробації, які розповсюджують у місцях позбавлення волі особам, що відбувають покарання за вчинені злочини;
- інформаційні сайти, де розміщується уся необхідна інформація про пробацію, а також про суміжні питання, які можуть зацікавити осіб, що звільняються з місць позбавлення волі;
- call центри куди можуть звернутися зацікавлені особи з метою отримання довідкової інформації та первинної консультації;
- офіси служби пробації, куди звертаються приватні особи з метою надання відповідних послуг.

Усі наведені інструменти використовуються з однією метою, аби сприяти якомога більшій соціальній адаптації колишніх ув'язнених та запобігти вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Психологічна та інші види допомоги родичам та близьким особи, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі. Важливо звернути увагу на те, що призначення покарання у вигляді позбавлення волі для особи, яка вчинила злочин, стосується не тільки життя такої особи, а також її близьких та родичів. У цій частині йдеться про: дітей такої особи; осіб щодо яких вона є опікуном чи піклувальником; його дружини або чоловіка; батьків тощо. Звичайно, їх не залучають до відбування покарання. Однак, вони також зазнають негативних наслідків вчинення злочину їхньою близькою людиною. Виникає низка проблем, які такі особи вирішити самостійно не можуть. Йдеться про наступні:

- чи давати свідчення проти свого родича або близької людини, яка вчинила злочин;
- як пояснити дітям, що їхній батько або мати вчинив/вчинила злочин та мають бути засудженим/засудженою за його вчинення;
- чи повинні діти залучатися до судового розгляду справи про визнання їхньої матері або батька винуватими у вчиненні злочину;
- чи повинні діти відвідувати своїх засуджених батька чи матір у в'язниці;
- як вийти з фінансової кризи, яка виникла після сплати усіх виплат, пов'язаних із вчиненням злочину родичем;
- як будувати відносини з близькою особою чи родичем, який/яка вийшли з місць позбавлення волі тощо.

Усі ці проблеми допомагають вирішити спеціалісти асоціації Neu start. На наше переконання, розвиток інституту пробації в Україні також має охоплювати допомогу не тільки особам, які звільняються з місць позбавлення волі, а також їхнім близьким та родичам. Він має допомогти пережити їм ув'язнення їхніх близьких та родичів та побудувати нове життя з останніми після звільнення їх з місць позбавлення волі.

Висновки. За підсумками розділу доцільно зробити наступні попередні висновки:

1. Ув'язнений у будь-якому випадку є носієм права людської гідності, а отже щодо нього не може бути застосоване: катування, жорстоке чи нелюдське поводження, фізичні покарання та інші дії, які принижують його людську гідність. Він завжди залишається суб'єктом права, який має права людини. Він не може перетворитися на об'єкт у державних процедурах.

2. Міжнародне право та право Європи виступає проти будь-яких форм примусової праці. Однак, не вважаються примусовою працею ті роботи, які виконує ув'язнений під наглядом адміністрації в'язниці. Такий висновок заснований на положеннях ч. 3 ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенції МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 року.

3. Існує низка умов, які мають бути дотримані при реалізації обов'язку праці ув'язненого. Така праця має заснуватися під контролем держави в особі адміністрації в'язниці. Заборонено: а) передачу ув'язнених у розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств (для здійснення трудової функції); б) використання примусової праці як засобу політичного впливу чи виховання; в) як засіб покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі; г) для потреб економічного розвитку; д) як засіб підтримання трудової дисципліни; е) як засіб покарання за участь у страйках.

4. Метою праці ув'язнених є реабілітація. Саме вона дозволяє після звільнення з місць позбавлення волі колишнім ув'язненим вести соціально-активний спосіб життя без вчинення нових злочинів. Завдання адміністрації в'язниці створити умови для досягнення цієї мети. До таких умов належать: доручення ув'язненим економічно-продуктивної праці, яка визначається з урахуванням їх професійної підготовки, практичних навиків, а також існуючих у них здібностей; безпечні умови праці; справедлива оплати праці за погодинною чи денною ставкою.

5. У Німеччині існує п'ять основних форм реалізації обов'язку праці ув'язнених. До них належать: робота у в'язниці; робота на тюремних виробництвах; професійне навчання та робота на виробництві як у в'язниці, так і за її межами; фрілансова робота; трудотерапія.

6. Мета кримінальної відповідальності у Німеччині полягає не в приниженні особи злочинця, позбавленні його соціальних благ, а в поступовій його реінтеграції у суспільство. Саме тому за кожною особою, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, визнається право на реінтеграцію у суспільство, тобто право на підтримання можливості її повернення до суспільства та до законслухняного життя у ньому. Це право реалізується, наприклад, через короткострокові відпустки з місць позбавлення волі, а також інститут пробації.

7. Інститут пробації по-різному функціонує у країнах – членах ЄС. Фактично, існує дві базові моделі інституту пробації: а) пробація як державна інституція; б) пробація, яка реалізується приватною установою – суб'єктом делегованих повноважень. Так, наприклад, у Німеччині цей інститут функціонує як державна інституція, яка підпорядкована Федеральному міністерству юстиції та судам федеральних земель. Офіцери пробації мають статус працівників юстиції. У Республіці Австрія пробацію здійснює недержавна асоціація Neu start. За статусом вона є приватною особою, яка отримує фінансування за рахунок грантів Федерального міністерства юстиції Австрії. У цій асоціації працюють переважно волонтери, які, як правило, отримують спеціальність соціального працівника. За таку роботу тренери-фрілансери отримують доплати. У будь-якому разі ціль пробації однакова – це допомога у реінтеграції у суспільство особам, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, а також попередження вчинення нових злочинів останніми.

8. Трудотерапія, яку відбувають засуджені у місцях позбавлення волі; інститут пробації; тимчасові відпустки, які надають ув'язненим мають єдине спрямування – створення дієвого механізму повернення засудженого до життя у суспільстві. Особи, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі мають повернутися до суспільства його відповідальними членами, які вміють та бажають заробляти собі на життя чесною працею. Саме такий підхід дозволяє суттєво зменшити кількість злочинів, які вчиняють особи звільнені з місць позбавлення волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня

- 2018 року № 5-р/2018. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-rovagu-do-gidnosti> (дата звернення: 03.10.2021).
2. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Maunz T., Dürig G. Grundgezets. Kommentar. Band I. C.H. Bech. 2017. S. 7-208.
4. Гідність людини. Що ми розуміємо під «гідністю», «людиною» та «людською гідністю»? Матеріали міжнародного науково-практичного семінару «Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України». Київ, 2016. 212 с.
5. Ladwig B. Menschenwürde als Grund der Menschenrechte? ZPTh Jg. 1. Heft 1/2010. S. 51–69.
6. Dürig G. Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde: Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. I in Verbindung mit Art. 19 Abs. II des Grundgesetzes. Archiv des öffentlichen Rechts. Vol. 81 (N.F. 42), No. 2 (1956). S. 117–157.
7. BVerfGE 30, 173 – Mephisto. URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv030173.html#Opinion> (дата звернення 03.10.2021).
8. BVerfGE 27, 1 – Mikrozensus. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv027001.html> (дата звернення: 03.10.2021).
9. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
10. Совгиря О. В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 556 с.
11. Панкевич О. З. Підстави обмежування прав людини: філософсько-правовий аспект. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 3 (86). С. 141–150.
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 11.11.2021).
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.11.2021).
14. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text (дата звернення: 11.11.2021).
15. Конвенція про скасування примусової праці N 105 від 5.06.1957 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text (дата звернення: 11.11.2021).
16. Van Droogenbroeck v Belgium. URL: <https://swarb.co.uk/van-droogenbroeck-v-belgium-echr-24-jun-1982/>(дата звернення: 10.11.2021).
17. EGMR, Floroiu gegen Rumänien, Urteil vom 12. März 2013, Beschwerde-Nr. 15303/10, Rn. 32-37.
18. EGMR, Stummer gegen Österreich, Urteil vom 7. Juli 2011, Beschwerde-Nr. 37452/02, Rn. 131.
19. Hillebrand J. Organisation und Ausgestaltung der Gefangenenarbeit in Deutschland. Mönchengladbach. 2009. 229 s.

20. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (дата звернення: 10.11.2021).

21. Leitsätze zum Urteil des Zweiten Senats vom 1. Juli 1998. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1998/07/rs19980701_2bvr044190.html (дата звернення: 10.11.2021).

22. Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Maßregeln der Besserung und Sicherung (Strafvollzugsgesetz - StVollzG). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stvollzg/> (дата звернення: 10.11.2021).

23. BVerfGE 35, 202 - Lebach. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv035202.html> (дата звернення: 10.11.2021).

24. Abstract of the Federal Constitutional Court's Orders of 17 and 18 September 2019, 2 BvR 650/19, 2 BvR 1165/19, 2 BvR 681/19 [CODICES]. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2019/09/rk20190917_2bvr065019en.html (дата звернення: 10.11.2021).

25. BVerfG zum Recht auf Resozialisierung: Vollzugslockerungen für langjährig Inhaftierte zu Unrecht versagt. URL: <https://rsw.beck.de/aktuell/daily/meldung/detail/bverfg-zum-recht-auf-resozialisierung-vollzugslockerungen-fuer-langjaehrig-inhaftierte-zu-unrecht-versagt> (дата звернення: 10.11.2021).

26. Реформування пенітенціарної системи України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/verhovenstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeu/reformuvannya-sistemi-probaciyi-ta-resocializaciya> (дата звернення: 10.11.2021).

27. Bewährungshilfe. URL: <https://justizministerium.hessen.de/Praevention/Bewaehrungshilfe> (дата звернення: 10.11.2021).

28. Alfons Wahl. Zur Einführung der Bewährungshilfe vor 25 Jahren. In: *Bewährungshilfe* 25, 1978. S. 5–13.

29. Strafgesetzbuch (StGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/_56.html (дата звернення: 10.11.2021).

30. Jugendgerichtsgesetz (JGG). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/jgg/BJNR007510953.html> (дата звернення: 10.11.2021).

31. Strafvollzug in Österreich. 2020. 74 s.

32. Neustart. URL: <https://www2.neustart.at/wofuer-wir-stehen/unser-leitbild/> (дата звернення: 10.11.2021).

33. Merten / Papier (Hrsg.) *Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa* (12 TeilBänden). Verlag C.F. Müller, 14163 s.

34. Barak A. *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 406 p.

35. Berka W. *Lehrbuch Verfassungsrecht Grundzüge des österreichischen Verfassungsrechts für das juristische Studium*. Verlag Österreich. 2016. 650 s.

36. Brezger J. *Internationale Freizügigkeit als Menschenrecht*, Campus Verlag Frankfurt/ New York, 2018. 261 s.

37. Decker F. *Parteien und Parteiensysteme in der Bundesrepublik Deutschland*. Kohlhammer. Stuttgart. 2011. 132 s.

38. Dürig G. *Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde: Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. I in Verbindung mit Art.*

- 19 Abs. II des Grundgesetzes. Archiv des öffentlichen Rechts. Vol. 81 (N.F. 42), No. 2 (1956). S. 117–157.
39. Eppig F. Grundrechte. Springer-Verlag. Berlin. Heidelberg. 2010. 471s.
40. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford: Oxford University Press, 1980. 350 p.
41. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C. H. Beck. München, 2013. 802 s.
42. Grundgesetz : Kommentierung der Artikel 1 und 2 Grundgesetz / von Günter Dürig. München : Beck, 2003. 340 s.
43. Hahn S. Die Menschenwürde im Nationalsozialismus. Von Zwangssterilisationen bis hin zur Massenermordung. Seminararbeit, 2010. 16 s.
44. Hengstschläger J., Leeb D. Grundrechte. 2. Auflage, 2013. Verlag Wien, 316 s.
45. Hörnle T. Grob anstößiges Verhalten. Strafrechtlicher Schutz von Moral, Gefühlen und Tabus. Klostermann. Frankfurt am Main. 2005. 520 s.
46. Koenig M. Menschenrechte. Frankfurt am Main. 2005. 168 s.
47. Lothar M., Martin M. Grundrechte. 7. Auflage. Nomos. Baden-Baden. 2019. 534 s.
48. MacCallum G. C. Negative and Positive Freedom. The Philosophical Review. 1967. Vol. 76. P. 312–334.

ЧАСТИНА ДРУГА

**ПРАВОВА РЕАЛІЗАЦІЯ
ЗАЛУЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПРАЦІ**

РОЗДІЛ 6

ПРАЦЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Аналіз останніх публікацій та досліджень щодо реалізації державної політики у пенітенціарній сфері, відкриває ряд гострих проблем щодо виправлення та ресоціалізації засуджених, зменшення кількості злочинів та їх повторюваності, попередження протиправних діянь, необхідності удосконалення кримінально-виконавчого законодавства та зміни стереотипів ставлення до праці даної категорії осіб. Кримінально-виконавче право ще проходить стадії свого розвитку з переорієнтацією основних акцентів із покарання правопорушників на їх ресоціалізацію та доктринальних змін після здобуття Україною незалежності. Тому сьогодні питання ресоціалізації потребує детальної уваги як науковців так і практиків. А особливого значення дана тематика набуває в контексті процесів євроінтеграції, прийняття базових міжнародних стандартів, дотримання прав людини в контексті міжнародних принципів та запозичення зарубіжного досвіду для ефективного регулювання цих специфічних суспільних відносин.

Проблему дотримання прав і свобод позбавлених волі осіб у процесі виконання судових вироків досліджувало багато науковців. Серед них Бараш Є., Богатирьов І., Баулін І., Гель Б., Гінцбург Л., Головкін Б., Джужа О., Колб О., Конопельський В., Львовчкін В., Лисодід О., Михалко І., Радов Г., Рябих Н., Синьов В., Степанюк А., Трубніков В., Тютюгін І., Халимон С., Шинкарьов Ю., Яковець І. та ін.

Крім того, питанням соціально-психологічної ролі праці для розвитку та соціальної адаптації особистості займалися відомі науковці як вітчизняного, так і зарубіжного походження, такі як Гарофало Р., Ломброзо Ч., Сухомлинський В., Ушинський К., Фіцула М., Феррі Е., Шепітько В.

Економічний аспект праці, який відіграє не останню роль у напрацюванні ефективних напрямків розвитку у сфері кримінально-виконавчої політики, представлений догматами теорії злочину та покарання, яка сформована працями таких відомих вчених-економістів, як Мандевіль Б. та Беккер Г.

Головною метою кримінально-виконавчого законодавства, згідно зі ст. 1 Кримінально-виконавчого Кодексу України, є створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [1].

Термін ресоціалізація має латинське коріння та дослівно означає повторну адаптацію людини до нових соціальних умов.

У правовому контексті, ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства. Необхідною умовою для ресоціалізації є виправлення засуджених (ч. 1, 2 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України) [1]. Тобто ефективною ресоціалізація стає тоді, коли засуджений переживає позитивні зміни своєї особистості та усвідомлює їх.

У науці ресоціалізацію розрізняють на двох етапах: пенітенціарному та постпенітенціарному. Пенітенціарний етап включає в себе адаптацію засудженого до умов відбування покарання та налагодження побуту та зв'язків всередині виправного закладу, постпенітенціарний же період включає в себе супровід засудженої особи після звільнення з місць відбування покарання [20].

Відповідно до ч. 3, 4 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України основними засобами виправлення та ресоціалізації є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), праця, соціально-виховна робота, навчання та громадський вплив [1]. Ці засоби застосовуються з урахуванням виду покарання, особи засудженого, характеру та ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину, а також поведінки засудженого під час відбування.

Найбільш дієвим, як показує досвід та практика, механізмом ресоціалізації засуджених та виправлення їх поведінки для підготовки їх до повторної адаптації до майбутнього життя в соціумі, була і є праця.

Разом із тим треба зазначити, що сьогодні існує велика кількість чинних правових положень, які встановлюють, регулюють і гарантують право засуджених на працю, проте вони не узгоджені між собою належним чином, відсутня їх законодавча уніфікація та єдине концептуальне розуміння, що призводить до правових колізій та суперечливих позицій по відношенню до Основного Закону України. Одночасно така неузгодженість стає поштовхом до того, що спотворюються базові (мінімальні) міжнародні стандарти дотримання прав людини. Базові стандарти поводження з ув'язненими передбачають, що вказана соціальна категорія осіб повинна мати можливість працевлаштування за власним вибором, якщо це сумісно з професійним статусом, фізичними та розумовими здібностями та вимогами керівництва виправних установ [6].

У такому контексті обмеження щодо працевлаштування в основному стосуються вільного вибору засудженим виду трудової діяльності, що передбачено Конституцією України та сучасними міжнародними стандартами.

Так, наприклад Статтею 5¹ КЗпП всім працюючим громадянам, що постійно мешкають в Україні, гарантується вільний вибір діяльності [5]. Проте стаття 118 КВК України має дещо іншу диспозицію, згідно з якою засуджених варто залучати до суспільно корисної праці там, де буде визначено адміністрацію закладу, в якому засуджений відбуває термін покарання [1]. На нашу думку, такі два протилежні правові положення потребують законодавчого роз'яснення та розмежування, з урахуванням специфіки суспільних відносин, в яких перебувають засуджений, заклад виконання покарання та держава. Далі по тексту ми більш детально розглянемо чому не можна прямо застосовувати правову конструкцію статті Кодексу законів про працю до такої категорії осіб, як засуджені. І для чого варто визначити пріоритетність кодифікованих актів аби уникнути різночитання положень Закону саме для цієї категорії осіб, адже тимчасово їх соціально-економічні права, до яких відноситься і право на труд, мають бути обмежені, що, в принципі, і є метою покарання. Разом із тим, треба закріпити деталізацію права на працю з акцентом на вибір виду трудової діяльності, яка у випадку перевиховання видається обов'язковим елементом попередження нових правопорушень. І далі по тексту ми

пояснимо чому її треба сприймати саме в такому контексті, використовуючи питоми наукові праці відомих психологів, кримінологів, педагогів та економістів.

Саме через вищезазначену неузгодженість та відсутність законних роз'яснень маємо сьогодні те, що питання залучення засуджених до праці є дуже дискусійним у тому сенсі, що після реформи кримінально-виконавчого законодавства у 2015 році, під питанням стало положення щодо добровільної згоди засудженого до праці. В наукових та професійних колах досі обговорюється дилема: чи можна примушувати до праці засуджених, чи трудова діяльність в означених закладах має бути суто добровільною, незалежно від ступеню тяжкості злочину? Становлення системи правового регулювання праці засуджених почалося ще з часів радянської України і триває досі, враховуючи численні реформи, які впроваджувалися в пенітенціарній системі України та світі.

З моменту набуття Україною незалежності питання про створення кримінально-виконавчого законодавства стало дуже гостро, адже це сфера норм публічних відносин, які мають бути врегульовані задля уникнення конфліктів між громадянами та Законом, що забезпечує стабільність державного ладу, почалася робота зі створення відповідних законопроектів. Застарілі адміністративно-командні методи організації виконання покарань, що базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарання, все більше ставали неактуальними та не сприяли утвердженню законності та правопорядку в органах і установах виконання покарань. Невідворотним стало те, що довелося докорінним чином переглядати доктрину кримінально-виконавчого права в Україні, яка лежала на глибині проблем негативних установок та застарілих методів в установах виконання покарань. Тому вже на межі 80-х та 90-х років ХХ століття, виникла об'єктивна необхідність переосмислення виправно-трудової політики держави, глибокого аналізу стану справ у сфері виконання покарань та, безпосередньо, визначення відповідності цілей і завдань реальним можливостям та наслідкам. Тому першим кроком до концептуального оновлення системи виправно-трудової політики стало прийняття Концепції щодо основних напрямків реформування кримінально-виконавчої системи України у 1991 році [22]. В її основу було покладено Декларацію про державний суверенітет України, прийняті Організацією Об'єднаних Націй Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими, Загальну Декларацію прав людини та інші міжнародні документи та угоди, до яких долучилась Україна. Відтоді реформа кримінально-виконавчої системи України, яка планомірно здійснюється й досі, зорієнтована на виконання покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів, що стосуються прав людини, принципів гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань. Усе це створило об'єктивні передумови подальшого реформування української пенітенціарної системи. В цьому контексті, величезний науково-практичний прорив із переглядом основної парадигми кримінального покарання, з акцентом на виправлення та розвиток методів ресоціалізації засуджених, здійснила праця відомого вченого в цій галузі – Георгія Опанасовича Радова. У своєму проекті доктринальної моделі Закону України «Про пенітенціарну систему України» він сформулював таке визначення даної системи, як «Пенітенціарна система України являє собою цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій по забезпеченню ресоціалізації

засуджених» [23,

с. 5–7]. Тобто акцент із суто покарання правопорушника за скоєння злочину змістився ще в ті часи на перевиховання особи засудженого та його подальшу реабілітацію та адаптацію в суспільстві. На нашу думку, самі в ті часи почався доктринальний перекид у розумінні природи і значення праці для розвитку людини та виховання в ній морально-етичних якостей, що, звичайно, було перенесено і у виправно-трудова політику держави. Сучасна ж задача науковців та практиків полягає в тому, аби правильно та ефективно підібрати і використати інструментарій такої ресоціалізації. І в цьому сенсі труд ні в якому разі не можна розглядати як покарання, а однозначно – як первинний і самий доступний спосіб перевиховання особи та надання їй можливостей для професійної і особистої самореалізації та подальшої адаптації після відбування покарання.

Текст ст. 23 Загальної декларації прав людини проголошує право на вільний вибір праці та згоду на неї [2]. Як відомо, ця стаття проголошує виключне право конкретної людини розпоряджатися власними здібностями до того або іншого виду трудової діяльності. Згідно зі ст. 43 Конституції України, кожен має право на працю, що передбачає можливість вільного вибору роботи [3]. Держава визнає і закріплює право на працю, гарантує його дотримання та створює умови для необмеженого здійснення цього права шляхом надання рівних можливостей у виборі професії та виду зайнятості, а також забезпечуючи можливості професійного навчання, підготовки та перепідготовки людини згідно з наявними потребами суспільства. Конституція забороняє використання примусової праці. Інша правова позиція наявна у визначені Міжнародного пакту про громадянські й політичні права [4], яка передбачає, що військова та альтернативна служба, а також праця, що виконуються особою за рішенням судових органів, не можуть розглядатися як примусова праця. Юридичні гарантії реалізації права на працю охоплюються чинним трудовим, кримінальним, адміністративним законодавством тощо. Зокрема, право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від мінімальної, а також на своєчасну винагороду за працю закріплені в Конституції України, захищені також відповідними положеннями Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України [1], Кодексу законів про працю (КЗпП) України [5], іншими законами та нормативними актами про охорону праці та її оплату, зокрема такими, як Мінімальні стандартні правила поведіння з ув'язненими [6], Інструкція про умови праці та заробітну плату осіб, що засуджені до обмеження чи позбавлення волі [7] тощо.

Відповідно до основного підзаконного акту, Інструкції про умови праці та заробітну плату осіб, що засуджені до обмеження чи позбавлення волі, можемо констатувати, що детально регламентується визначення умови праці та заробітної плати засуджених до обмеження волі або позбавлення волі осіб, що скоїли злочини, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України. А основними засадами праці засуджених є: 1) праця засуджених організовується з додержанням правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії, встановлених законодавством про працю; 2) використання праці засуджених на посадах, пов'язаних з матеріальною відповідальністю, забороняється; 3) засуджені не мають права припиняти роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів.

Зміни, внесені в Інструкцію наказом Міністерства юстиції України від 19.06.2020 р., закріпили новелу, що засуджені до обмеження волі залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, як правило, на виробництві виправних центрів, а також на договірній основі на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності за умови забезпечення належного нагляду за їхньою поведінкою.

Також зазначається, що трудова діяльність засуджених до обмеження волі регулюється законодавством про працю, за винятком правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу. Саме це положення потребує роз'яснення та удосконалення з урахуванням специфіки правового регулювання таких суспільних відносин, оскільки на сьогодні воно викликає амбівалентність у правовому регулюванні питання залучення засуджених до праці.

Треба сказати, що до проведення пенітенціарної реформи 2015–2019 рр. у кримінально-виконавчому законодавстві існувала норма, за якою робота у місцях позбавлення волі була обов'язком, а не правом засуджених. Засуджені мали працювати на робочих місцях, визначених адміністрацією пенітенціарних установ. У деяких країнах такий порядок зберігається й досі. Так, відповідно до ст. 103 Кримінально-виконавчого Кодексу РФ засуджені особи зобов'язані працювати у місцях позбавлення волі під час відбування покарання [8]. В Україні ж після впровадження результатів пенітенціарної реформи в сучасному правовому регулюванні постала проблема залучення деяких засуджених до праці, оскільки закон закріпив право засудженого на працю, а не обов'язок, що саме по собі є питанням дискусійним в умовах відбування покарання та необхідності обмеження його прав і потребою позитивної трудотерапії та потребує додаткових наукових досліджень.

Оскільки бажання працювати, виховання внутрішньої мотивації до праці у засуджених є одним із основних маркерів ефективної соціальної адаптації та майбутньої ресоціалізації, ми не могли оминати дослідження відомих соціологів, педагогів та психологів у своїй роботі стосовно трудового виховання та значення праці в становленні особистості, формуванні у неї необхідних морально-етичних якостей, зростання її як повноправного члена громадянського суспільства, розглянувши працю як категорію соціально-психологічну.

Роль праці для психологічного розвитку особистості важко переоцінити. Адже загальновідомо, що основними чинниками розвитку особистості є спадковість, середовище та виховання. Жоден із цих чинників не діє окремо. Вони дають результат тільки в симбіозі.

Розглядаючи процес виховання, в науці мається на увазі система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Його зміст складають такі взаємопов'язані між собою напрями, як розумове, моральне, трудове, фізичне та естетичне [10, с.214].

Важливою складовою процесу виховання є процес залучення особистості до різноманітних педагогічно організованих видів суспільно корисної праці з метою передання їй певного виробничого досвіду, розвитку в неї творчого практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці [10, с. 278].

Надзвичайно важливе значення праця має для морального виховання. Як сказав відомий психолог та педагог К. Ушинський: «Матеріальні плоди праці становлять людський здобуток;

але тільки внутрішня, духовна, животворча сила праці є джерелом людської гідності, а разом із тим і моральності, і щастя» [11, с.107].

Із таким значенням праці в морально-психологічному аспекті особистості важко не погодитись. Адже, дійсно, людина щаслива лише тоді, коли вона може прикласти свої уміння та навички до розвитку та потреб суспільства, отримуючи за це моральну та матеріальну винагороду. Тільки праця є тим основоположним інструментом виховання особистості, що робить із людини повноцінного члена суспільства із адекватною самооцінкою та високими моральними принципами.

Приходимо до висновку, що праця беззаперечно є найважливішою складовою розвитку та становлення особистості. Як сказав американський дослідник і соціолог Гаррі Брейверман у своїй роботі «Праця і монополістичний капітал» є одне безсумнівне узагальнення, з якого ми можемо почати: а саме, що людство – це вид тварин, які працюють. Наша взаємодія з природою не вичерпується збиральництвом і пошуком притулку в розщелинах, що дісталися нам готовими від природи. Ні, людство бере подаровані природою матеріали і перетворює їх на корисніші для себе предмети. Людство працює, щоб жити, щоб забезпечувати себе засобами для життя. Тому хоч люди часто й мають підстави скаржитися на працю як на обмеження, накладене на їхній вид, ніхто ніколи не сумнівався, що праця як видова характеристика так само природна для людського життя, як випасання і полювання – для інших видів [9].

Тобто вчений відзначає, що праця завжди була і є невід'ємною характеристикою людського виду. Можна перефразувати, і сформулювати так: не може стати людиною, в повному розумінні цього слова, той, хто не працює.

Видатний педагог та психолог В. Сухомлинський вважав, що визначним елементом духовного життя людини, є ставлення до праці. Адже працелюбство як важлива моральна риса особистості виховується не лише у процесі праці, але і в процесі життя людини, – інтелектуального, емоційного та вольового. Не може бути працелюбною людина, яка мало думає та мало переживає. Чим розумніша людина, тим багатші її емоції і сильніша воля, тим яскравіше проявляється у неї схильність до різних видів трудової діяльності. Крім того, вчений довів, що поєднання фізичної та розумової праці – це вирішальний засіб виховання працелюбності у лінивих дітей, яких батьки ніколи не змушували працювати. Також педагог робив акцент на тому, що необхідно поєднувати трудові завдання із творенням прекрасного, відчуттям краси. У праці «Серце віддаю дітям» він наголошував на тому, що радість праці важко порівняти із іншими радостями. Радість праці – це краса буття, пізнаючи яку, дитина усвідомлює власну гідність, відчуває гордість від того, що труднощі подолані. [12, с.210]. Так відбувається із людиною, яка відчуває покарання у місцях позбавлення волі чи обмеження волі. Вона може відновити свою соціальну значущість, репутацію та гідність тільки завдяки своїй праці, яка є корисна для суспільства.

Підсумовуючи вищесказане, можемо зробити висновок, що у процесі трудової діяльності здійснюється всебічний розвиток особистості людини, формується її ставлення до світу. Вчені довели, що як фізична, так і інтелектуальна праця, позитивно впливають на фізичний та інтелектуальний розвиток, допомагає формувати моральні чесноти, адаптуватися до соціальної спільноти, бути достойним членом суспільства та свідомим громадянином, що в результаті

зменшує ризики скоєння злочинів, внаслідок розвитку особистої та правової свідомості, достойної громадянської позиції та можливості використовувати здобуті знання та навички для забезпечення своїх базових природних потреб, не вдаючись до порушення Закону.

Якщо подивитися крізь призму кримінальної психології, яка є галуззю науки, що досліджує закономірності та механізми психіки людини, яка вчинила злочин, то праця і мотивація до неї є визначними чинниками у перспективі ресоціалізації ув'язнених. Бажання ув'язнених працювати, їх здатність виконувати трудові задачі та бути членами трудового колективу, на нашу думку, пов'язане із закономірностями виникнення та формування антисоціальних настанов, мотивів учинення злочинів й обрання особою відповідної протиправної поведінки та вибір рольового статусу в злочинній групі.

В цьому контексті заданої проблеми, цікаво та ресурсно буде дослідити деякі ідеї відомого італійського професора судової психіатрії Чезаре Ломброзо, який у ХХІ ст. вперше зробив спроби визначити природу злочинної поведінки та започаткував теорію походження та розвитку злочинної поведінки, висвітлену у книзі «L'uomo delinquente» («Людина злочинна») [13].

Саме італійський психіатр вперше дав розширену класифікацію особистісних ознак злочинця, що може використовуватися й в наших реаліях. Вчений визначив, що людина, яка має проблеми із Законом та схильна до протиправної поведінки, часто уникає роботи та паразитує на інших, може перекладати відповідальність на інших та мати інші психопатичні розлади. І не дарма науковець наголошував, у першу чергу, на ставленні суб'єкта до праці, оскільки вважав його основоположним в характеристиці такої особи і таким, що прямо корелює із девіантною та протиправною поведінкою.

Додатковими характеристиками осіб, що здатні вчиняти злочини, дослідник вважав брехливість, слабохарактерність, дратівливість, марнославство, манію величі та зверхнє відношення до інших людей, але разом із тим – боягузтво.

В цьому логічному зв'язку також були розглянуті праці вчених – послідовників Ломброзо – Е. Феррі, Р. Гарофало [14], які аргументовано доповнюють психологічний портрет злочинця та дають розуміння можливості чи неможливості перспективи перевиховання особи, що скоїла злочин, прогнозуючи її повторну ресоціалізацію. Що є дуже важливим, адже на пробаційні заходи та заходи ресоціалізації держава витрачає ресурси.

У дослідженні перспектив та можливостей пробації та перевиховання злочинців, ідеї Е. Феррі є дуже важливими та змістовними, адже вчений був реальним прихильником застосування позитивного метода в юридичній науці, який характеризувався експериментальними дослідженнями та практикою.

І якщо сьогодні гаслом дослідників кримінального права та кримінології є гуманізм та вектор перевиховання, то Е. Феррі виступав, у першу чергу, за ефективність способів впливу на злочинність, при чому, основною ідеєю він вважав не перевиховання злочинців, а захист суспільства від таких осіб.

На відміну від Ч. Ломброзо, Е. Феррі був більш послідовним у розвитку ідей кримінології, оскільки він емпіричним шляхом довів, що злочинність це сукупність трьох природних факторів: антропологічного, фізичного та соціального. Вчений вважав, що ці фактори однаково впливали на особистість злочинця і робили її такою, що не піддається

перевихованню. При цьому, соціальним факторам науковець надавав більшу перевагу в зменшенні кількості злочинів, оскільки, на його думку, саме соціальні фактори впливають на поведінкові звички. Ми би додали ще психологічні фактори, як частину соціальної складової, адже по суті вони такими і являлися, хоча вчений і не виокремлював їх у своїй теорії. Він стверджував, що змінивши соціальні фактори – можна вплинути на поведінку злочинця. Вже сьогодні ми розуміємо, що під цим впливом автор мав на увазі комплекс психологічних заходів, які можуть посприяти ресоціалізації та перевихованню.

Погляди Е. Феррі можна з успіхом використовувати і в сьогоденних реаліях кримінально-виконавчої політики, відкидаючи радикалізм та одіозність. Основні догмати Е. Феррі полягали в наступному:

- антропологія доводить, що злочинець не є людиною нормальною, а, навпаки, внаслідок, своїх органічних та психологічних ненормальностей, спадкових та набутих, він складає відокремлений соціальний клас, особливий різновид людини.

- статистика доказує, що виникнення, збільшення, зменшення та зникнення злочинів знаходяться в залежності від інших причин, не пов'язаних із санкціями за злочини.

- дослідна психологія доказала, що свобода волі являє собою суб'єктивну ілюзію.

Ці ідеї Е. Феррі стали свого часу революційними та повернули науку кримінального права у площину головного засобу захисту суспільства від неадекватних дій особистостей із розвиненими психопатіями. В цьому плані цінно буде переглянути поняття «честі» та «гідності» у національному законодавстві в контексті того, що держава гарантує захист честі і гідності членам суспільства, що не становлять смертельну загрозу цьому суспільству та її членам (це було би логічним у випадку невиліковних психопатологій, що призводять до скоєння людиною рецидивів особливо тяжких злочинів. Зброєю захист Феррі пропонував традиційні засоби – позбавлення волі, ізоляція, і, як крайню міру – смертну кару. Упереджуючи критику своїх ідей, вчений сформулював наступну концепцію своєї теорії: він стверджував, що треба відрізнити так званих, випадкових злочинців, мотивованих на злочин соціально-економічними умовами буття та психопатів, для яких скоєння злочину є особливим різновидом пристрасті, яку вони не можуть опанувати і що не можна виправити. Тобто, проводячи аналогію із сучасними реаліями, можна сказати, що до осіб, які скоїли злочини проти власності (якщо лише це не наслідок хвороби – kleptomanii) та під дією певних соціально-побутових мотивів, засоби перевиховання (тобто комплекс соціально-психологічних змін) можуть бути ефективними. І, навпаки, для засуджених, які скоїли рецидиви злочинів проти життя, здоров'я, волі особи в результаті психопатологічних змін особистості – заходи перевиховання є неефективними. Тобто, вчений передбачає певну фатальність вчинення злочину такими особами. А тому вихід на свободу такого засудженого стане новим поштовхом до скоєння злочинів [24].

Цікаво ще й те, що класифікація злочинців за Е. Феррі передбачала й виокремлення таку типу злочинців, які характеризувалися психопатіями і не могли виправитися внаслідок соціальних змін чи застосування психотерапії. Від себе можемо додати, що психопатія включає в себе негативне та неадекватне ставлення до праці [25, 85].

Зважаючи на багатоаспектність природи праці та її значення для розвитку суспільства та окремої людини, ми розглянули також її економічний аспект. Тому, крім соціально-

психологічної природи праці, ми вирішили звернутися також до праць відомих вчених економістів, які досліджували соціально-економічні аспекти праці та її місце в економіці. Праця засуджених має економічне наповнення, оскільки саме завдяки результатам трудової діяльності осіб, що відбувають покарання, держава може витратити ресурси на утримання всього габаритного механізму пенітенціарної системи, ефективно здійснювати заходи пробації та іншої превентивно-правової діяльності, а також відшкодовувати завдану шкоду суспільству та конкретним особам, яким засуджений завдав збитків своїми протиправними діями.

Ми розглянули проблему економіки праці засуджених через роботи вчених економістів, які розробили змістовну та актуальну і на сьогодні. Так звану, «теорію економіки злочину та покарання», а саме Бернарда Мандевіля [15] та Гарі Беккера [16], які у 20 столітті розширили предмет дослідження економічної науки, який раніше був обмежений лише ринковими відносинами. Вчені ж запропонували дослідити й інші сфери буття людської спільноти, в тому числі, з першого погляду, далеку від економіки, сферу злочинів та покарання. Так народилася наукова школа, яка з економічної точки зору почала досліджувати проблеми скоєння злочинів, вплив покарання на криміногенність в державі та вперше розробила фінансову аналітику щодо доцільності утримання злочинців за рахунок платників податків та впливу їх трудової діяльності на економічні показники в пенітенціарному секторі та державі в цілому. Економісти та кримінологи дійшли до спільної думки щодо того, що є основоположний принцип скоєння правопорушень та злочинів (мається на увазі, перш за все, скоєння економічних злочинів), який полягає в оптимізації поведінки злочинця (або правоохорона) та має універсальний характер, оскільки злочинець чи правоохоронець свідомо планують свою злочинну діяльність як найбільш вигідне відношення затрат до вигід, які ця діяльність принесе.

Результатом таких досліджень стало те, що Г. Беккер виразив прибутковість від злочинної діяльності у вигляді формули, що й стало базисом для розвитку економічної теорії злочину та покарання:

$EU = (1 - p) \times U(Y) + p \times U(Y - f) = U(Y - p \times f)$, де EU – користь від злочину чи правопорушення (expected utility), P – вірогідність покарання, Y – дохід від злочину, U – функція корисності (utility) злочинця, f – серйозність покарання за скоєння злочину.

Така формула має виключне значення для застосування превентивних заходів, що спрямовані на зменшення або недопущення злочинів, оскільки дає економічне розуміння, чому особа може скоїти злочин. Іншими словами, чим легше покарання і менше ймовірність його відбування (наприклад заміна позбавлення волі умовним відбуванням покарання), тим вірогідніше скоєння злочину правопорушником. До речі, наш експеримент, результати якого ми аналізуємо далі по тексту, дає 100 % підтвердження цієї пропорції у випадку застосування заходів пробації до злочинця замість застосування до нього санкції у вигляді позбавлення волі.

Зрозуміло, що такий принцип можна використовувати в науці та практиці для розуміння природи злочинної діяльності та можливостей її обмеження, а також розробки психокорекційних програм виправлення і перевиховання особи правопорушника. Проте ми розуміємо, що використання його буде ефективним лише по відношенню до злочинів, скоєних з корисливих мотивів, на відміну від злочинів проти життя, здоров'я, честі та гідності особи тощо.

Природа ж злочину складна та багатогранна, і ми не зможемо в повній мірі дослідити юридико-правові аспекти ресоціалізації засуджених через залучення до трудової діяльності, якщо не розкриємо психосоціальні корені поведінки засуджених у місцях позбавлення волі, тому можна передбачити вже наперед, що не всі засуджені до відбування покарання будуть мати потенційно рівні можливості до ресоціалізації, або, якщо сформулювати більш точно, не у всіх випадках ресоціалізація шляхом залучення суб'єкта до праці буде ефективною. А мотивація до праці і бажання здійснювати суспільно-корисну діяльність, можуть стати безперечними маркерами можливої ефективної соціалізації особи та її перспектив бути повноцінним членом суспільства після закінчення строку відбування покарання.

Для більш повного розуміння значення трудової діяльності в пенітенціарних установах як інструменту ресоціалізації та з огляду на багатоаспектне вивчення проблеми заохочення засуджених до праці, ми вдалися до проведення реального експерименту шляхом опитування та анкетування осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Експеримент було проведено в липні 2021 року на базі Державної установи «Київський слідчий ізолятор» за сприяння працівників соціально-психологічної служби вказаної установи.

Зміст експерименту полягав в опитуванні та тестуванні (шляхом заповнення анкет) засуджених на предмет їх ставлення до праці у місцях позбавлення волі, розуміння значення трудової діяльності при відбуванні покарання, бажаного розміру заробітної плати, можливих мотивів до трудової діяльності в контексті самоцінності та, відповідно, окреслення перспектив ресоціалізації на свободі. В анкеті були як запитання загального характеру, що визначають соціальне становище, вік, освіту, сімейний стан засудженого та причину відбування покарання (статтю Кримінального Кодексу України), так і спеціальні питання, які розкривають психологічне ставлення засудженого до трудової діяльності, виявляють у нього мотивацію до праці у СІЗО, дають можливість з'ясувати проблемні аспекти у трудовій діяльності засуджених, а також поліпшити умови праці та організувати правильний напрямок виправної роботи, розуміючи перспективи ресоціалізації засуджених шляхом трудової діяльності, розробки відповідних психокорекційних програм, та прогнозування ефективної соціальної адаптації даної категорії осіб. Приклад анкети-опитувальника додається (Додаток 1)

Після обробки відповідей анкет та на підставі особистого опитування засуджених було з'ясовано що, засуджені, які відбувають покарання у Державній Установі «Київський слідчий ізолятор», залучені до оплачуваної роботи із забезпечення господарського утримання вказаного пенітенціарного закладу (будівельні, ремонтні, сантехнічні роботи, роботи з прибирання та утримування приміщень, готування їжі тощо).

Із 100 % опитаних нами було розмежовано, що 60,7 % відбувають покарання за корисливий злочин (грабіж, крадіжка), а 39,3 % відбувають покарання за злочини проти життя та здоров'я особи, а також статевої свободи та недоторканності.

В результаті обробки даних анкет та на підставі особистого опитування ми з'ясували, що всі особи, які скоїли корисливий злочин, розуміють і усвідомлюють суспільну небезпеку такого діяння та не виправдовують своїх дій.

Що ж до осіб, які вчинили злочини проти життя, здоров'я та статевої свободи і недоторканності, статистика була наступною: 23 % засуджених не визнавали свою провину та вважали, що їх засудили несправедливо. Дана категорія опитуваних також не була

мотивованою до праці. В анкетах зазначені особи писали, що праця в пенітенціарному закладі не приносить їм задоволення і, якби трудова діяльність не давала можливість звільнитися із місць позбавлення волі достроково, вони би не виявили бажання до соціально корисної праці. Особливо негативне ставлення до праці висловили 2 особи (чоловічої та жіночої статі), причому обидві були притягнуті до відповідальності за скоєння злочину проти життя людини (п. 3. ст. 276 та п. 2. ст. 121 відповідно), яких можна характеризувати як таких, що вели паразитичний та безвідповідальний спосіб життя і до засудження, не висловлювали бажання працювати, категорично були проти виконання трудових завдань в зоні відбування покарання, вважали, що праця їх принижує, мали завищену самооцінку порівняно із іншими засудженими, оскільки висловлювали думки про те, що їх праця неналежним чином оплачується, що вони несправедливо відбувають покарання, мали помітні психопатичні акцентуації характеру, які виражалися у брехні, агресивності, звинуваченні інших у своїх проблемах, відсутності докорів сумління за те, що скоїли, та зверхнього відношення до інших людей, а також існуючих соціальних інститутів. Варто зазначити, що саме ці 2 особи не вибрали жодного напрямку перекваліфікації, запропонованого опитувальником-анкетуючим. Виявлені нами характерні риси зазначеної категорії осіб злочинців зайшли наукове підтвердження в теорії Чезаре Ломброзо, який наголошував на тому, що людина, яка схильна до злочинів, уникає роботи, паразитує на інших, може вести безпритульний спосіб життя, має слабкі докори сумління та слабку самокритику. Як вважав науковець, багатьом із таких злочинців притаманні брехливість, слабхарактерність, дратівливість, марнославство, манія величчя та зверхнє відношення до інших людей, боягузтво. Таких людей, як правило, не мучать докори сумління щодо скоєного злочину (що ми підтвердили в результаті тестування), вони не здатні на каяття, схильні до помсти [13]. Такий психологічний портрет особи, що скоїла злочин та відбуває покарання, говорить про те, що застосування до таких суб'єктів психокорекційних програм та виховних заходів буде малоефективним та економічно невиправданим, якщо лише мова не йде про неповнолітню особу, яка ще може змінити своє негативне ставлення до оточуючих і вийти із стану конфлікту із Законом, оскільки це пов'язано з особливостями вікової психології. Але в такому випадку треба застосовувати до неповнолітнього випробувані та ефективні психокорекційні програми, які довели свою ліквідність.

Зважаючи на результати опитування та дослідження законодавчих засад залучення засуджених до праці, доводимо, що робота засуджених повинна бути обов'язком, а не правом. Ми виходимо із того, що людина вчинила злочин, завдала суспільству і державі шкоди, живе під час відбування покарання за рахунок платників податків. До того ж праця засуджених ніяк не суперечить Конституції України (ч. 3. ст. 43), яка забороняє використання лише примусової праці, а праця засуджених за своєю природою і суттю не підпадає під визначення примусової праці [3]. З такою тезою корелює й положення Кримінально-виконавчого Кодексу України, а саме, ч. 3, 4 ст. 6, де зазначається, що праця і навчання, можемо передбачити, що й перекваліфікація, є основними засобами виправлення та ресоціалізації особистості засудженого.

Треба сказати, що із 100 % опитаних засуджених, 92 % висловились позитивно щодо своєї трудової діяльності та озвучили думку про те, що вони працювали, навіть, якби не

отримували платню за свою роботу. Примітно, що 88 % опитуваних були задоволені рівнем своєї заробітної плати та не бажали її збільшити. Це може говорити про досить високий рівень морального та психологічного задоволення, який забезпечує праця у місцях позбавлення волі, а також про прямий зв'язок позитивного оцінювання трудової діяльності та бажання працювати із адекватністю засудженого та ефективності подальшої його ресоціалізації та повторної інтеграції в суспільство.

На підставі результатів тестів та опитування можна зробити висновок, що найбільше до праці засуджених мотивує те, що це є елемент зайнятості, який відволікає від ідеї відбування покарання, також сильну мотивацію складає можливість умовно-дострокового звільнення і, відповідно, позитивна характеристика для адміністрації закладу. Більше 50 % опитуваних зазначили, що вони звикли працювати змалечку і не уявляють як можна жити і не працювати. Як вони зазначили, свій досвід праці та відношення до неї вони отримали із батьківського виховання. 38 % опитуваних зазначили, що праця приносить їм моральне задоволення та допомагає втримувати авторитет у колективі, також забезпечує самоповагу.

Більше 50 % опитуваних хотіли би навчитись нових професійних навиків у місцях позбавлення волі та здобути професійну перекваліфікацію. Найбільш затребуваними серед опитаних засуджених були знання та навички в таких сферах за пріоритетом: ремонт та будівництво житла, знання іноземних мов, ІТ-сфера, організація підприємництва, навчання психології та підвищення рівня правових знань.

Високо оцінюється виправна роль трудової діяльності у ресоціалізації засуджених й у сусідніх зарубіжних країнах, таких як Азербайджан, Вірменія, Киргизька Республіка, Польща, Російська Федерація, Туреччина [21, с. 4–33; 17].

Цікавим також є досвід Республіки Польща в контексті ресоціалізації та застосуванні заходів пробації до неповнолітніх засуджених. Вона має певні особливості, а тому ми вирішили зупинитися на ній детальніше та зробили щодо неї окремі висновки. Серед різноманітних інструментів та заходів, які застосовуються в сусідній країні, теж зустрічаємо працевлаштування, трудову діяльність та індивідуальний соціально-психологічний підхід до особистості неповнолітнього злочинця. Так, в Республіці Польща існує спеціальний Сімейний суд, який може призначити різноманітні виховні заходи впливу на неповнолітнього: догана; відшкодування шкоди працею на користь потерпілого або громади; вибачення перед потерпілим; набуття освіти або працевлаштування; утримання від відвідування певних місць; утримання від вживання алкоголю або інших засобів, здатних увести в стан сп'яніння; встановлення контролю з боку батьків або опікунів; забезпечення контролю молодіжних організацій або інших громадських організацій, трудових колективів або окремої особи; умовне покарання; відвідування кураторського центру, а також співпраця з громадськими організаціями, які беруть участь в роботі з неповнолітніми, шляхом застосування до них виховних, терапевтичних та освітніх заходів; позбавлення водійських прав; конфіскація речей, отриманих у зв'язку зі вчиненням правопорушення; участь у виховній роботі з молоддю центру соціотерапії; поміщення до виховного молодіжного центру; поміщення до виправної установи; застосування інших заходів, передбачених Законом та в Сімейним кодексом. Психологічна експертиза та підтримка неповнолітнього в разі направлення його у виправний заклад чи виховну установу є необхідною мірою. Неповнолітній особі призначається куратор, який є працівником суду, який складає звіт про особистість дитини і ситуація в сім'ї. Куратор відвідує сім'ю, школу, місце роботи дитини, регулярно надає звіти судді (раз на два тижні). Разом із офіційним куратором, неповнолітньому може бути призначено куратора-волонтера, який отримує символічну оплату за свої послуги та компенсацію за проїзд. Куратори здійснюють координаційний зв'язок між сім'єю, школою, поліцією та установами охорони здоров'я. Така система виявляє себе досить ефективною і економічною та могла би використовуватися у нас замість громіздкої і економічно затратної служби пробації. Крім того, в Республіці Польща є чітке розділення виховних та виправних закладів для неповнолітніх,

оскільки перші підпорядковуються міністерству освіти, а другі – міністерству юстиції. Молодіжний виховний центр, таку назву мають виховні заклади для неповнолітніх порушників закону (надалі – МВЦ) призначений для соціально дезадаптованих неповнолітніх (неповнолітніх у стані деморалізації), які потребують допомоги у соціальній реабілітації та здобутті освіти, а молодіжний центр соціотерапії – для соціально дезадаптованих неповнолітніх з вадами інтелектуального розвитку. МВЦ можуть створюватись як державою, органами місцевого самоврядування, так і приватними особами. Вихованці обов'язково проходять навчання за шкільними або гімназичними програмами у класах з кількістю не більше 12 осіб. Крім того, для них передбачено різноманітні факультативи з можливістю отримання навичок із самообслуговування (зокрема, приготування їжі) та задоволення творчих чи спортивних потреб.

Система виховання побудована на християнських цінностях. Численні вихователі та педагоги намагаються створити домашню атмосферу. Зокрема, вихователями у кожній групі є і чоловіки, і жінки. Вихователі працюють позмінно, так що група ніколи не виходить з-під контролю вихователя. У кожній групі свій психолог. Визначною перевагою МВЦ є те, що тут здійснюється супровід випускників. Зокрема, в рамках програми ресоціалізації неповнолітніх відбувається робота на трьох етапах: 1) Фундамент. У МВЦ та його школі неповнолітні отримують початкову освіту; 2) Незалежність. Випускники, які попросили залишити їх у МВЦ після закінчення початкової школи, продовжують навчання у загальноосвітніх державних школах. 3) Навчальна квартира. Вихованці МВЦ, які закінчили середню школу, отримують тимчасове соціальне житло і допомогу у працевлаштуванні та плануванні свого бюджету, побудові планів подальшого життя загалом [17].

Із результатів опитування та даних тестування, а також на підставі аналізу кримінально-виконавчого законодавства України ми зробили наступні висновки:

Необхідно на теоретичному та законодавчому рівні визначити диференційований підхід до ресоціалізації засуджених, зважаючи на «перспективність виправлення засуджених», виходячи із їх соціально-психологічної характеристики та наявної девіантної поведінки. Такий підхід має стати в подальшому основою для розуміння того, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність та недоторканність є найвищою соціальною цінністю тоді, коли така людина не становить постійну загрозу суспільству та ідеям людяності в результаті сталої психопатії.

Сучасне кримінально-виконавче законодавство України належним чином не сприяє ресоціалізації засуджених і потребує вдосконалення, з урахуванням українських реалій та специфіки історико-правового досвіду України у сфері зміни парадигми покарання та перевиховання злочинців. Праця засуджених має бути на законодавчому рівні визнана обов'язком, а не правом, оскільки на пенітенціарному етапі ресоціалізації праця являє собою незамінний та основний інструмент виховання та виправлення, в тому числі, психокорекції, соціальної адаптації особистості до майбутнього звільнення з місць відбування покарання а також елемент зайнятості людини у обмеженому просторі декілька років, який, при тому, немає жодних альтернатив, про що свідчать висновки наукових досліджень у сфері психології та педагогіки. Натомість, сьогодні законодавство не визначає працю як обов'язок, а формулює це як право засудженого, що не може бути справедливим положенням, оскільки особа, яка скоїла злочин, часом не здатна самостійно приймати рішення, потребує соціально-психологічної допомоги та не усвідомлює необхідних змін своєї особистості. Отже, варто повернути до законодавства України обов'язок працевлаштування засуджених із можливим вибором профілю трудової діяльності та обов'язковою умовою оплачуваності праці, а Кримінально-виправний Кодекс визначити пріоритетним по відношенню до Кодексу законів про працю, у правовому регулюванні даних відносин. В законодавствах багатьох країн, як ми вже з'ясували, праця це обов'язок і обов'язковий елемент виховання та виправлення особистості правопорушника. Можемо не погодитись лише із тим, що з урахуванням європейської доктрини щодо прав людини засуджені мають право вибору роботи, яка їм більше до вподоби. Лише у разі відмові засудженого від усіх запропонованих видів робіт –

надати законодавче право адміністрації залучати засуджених на визначені адміністрацією установи роботи із відповідним законодавчим оформленням та оплатою.

Впроваджуючи обов'язок праці у місяцях відбування покарання, необхідно налагодити законний механізм залучення до трудової діяльності засуджених, дотримуючись основних прав та свобод людини та громадянина, що не буде завдавати шкоди честі та гідності таких осіб. До питання побудови ефективної системи залучення до праці також слід віднести створення адміністрацією закладу належної кількості робочих місць, завантаженості виробництва, співпраці із суб'єктами господарської діяльності на договірних умовах, прозорості виплати заробітної плати засудженим та створення належних умов праці.

Варто відмітити слабку ефективність роботи системи пробації в процесі попередження протиправної поведінки, що підтверджується 100 % повторюваністю вчинення злочинів після призначення умовного засудження правопорушнику. Крім того, слід відмітити відсутність ефективних психокорекційних програм в процесі ресоціалізації умовно засуджених та недостатню співпрацю органів пробації із установами відбування покарання. Не можна не констатувати, що створена ще у 2008 році, система органів пробації України вже 13 років не може забезпечити належного психосоціального та соціально-побутового нагляду за умовно засудженими, що стає однією із причин того, що умовно засуджені знову вдаються до вчинення правопорушень. Виходячи з того, що за нашим експериментом у 100 % випадків рецидиву скоєння злочинів проти власності мало місце умовне засудження, яке контролювалося органами пробації, можна зробити висновок, що програми психокорекції та соціально-виховні заходи системи пробації, направлені на виправлення особистості правопорушників (а такий нагляд може тривати до 5 років), не усувають можливості повторного скоєння злочину і потребують належного доопрацювання. Натомість, більш ефективним в плані перевиховання особи, стало би реальне відбування покарання із застосуванням механізмів трудотерапії.

Необхідним видається створення у співпраці виправних установ та інших соціальних інституцій спеціальних «шкіл засуджених», особливо у випадку засудження неповнолітніх. Це можуть бути як школи щодо навчання базових побутових навичок, так і школи щодо набуття професійних навичок засудженими, які є затребуваними на ринку праці на волі.

Створення таких шкіл на пенітенціарному етапі та постпенітенціарному є важливим кроком реалізації ефективної кримінально-виконавчої політики в державі. Такі школи можуть бути перехідним та адаптаційним етапом засуджених до звільнення та підтримки їх повторної адаптації. Особливої важливості функціонування таких шкіл набуває в умовах бурхливих соціально-економічних змін в суспільстві, пов'язаних із розвитком технологічного прогресу, де професія програміста мала би бути запропонована як варіант професійної перекваліфікації. Що ж до шкіл підготовки засуджених до звільнення із місць позбавлення волі, вони є необхідними та мають бути ефективними, оскільки їх робота буде спрямована на соціальну, психологічну та економічну підготовку до виходу на волю засуджених, що є особливо актуальним у ситуації із неповнолітніми злочинцями, які іноді не мають елементарних соціально-побутових навичок виживання. Отже, на підставі опитування осіб, що відбувають покарання, та аналізуючи законодавство і статистику криміногенності (Україна займає 54 місце в світі серед 135 країн за рівнем злочинності) [18], Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення», затверджене Наказом міністерства юстиції № 1418/5 від 16 травня 2016 року, має лише декларативний характер і потребує реальної, а не паперової реалізації із залученням до співпраці громадських організацій та волонтерів [19].

Розглядаючи трудову діяльність як обов'язок, в умовах пенітенціарної системи, зміст трудової діяльності в таких умовах ми не можемо вимірювати лише юридичними категоріями і застосовувати суто загальні принципи, які стосуються правового регулювання трудових відносин. У визначених умовах труд та праця мають розглядатися як обов'язковий соціально-психологічний виховний захід та інструмент впливу на особистість з метою виправлення її

девіантної поведінки та виходу із стану конфлікту із Законом, а не як економічне право. Спираючись на результати опитування, статистику злочинів в Україні та наукові дослідження кримінологів [13, с.232,233; 18, 24], ми дійшли висновку, що всіх засуджених можна умовно поділити на дві великі групи. Перша група, це особи, які позитивно відносяться до праці, не уникають її, мотивовані приносити користь суспільству, відчувають задоволення від результатів своєї трудової діяльності та усвідомлюють її високу соціально-психологічну цінність. Такі особи здатні до ресоціалізації та піддаються програмам психокорекції, в результаті чого можуть змінити свою злочинну поведінку та стати повноцінними членами суспільства. Та друга група, яка характеризується стійкою девіантною поведінкою, психопатичними акцентуаціями характеру, уникає трудової діяльності, мотивація до роботи у таких осіб відсутня або є дуже слабкою, докорів сумніння та розкаяння за скоєне вони не відчувають, вважають себе невинуватими та мають інфантильні прояви особистості, що може говорити про те, що дана група засуджених не буде піддаватися ефективній психокорекції та не зможе бути ресоціалізованою, що може призвести до рецидивів та збільшення шкоди, заподіяної суспільству та державі. Крім того, неперспективність психокорекційних заходів та неможливість ресоціалізації даних осіб слід розглядати також крізь призму економіки та праць відомих економістів на цю тему: Б. Мандевіля та Г. Беккера, які доказали недоцільність довічного утримання таких осіб з економічної точки зору для держави і довели, що послаблення покарання або ж декриміналізація норм Закону не дають ніяких позитивних результатів в плані перевиховання особистості злочинця та недопущення скоєння ним нових злочинів, а мають протилежний ефект. Тому вважаємо, що дане питання потребує подальшого багатоаспектного дослідження і вимагає дискурсу суспільства щодо доцільності залишення в дії мораторію на смертну кару для певних категорій засуджених, що відбувають покарання за особливо тяжкі злочини проти життя та здоров'я людини.

Дослідивши мотивацію до трудової діяльності, ми з'ясували, що вона відіграє чи не вирішальну роль у ефективній роботі засуджених. Найбільш високу мотивацію засуджених викликає можливість умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі, на другому місці – організація своєї зайнятості, на третьому – вдячність та авторитет в своїй соціальній групі, на четвертому – можливість розвиватися та самореалізовуватись. Тому державна політика в даній сфері має бути акцентована на підвищення у закладах пенітенціарної системи внутрішньої мотивації у засуджених до праці, шляхом популяризації ідей користі трудової діяльності, вирішального значення роботи для нормального існування людини в соціумі, надання позитивних характеристик особам та відзнаки особам, що відбувають покарання, за сумлінну працю та особливі досягнення в роботі. Крім того необхідно створити ефективні виробничі центри щодо професійного перепрофілювання засуджених та отримання ними нових професійних та соціальних навичок. Натомість в Україні, навпаки, йде скорочення виправних закладів із виховним нахилом та професійним перепрофілюванням (наприклад, закривається Ковельська виховна колонія для неповнолітніх, на базі якої діяло професійно-технічне училище та середня школа), що йде врозріз із ідеями реформування кримінально-виконавчого законодавства. В контексті комплексного вирішення даної проблеми можна взяти за основу розглянутий нами досвід Польщі.

Під час опитування було з'ясовано, що засуджені, які мають більш міцні зв'язки із своїми сім'ями, утримують своїх дітей та батьків, пересилаючи їм частину заробітної плати, мають більшу мотивацію та хист до праці, здатні більш швидко ресоціалізуватися як на пенітенціарному рівні, так і на постпенітенціарному. Тому, завданням законодавця та адміністрації виправних закладів разом із соціально-психологічною службою останніх вбачаємо розвиток систематизованої роботи у напрямку збереження та зміцнення сімейних зв'язків засуджених осіб. Наприклад, додатковим стимулом до трудової діяльності засудженого, може стати винагорода у вигляді організації зустрічі із членами родини, новорічні подарунки для дітей, реальні можливості для додаткового заробітку вже на

договірних умовах, якщо такі роботи передбачені організаційно-правовою формою виправного закладу тощо.

Окремої уваги та спеціального підходу потребують проблеми застосування праці для ресоціалізації неповнолітніх. Ця категорія є найбільш вразливою серед інших категорій засуджених, а тому вимагає індивідуального підходу до кожного неповнолітнього та додаткових засобів і методів державної політики. Ми дослідили аналогічний досвід Республіки Польща та дійшли висновку, що праця та працевлаштування це популярні інструменти ресоціалізації, які забезпечують соціальну адаптацію неповнолітніх та мають позитивний психокорекційний вплив на особистість неповнолітнього. Разом із тим ми з'ясували, що залучення до праці такої категорії осіб має відбуватися в контексті комплексного підходу, який передбачає індивідуально-психологічний підхід та вивчення психоемоційних особливостей особи неповнолітнього, умов його соціального життя, виявлення соціальних зв'язків, що забезпечується призначенням йому офіційного куратора та волонтера, а також обов'язкове залучення таких осіб до треступеневої програми адаптації та ресоціалізації, яка включає три рівні: «фундамент», «незалежність» та «навчальна квартира».

Отже, квінтесенцією нашого наукового дослідження є ключова думка диференційованого підходу до перевиховання засуджених, визнання неможливою ресоціалізації певних категорій засуджених, а також визначення праці та трудової діяльності як основного методу повторної адаптації засуджених, який не має і не може мати інших альтернатив. Тому застосування цього методу для перевиховання особи засудженого, його розвитку як особистості, як свідомого громадянина і як ефективного та дієвого члена суспільства є безпечним. На законодавчому рівні питання обов'язкового залучення до праці засуджених потребує роз'яснення та розмежування, в тому числі на рівні кодифікованих актів, із залученням та імплементацією кращих міжнародних юридичних та соціально-економічних практик, а також, базуючись на використанні традиційного педагогіко-психологічного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. Дата оновлення: 03.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 26.09.2021)
2. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ ООН від 10.12.1948 р. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 3103
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>. (дата звернення: 26.09.2021).
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ ООН від 16.12.1966 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Кодекс законів про працю України : Закон України: від 10.12.1971 р. № 322-VIII. Дата оновлення: 25.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
6. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями : Міжнародний документ ООН від 30.08.1955 р. URL http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.
7. Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі : Наказ Міністерства

юстиції України від 07.03.2013 р. № 396/5. Офіційний вісник України. 2013. № 23. Ст. 798. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>.

8. Сборник Законодательства РФ. 1997. № 2. Ст. 198 (в ред. Федерального закона от 14 февраля 2009 г. № 23-ФЗ).

9. Брейверман Гаррі. Інтернет-джерело Спільне Commons: Деградація праці у двадцятому столітті, 2014. URL: <https://commons.com.ua/uk/degradatsiya-pratsi-u-dvadsyatomu-stolit/>.

10. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.

11. Ушинський К. Д. Праця в її психологічному і виховному значенні// Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. Т.1. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.

12. Сухомлинський В. А. Сердце отдаю детям. Київ : Радянська школа, 1969. 247 с.

13. Ломброзо Чезаре. Человек преступный: [перевод с итальянского] / Чезаре Ломброзо. Москва: Алгоритм, 2020. 352 с.

14. Шепітько В. Ю. Кримінальна психологія // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. URL:https://esu.com.ua/search_articles.php?id=1044

15. Мандевиль Б. Басня о пчелах. М.: Мысль, 1974. 376 с.

16. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach. Journal of Political Economy, 1968. Vol. 76. № 2. 169 p.

17. Крестовська Н. М. Організаційно-правові основи ресоціалізації неповнолітніх у конфлікті із законом: досвід Польщі. Вісник пенітенціарної асоціації України. Київ.: 2021, № 1. URL:https://visnykprau.com/index.php/journal/issue/view/16/Вісник_ПАУ_1_2021

18. Преступность в Украине: как менялась ситуация в 2013–2020 годах: Стаття від 28 січня 2021 року. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2021/01/28/infografika/obshhestvo/prestupnost-ukraine-kak-menyalas-situaciya-2013-2020-godax>.

19. Про затвердження Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення»: наказ міністерства юстиції від 16.05.2016 р. № 1418/5 (зареєстр. В Міністерстві юстиції України від 17. 05.2016 р. за № 735/28865) Дата оновлення: 11.06.2021. URL: 735/28865 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0735-16#Text>

20. Москалькова Т. Н. Проблемы ресоциализации осужденных и лиц, освободившихся из мест лишения свободы / Бюллетень уполномоченного по правам человека в Российской Федерации. 2020. № 8. С. 4–12. URL:https://ombudsmanrf.org/upload/files/Bjulleten_2020.pdf.

21. Бюллетень уполномоченного по правам человека в Российской Федерации. 2020. № 8. 228 с. URL:https://ombudsmanrf.org/upload/files/Bjulleten_2020.pdf.

22. Концепція «Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Україні» : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 1991 р. № 88 // ЗПУ України. 1991. № 5. Ст. 148.

23. Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України. Проблеми пенітенціарної теорії і практики. 1997. № 1 (2). С. 5–10.

24. Ферри Э. Уголовная социология: перевод под ред. С. В. Познышева. Москва: Изд. В. М. Саблина, 1908. 625 с.

25. Полунина А. Г., Брюн Е. А. Антисоциальное поведение: нейропсихологические корреляты и роль нейробиологических факторов. Социальная и клиническая психиатрия, 2013. Т. 23, вып. 4. С. 83–90.

АНКЕТА

П.І.Б. _____

Вік _____ Стать Ч Ж Освіта _____ Діти _____

1) Сімейний стан (підкресліть): а) одружений (на) б) неодружений (на) в) розлучений (на)

2) Чому Ви опинились у місцях позбавлення волі? (ст.ККУ) _____

3) Ви вперше відбуваєте покарання?

А) так

Б) ні _____ (вказати вкотре)

4) Чи є у Вас бажання працювати у місцях позбавлення волі?

А) так

Б) ні

5) Чи вважаєте Ви, що Вам не треба працювати? (вказіть чому) _____

6) Що могло би мотивувати Вас до роботи?

А) _____

Б) _____

В) _____

7) Як має оплачуватися Ваша робота під час відбування покарання (вказіть мінімальну суму) ?

8) Чи приносить Вам задоволення робота, яку Ви виконуєте в місцях позбавлення волі (вказіть вид роботи і що саме (не)подобається)

А) Так _____

Б) Ні _____

9) За якими напрямками Ви би хотіли пройти перекваліфікацію (навчання) під час перебування у місцях позбавлення волі? (відмітьте ваші варіанти):

А) Економічні науки

Б) Підвищення рівня правових знань

В) Психологія

Г) ІТ - сфера

Д) Володіння іноземними мовами

Е) Основи підприємницької діяльності

Є) Ремонт житла та будівництво

Ж) Виготовлення меблів

З) Готування їжі

И) Пошиття одягу

І) Інше _____

10) Якщо робота не приносить Вам задоволення, то вкажіть, чому (до 3 причин)

А) _____

Б) _____

В) _____

11) Чи вважаєте Ви, що працюють лише невдахи та слабкі особистості:

А) Так Б) Ні

12) Чи відноситеся Ви зверхньо до тих, хто працює:

А) Так Б) Ні

13) Чи вважаєте Ви, що праця може позитивно вплинути на розвиток особистості:

А) Так Б) Ні

14) Якби була можливість, чи змінили би Ви своє життя?

А) так Б) ні

15) Чи маєте намір працювати на волі?

А) так Б) ні

РОЗДІЛ 7

ПІДВИЩЕННЯ ТРУДОВОЇ МОТИВАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

МОТИВАЦІЯ – це вид управлінської діяльності, який забезпечує процес спонукання особи до дієвості, спрямованої на досягнення особистих цілей чи цілей організації. Втім, мотивацію слід розглядати не лише як вид управлінської діяльності, а й як внутрішнє ставлення (налаштованість) фізичної особи до виконання своїх прав та обов'язків. **МОТИВАЦІЯ ПРАЦІ** – це внутрішній процес, що відбувається під впливом потреб в благах; він виражається в формуванні мотиву поведінки особистості з метою активізації трудової діяльності на базі громадського поділу праці і розвитку приватної власності [1].

Особливої актуальності дане питання набуває у сфері організації та залучення засуджених до суспільно корисної праці, оскільки остання відноситься до основних засобів виправлення та ресоціалізації. В той же час, варто відзначити, що структура трудової мотивації засуджених, сформованість трудової перспективи, соціально-психологічна адаптація, уявлення і ставлення засуджених до праці кардинально відрізняються від тих же характеристик, але щодо осіб які не перебувають в місцях позбавлення волі. Трудова мотивація засуджених варіюється щодо наступних демографічних і соціально-психологічних характеристик: вік, термін до закінчення покарання, рівень освіти, наявність професії, стаж професійної діяльності до потрапляння в установи виконання покарань (далі – УВП) тощо.

Протягом відбування покарання в установах виконання покарань засуджені мають бути орієнтовані на повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, у тому числі за рахунок залучення до суспільно корисної праці, навчання, отримання професії. Процес залучення засуджених, позбавлених волі до праці як одного з найважливіших елементів відбування покарання, склався історично і має місце у багатьох пенітенціарних системах країн світу, де праця засуджених визначається як суб'єктивне право засудженого, або визнаючи її юридичним обов'язком. Відповідно до законодавства України, це зумовлене, перш за все, подвійним характером праці засудженого: з одного боку – це їх право, гарантоване Конституцією України, а з іншого – суспільно корисна праця відноситься до одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації.

У ході міжнародного співробітництва та обміну досвідом у пенітенціарній сфері, міжнародною спільнотою було вироблено та закріплено в міжнародних нормативно-правових актах основні принципи організації праці засуджених, якими керуються пенітенціарні системи світу, беручи їх за основу при формуванні національного законодавства. До них можна віднести наступні: 1. Засуджені повинні мати можливість працювати і/або брати активну участь в своїй реабілітації за умови встановлення лікарем або іншими кваліфікованими медичними фахівцями їх фізичної та психічної придатності. Засуджені повинні виконувати суспільно корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день. 2. Праця не повинна завдавати засудженому страждань. Засуджені не повинні бути в рабстві або підневільному стані. 3. Робота, якою забезпечуються засуджені ,повинна бути, в міру можливості, такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію, що дозволяє їм зайнятися

чесною працею після звільнення. 4. Робота, яка включає елемент професійної підготовки, повинна надаватися засудженим, яким це може надати користь, особливо неповнолітнім засудженим. Засуджені можуть обирати вид діяльності, в якій вони хотіли б брати участь, у межах наявних можливостей, з урахуванням відповідного професійного відбору та вимог порядку і дисципліни. 5. Хоча одержання фінансового прибутку від діяльності підприємств у виправних установах може бути корисним з огляду на підвищення стандартів, а також якості та доцільності професійної підготовки, проте інтереси засуджених не мусять підпорядковуватися цій меті. 6. У будь-якому випадку засуджені мусять отримувати за свою працю справедливу винагороду. 7. Засуджені повинні мати принаймні один день відпочинку на тиждень і досить часу для освіти та інших занять. Варто зазначити, що вищеперераховані принципи в тій чи іншій мірі знаходять своє відображення в законодавстві більшості країн світу [2, с.157–158].

Сьогодні право на працю засуджених в умовах відбування покарання дуже часто порушується, мають місце проблеми його реалізації на практиці. Кримінально-виконавчий кодекс України регламентує порядок залучення засуджених до праці з метою досягнення позитивних змін в особистості, сприяння соціальній адаптації як до умов відбування покарання в УВП, так і після звільнення. Тому праця в умовах відбування покарання не є елементом кари та не має на меті завдання засудженому фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Залучення до праці спрямоване, насамперед, на приучення засуджених ставитися до праці, як до позитивної та необхідної складової життя, набуття/збереження вмінь та навичок, які дадуть можливість реалізовувати власні потреби та забезпечать законними засобами для існування, у тому числі й після звільнення. Отже, залучення засуджених до позбавлення волі до праці переслідує не тільки економічну, але й виховну мету, забезпечуючи процес виправлення та ресоціалізації [2, с.159]. Особливо актуальним в даному розрізі є забезпечення адміністрацією УВП сучасності технологічних процесів, можливість отримання нових вмінь та навичок роботи з сучасним обладнанням, забезпечення максимальної відповідності умов праці до тих, з якими засуджений може стикатися після відбування покарання.

Праця засуджених в УВП корисна сама по собі, а не лише як виробнича діяльність. Численні дослідження довели, що умови праці, технічне оснащення виробництва в УВП, за допомогою якого намагаються скласти конкуренцію підприємствам на свободі, несумісне зі справжнім виховним впливом на засуджених. Необхідно розрізняти працю заради прибутку УВП та працю заради виправлення й ресоціалізаційного впливу. Отже, основна мета залучення засуджених до праці полягає у їх виправленні, отриманні ними трудових навичок задля підготовки до нормального життя після звільнення, а не з метою отримання прибутку підприємствами УВП. Але ефективним засобом трудової мотивації засуджених буде лише добровільна праця, без вживання жодних примусових заходів. Тому головним завданням адміністрації УВП є не просто створення необхідних умов для праці засуджених, а вжиття заходів для підвищення трудової мотивації засуджених та свідоме ставлення залучення до трудової діяльності в УВП.

В юридичній науці виокремлюють різноманітні теорії мотивації, які вчені розподіляють на дві категорії: I. змістовні (теорія потреб Туган-Барановського, ієрархія потреб Маслоу,

теорія потреб Маккеланда, двофакторна теорія Герцберга, теорія «Х» і «У» Мак Грегора); II. процесійні (теорія сподівань Врума, теорія справедливості, комплексна процесійна теорія Портера і Лоулера).

У розрізі досліджуваної проблематики для мотивації праці засуджених, на нашу думку, найбільш ймовірними є застосування теорій А. Маслоу, Мак Грегора, Ф. Герцберга, теорії справедливості для підвищення трудової мотивації засуджених.

За гіпотезою А. Маслоу, потреби можуть бути зведені до чіткої ієрархії: а) фізіологічні потреби (їжа, вода, одяг тощо); б) потреби в безпеці й захищеності (забезпеченість на «завтрашній день»); в) соціальні потреби (сім'я, колеги по роботі); г) потреби в повазі з боку інших (начальників, підлеглих); д) потреби в самовираженні (реалізація власних здібностей і можливостей). Перші дві групи потреб є первинними, бо потребують першочергового задоволення, а останні три – вторинними. Вони виявляються в людини за порядком черговості й утворюють своєрідну піраміду [3].

Мак Грегор зауважив, що одні з працівників завжди досягають успіху, інші – ні. Аргументує, що все залежить від прийомів мотивації. У зв'язку з цим він висунув теорію «Х» і «У». Зміст її полягає в оцінюванні людини з двох протилежних поглядів. Теорія «Х» виражає підхід до оцінювання працівника з позиції традиціоналізму. Портрет «людини Х» характеризується такими рисами: – вона не любить працювати, бо від природи має вроджену відразу до неї, і намагається будь-яким способом уникнути її; – її треба примушувати працювати наказами і погрозами; – вона безініціативна, уникає відповідальності й воліє, щоб нею керували.

Портрет людини «У» характеризується такими рисами: – праця для неї є джерелом задоволення; – людина не лише бере на себе відповідальність, а й прагне до неї; – зовнішній контроль і погрози не є визначальними в її трудовій діяльності. Мак Грегор дає зрозуміти, що в умовах сучасного виробництва працівник прагне до незалежності, відповідальності, зростання. Якщо адміністрація хоче досягти успіху у виробництві, наголошує він, потрібно спиратися на мотиваційні «пружини» людини [3].

Змістом теорії «мотиваційної гігієни» Ф. Герцберга є розуміння того, що праця, яка приносить задоволення, сприяє психічному здоров'ю людини. Теорія Герцберга відома як теорія двох чинників. До перших він відносить «гігієнічні»: стиль керівництва, заробітну плату, умови праці та особистого життя, міжособові відносини, гарантії щодо збереження роботи. Однак Герцберг вважає, що ці чинники не є збудниками трудової активності людей. Такими є чинники другої групи (мотиватори): трудові успіхи, визнання заслуг, професійне та службове зростання, відповідальність за доручену справу. «Гігієнічні» чинники пов'язані зі середовищем, яке оточує працівника, а мотиваційні – зі змістом самої роботи [3]. Середовищем, що оточує засудженого є УВП, її адміністрація та інші засуджені.

Згідно з теорією справедливості, працівники суб'єктивно порівнюють свої винагороди із затраченими зусиллями та з винагородами інших працівників, які виконують аналогічну роботу. Доки працівники не будуть вважати винагороди справедливими, їх віддача в роботі буде низькою.

Розглянуті теорії мотивації можна застосовувати у побудові будь-яких мотиваційних систем, але з урахуванням внутрішнього та зовнішнього середовища організацій, особливостей груп працівників тощо [3].

Кримінально-виконавчий кодекс України передбачає для засуджених два види трудової діяльності: перший – це оплачувана праця, що є формою реалізації права на оплачувану працю (ст. 8, 107, 118 КВК України); другий – це безоплатна праця: роботи з благоустрою колоній і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжні роботи із забезпечення колоній продовольством (ст. 118 КВК України). Основна відмінність цих видів праці – можливість отримання прибутку, види виконуваних робіт та процедура залучення, тобто наявність матеріальної трудової мотивації.

Засуджені залучаються до оплачуваної праці, як правило, на підприємствах, у майстернях колоній, а також на державних або інших форм власності підприємствах за строковим трудовим договором, що укладається між засудженим і виправною колонією (слідчим ізолятором), за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції, а адміністрація зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею [4].

Разом з тим, виконання засудженими особами суспільно корисної оплачуваної праці гарантує цим особам право на загальнообов'язкове держане соціальне страхування, а установа виконання покарання, на яку згідно із законом покладено забезпечити організацію праці засуджених осіб, одночасно виступає їх страхувальником в загальнообов'язковому держаному соціальному страхуванні. Втім, на сьогоднішній день існують неоднозначні правові позиції Верховного суду щодо сплати єдиного страхового внеску, адже засуджені особи є найманими працівниками з особливим статусом та обмеженими трудовими правами, а виправна колонія у цих трудових відносинах є роботодавцем, відтак є зобов'язаною нарахувати, утримати та сплатити суми єдиного внеску із заробітної плати таких осіб.

Наведемо приклад з судової практики Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду щодо незаконності застосування штрафних санкцій за donарахування відповідним органом доходів і зборів або платником своєчасно не нарахованого єдиного внеску – справа № 560/1391/19 (адміністративне провадження № К/9901/36488/19).

У травні 2019 року Державна установа (ДУ) «Замкова виправна колонія (№ 58)» (далі – Установа, Заклад, Колонія, позивач) звернулася до суду з позовом до Головного управління Державної фіскальної служби у Хмельницькій області (далі – ГУ ДФС, відповідач), у якому просила: визнати протиправною та скасувати вимогу ГУ ДФС про сплату боргу (недоїмки) з єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок) у розмірі 624 228,86 грн; визнати протиправним та скасувати рішення ГУ ДФС від 28.02.2019 № 0002021304 про застосування штрафних санкцій за donарахування відповідним органом доходів і зборів або платником своєчасно не нарахованого єдиного внеску в розмірі 312 114,43 грн [9].

Обґрунтовуючи позовні вимоги, позивач послався, зокрема, на те, що контролюючий орган безпідставно визначив йому зобов'язання зі сплати єдиного внеску із грошової суми,

виплаченої особам, засудженим до позбавлення волі, за виконання робіт в розмірі 2 979 919,00 грн за період з 01.10.2016 по 30.06.2018, та застосував штрафні санкції згідно з оскаржуваними актами індивідуальної дії. Позивач зазначив, що не є роботодавцем в розумінні пункту 1 частини першої статті 4 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», так само, як засуджені до позбавлення волі, не є найманими працівниками. Згідно ж з нормами вказаного Закону зобов'язаною особою щодо сплати єдиного внеску є роботодавець, а базою нарахування єдиного внеску – заробітна плата, яка виплачується відповідно до норм трудового законодавства. Законодавством, що діяло у зазначений період, не були встановлені механізм та спосіб залучення засуджених до оплачуваної праці на підприємствах кримінально-виконавчої служби та/або на інших об'єктах, а також порядок нарахування єдиного внеску на заробітну плату засуджених, а роз'яснення контролюючих органів з цих питань мали суперечливий зміст [9].

Хмельницький окружний адміністративний суд рішенням від 27.08.2019 адміністративний позов задовольнив: визнав протиправними та скасував вимогу ГУ ДФС про сплату боргу (недоїмки) від 28.02.2018 № Ю-0002011304 та рішення про застосування штрафних санкцій від 28.02.2019 № 0002021304.

Задовольняючи позов, суд першої інстанції виходив з того, що відповідно до вимог частини 1 статті 118 Кримінально-виконавчого кодексу України у редакції Закону України від 07.09.2016 № 1492-VIII (набув чинності з 08.10.2016) засуджені до позбавлення волі залучаються до оплачуваної праці на підставі строкового трудового договору. Доказів укладення таких договорів суду не надано. Суд дійшов висновку, що Державна установа «Замкова виправна колонія (№ 58)» не є роботодавцем, а особи, засуджені до позбавлення волі, не є найманими працівниками в розумінні статті 2 Кодексу законів про працю України, якою визначено, право на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, є основним трудовим правом працівників і це право забезпечується державою. Оскільки залучення осіб, засуджених до позбавлення волі, до суспільно-корисної праці має на меті їх перевиховання та виправлення, виправна установа не сплачує єдиний внесок із нарахованих цим особам грошових коштів за виконану роботу. Відтак у контролюючого органу не було підстав для донарахування позивачу єдиного внеску та застосування до нього штрафних санкцій згідно з оскаржуваними вимогою та рішенням [9].

Сьомий апеляційний адміністративний суд постановою від 27.11.2019 рішенням суду першої інстанції скасував та ухвалив нове судове рішення, яким у задоволенні позову відмовив.

Апеляційний суд дійшов висновку, що, залучаючи до оплачуваної праці осіб, які відбувають покарання, виправна установа виконує функції роботодавця. Відсутність в законі прямої норми, яка б зобов'язувала такі установи утримувати та сплачувати єдиний внесок з нарахованих (сплачених) грошових сум засудженим особам за виконану працю, не означає, що ці установи не є страхувальниками по відношенню до зазначених осіб. Дослідивши штатні розписи за січень–грудень 2017 року, січень–грудень 2018 року, розрахункові платіжні відомості, таблиці обліку робочого часу засуджених, накази начальника ДУ «Замкова виправна колонія (№ 58)» про прийняття на роботу та звільнення засуджених, суд апеляційної інстанції

встановив, що ці особи при виконанні робіт, до яких були залучені під час відбування покарання, перебували у трудових відносинах з Установою, яка була зобов'язана нараховувати та сплачувати за них єдиний внесок та подавати відповідну звітність контролюючому органу [9].

Установа подала до Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду касаційну скаргу на постанову Сьомого апеляційного адміністративного суду від 27.11.2019, у якій просить її скасувати та залишити в силі рішення суду першої інстанції, посилаючись на порушення апеляційним судом норм матеріального права, зокрема статей 60, 118, 122 Кримінально-виконавчого кодексу України, статті 4 Закону «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», статей 4, 56 Податкового кодексу України, пункту 9 розділу III Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 № 449, та норм процесуального права, що призвело до неправильного встановлення обставин у справі та вирішення спору [9].

Заперечуючи проти касаційної скарги у відзиві на скаргу, відповідач просить залишити скаргу без задоволення як безпідставну.

Верховний Суд перевірів наведені у касаційній скарзі доводи позивача, обґрунтування заперечень відповідача щодо вимог касаційної скарги, правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права та дійшов висновку, що касаційна скарга не підлягає задоволенню.

Дану правову позицію Верховний суд аргументував наступними доводами. Суди попередніх інстанцій встановили, що фактичною підставою для нарахування позивачу єдиного внеску у сумі 624 228,86 грн згідно з вимогою про сплату боргу (недоїмки) від 28.02.2018 № Ю-0002011304 та застосування штрафних санкцій у розмірі 312 114,43 грн згідно з рішенням про застосування штрафних санкцій від 28.02.2019 № 0002021304 слугував висновок контролюючого органу, викладений в акті від 01.02.2019 № 0058/22-13-03/08564771 «Про результати документальної планової виїзної перевірки ДУ «Замкова виправна колонія (№ 58)» з питань повноти нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб, військового збору за період з 01.10.2015 по 30.09.2018, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за період з 01.01.2011 по 30.09.2018», про порушення Установою пункту 1 частини 1 статті 4, пункту 1 частини 2 статті 6, пункту 1 частини 1 статті 7, частини 5 статті 8, частини 2 статті 9 Закону «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464-VI (далі – Закон № 2464-VI), підпункту 1 пункту 4.3 розділу IV Інструкції «Про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 09.09.2013 № 455 (в редакції наказу від 20.04.2015 № 449) (далі – Інструкція). Висновок контролюючого органу обґрунтований тим, що за період з 01.10.2016 по 30.09.2018 Установою занижена база для нарахування єдиного внеску на 2 979 719,00 грн, що відповідає розміру нарахованої заробітної плати 955 засудженим особам, які були залучені до оплачуваної праці під час відбування покарання, не нарахований та не сплачений єдиний внесок на суму заробітної плати засуджених у розмірі 228 994,36 грн та на

різницю між розміром мінімальної заробітної плати та фактично нарахованою заробітною платою засуджених осіб в розмірі 426 543,81 грн за період з 01.10.2016 по 30.06.2018 [9].

Правові та організаційні засади забезпечення збору та обліку єдиного внеску, умови та порядок його нарахування і сплати, повноваження органу, що здійснює його збір та ведення обліку, визначені в Законі № 2464-VI. Згідно зі статтею 2 Закону № 2464-VI його дія поширюється на відносини, що виникають під час провадження діяльності, пов'язаної із збором та веденням обліку єдиного внеску. Дія інших нормативно-правових актів може поширюватися на зазначені відносини лише у випадках, передбачених цим Законом, або в частині, що не суперечить цьому Закону. Виключно цим Законом визначаються: принципи збору та ведення обліку єдиного внеску; платники єдиного внеску; порядок нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску; розмір єдиного внеску; орган, що здійснює збір та веде облік єдиного внеску, його повноваження та відповідальність; склад, порядок ведення та використання даних Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування; порядок здійснення державного нагляду за збором та веденням обліку єдиного внеску [9].

Відповідно до пункту 2 частини першої статті 1 Закону № 2464-VI єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок) – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування [9].

У пунктах 3 і 10 частини першої цієї статті розкрито поняття застрахованої особи як фізичної особи, яка відповідно до законодавства підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачується чи сплачувався у встановленому законом порядку єдиний внесок, а страхувальників як роботодавців та інших осіб, які відповідно до цього Закону зобов'язані сплачувати єдиний внесок. Згідно з абзацом другим пункту 1 частини першої статті 4 Закону № 2464-VI платниками єдиного внеску є роботодавці: підприємства, установи та організації, інші юридичні особи, утворені відповідно до законодавства України, незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, чи за цивільно-правовими договорами (крім цивільно-правового договору, укладеного з фізичною особою-підприємцем, якщо виконувані роботи (надавані послуги) відповідають видам діяльності відповідно до відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців), у тому числі філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи зазначених підприємств, установ і організацій, інших юридичних осіб, які мають окремий баланс і самостійно ведуть розрахунки із застрахованими особами [9].

Відповідно до абзацу першого пункту 1 частини першої статті 7 Закону № 2464-VI єдиний внесок нараховується для платників, зазначених у пунктах 1 (крім абзацу сьомого) частини першої статті 4 цього Закону, – на суму нарахованої кожній застрахованій особі заробітної плати за видами виплат, які включають основну та додаткову заробітну плату, інші

заохочувальні та компенсаційні виплати, у тому числі в натуральній формі, що визначаються відповідно до Закону України «Про оплату праці», та суму винагороди фізичним особам за виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовими договорами.

Частиною першою статті 8 цього Закону передбачено, що розмір єдиного внеску для кожної категорії платників, визначених цим Законом, та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються з урахуванням того, що вони повинні забезпечувати застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Отже, метою встановлення розміру мінімального страхового внеску та обов'язку сплачувати його незалежно від наявності бази для його нарахування є забезпечення у передбачених законодавством випадках мінімального рівня соціального захисту осіб шляхом отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Відповідно до частини першої статті 118 Кримінально-виконавчого кодексу України (у редакції Закону від 07.09.2016 № 1492-VIII, втратив чинність з 28.08.2018, далі – так само) засуджені до позбавлення волі мають право працювати та залучаються до суспільно корисної праці у місцях і на роботах, визначених адміністрацією колонії, з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Засуджені залучаються до оплачуваної праці, як правило, на підприємствах, у майстернях колоній, а також на державних або інших форм власності підприємствах за строковим трудовим договором, що укладається між засудженим і виправною колонією (слідчим ізолятором), за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції. Адміністрація зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею. Праця засуджених до позбавлення волі регулюється законодавством про працю з особливостями, визначеними цим Кодексом [10].

Статтею 120 цього Кодексу встановлено, що праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як п'ятдесят відсотків нарахованого їм місячного заробітку (ч. 2 ст. 120) [10].

Згідно з нормою частини першої статті 122 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджені до позбавлення волі, залучені до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03.07.2018 № 2475-VIII, який набрав чинності з 28.08.2018, внесені зміни до статті 118 зазначеного Кодексу, зокрема частину першу викладено в такій редакції: «Засуджені

до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою-підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Адміністрація зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру та трудовими договорами» [9; 10].

На виконання вимог статей 60–62, 118–121 Кримінально-виконавчого кодексу України, Кодексу законів про працю України, Закону України «Про оплату праці» та з метою визначення умов праці та заробітної плати засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України наказом Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5 затверджено Інструкцію про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі (далі – Інструкція № 396/5). Відповідно до пункту 1.2 цієї Інструкції засуджені залучаються до праці: у центрах трудової адаптації; у майстернях, підсобних господарствах установ та слідчих ізоляторів; на підприємствах установ виконання покарань; на підприємствах державної або інших форм власності за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції відповідно до укладених угод між установою, де відбуває покарання засуджених, та замовником; на роботах з господарського обслуговування установ та слідчих ізоляторів [11].

Праця засуджених оплачується відповідно до її кількості і якості. Підприємства установ розраховують тарифні ставки, посадові оклади для диференціації оплати праці залежно від професії і кваліфікації засуджених, складності й умов виконуваних ними робіт. Заробітна плата, нарахована засудженим, за умови виконання ними норми виробітку (денної, тижневої, місячної) або тривалості робочого часу (у тому числі при залученні до робіт на підприємствах державної або інших форм власності) не може бути менше законодавчо встановленого мінімального розміру заробітної плати (пункт 5.1 Інструкції № 396/5) [11].

Отже, засуджені до позбавлення волі виконують трудові функції в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією установи виконання покарань, їм гарантується виплата заробітної плати за виконану роботу, забезпечення умов охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії та інших умов, встановлених законодавством про працю.

Аналіз наведених правових норм дає підстави для висновку, що визначальним при вирішенні питання, чи повинна установа виконання покарання сплачувати єдиний внесок за залучених до суспільно корисної праці осіб, засуджених до позбавлення волі, є те, що відносини, які виникають у зв'язку з виконанням засудженими трудової функції, за своєю сутністю є трудовими. Виконання засудженими особами суспільно корисної оплачуваної праці гарантує цим особам право на загальнообов'язкове держане соціальне страхування, а установа виконання покарання, на яку згідно із законом покладено забезпечити організацію праці засуджених осіб, одночасно виступає їх страхувальником в загальнообов'язковому держаному соціальному страхуванні [9, 10; 11].

Як уже зазначалося, задовольняючи позов, суд першої інстанції виходив з того, що між Установою і особами, які відбували покарання, не були укладені строкові трудові договори, не

звернувши, однак, увагу на сутність відносин з приводу залучення цих осіб до суспільно корисної праці. Натомість, суд апеляційної інстанції дав правильну оцінку доказам у справі та зробив обґрунтований висновок, що ці відносини за своєю сутністю і змістом є трудовими безвідносно до того, чи були дотримані встановлені трудовим законодавством вимоги щодо оформлення підстави для виникнення цих відносин. Верховний Суд постановив касаційну скаргу Державної установи «Замкова виправна колонія (№ 58)» залишити без задоволення, а постанову Сьомого апеляційного адміністративного суду від 27.11.2019 залишити без змін [9].

Верховний Суд у постановках від 03.03.2020 у справі № 440/1512/19, від 17.03.2020 у справі № 809/710/17, від 03.04.2020 у справі № 580/908/19 вже висловив позицію щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, зробивши висновок, що особи, засуджені до позбавлення волі, є найманими працівниками з особливим статусом та обмеженими трудовими правами, а виправна колонія в цих трудових відносинах виступає роботодавцем, а відтак є зобов'язаною нарахувати, утримати та сплатити суми єдиного внеску із заробітної плати таких осіб [9].

Втім, на нашу думку, доцільним вбачається навести протилежну точку зору Верховного суду, який в більшій мірі розглядає відносини між УВП та засудженим як відносини договору підряду на виконання певних видів робіт.

Так, постановою Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 01 квітня 2021 року у справі № 280/1026/19 (адміністративне провадження № К/9901/935/20) розглянувши у попередньому судовому засіданні касаційну скаргу Головного управління ДПС у Запорізькій області, яке є правонаступником Головного управління ДФС у Запорізькій області на рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 3 липня 2019 року та постанову Третього апеляційного адміністративного суду від 10 грудня 2019 року у справі за адміністративним позовом Державного підприємства «Підприємство державної кримінально-виконавчої служби України (№ 20)» до Головного управління ДПС у Запорізькій області, яке є правонаступником Головного управління ДФС у Запорізькій області про визнання протиправними та скасування рішень установив наступне [12].

У березні 2019 року Державне підприємство «Підприємство державної кримінально-виконавчої служби України (№ 20)» (далі – ДП «Підприємство державної кримінально-виконавчої служби України (№ 20)») звернулось до суду з позовом до Головного управління ДФС у Запорізькій області, правонаступником якого є Головне управління ДФС у Запорізькій області (далі – ГУ ДФС у Запорізькій області, ГУ ДПС у Запорізькій області), в якому просило визнати протиправними та скасувати податкові повідомлення рішення від 27 вересня 2018 року: № 0029321306, яким збільшено суму грошового зобов'язання з податків та зборів; № 0029311306, яким застосовано штрафні (фінансові) санкції (штрафи) за платежем «податок на доходи фізичних осіб»; рішення від 27 вересня 2018 року № 0029351306 про застосування штрафних санкцій за донарахування відповідним органом доходів і зборів або платником своєчасно не нарахованого єдиного внеску [12].

Позов обґрунтовано тим, що позивачем протягом періоду, що перевірявся, неодноразово укладались договори з Вільнянською виправною колонією управління Державної пенітенціарної служби України в Запорізькій області (№ 20) про використання праці осіб,

засуджених до позбавлення волі (спецконтингенту), для виконання робіт на господарсько-промислових об'єктах. Проте, зазначені договори за своєю природою є договорами підряду, укладеними між двома юридичними особами, а ДП «Підприємство державної кримінально-виконавчої служби України (№ 20)» не є роботодавцем засуджених, не сплачує заробітну плату засудженим та не є податковим агентом, у зв'язку з чим нарахування заробітної плати за період з жовтня 2015 року по 30 червня 2018 року засудженим повинно здійснюватися Вільнянською виправною колонією управління Державної пенітенціарної служби України в Запорізькій області (№ 20), яка також повинна сплачувати до бюджету податок на доходи з фізичних осіб та інші обов'язкові платежі [12].

Рішенням Запорізького окружного адміністративного суду від 3 липня 2019 року, залишеним без змін постановою Третього апеляційного адміністративного суду від 10 грудня 2019 року, позовні вимоги задоволено в повному обсязі. Визнано протиправними та скасовано податкові повідомлення – рішення ГУ ДФС у Запорізькій області від 27 вересня 2018 року № 0029321306, № 0029311306 та № 0029331306. Визнано протиправним та скасовано рішення від 27 вересня 2018 року № 0029351306 про застосування штрафних санкцій за донарахування відповідним органом доходів і зборів або платником своєчасно не нарахованого єдиного внеску. Стягнуто на користь позивача судовий збір у розмірі 16546,97 грн за рахунок бюджетних асигнувань ГУ ДФС у Запорізькій області [12].

Не погодившись з ухваленими у справі судовими рішеннями першої та апеляційної інстанцій, ГУ ДФС у Запорізькій області звернулося до Верховного Суду з касаційною скаргою, в якій, посилаючись на неправильне застосування судами норм матеріального та процесуального права, просило рішення судів першої та апеляційної інстанцій скасувати, ухвалити нове рішення, яким у задоволенні позовних вимог відмовити у повному обсязі. Зокрема, в обґрунтування вимог касаційної скарги вказує на помилковість висновків судів попередніх інстанцій, оскільки під час розгляду справи останніми не враховано умов договорів на використання праці осіб, засуджених до позбавлення волі, для виконання робіт і послуг, та той факт, що позивач є власником виконаних робіт, на підприємстві ведеться табель обліку робочого часу засуджених, оформлюються рознарядки виконання робіт, засудженим до позбавлення волі нараховується щомісячно заробітна плата, одночасно виконується функція податкового агента в частині нарахування, утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб та військового збору, а відтак, позивач є роботодавцем відповідно до чинного законодавства [12].

Заслухавши суддю-доповідача, переглянувши судові рішення в межах доводів і вимог касаційної скарги та на підставі встановлених фактичних обставин справи, перевіrivши правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального і процесуального права, колегія суддів дійшла висновку про залишення касаційної скарги без задоволення [12].

Судами першої та апеляційної інстанцій встановлено, що ГУ ДФС у Запорізькій області з 28 серпня 2018 року по 3 вересня 2018 року проведено позапланову документальну виїзну перевірку ДП «Підприємство державної кримінально-виконавчої служби України (№ 20)» з питань своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб, військового збору та єдиного внеску за період з 1 жовтня 2015 року по 30

червня 2018 року, за результатами якої 10 вересня 2018 року складено Акт № 61/08-01-13-06/08680069. Суть виявлених контролюючим органом порушень полягає в тому, що позивач не нараховував та не сплачував до бюджету податок на доходи фізичних осіб, єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та військовий збір за використання праці спецконтингенту (засуджених). На підставі Акта перевірки ГУ ДФС у Запорізькій області 27 вересня 2018 року прийнято податкові повідомлення-рішення: № 0029321306; № 0029311306; № 0029331306; № 0029351306 [12].

Не погоджуючись із вказаними рішеннями, прийнятими відповідачем 27 вересня 2018 року, позивач звернувся до суду з цим позовом про визнання їх протиправними та про їх скасування.

Задовольняючи позовні вимоги суд першої інстанції, виходив з того, що відповідачем не надано доказів того, що позивач є роботодавцем для засуджених та укладав строкові трудові договори, здійснював виплату заробітної плати засудженим та сплачував за засуджених загальнообов'язкові державні соціальні виплати по застрахованим особам, до того ж грошові кошти за використану працю засуджених позивачем перераховувались на користь Вільнянської виправної колонії управління Державної пенітенціарної служби України в Запорізькій області (№ 20), в якій відбували покарання особи, залучені до праці на підставі договорів, а тому фактично виплата заробітної плати засудженим здійснювалася виправною колонією, отже, у нього відсутній обов'язок та правові підстави в утриманні з доходів засуджених з метою подальшої сплати військового збору та податку на доходи фізичних осіб. Зазначена позиція підтримана Третім апеляційним адміністративним судом, який за результатом апеляційного перегляду залишив рішення суду першої інстанції без змін. Верховний Суд погоджується з такими висновками судів попередніх інстанцій, враховуючи наступне [12].

Таким чином, відсутність єдиної правової позиції Верховного суду як суду вищої інстанції дає можливість вести мову про звільнення засуджених від подальшої сплати військового збору та податку на доходи фізичних осіб зменшення або ж чітко визначити в Кримінально-виконавчому кодексі України знижені ставки відрахувань із заробітної плати засудженого як особливого виду найманих працівників (спецконтингенту). Реалізація даних кроків, на нашу думку, може підвищити економічну мотивацію засуджених до праці під час виконання робіт на господарсько-промислових об'єктах.

На сьогодні підприємства УВП України представляють такі галузеві напрямки виробництва: металообробка, у тому числі виготовлення сільгосптехніки та широкого спектру запчастин до неї, чавунного та сталевого литва, продукції для вугільних підприємств тощо; швейне та взуттєве виробництво представлене різноманітними моделями і типами одягу, у тому числі робочим одягом, одягом для військовослужбовців, постільною білизною. Також створюються нові експериментальні виробництва, що займаються розробкою власних моделей виробів; видобування та переробка гранітної сировини та виготовлення архітектурно-будівельних виробів; деревообробка – шкільні, м'які та корпусні меблі, тара, паркет, шпали тощо; виробництво товарів народного споживання та надання послуг промислового характеру; сільськогосподарське виробництво – рослинництво, тваринництво, птахівництво, рибальство, бджільництво, переробка сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарське виробництво більш розгалужене. В той же час, слід відзначити, що спостерігається тенденція до зменшення кількості робочих місць на підприємствах/майстернях УВП та працевлаштованих засуджених [13].

Разом з тим, зберігається значна кількість засуджених, які мають позови та заборгованості за виконавчими листами, що свідчить про необхідність вжиття заходів щодо оптимізації процесу залучення засуджених до праці та підвищення їх мотивації до заняття трудовою діяльністю. Серед причин низького рівня залучення засуджених до праці слід зазначити:

по-перше, критичний стан підприємств установ виконання покарань, що не дає змоги забезпечити залучення всіх засуджених до праці;

по-друге, відсутність у засуджених мотивації до заняття суспільно корисною діяльністю;

по-третє, високий ступінь популярності злочинного способу життя серед засуджених, що зобов'язує сприймати працю як те, що суперечить їх переконанням;

по-четверте, вплив кримінальної субкультури та стратифікації у середовищі засуджених;

по-п'яте, небажання виконувати одноманітну та низькооплачувану роботу тощо.

Як наслідок, незалучення засуджених до праці та незайнятість їх суспільно корисною діяльністю протягом відбування призначеного строку покарання тягне за собою: збільшення витрат держави на утримання засуджених; невідшкодування засудженими завданих злочином збитків; порушення засудженими встановленого порядку та умов відбування покарання; ускладнення криміногенної обстановки в установах виконання покарань; складнощі поступової адаптації та реінтеграції засуджених у суспільство; відсутність/втрату засудженими виробничої кваліфікації, досвіду; вироблення у засуджених звички не працювати та знаходитись «на утриманні»; відсутність у засуджених коштів на задоволення першочергових потреб під час відбування покарання та після звільнення; неможливість засуджених забезпечити себе та родину після звільнення.

Саме тому, особливо гостро стоїть проблема підвищення трудової мотивації засуджених, уникнення деградації особистості, підвищення їх стресостійкості та сприяння майбутній соціалізації за допомогою отримання нових знань, умінь та навичок, а також сприйняття праці як невід'ємної складової буденного життя.

В теорії права найбільш поширеним є поділ мотивації на матеріальну та нематеріальну. Під матеріальною мотивацією маються на увазі грошові виплати чи подарунки. Під нематеріальною – інші форми стимулювання, які підвищують інтерес співробітника до виконуваної роботи та спонукають працювати на результат [4].

Заробітна плата – базова мотивація, яка необхідна для співробітника. При цьому її фіксований обсяг часто викликає відчуття передбачуваності та в деякій мірі підсвідомо гасить інтерес до виконуваної роботи. Що робити в такому випадку? Оптимальний варіант, коли зарплата складається з двох частин, одна з яких є певним фіксованим мінімумом, а інша залежить від конкретного результату. У такому випадку співробітник розуміє: не тільки підприємство, а й він сам зацікавлений у відмінному результаті власної роботи [4].

Прикладами такої мотивації, крім основної частини заробітної плати, є:

1) премії кращим співробітникам за результати роботи протягом певного періоду – один з найпоширеніших і традиційних варіантів матеріальної мотивації. Премії дають відчуття стабільності, впевненості в винагороді за відповідальну працю. Їх розуміння в психологічному плані набагато більш глибоке, ніж просто гроші на додаткові витрати. Премії можуть надаватися за понаднормове виконання засудженими обсягів роботи;

2) заохочення (матеріальні та нематеріальні), що можуть застосовуватися адміністрацією УВП за відмінне виконання роботи чи понаднормове її виконання відсотки. В частині матеріального заохочення це можуть бути різного роду фінансові виплати, а в частині нематеріального заохочення – отримання нематеріальних благ (отримання додаткової літератури в бібліотеці; отримання позитивної характеристики; отримання листа-направлення на навчання; отримання додаткових засобів особистої гігієни чи харчування тощо);

3) організація онлайн-навчання засуджених на професійних тренінгах, курсах підвищення кваліфікації та інших заходах;

4) подарунки з нагоди свят – це спосіб віддячити співробітникам за старанну працю.

Відзначимо, що матеріальна мотивація, в більшій мірі, відіграє першочергове значення. Більшість засуджених сприймають працю як джерело «можливостей» (в даному випадку як зовнішньої характеристики), «матеріального благополуччя» і «покарання». Найбільш значущими для загальної вибірки мотивації до праці засуджених виявилися зовнішні фактори: «ставлення адміністрації до праці, відпочинку та побуту працівників»; «взаємини з колегами»;

«розмір заробітної плати»; «задоволеність роботою в цілому». До того ж у більшості засуджених не сформований абрис трудової діяльності в перспективі майбутнього, що в значній мірі демотивує їх до праці.

Окрім того, при розгляді питання мотивації засуджених до праці та підвищенні її продуктивності варто вести мову і про екстринсивну (обумовлену зовнішніми умовами та обставинами) та інтринсивну (внутрішніми, пов'язаними з особистісними диспозиціями: мотивами, потребами, установками, інтересами, прагненнями, бажаннями) [5, с.126–162]. Якщо розглядати подані вище основні компоненти мотивації, то можна визначити, що внутрішньо поведінка мотивується в основному мотивами, потребами та інтересами людини, а зовнішньо – за допомогою різного типу стимулів, а також є результатом дії ситуативних факторів.

Важливим елементом внутрішньої мотивації є створення необхідних умов для формування життєвих (людських) компетенцій засудженого, бажання та можливості діяти у конкретній життєвій ситуації відповідно до власних цінностей, ставлень та переконань, що відповідають позитивним цінностям суспільства. Звідси, наявність у засудженого прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів виступає бажаним вираженням (формою) внутрішніх змін засудженого, а її формування означає запровадження та застосування у процесі виконання покарання певного набору явищ, здатних забезпечити зазначені зміни. Інакше кажучи, внаслідок проведення соціально-виховної роботи у засудженого повинно сформуватися прагнення до певної моделі соціально значущої поведінки.

Необхідно підкреслити, що досягнення внутрішньої мотивації відбувається за умови усвідомлення засудженим своєї участі в трудовому процесі в якості пріоритетної цінності життєдіяльності. Внутрішня мотивація більш стійка у відсутності видимих нагород, позитивно впливає на когнітивну гнучкість, сприяє успішному навчанню, викликає позитивні емоції, виступає джерелом розвитку особистості. Тим часом перебування в соціальній ізоляції сприяє засвоєнню засудженими негативних установок і орієнтацій, впливає на посилення негативних змін їх особистісних характеристик. Наслідком перебування засуджених в УВП є дезадаптація, що проявляється у втраті інтересу у засудженого до трудової діяльності, яка перестала задовольняти його основні потреби. В результаті всі ресурси людини спрямовані на підтримку особистого гомеостазу.

Слід зазначити, що в даному випадку, з метою запобігання деградації особистості засудженого необхідно здійснювати моделювання психологічного супроводу обумовлено необхідністю гармонізації впливу зовнішнього середовища в поєднанні зі спеціально організованими умовами з метою підвищення ефективності формування трудової мотивації і професійної спрямованості засуджених. В контексті специфіки УВП основною формою реалізації психологічного супроводу трудової діяльності видається психологічний тренінг як система взаємодій, спрямованих на позитивний розвиток особистості засуджених, формування у них метапрофесійних характеристик, що сприяють повноцінній адаптації в соціумі. У зв'язку з чим вбачається необхідним розроблення та прийняття програми психологічного тренінгу «Формування внутрішньої мотивації до праці в перспективі майбутнього у засуджених», яка заснована на теорії внутрішньої мотивації, способи її розвитку, теорії часової перспективи. Система формування трудової мотивації побудована на принципах системності, структурованості, організованості, гнучкості, результативності, ефективності, послідовності, наявності зворотного зв'язку.

При підвищенні значущості внутрішніх компонентів трудової мотивації ставлення засуджених до праці носить більш сформований характер; в уявленнях про працю значне місце займає версія «праця – як спосіб розвитку особистості»; вище оцінюється виконання очікувань «організації праці», «санітарно-гігієнічних умов», «розміру заробітної плати», «можливості підвищення кваліфікації», «задоволеності роботою в цілому», «відносини адміністрації до

праці»; підвищується роль бажаних мотиваторів у схемі задоволеності працею, таких як: «можливість підвищення кваліфікації», «потреба в реалізації індивідуальної діяльності»; знижується дефіцит абрису трудової діяльності в майбутньому і ступінь дезадаптивності.

Окрім того, варто вести мову про такий внутрішній мотиваційний фактор, як підвищення самооцінки особистості засудженого, що формується під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Внутрішні – зумовлюють процеси самовиховання (якщо це ще можливо) і самовиправлення.

Г. В. Стросва під самовиправленням засудженого пропонує розуміти цілеспрямовану, спеціально організовану, ресурсно забезпечену, систематичну, самовизначену, значиму для засудженого діяльність, яку він здійснює, виходячи з власних інтересів і для самого себе, і яка полягає в саморозвитку здібностей і позитивних якостей особистості за допомогою зміни світогляду (насичення його моральними категоріями і гуманістичними ідеями), підвищення рівня моральності і просоціальної причинності, формування необхідних для успішного життя на свободі соціальних навичок з метою стати суб'єктом просоціальної життєдіяльності [6].

Сумлінне ставлення до праці – це чесне та повне виконання засудженим своїх трудових обов'язків, покращення кількісних та якісних показників роботи, підвищення робітничої кваліфікації, бережливе ставлення до обладнання та інструментів, суворе дотримання правил техніки безпеки тощо. Сумлінне ставлення до праці передбачає прагнення засудженого до перевиконання встановлених норм виробітку або зразкового виконання робіт, відшкодування збитків, заподіяних злочином, та надання матеріальної допомоги сім'ї або виплати аліментів. При оцінці ставлення до праці слід урахувати також виконання засудженим робіт по благоустрою місць позбавлення волі без оплати праці. Із викладеного формулювання доволі складно провести оцінку виправлення засуджених, оскільки у когось із них, приміром, може не бути родини і тому надання їй матеріальної допомоги не відбуватиметься. Засуджений може не зразково виконувати роботу через те, що вона не відповідає наявній у нього кваліфікації або через інші об'єктивні обставини.

Добросовісна та чесна праця, виконання норм виробітку та прагнення до отримання або підвищення професійного та освітнього рівня, наявність робітничої професії, кваліфікація сприяє підвищенню трудової мотивації засуджених. Необхідність оцінки саме цих показників може бути реальною тільки у випадку, коли в УВП створені умови для підвищення (отримання кваліфікації), а також умови для обрання різних видів праці. Таким чином, право засуджених на вільне обрання діяльності з невідомих причин обмежується виключно робітничими напрямками. Відносно норм виробітку – теж спірне питання, бо практика свідчить про їх невинуватий недосяжність, а також про відсутність належних умов для праці.

Якщо за відрізок часу прийняти термін виконання засудженим покарання, то кількісна оцінка його добробуту буде виражатися в накопичених за цей термін навичках і придбаних умінь, які сприяють його подальшій ресоціалізації, а страждання – платою суспільству за порушення правових норм. Проведені дослідження виховної, соціальної та психологічної роботи із засудженими показують, що суттєвою проблемою, яка негативно впливає на її результати, є відсутність комплексного підходу до мотивації отримання трудових навичок, прагненню відійти від традиційної штампування в умовах великосерійного виробництва і розвитку прагнення до самореалізації, що цілком виправдано при виконанні індивідуальних замовлень [7, с.170–171].

Індивідуальне виробництво націлене на виконання вимог замовника. Індивідуальний підхід до виконання разових ексклюзивних замовлень дозволяє побачити: наскільки результат роботи засудженого відповідають очікуванням клієнта. Мотивація до виконання замовлення бригадою засуджених підкріплювалася їх інтересом до його незвичайності і пошуку варіантів його технічного виконання.

Усвідомлення корисності своєї праці лежить в основі мотивації засуджених до виконання індивідуальних замовлень, сфера яких не обмежується одним видом виробництва.

Ураховуючи вище викладене, вважається за доцільне запропонувати наступні шляхи удосконалення порядку організації/залучення засуджених до суспільно корисної праці:

1. Визначити, що праця для засуджених – це, в більшій мірі, обов'язок. Тоді як дозвіл працювати за бажанням може бути виданий лише з урахуванням висновку лікарської комісії засудженим, які досягли пенсійного віку; інвалідам I та II групи; хворим на активну форму туберкульозу; жінкам з вагітністю понад чотири місяці; жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях. На наш погляд, принцип обов'язковості праці засуджених не суперечить міжнародним нормам. В Мінімальних стандартних правилах поводження із в'язнями підкреслюється, що усі засуджені зобов'язані працювати відповідно до їх фізичних та психічних здібностей, засвідчених лікарем (ст. 71). Разом із тим, праця засуджених може мати ресоціалізуючий, антикриміногенний характер лише за умови її добровільності за наявності відповідної мотивації.

2. Праця має стати потребою. Засуджений повинен бачити результати своєї праці та усвідомлювати їх. З метою посилення мотивації засуджених щодо залучення до суспільно корисної праці пропонується внесення змін до кримінально-виконавчого законодавства, передбачивши систему додаткових пільг і переваг: користування додатковими оплачуваними послугами, поліпшеними побутовими умовами тримання тільки за кошти, зароблені в УВП; надання короткострокових відпусток тим засудженим, які залучаються до праці; можливість проведення побачень за межами УВП, виходу за межі УВП у вихідні та святкові дні; пільговий залік відбутого строку покарання (наприклад зарахування трьох днів відбутого покарання за чотири, або одного дня відбутого покарання за півтора в залежності від виду робіт); та при зміні умов тримання, умовно-дostroковому звільненні, заміні не відбутої частини покарання більш м'яким; чітке визначення та закріплення на законодавчому рівні можливості умовно-дostroкового звільнення та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким тільки для тих засуджених, які працюють в УВП; можливість витратити частину зароблених коштів в установі, іншу – надсилати сім'ям, а решту – накопичувати на особових рахунках (що дасть змогу забезпечити себе чи свою родину на перший час після звільнення; погасити майнові зобов'язання тощо).

3. Передбачити, що засуджені, які мають виконавчі листи, а також зобов'язані відшкодувати заподіяну шкоду відповідно до статей 136 та 137 Кримінально-виконавчого кодексу, повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією УВП та передбачити, що відмова від таких робіт тягне відповідальність за невиконання законних вимог адміністрації УВП. На жаль, сьогодні більшість працездатних засуджених не володіє необхідними професіями і робочими навичками та потребує постійної професійної підготовки та навчання. Реалізацію даної мети має забезпечити належне професійно-технічне навчання засуджених, яке слід організовувати з урахуванням не лише інтересів власного виробництва установ виконання покарань, а й ринку праці, а також можливості працевлаштування та продовження навчання після звільнення.

4. Сприяння формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів з метою забезпечення якісного професійно-технічного навчання засуджених та подальшого їх працевлаштування. Для реалізації зазначеного напрямку можна запропонувати: залучати до програм професійної підготовки засуджених в УВП регіональні центри зайнятості населення; встановити скорочений робочий день для засуджених, які працюють та навчаються; забезпечити можливість отримання засудженими конкурентоздатних, затребуваних на ринку праці професій; розглянути можливість впровадження для засуджених сучасних видів діяльності: підприємницька діяльність у сфері надання послуг (наприклад, виготовлення на замовлення одягу, головних уборів, взуття та ін.), ремонт одягу, взуття, годинників тощо; праця засуджених у сфері ІТ-технологій (є приклад, коли засуджений за допомогою Інтернету допомагав волонтерам збирати спорядження для бійців АТО. З урахуванням цього засуджений

за клопотанням волонтерів АТО був помилуваний Президентом); спільні (змішані) підприємства засуджених і установ виконання покарань; виробничі кооперативи засуджених на території установ виконання покарань із виготовлення товарів (надання послуг) тощо [2, с.162–163].

5. Отримання відповідного рівня освіти осіб, які вступають до професійно-технічних училищ при установах виконання покарань, і зростаючими вимогами роботодавців до кваліфікації робочої сили. Підвищення темпів і якості продуктивної праці, невинне скорочення нескладних видів робіт, впровадження інновацій створюють певні труднощі, насамперед, для соціальної реабілітації і професійної адаптації осіб, які відбували покарання. Участь служби зайнятості в професійній підготовці засуджених може, на нашу думку, бути в наданні переліку професій, які користуються попитом на ринку праці в установи виконання покарань. На основі поданої інформації установи виконання покарань можуть коригувати напрями професійної підготовки засуджених [8].

6. Надсилання від адміністрації УВП рекомендаційних листів до органу пробації з метою найбільш повного сприяння засудженим у працевлаштуванні з зазначенням видів та обсягів виконуваних робіт, а також з описом характеру виконуваних робіт та отриманих знань, умінь та навичок.

7. Здійснення психологічного патронажу та консультацій щодо необхідності виконання роботи як невід'ємного фактору психологічного розвитку та сприяння соціалізації в майбутньому. Формування мотиву в умовах примусового характеру трудової діяльності є прийняття особистістю наказу, вимог, примусу або навіть прохання як цілі. За цих обставин мета не виникає з розвитку потреб засудженого, а накладається на вже існуючу систему потреб, відповідаючи їй в різному ступені.

8. Формування трудової мотивації у засуджених зумовлено ефективністю моделювання психологічного супроводу даного процесу. В якості критеріїв цієї ефективності виступають: збільшення значущості внутрішніх мотивів в загальній структурі трудової мотивації; підвищення адаптаційних здібностей особистості; стійке позитивне ставлення до праці; сформованість абрису трудової діяльності в перспективі майбутнього тощо. Вбачається необхідним розроблення та прийняття програми психологічного тренінгу «Формування внутрішньої мотивації до праці в перспективі майбутнього у засуджених».

9. Наявність сучасного обладнання та засобів виробництва, що допоможе засудженим надавати конкурентноспроможні послуги. Є досить сумнівним отримання корисних навичок на застарілому, допотопному обладнанні, практично не використовуваних сучасними виробничими комплексами та засуджений не буде відповідати ринковим вимогам щодо кваліфікованого працівника. Тому доречно говорити як про модернізацію обладнання, так і диверсифікацію виробництва, яка включає в себе: – одночасний розвиток багатьох, не пов'язаних один з одним видів виробництва і послуг; – державну політику, спрямовану на створення сучасної структури народногосподарського комплексу; – комплексний багатогалузевий розвиток; – розширення асортименту і модифікацій однієї й тієї ж продукції.

10. Відсутність єдиної правової позиції Верховного суду як суду вищої інстанції дає можливість вести мову про звільнення засуджених від подальшої сплати військового збору та податку на доходи фізичних осіб зменшення або ж чітко визначити в Кримінально-виконавчому кодексі України знижені ставки відрахувань з заробітної плати засудженого як особливого виду найманих працівників (спецконтингенту). Реалізація даних кроків, на нашу думку, може підвищити економічну мотивацію засуджених до праці під час виконання робіт на господарсько-промислових об'єктах.

11. Створення системи преференцій для суб'єктів господарювання, які використовують працю засуджених осіб під час відбування ними покарань, а також внесення змін до нормативно-правових актів щодо стимулювання та підвищення мотивації засуджених до позбавлення волі до участі в суспільно корисній праці [2, с.162–163].

12. Оптимізація норм національного законодавства в частині визначення праці як обов'язку засудженого, оплати праці засуджених, надання додаткових преференцій за добросовісне та понаднормове виконання обсягів роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности : учебник / А. Я. Кибанов и др. / под ред. А. Я. Кибанова. М., 2016. 524 с.
2. Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо їх оптимізації. Вісник пенітенціарної асоціації України, 2017. № 2. С. 156–164. URL: <https://visnykprau.com>.
3. Мальська М.П., Худо В.В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 424 с. URL: https://pidru4niki.com/10450617/turizm/teoriya_umovnih_refleksiv.
4. Мотивация співробітників: значення, види, прийоми. URL: <https://buduysvoe.com/publications/motyvaciya-spivrobitnykiv-znachennya-vydu-pryuyomu>.
5. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. 768 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12286/1/Ykovec_Avtuhov_Tavolga_nskiy_126-162.pdf.
6. Строева Г. В. Факторы повышения мотивации осужденных к самоисправлению. Концепт. 2014. № 6 (июнь). ART 14161. URL : <http://ekoncept.ru/2014/14161.htm>.
7. Опальский А. П., Бриман В. В. Мотивация осужденных к труду при выполнении индивидуальных заказов. II Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 60-летию принятия Минимальных стандартных правил обращения с заключенными и 30-летию принятия Минимальных стандартных правил, касающихся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних) : сб. тез. выступлений и докладов участников. Т. 2 : Материалы пленарного заседания. 2015. 230 с. URL: file:///D:/Users/VIP/Downloads/ii_mezhdunarodnyi_penitentsiarnyi_forum_prestuplenie_nakazan.pdf.
8. Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України [Текст] / К. А. Автухов, А. П. Гель, М. В. Романов, В. О. Човган, І. С. Яковець; за загальною редакцією М. В. Романова; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 480 с.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 08 травня 2020 року справа № 560/1391/19 (адміністративне провадження № К/9901/36488/19). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89138939>
10. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 3–4. Ст. 21.
11. Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: затв. наказом Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5.

12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 01 квітня 2021 року у справі № 280/1026/19 (адміністративне провадження № К/9901/935/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95982680>

13. Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. Вісник пенітенціарної асоціації України. 2017. № 2. С. 156–164.

РОЗДІЛ 8

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ (ПОШУК НОВИХ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ)

Праця є доцільною діяльністю людини, яка спрямована на створення матеріальних та духовних благ, необхідних для існування індивіду та суспільства [1, с. 467–648], найважливішим аспектом життя людини, підґрунтям її існування та добробуту [2, с. 25], а право на працю реалізується під час її трудової діяльності. Оскільки в Кодексі законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VII [3] (далі – КЗпПУ) та Кримінально-виконавчому кодексі України від 11.07.2003 р. № 1129-IV [4] (далі – КВК України) не наведено дефініцію поняття «трудова діяльність», з'ясуємо її зміст на основі енциклопедичних видань. Трудова діяльність – це: 1) енерговитратна, свідома, цілеспрямована, створююча, суспільно корисна діяльність; 2) процес перетворення ресурсів природи в цінності та блага, що здійснюється та управляється людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань [5, с. 715]; 3) доцільна форма професійної активності індивіда, обумовлена техніко-технологічними засобами, що не залежать від суб'єктивних побажань [6, с. 690]. Отже, узагальнюючи наведені визначення, в контексті даного дослідження акцентуємо увагу на таких ознаках трудової діяльності людини: свідома, цілеспрямована, переважно професійна, суспільно корисна діяльність, яка обумовлюється дією зовнішніх чинників та внутрішніх переконань й спрямована на створення певних матеріальних чи нематеріальних цінностей.

Аналіз сучасного нормативно-правового регулювання трудової діяльності засуджених до позбавлення волі вказує на поєднання в ньому норм трудового законодавства, що встановлюють загальні для усіх громадян України правові засади та гарантії реалізації права на працю, та приписів кримінально-виконавчого законодавства, яке визначає особливості організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі на певний строк або до довічного позбавлення волі. Актуальність дослідження правового регулювання організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі пояснюється тим, що праця як основна умова людського існування має займати особливе місце в житті таких осіб як запобіжник деградації особистості, яка ймовірна через позбавлення волі [7, с. 80], один з дієвих засобів виправлення та ресоціалізації (ч. 3 КВК України [4]), набуття трудових навичок для адаптації в суспільстві після звільнення, у тому числі у взаємозв'язку з іншим засобом впливу – навчанням, та спосіб отримання справедливої грошової винагороди.

Наразі у вітчизняному науковому фаховому середовищі – Богатирьов І. Г. [8], Бублік О. О. [9], Кернякевич-Тарасійчук Ю. В. [10], Кирилюк В. А. [11], Кутепов М. Ю. [12], Лисенко М. І. [7], Опанасенков О. І. [13], Прасов О. О. [2], Стефанов С. О. [14], Стулов О. О. [15], Човган В. О. [16, 17], Шкута О. О. [18], Шумна Л. П. [19, 20], Щербина О. В. [8] та інші, триває дискусія щодо ролі трудової діяльності в житті засуджених до позбавлення волі, співвідношення в ній добровільного та обов'язкового компонентів, ефективності впливу суспільно корисної праці на засуджених, обумовлена змінами у

правовому регулюванні трудової діяльності засуджених до позбавлення волі у зв'язку з приведенням кримінально-виконавчого законодавства у відповідність з нормами Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [21] (далі – Конституція України) та європейських і міжнародних стандартів щодо поводження з ув'язненими [22–25], що актуалізує перегляд ставлення до праці засуджених, які перебувають в установах виконання покарань (далі – УВП), та обґрунтування пропозицій щодо розвитку оптимальних в умовах УВП форм трудової діяльності засуджених до позбавлення волі.

Так, згідно з Конституцією України [21] «кожен має право на працю», що передбачає можливість заробляти на прожиття працею, яку людина вільно обрала чи на виконання якої вільно

погодилася

(ч. 1 ст. 43), «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», а «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21), «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені», крім тих випадків, що передбачені Конституцією України (ч. 1 ст. 64), «засуджений користується всіма правами людини і громадянина», за винятком тих обмежень, що визначені законом і встановлені вироком суду (ч. 3 ст. 63), примусова праця забороняється, однак такою не вважається «робота чи служба, яка виконується особою за вироком суду чи іншим рішенням суду» (ч. 3 ст. 43).

Отже, право на працю є невідчужуваним конституційним правом громадянина, а тому стосовно його реалізації держава взяла на себе низку зобов'язань щодо: 1) створення умов для повного здійснення громадянами права на працю; 2) гарантування рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності; 3) реалізації професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів із врахуванням суспільних потреб (ч. 2 ст. 43 Конституції України [21]). Для глибшого розуміння наведених положень ст. 43 Конституції України варто звернутися до рішень Конституційного Суду України від 07.07.2004 р. № 14-рп/2004 (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) [26] та від 16.10.2007 р. № 8-рп/2007 (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування) [27].

Так, у Рішенні від 07.07.2004 р. № 14-рп/2004 [26] Конституційний Суд України зазначив, що свобода праці надає особі можливість вибору – працювати чи ні, а у разі наявності бажання працювати – вільне обрання праці та захист від дискримінації під час встановлення трудових відносин й сформулював правову позицію, згідно з якою право на працю за своєю природою є невідчужуваним та по суті полягає у забезпеченні кожному рівних можливостей для його реалізації. А в Рішенні від 16.10.2007 р. № 8-рп/2007 [27] Конституційний Суд України установив, що конституційне право громадянина на працю надає йому можливість заробляти працею собі на життя, вільно обирати професію або спеціальність, виходячи зі своїх здібностей та нахилів, реалізовувати свої бажання щодо зайняття працею за трудовим договором (контрактом) на підприємстві (в установі, організації) незалежно від форм власності або самостійно забезпечувати себе роботою.

Твердження, що «право на працю є конституційним правом засуджених до позбавлення волі» стало реальністю в Україні із внесенням змін до Кримінально-виконавчого кодексу України від 11.07.2003 р. № 1129-IV [4] (далі – КВК України) з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового

статусу засуджених до європейських стандартів» від 08.04.2014 р. № 1186-VII [28] та внесенням подальших змін до відповідних статей на підставі Законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 07.09.2016 р. № 1492-VIII [29] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03.07.2018 р. № 2475-VIII [30].

Відтепер, виходячи із загальної для усіх засуджених норми, незалежно від виду покарання, щодо права на оплачувану працю згідно із законодавством про працю (абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України), до прав засуджених до позбавлення волі віднесено право брати участь у трудовій діяльності (абз. 4 ч. 1 ст. 107 КВК України), яке розуміється як право працювати, тобто здійснювати трудову діяльність на добровільних засадах на підставі цивільно-правового (або трудового) договору, укладеного з фізичною особою – підприємцем (або юридичною особою), для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг (абз. 1 ч. 1 ст. 118 КВК України).

Водночас праця засудженого до позбавлення волі може розглядатися як обов'язок і передбачати оплату за її здійснення або бути безоплатною. Так, у першому випадку такі особи зобов'язані працювати у місцях та на роботах, визначених адміністрацією УВП, зокрема, у разі наявності у них заборгованості за виконавчими документами до її погашення (ч. 2 ст. 118 КВК України), а в другому – засуджені можуть залучатися без оплати праці лише до робіт з благоустрою УВП та прилеглих до них територій, поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт, пов'язаних із забезпеченням УВП продовольством (абз. 1 ч. 5 ст. 118 КВК України), як зазначається в абз. 2 ч. 5 ст. 118 КВК України, в порядку черговості, в неробочий час і не більше, ніж дві години на день.

Слід зазначити, що внесені зміни до КВК України, як доводить огляд сучасної наукової фахової літератури, неоднозначно сприймаються фахівцями, породжуючи низку питань щодо співвідношення в трудовій діяльності засуджених до позбавлення волі обов'язкової та добровільної компонент та їх розмежування. Вважаємо, що КВК України з урахуванням внесених до нього змін на основі наведених вище законодавчих актів дозволяє виділяти в трудовій діяльності засуджених до позбавлення волі дві форми організації трудової діяльності (окремі науковці виділяють три категорії або види праці [12, с. 324; 19, с. 164]):

1) обов'язкову трудову діяльність, підстави для якої встановлені нормами КВК України, яка, своєю чергою, поділяється на: а) оплатну, обумовлену необхідністю (*) погашення заборгованості за виконавчими документами, у разі її наявності (ч. 2 ст. 118 КВК України); (***) відшкодування УВП витрат на їх утримання, крім вартості харчування, взуття, одягу, білизни, спецхарчування та спецодягу (ст. 121 КВК України, Порядок відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 р. № 80 [31], згідно з п. 5 якого відшкодування таких витрат здійснюється щомісячно «із заробітку, пенсій та іншого доходу, що нараховані засудженим у місяці, що настає за звітним»); б) безоплатну, спрямовану на покращення умов перебування засуджених в УВП (благоустрій УВП та прилеглих до них територій, поліпшення житлово-побутових умов, забезпечення УВП продовольством), яка здійснюється в порядку черговості, в неробочий час і не більше, ніж дві години на день;

2) трудову діяльність, здійснювану на добровільних засадах (абз. 4 ч. 1 ст. 107, ч. 1 ст. 118 КВК України), з метою задоволення певних особистих потреб або досягнення цілей – реалізації права придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни, предметів першої необхідності (абз. 12 ч. 1 ст. 107, ч. 1 ст. 108 КВК України), здійснення телефонних розмов та користування глобальною мережею Інтернет (абз. 7 ч. 1 ст. 107, ч. 5, 7, 8 ст. 110 КВК України), придбання літератури через книготорговельну мережу, письмового приладдя, передплати газет чи журналів (абз. 12 ч. 1 ст. 107, ч. 1 ст. 109 КВК України), здобуття на платній основі рівня освіти, вищого від загальноосвітнього або професійно-технічного навчання, або здійснювати самоосвіту, у тому числі за допомогою дистанційної форми навчання (абз. 14 ч. 1 ст. 107, ч. 7, 8 ст. 110 КВК України), здійснення переказу коштів родичам, а з дозволу адміністрації УВП – й іншим особам (абз. 8 ч. 1 ст. 107, ч. 1 ст. 114), здобуття чи удосконалення виробничих навичок, опанування додаткової професії або підвищення кваліфікації тощо. Аналогічну позицію оприлюднили на своїх офіційних сайтах Міністерство юстиції України (далі – Мін'юст України) [32] та Державна кримінально-виконавча служба України (далі – ДКВС України) [33], однак вживаючи термін «типи праці».

Однак трудова діяльність для засуджених до позбавлення волі – це не лише спосіб заробітку, що забезпечує утримання та життєдіяльність таких осіб в УВП, задоволення їх особистих потреб та розвиток, оскільки трудову діяльність засуджених до позбавлення волі слід розглядати як засіб підвищення їх соціального статусу, що є необхідною умовою для ефективної адаптації в суспільстві після звільнення. Згідно з ч. 3 ст. 6 КВК України суспільно корисна праця є одним з основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, що в контексті вищезазначеного вказує на подвійний характер праці засудженого до позбавлення волі, поєднання та невіддільності права і обов'язку в їх трудовій діяльності. Аналогічної думки притримується Ю. В. Кернякевич-Тарасійчук, яка наголошує на тому, що «не можна залишати поза увагою той факт, що праця засуджених завжди міститиме в собі обов'язковий характер і в чистому вигляді як право не може розглядатися» [10, с. 40], що пояснюється віднесенням в ч. 3 ст. 6 КВК України суспільно корисної праці до засобів виховного впливу на засудженого. Проте, як справедливо зазначає Л. П. Шумна, наразі наслідком застосування у законодавстві подвійних підходів до розуміння значення праці є негативне ставлення засуджених до позбавлення волі до трудової діяльності, сприйняття її як елементу покарання, невинуватого примусу, що пояснюється тим, що організація трудової діяльності в УВП не орієнтована на позитивне ставлення до неї засуджених, а винагорода за працю не залежить від економічних показників [19, с. 166].

Принагідно зауважимо, що в міжнародних документах щодо тримання засуджених до позбавлення волі в УВП, які Україна як член таких міжнародних організацій, як Організація Об'єднаних Націй [22] та Ради Європи [23, 24] імплементує у національне законодавство, правила організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі сформульовані на основі комплексного підходу до розуміння її значення для засудженого, що обумовлює сприйняття праці засудженого через реалізацію права та виконання обов'язку як невіддільних складових одного процесу. Водночас гармонійне поєднання права і обов'язку в трудовій діяльності можливе у разі організації на рівні УВП свідомого залучення до неї засуджених. Таке сприйняття значення праці для засудженого, з нашого погляду, дозволяє однозначно

сформулювати правові засади трудової діяльності засуджених, а головне – більш вірогідним є досягнення основної мети – отримання виправного ефекту через залучення кожного засудженого до посильної для нього суспільно корисної праці.

Так, у контексті проаналізованого матеріалу вважаємо доречним акцентувати увагу на таких положеннях відповідних міжнародних документів: 1) усі засуджені повинні працювати відповідно до їх фізичних та психічних здібностей, засвідчених лікарем, однак їх інтереси та професійну підготовку не варто підкоряти міркуванням про отримання прибутку від в'язничного виробництва (правила 71.2, 72.2 Мінімальних стандартних правил поведінки з в'язнями від 30.08.1955 р. [22]); 2) урядам країн-членів рекомендовано надати певний статус та пріоритет праці засуджених та забезпечити достатні ресурси для підтримки програм трудового виховання згідно з потребами УВП (пп. 1, 2 Розділу I Резолюції (75) 25 про працю ув'язнених від 18.09.1975 р. [23]); 3) праця в УВП має розглядатися як позитивний елемент внутрішнього режиму та не застосовуватися як покарання, адміністрація УВП повинна прагнути надати засудженим достатньо корисної праці, водночас інтереси засуджених не мають підпорядковуватися меті одержання прибутку від діяльності підприємств в УВП, не зважаючи на його користь (пп. 1, 2, 8 правила 26 «Трудова діяльність» Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил від 12.02.1987 р. в редакції від 11.01.2006 р. [24]).

Зазначене вказує на необхідність проведення глибокого аналізу сучасного стану організації оплачуваної трудової діяльності засуджених до позбавлення волі в УВП в Україні, що здійснюється в порядку реалізації засудженими конституційного права на працю чи виконання обов'язку у випадках, передбачених КВК України, та обґрунтування її подальшого розвитку, модернізації форм реалізації з урахуванням чинного законодавства, тенденцій в його реформуванні, міжнародних стандартів, іноземного досвіду, стану національної економіки, менталітету населення та інших чинників.

Для здійснення такого дослідження в першу чергу необхідно звернути увагу на визначені КВК України види УВП з виокремленням тих, що використовуються для тримання засуджених до позбавлення волі. Це має значення для подальшого з'ясування особливостей залучення до трудової діяльності засуджених в залежності від УВП, в якій вони перебувають. Так, згідно з ч. 2, 3 ст. 11 КВК України розрізняють такі види УВП: арештні доми, кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри) і закритого типу (виправні колонії), спеціальні виховні установи (виховні колонії) та слідчі ізолятори. В межах обраної для дослідження теми становить інтерес організація трудової діяльності у виховних колоніях (стосовно неповнолітніх осіб) та виправних колоніях, які згідно з ч. 4, 5 ст. 11 КВК України поділяються на колонії мінімального (з полегшеними або загальними умовами тримання), середнього та максимального рівнів безпеки та слідчі ізолятори, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 89 КВК України осіб, які вперше засуджені до позбавлення волі за нетяжкі або тяжкі злочини, за їх згоди можуть залишити в слідчому ізоляторі або направити у виправну колонію максимального рівня безпеки для роботи з господарського обслуговування.

Як повідомляє ДКВС України на своєму офіційному сайті [34], за останні двадцять років динаміка чисельності осіб у місцях позбавлення волі зменшилася на 77,5 %, а починаючи з 2017 р. кількість осіб, які перебувають в УВП, стабільно зменшується на 3–5 % щороку. Так, на 01.01.2001 р. кількість засуджених в УВП становила 222 254 особи, на 01.01.2020 р. –

52 863 особи, на 01.01.2021 р. – 49 823 особи [34]. Водночас покарання у вигляді позбавлення волі продовжує посідати перше місце серед видів покарань, що призначаються судами в Україні. Тому забезпечення належних організаційно-правових засад трудової діяльності засуджених до позбавлення волі з урахуванням її основного призначення – виправлення та ресоціалізація таких осіб – залишається актуальним теоретико-прикладним питанням, що підтверджують статистичні дані, наведені у Доповіді «Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2019», підготовленій громадською правозахисною організацією «Донецький меморіал» [35].

Так, в цій, п'ятнадцятій за ліком, доповіді, зазначається, що кількість працездатних осіб в УВП станом на 01.01.2020 р. складала 21 169 осіб (рік тому – 22 904 особи), або 59,9 % (61,8 %) від кількості всіх засуджених осіб, з них забезпечено роботою 7 917 осіб (рік тому – 8 113 осіб). Це становить 37,4 % від чисельності працездатних (на 01.01.2019 р. – 35,4 %, 01.01.2018 р. – 39,16 %, на 01.01.2017 р. – 47,2 %) та 22,4 % від загальної кількості засуджених (рік тому – 21,9 %) [35]. Проте варто визнати, що не усі працездатні засуджені до позбавлення волі виявляють бажання до праці. Трудова зайнятість засуджених залежить від таких чинників, як строк позбавлення волі та кількість судимостей, які відображають їх загальну соціальну занедбаність [14]. Не менш важливе значення мають статистичні дані, які інформують про кількість засуджених до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами. Так, станом на третій квартал 2016 р. в УВП перебувало 16 556 засуджених, які мали виконавчі листи [11, с. 161] або 23,7 % від загальної кількості засуджених (69 997 осіб) у місцях позбавлення волі станом на 01.01.2016 р. [34]. Скорочення чисельності працевлаштованих засуджених та збереження достатньо високої питомої ваги тих з них, що мають заборгованість за виконавчими документами, вказує на необхідність актуалізації проблем організації трудової діяльності засуджених в УВП та підвищення мотивації до її здійснення.

Водночас, як стверджує Л. П. Шумна, кримінологічний аналіз кількісно-якісних показників рецидивної злочинності в Україні протягом періоду з 2016 р. до серпня 2019 р. вказує на відсутність позитивних змін у динаміці розвитку [20, с. 199]. До такого висновку науковець дійшла на основі даних єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, оприлюдненого Генеральною прокуратурою України (нині – Офіс Генерального прокурора). Так, за час реформування системи виконання покарань в Україні з 2016 р. питома вага рецидивістів у структурі всієї злочинності зросла з 20,9 % у 2016 р. та 20,8 % у 2017 р. до 21,7 % у 2018 р. За вісім місяців 2019 р. питома вага таких осіб вже становила 22,1 %, що свідчить про усталення негативної тенденції [20, с. 199].

Наведені показники красномовно вказують на наявність комплексу проблем в системі виконання покарань, що, зокрема, проявляються через незадовільний стан забезпечення роботою засуджених до позбавлення волі осіб, відсутність прийнятних умов та стимулів для їх трудової діяльності, а головне – нівелювання впливу суспільно корисної праці як одного з основних засобів виправлення та ресоціалізації на засуджених. Розгортання системної кризи у вітчизняній кримінально-виконавчій системі, проблематика незадовільного забезпечення можливостей для трудової діяльності засуджених до позбавлення волі неодноразово констатувалися в програмних документах, розроблених різними органами державної влади.

Привертає увагу констатація незмінності негативної ситуації у програмних документах різних років.

Зокрема, в Державній програмі покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090 [36] зазначається, що протягом останніх років діяльність УВП та слідчих ізоляторів ДКВС України фінансується у розмірі не більше 40 % мінімальної необхідної потреби й водночас одним з очікуваних результатів називається забезпечення реалізації прав засуджених на гуманне ставлення та повагу їх гідності, охорону здоров'я, особисту безпеку, освіту та працю [36].

У Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженій Указом Президента України від 25.04.2008 р. № 401/2008 [37] (втратив чинність), наголошується на неможливості залучення до праці всіх засуджених та відсутності або застарілості необхідного для професійно-технічних навчальних закладах та підприємств УВП обладнання. Водночас видавник документа визнає, що в ринкових умовах необхідно застосовувати сучасні підходи до організації виробничої діяльності, що обумовлюють оновлення організаційно-правових форм та принципів діяльності підприємств УВП щодо залучення засуджених до суспільно корисної праці, – їх робота в майстернях (центрах трудової адаптації), підсобних господарствах, з господарського обслуговування УВП та слідчих ізоляторів, на підприємствах УВП або підприємствах державної чи інших форм власності є складовою ресоціалізації, а не покарання [37].

На виконання вищеназваної Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженої Указом Президента України від 25.04.2008 р. № 401/2008 [37] (втратив чинність), Кабінетом Міністрів України була розроблена та схвалена Розпорядженням від 26.11.2008 р. № 1511-р [38] (втратив чинність) Концепція Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року, в якій акцентується увага на значному фізичному зносі основних виробничих фондів підприємств УВП, що веде до неконкурентоспроможності вироблюваної ними продукції та погіршення їх фінансово-економічного становища, та наголошується на необхідності зміни правового регулювання діяльності підприємств УВП, що пов'язано із застосуванням сучасних підходів до організації їх виробничої діяльності [38].

Отже, в умовах формування ринкової економіки сформувалася усталена тенденція до зростання чисельності засуджених в УВП, які не залучаються до суспільно корисної праці, за наявності в ч. 1 ст. 118 КВК України в чинній на той час редакції однозначного підходу щодо обов'язкового залучення засуджених до позбавлення волі до трудової діяльності. Для усунення цього негативного явища Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених в установах виконання покарань» від 21.01.2010 р. № 1828-VI [39] до ч. 1 ст. 118 було внесено доповнення, яким на адміністрацію УВП покладено обов'язок створювати умови, що нададуть можливість засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею. Проте, як видно з вищенаведених статистичних даних та проаналізованих нижче програмних документів, очікуваного результату ці законодавчі зміни не дали.

Згодом Указом Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012 [40] була затверджена Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, в якій стверджується, що протягом останніх років (нагадуємо, що рік видання документа – 2012 р.) були виділені значні кошти для зміни умов тримання засуджених осіб в УВП, які зрештою до певної міри були поліпшені, проте більшість проблем на момент затвердження документа залишилися не вирішеними. Так, зокрема, наголошується на тому, що критичний стан підприємств УВП не дозволяє забезпечити залучення всіх засуджених до праці, яка, до речі, згідно з ч. 3 ст. 6 КВК України є одним із засобів виправлення та ресоціалізації, а принципи діяльності таких підприємств не відповідають сучасним умовам ринкової економіки, внаслідок чого є неспроможними ефективно функціонувати.

Звернемо увагу на наступні важливі факти: 1) Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України затверджена Указом Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012 [40] майже десять років тому, проте, як нижче буде з'ясовано, ситуація на краще не змінилася досі; 2) в даному програмному документі визнано, що підприємства УВП станом на 2012 р. не в змозі забезпечити трудову зайнятість всіх засуджених, хоча чинна на той час редакція КВК України, до внесення змін відповідно до Закону України від 08.04.2014 р. № 1186-VII, розглядала працю таких осіб як обов'язок, що свідчить про невиконання приписів КВК України УВП, які є структурними елементами ДКВС України. Такі факти незабезпечення працездатних засуджених оплачуваною роботою є порушенням кримінально-виконавчого законодавства, проте адміністрації УВП не намагалися їх, принаймні, мінімізувати, про що свідчить практика наступних років; 3) принципи діяльності підприємств УВП названі в цьому ж документі як такі, що не відповідають умовам ринкової економіки, хоча незадовго до його затвердження до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005 р. № 2713-IV [41] (далі – Закон України «Про ДКВС України») було внесено зміни згідно із Законом України від 16.10.2012 р. № 5461-VI [42], який набув чинності з 12.12.2012 р. й, зокрема, передбачив зміну статусу цих підприємств як суб'єктів господарювання – з державних казенних та державні комерційні підприємства.

Зауважимо, що Концепцією державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженою Указом Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012 [40], була ініційована модернізація виробничої сфери підприємств УВП, реалізація якої залежала від реалізації наступних заходів: 1) створення умов для залучення інвестицій у підприємства УВП та розміщення на них регіонального замовлення на випуск продукції (товарів) з метою самозабезпечення УВП та зменшення навантаження на державних бюджет; 2) удосконалення принципів діяльності підприємств УВП; 3) підвищення ефективності роботи підприємств УВП сільськогосподарського профілю виробництва та підсобних господарств УВП, збільшення потужностей з переробки сільськогосподарської сировини власного виробництва, впровадження системи внутрішнього споживання власної продукції.

Реалізація перерахованих вище заходів безпосередньо впливала б на організацію трудової діяльності засуджених до позбавлення волі. Зокрема, інвестування підприємств УВП на засадах державно-приватного партнерства та розміщення на них регіонального замовлення

на виготовлення певної продукції сприяло б технічному та технологічному переоснащенню наявних виробництв, появі нових сучасних виробництв, розширенню асортименту продукції (товарів), підвищенню їх конкурентоспроможності, що загалом мотивувало б осіб, які відбувають покарання в УВП, до трудової діяльності, підвищення своєї кваліфікації тощо. Натомість, як показує практика, підприємства УВП продовжують використовувати застарілу техніку та устаткування, що передбачає наявність на виробництвах значної частки важкої праці та підвищення рівня безпеки праці, випускати продукцію переважно низької якості із завищеною собівартістю, що не задовольняє замовників та формує негативне ставлення до трудової діяльності з боку засуджених.

Зазначимо також інші заходи, наведені в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженій Указом Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012 [40], впровадження яких напряму пов'язано з модернізацією підприємств УВП, а саме: 1) організація професійного навчання засуджених з урахуванням не лише інтересів власного виробництва УВП, а й ринку праці та можливого працевлаштування чи продовження навчання такими особами після звільнення; 2) запровадження дієвого механізму заохочення засуджених до трудової діяльності та оптимізації системи оплати праці; 3) створення умов для відшкодування засудженими збитків, завданих злочинами, та виконання інших наявних у них майнових зобов'язань. Проте, як видно з аналізу наступного документа, заявлені заходи також не отримали реалізації.

Так, у Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, затвердженій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р [43], реалізація якої з урахуванням впровадження практики середньострокового бюджетного планування була розрахована до 2020 року, наголошувалося на тому, що постійне недофінансування за часів незалежності України системи виконання покарань з державного бюджету призвело до системних проблем, які потребують прийняття комплексних рішень та налагодження належного фінансування відповідно до потреб, що дозволить зупинити занепад системи та розпочати її структурну та функціональну розбудову. В даному програмному документі (2017 р.), як і в Державній програмі покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090 [36], вказується, що система виконання покарань протягом років незалежності фінансувалася у розмірі 40 % від потреби [43].

На момент затвердження Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р [43] Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України налічувалося 138 підприємств УВП, 3 з яких були розташовані на тимчасово окупованій території України та 24 – на території населених пунктів, де органи державної влади України тимчасово не здійснюють свої повноваження. Тому з прийняттям рішення про ліквідацію Державної пенітенціарної служби України (2016 р.) до сфери управління Мін'юсту України було віднесено 90 промислових та 11 сільськогосподарських підприємств УВП. Станом на 01.06.2017 р. дебіторська заборгованість цих підприємств становила 106 178 тис. грн, а кредиторська заборгованість – 266 207 тис. грн [43].

Здавалосьь, з урахуванням суттєвого скорочення чисельності засуджених до позбавлення волі [34], внесенням змін до КВК України із прийняттям Закону України від 08.04.2014 р.

№ 1186-VII [28], яким запроваджено підхід до розуміння праці засудженого як його конституційного права, бажаним працювати на підприємствах УВП мали б бути створені належні умови, проте значна їх частина залишається безробітними, що свідчить про подальше руйнування виробничого господарства УВП. Серед шляхів та способів розв'язання даної проблеми в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, затвердженій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р, названо оптимізацію мережі УВП та їх підприємств, забезпечення їх ефективного функціонування та прибутковості (рентабельності) виробничої діяльності за рахунок створення виробничих об'єднань за галузевим принципом, проведення закупівель через електронну систему «ProZorro» [43].

Актуалізуючи питання модернізації виробничих підприємств УВП в контексті вивчення організаційно-правових засад трудової діяльності засуджених до позбавлення волі та пошуку оптимальних форм її реалізації, приєднуємося до О. О. Шкути щодо визначення причин, які за роки незалежності України призвели до того, що вітчизняна кримінально-виконавча система не змогла забезпечити роботою переважну більшість працездатних засуджених до позбавлення волі, посилаючись на старіння та руйнування наявних виробничих потужностей. Такими причинами, на його думку, є повільна реорганізація виробництв через брак державного фінансування, обмеження використання зароблених на виробництві коштів на його розвиток, відсутність державних замовлень на продукцію, яка виготовляється підприємствами УВП [18, с. 1–2], що, з нашого погляду, є чи найголовнішою з них.

Аналіз вищевказаних програмних документів різних років видання (2006 р., 2008 р., 2012 р., 2017 р.), на нашу думку, насамперед свідчить про формування комплексу проблем із правозастосуванням в частині забезпечення роботою працездатних засуджених до позбавлення волі та підтримання в належному стані для цього наявних виробництв УВП, виникнення яких формально пояснюється тим, що діяльність УВП та слідчих ізоляторів ДКВС України фінансується у розмірі не більше 40 % мінімальної необхідної потреби. Водночас вважаємо, що незадовільний стан забезпечення роботою таких осіб обумовлений незавершеністю реформування вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства, а тому наголошуємо на необхідності здійснення аналізу ситуації, що склалася, з тим, щоб надати рекомендації щодо удосконалення наявних форм трудової діяльності засуджених до позбавлення волі та обґрунтувати пропозиції щодо запровадження нових форм їх працевлаштування з урахуванням чинного законодавства, перспектив його реформування та практики інших країн.

Наразі організаційно-правові засади оплатної трудової діяльності засуджених до позбавлення волі ґрунтуються на нормах Конституції України, КЗпПУ, Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР [44], про що зазначається в абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України, ч. 1, 3 ст. 119 КВК України, однак з урахуванням правового режиму перебування засуджених до позбавлення волі в УВП, встановленого в КВК України, Законі України «Про ДКВС України» та низці підзаконних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України та Мін'юсту України, і полягають у наступному:

1. КВК України визнає право на працю (абз. 1 ч. 1 ст. 118 КВК України), встановивши, що засуджені до позбавлення волі працюють на добровільній основі на підставі погодженого з адміністрацією УВП цивільно-правового або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені

виконують роботи або надають послуги. При цьому окремим категоріям засуджених до позбавлення волі – особам, які досягли пенсійного віку згідно із законодавством про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, мають першу або другу групу інвалідності, хворіють на активну форму туберкульозу, жінкам з вагітністю понад чотири місяці або за наявності дітей у будинках дитини при УВП дозволяється працювати за їх бажанням з урахуванням лікарської комісії УВП (абз. 2 ч. 2 ст. 118 КВК України).

Щодо цієї форми організації трудової діяльності в абз. 2 ч. 1 ст. 118 КВК України також зазначається, що адміністрація УВП зобов'язана створювати умови для праці засуджених до позбавлення волі за цивільно-правовими (або трудовими) договорами, однак це не означає, що адміністрація УВП повинна забезпечити реалізацію права таких осіб на працю. Як показує практика, обов'язок адміністрації УВП створити умови для здійснення трудової діяльності засуджених до позбавлення волі не є належним забезпеченням реалізації зазначеного права ні за обсягом, ні за змістом [9, с. 13].

2. У разі наявності у засуджених до позбавлення волі заборгованості за виконавчими документами, такі особи зобов'язані працювати в місцях та на роботах, визначених адміністрацією УВП, до її погашення (абз. 1 ч. 2 ст. 118 КВК України).

3. Порядок виконання та відбування покарання (режим) обумовлює обмеження конституційного права засуджених до позбавлення волі на працю в частині вибору професії або виду роботи (в межах виробництв підприємств, майстерень, підсобних господарств УВП або підприємств державної чи інших форм власності (фізичних осіб – підприємців), що уклали угоду з УВП), а також робітничої професії, яку можна отримати на курсах професійного навчання на виробництві згідно з ч. 4 ст. 125 КВК України. Наразі не кожна УВП спроможна надати засудженим можливість займатися тим видом трудової діяльності, до якого в них є інтерес або здібності, або який є для них доцільним з огляду на майбутнє звільнення, що врешті-решт формує негативне ставлення таких осіб до праці й проявляється у небажанні працювати. Також згідно з ч. 3 ст. 118 КВК України нормативно-правовими актами Мін'юсту України визначається перелік робіт та посад, на яких використовувати засуджених до позбавлення волі забороняється. Наразі такий перелік міститься у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Мін'юсту України від 28.08.2018 р. № 2823/5 [45].

4. Для залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці насамперед використовуються підприємства виховних та виправних колоній згідно з Порядком організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженим наказом Мін'юсту України від 03.01.2013 р. № 26/5 [46]. Так, згідно з п. 1.3 даного Порядку засуджені залучаються до роботи на підприємствах УВП за наявності виробничих потужностей з урахуванням їх статі, віку, працездатності, стану здоров'я та спеціальності. Отже, працевлаштування на підприємствах УВП залежить від адміністрації УВП. Спершу обмеження щодо залучення засуджених до позбавлення волі до трудової діяльності з урахуванням наявних виробничих можливостей підприємств УВП було встановлено в 2005 р. у п. 8 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про ДКВС України», що, з нашого погляду, свідчить про те, що держава зняла з себе зобов'язання щодо

створення умов для повного здійснення громадянами права на працю (ч. 2 ст. 43 Конституції України), і є неприйнятним як загалом, так і зважаючи на те, що в даному випадку мова йде про осіб, які тримаються в УВП, тобто позбавлені права вільного пересування.

Завдяки трудовій діяльності на підприємствах УВП забезпечується реалізація права засуджених на працю, отримання готової продукції з вихідної сировини за заданою програмою та збільшення відрахувань коштів на відшкодування наявних майнових зобов'язань таких осіб за рахунок заробітної плати (п. 1.2 цього ж документа). Правовий статус підприємств УВП, які є державними підприємствами, що здійснюють господарську діяльність та професійно-технічне навчання засуджених, визначений в ст. 13 Закону України «Про ДКВС України» [41]. Зокрема, в контексті дослідження організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі інтерес становлять наступні положення ч. 2 ст. 13, які визначають особливості діяльності підприємств УВП, а саме: 1) їх створення, реорганізація та ліквідація, розпорядження майном здійснюється Мін'юстом України, яке є їх засновником; 2) керівниками за посадами є заступники начальників УВП; 3) трудова діяльність засуджених регулюється законодавством про працю з урахуванням вимог кримінально-виконавчого законодавства; 4) такі підприємства мають забезпечувати можливості засудженим для професійно-технічного навчання та формування трудових навичок; 5) залучення засуджених до праці з урахуванням наявних виробничих потужностей; 6) підприємствам УВП створюються сприятливі умови щодо виготовлення продукції (виконання робіт чи надання послуг) для задоволення регіональних потреб; 7) мають права на пільг зі сплати податків та зборів (обов'язкових платежів) відповідно до законів з оподаткування; 8) не можуть бути засновниками (учасниками) суб'єктів господарювання, а також щодо підприємств УВП не може бути порушене провадження у справі про банкрутство. Варто зазначити, що серед перерахованих особливостей діяльності підприємств УВП є декларативно сформульованими, тобто такими, що не мають практичної реалізації через відсутність відповідних правових приписів, пункти щодо регіонального замовлення на виробництво продукції (виконання робіт чи надання послуг) та податкових пільг для підприємств УВП, а тому вони й не представлені в ст. 13 проекту закону про пенітенціарну систему від 22.03.2021 р. № 5293 [47].

5. Організація трудової діяльності засуджених до позбавлення волі об'єктивно має особливості залежно від порядку виконання та відбування покарання (режиму), який встановлюється за категоріями таких осіб (неповнолітні та повнолітні, засуджені вперше та рецидивісти, чоловіки та жінки, у тому числі вагітні або з дитиною до трьох років) з урахуванням виду покарання – позбавлення волі на певний строк (з виокремленням за строками) чи довічного позбавлення волі. Так, відповідно до Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, затвердженої наказом Мін'юсту України від 07.03.2013 р. № 396/5 [48], засуджені неповнолітні особи залучаються до трудової діяльності лише на підприємствах виховних колоній (п. 3.4), а засуджені до довічного позбавлення волі – лише на території УВП з урахуванням вимог тримання їх у приміщеннях камерного типу (п. 3.3). Згідно з Розділом XVII Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими наказом Мін'юсту України від 28.08.2018 р. № 2823/5 [45], у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівнів безпеки виключається можливість

проживання засуджених, які залучені до праці, на виробничих об'єктах. Засуджені до позбавлення волі, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та дільницях соціальної реабілітації (адаптації) (згідно з ч. 1, 5, 6 ст. 94 КВК України дільниці соціальної адаптації створюються у виховних колоніях, а дільниці соціальної реабілітації – у виправних колоніях мінімального та середнього рівня безпеки, – прим. Авт.), за рішенням начальника УВП за умови забезпечення постійного контролю за ними та щоденного повернення до житлової зони, можуть здійснювати трудову діяльність за межами адміністративного району УВП на контрагентському об'єкті, яким є об'єкт (територія) підприємства (установи, організації) будь-якої форми власності за межами УВП, де засуджені залучаються до праці на договірній основі. Як виняток, за рішенням начальника УВП допускається проживання таких осіб у місцях їх роботи у спеціально обладнаних гуртожитках поза територією житлових зон УВП за умови забезпечення надійного нагляду за ними та створення належних комунально-побутових умов, якщо є неможливим щоденне повернення засуджених до УВП або тривалість дороги до місця роботи перевищує одну годину.

Як показує практика, засуджені до позбавлення волі переважно працюють на підприємствах УВП. Характеризуючи їх виробничу діяльність, зауважимо, що загалом вони виготовляють затребувану ринком продукцію, зокрема: будівельні матеріали, меблі, продукцію промислового призначення, сільськогосподарську техніку та запасні частини до неї, тару та упаковку, транспортне устаткування та автозапчастини, швейні воби та взуття, господарсько-побутові товари, металовироби, продукцію спецпризначення, сувенірну продукцію, товари для садівників та городників, чавунне литво тощо [10, с. 39]. Як зазначається на офіційному сайті ДКВС України [33], трудова діяльність засуджених до позбавлення волі переважно здійснюється на підприємствах УВП, а також в майстернях (центрах трудової адаптації) УВП або пов'язана з господарським обслуговуванням УВП чи слідчих ізоляторів.

6. Для засуджених до позбавлення волі робочий тиждень не може перевищувати норму тривалості робочого часу, що встановлена законодавством про працю. Проте місце та вид роботи, час початку та закінчення роботи (зміни) визначаються адміністрацією УВП (ч. 1 ст. 119 КВК України). Також законодавство про працю поширюється на засуджених в частині регулювання умов праці (абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України).

7. Засуджені незалежно від виду покарання мають право на оплачувану працю згідно із законодавством про працю (абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України). Оплата праці засуджених до позбавлення волі здійснюється відповідно до її кількості та якості. Форми та системи праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Мін'юсту України (ч. 1 ст. 120 КВК України). Наразі це Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, затверджена наказом Мін'юсту України від 07.03.2013 р. № 396/5 [48]. Вважаємо, що такий порядок встановлення оплати праці засуджених до позбавлення волі суперечить п. 6 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з яким «засади регулювання праці і зайнятості» визначаються законами, оскільки оплата праці є складовою права на працю, яке відповідно до ч. 1 ст. 43 Конституції України «включає можливість заробляти собі на життя працею» (аналогічний підхід міститься в ч. 1 ст. 2

КЗпПУ). Також зауважимо, що правове регулювання оплати праці засуджених до позбавлення волі та встановлення порядку розпорядження заробленими коштами має важливе значення для організації трудової діяльності засуджених, оскільки може справляти як мотивуючий, так і демотивуючий вплив. Подібної думки притримується О. І. Опанасенков, який стверджує, що для працюючих засуджених до позбавлення волі заробітна плата виступає найважливішою категорією трудових відносин, оскільки їй відведена стимулююча роль [13, с. 260]. Натомість в Україні тривалою є практика встановлення низьких заробітних плат, які з урахуванням здійснених з них відрахувань нівелюють матеріальну зацікавленість в результатах своєї трудової діяльності у більшості засуджених, у тому числі у тих, які сумлінно ставляться до роботи.

Як зазначається на офіційному сайті ДКВС України, за умови виконання засудженими норми виробітку (денної, тижневої, місячної) або дотримання встановленої тривалості робочого часу заробітна плата засуджених до позбавлення волі, які працюють на підприємствах УВП, як правило, не може бути меншою за законодавчо встановлений мінімальний розмір заробітної плати, яка відповідно до ч. 4 ст. 3 Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР [44] є державною соціальною гарантією (встановлюється щорічно в Законі України «Про Державний бюджет України» – прим. Авт.), обов'язковою в Україні для підприємств усіх форм власності та господарювання, а також фізичних осіб – підприємців, які використовують працю найманих працівників, за будь-якою системою оплати праці (гарантії забезпечення виплати мінімальної заробітної плати визначені в ст. 3¹ цього ж Закону).

Наголосимо ще на одній особливості організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі: заробітна плата їм не видається, зароблені кошти після проведення всіх відрахувань згідно зі ст. ст. 120, 121 КВК України зараховуються на їх особові рахунки у розмірі не менше 50 % нарахованого місячного заробітку незалежно від усіх відрахувань, а для засуджених, які мають заборгованість за виконавчими документами, – не менше 25 % нарахованого місячного заробітку (ч. 2 ст. 120 КВК України). Розмір відрахувань, на думку О. І. Опанасенкова, це певний ступінь покарання, який трансформовано в обмеження права засудженого на справедливую оплату праці [13, с. 265]. Вважаємо, що така ситуація спричинена зосередженням на приписі щодо права кожного на заробітну плату не нижчу від визначеної законом (ч. 4 ст. 43 Конституції України, ч. 1 ст. 2 КЗпПУ, ст. 3, 3¹, 9, 10 Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР), натомість в ч. 1, 3 ст. 23 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. [49] вказано, що кожна людина має право на справедливі та сприятливі умови праці, а кожен працюючий має право на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує гідне існування для людини та її родини.

Загалом, як зазначає О. О. Бублік, в сучасному кримінально-виконавчому законодавстві України порядок та умови трудової діяльності засуджених до позбавлення волі формально наближені до порядку та умов праці вільних громадян на підприємствах різних форм власності, проте практика їх реалізації свідчить про зворотне [9, с. 13]. Тому вважаємо слушною думку О. І. Опанасенкова, який стверджує, що чим меншою є різниця між підходами у національному законодавстві до регулювання права на працю засуджених до позбавлення

волі та вільних громадян, тим більш надійним буде захист, охорона та забезпечення прав та законних інтересів учасників трудових відносин в УВП [13, с. 266].

Отже, з метою оптимізації організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі зазначимо, оплатна трудова діяльність засуджених до позбавлення волі, крім випадків, пов'язаних з необхідністю отримання заробітку для відшкодуванням УВП витрат на їх утримання або заборгованості за виконавчими документами, повинна бути добровільною, усвідомленою та мотивованою, оскільки досягти її позитивного впливу як засобу виправлення та ресоціалізації можливо лише завдяки правильно вибудованій у кримінально-виконавчому законодавстві системі мотивацій та стимулів до праці, які мають соціально-економічний характер. Мотивація до праці засуджених повинна будуватися на матеріальному та інших особистих інтересах, а не на адміністративному примусі [14], однак слід враховувати, що праця засуджених в першу чергу важлива як процес, а в другу – як результат у вигляді товарів (робіт, послуг). До таких стимулів належить не лише можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання відповідно до ст. 81 КВК України, але й опанування професії (особливо важливо для неповнолітніх та тих осіб, які до засудження до позбавлення волі не були працевлаштовані) або нової професії, до якої у засудженого є здібності або яка є затребуваною на ринку праці; здобуття або підвищення рівня освіти (мова йде про навчання на платній основі в межах фахової передвищої, вищої освіти або післядипломної освіти); отримання оплати за свою працю, відповідно до законодавства про працю, що дозволить особі, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, забезпечити власні життєві потреби та своєї родини. Тобто необхідно переглянути підходи до мотивації засуджених до позбавлення волі до трудової діяльності з акцентом на потреби, пов'язані з їх ресоціалізацією після звільнення. Водночас слід розуміти, що система мотивацій та стимулів до праці матиме вплив не на усіх засуджених до позбавлення волі, в будь-якому разі лишиться певний відсоток осіб, які й надалі сповідуватимуть злочинний спосіб життя, уникати трудової діяльності через сприйняття праці як явища, що суперечить їх переконанням, тощо.

Вважаємо, що одним з актуальних, досі не вирішених питань є формування переліку форм трудової діяльності засуджених до позбавлення волі (модернізованих, нових) та альтернативних, проте зіставних, видів діяльності з урахуванням стану національної економіки, потреб ринку праці, інтересів засудженої особи як особистості, світового досвіду та змін у сприйнятті цієї проблематики суспільством. Обґрунтування пропозицій щодо удосконалення наявних в УВП виробничих потужностей для залучення засуджених до позбавлення волі до праці, впровадження нових форм реалізації трудової діяльності або альтернативних видів діяльності, які могли б бути порівняними до трудової діяльності, мають враховувати потреби як макрорівня (системи виконання покарань загалом), так і мікрорівня (окремої УВП), але в будь-якому разі брати до уваги права та законні інтереси засуджених осіб до позбавлення волі щодо їх ресоціалізації та суспільства, до якого вони повертатимуться після звільнення.

З нашого погляду, як оптимальні форми трудової діяльності засуджених до позбавлення волі в УВП можна розглядати ті, що нині використовуються, проте за умови їх суттєвого удосконалення:

1. Підприємства, майстерні (центри трудової адаптації), підсобні господарства УВП як основна форма трудової діяльності засуджених до позбавлення волі, що на практиці переважно залучають до праці засуджених до позбавлення волі. Їх розвиток вбачається за двома напрямками: 1) технічна та технологічна модернізація наявних в УВП підприємств та інших об'єктів, придатних для залучення засуджених до суспільно корисної праці; 2) відкриття нових цехів на основі діючих підприємств або створення нових підприємств УВП з виробництва затребуваної на ринку продукції (товарів). Вважаємо, відновлення та технологічне переоснащення виробничих потужностей підприємств УВП дозволить забезпечувати й надалі умови для трудової діяльності засуджених до позбавлення волі, натомість мережа юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, що співпрацюють з адміністрацією УВП на підставі укладених угод, забезпечують роботою засуджених до позбавлення волі, які перебувають у відповідних УВП, лише протягом певного часу.

Аналогічної думки притримується Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, яка зазначає, що варто намагатися залучати засуджених до праці в межах УВП під наглядом уповноважених органів чи осіб відповідної установи, щоб уникнути експлуатації засуджених та використання їх праці приватними компаніями в особистих інтересах, наприклад, для одержання прибутку [10, с. 39]. У цьому контексті заслуговують на увагу міркування О. О. Шкути щодо виокремлення серед принципів формування та реалізації кримінально-виконавчої політики та функціонування кримінально-виконавчої системи України принципу організації праці засуджених, як правило, на підприємствах УВП [18, с. 7].

Для вирішення питання залучення до трудової діяльності засуджених до позбавлення волі в межах УВП пропонується переглянути з урахуванням ст. 13, ч. 1 ст. 75 Господарського кодексу України від 16.03.2004 р. № 436-IV [50] значення та роль державного замовлення в діяльності підприємств УВП, які наразі за статусом є державними комерційними підприємствами, а також запровадити регіональне замовлення на виготовлення продукції (товарів) підприємствами УВП, що вже декларувалося на рівні програмних документів, попередньо доповнивши ст. 1 Закону України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 р. № 156-VIII [51] дефініцією «регіональне замовлення» за аналогією з визначенням державного замовлення в ч. 1 ст. 13 Господарського кодексу України від 16.03.2004 р. № 436-IV [50]. Прогнозуємо, що модернізація наявних підприємств УВП, відкриття нових виробництв, наближених до сучасних, що працюють на волі, підвищення заробітної плати мають змінити ставлення засуджених до праці, підвищити їх інтерес до трудової діяльності, а отже, праця реально стане одним з основних засобів їх виправлення та ресоціалізації.

Не менш важливим для даної форми організації трудової діяльності засуджених (як і для решти) є питання оподаткування та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що призвело до низки податкових спорів, з приводу яких Верховним Судом була сформульована правова позиція [52], з якої виходить, що засуджені до позбавлення волі у таких відносинах є найманими працівниками з обмеженими трудовими правами, а УВП – роботодавцем, а, отже, податковим агентом, на якого покладається обов'язок сплачувати податок на доходи фізичних осіб, військовий збір та єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Зазначене пояснює сучасний стан справ: з одного боку, не

виконання адміністрацією УВП свого обов'язку щодо створення умов для здійснення засудженими трудової діяльності, внаслідок чого питома вага не зайнятих працездатних засуджених з роками зростає, що, своєю чергою, веде до порушення ч. 3 ст. 6 КВК України щодо використання суспільно корисної праці як одного із основних засобів виправлення та ресоціалізації, а з іншого, – проявляється в надмірній експлуатації засуджених адміністраціями окремих УВП задля підвищення прибутковості господарської діяльності. Стосовно першого випадку О. І. Опанасенков висловив пропозицію щодо виплати засудженим допомоги по безробіттю, що розглядається як захід захисту права засуджених до позбавлення волі на працю у разі не створення з вини адміністрації УВП належних умов для їх залучення до суспільно корисної праці [13, с. 263].

2. Підприємства державної та інших форм власності та фізичні особи – підприємці, у разі укладення між адміністрацією УВП та керівництвом підприємства чи фізичною особою – підприємцем відповідної угоди, можуть розглядатися як додаткова форма залучення засуджених до позбавлення волі до праці, оскільки, як вже було визначено вище, їх участь у працевлаштуванні засуджених обмежується кримінально-виконавчим законодавством за однакою ступеня безпеки УВП.

Можливість працевлаштування за межами УВП на підставі цивільно-правового або трудового договору на контрагентському об'єкті для окремих категорій засуджених до позбавлення волі можна розглядати як вид трудової діяльності, що є максимально наближеним до умов праці вільних громадян, що має суттєво значення для ресоціалізації таких осіб. Проте, як показує практика, організація такого виду трудової діяльності потребує удосконалення. Зокрема, це стосується передбачення в абз. 1 ч. 1 ст. 118 КВК України пріоритету щодо укладання із засудженим, за його наполяганням, трудового договору та здійснення постійного контролю за умовами праці та (або) проживання, які пропонуються засудженим до позбавлення волі на контрагентському об'єкті задля запобігання порушенню прав та законних інтересів засуджених.

Пошук нових форм реалізації трудової діяльності засудженими до позбавлення волі на певний строк та до довічного позбавлення волі та альтернативних видів діяльності або інших заходів, які можуть бути застосовані у разі неможливості залучити засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці, з нашого погляду, допоможе охопити максимально можливу кількість таких осіб. З огляду на це пропонуються наступні форми трудової діяльності або відповідні їй альтернативні варіанти, які можна апробувати як пілотні проекти:

1. Підприємницька форма організації праці засуджених до позбавлення волі, яка передбачає державну реєстрацію засудженого як фізичної особи – підприємця та наступну діяльність у даному статусі суб'єкта господарської діяльності або продовження перебування зокрема, В. О. Човган, така форма організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі можлива, однак потребує вирішення низки питань в площині законодавства, які стосуються проходження процедури державної реєстрації фізичної особи – підприємця в електронній формі, відкриття банківського рахунка та надання такій особі статусу платника податків, що передбачатиме зарахування зароблених коштів на власний банківський рахунок, а не на особовий рахунок засудженого. Наразі внесення необхідних змін до законодавства мало ймовірно, до того ж така форма організації трудової діяльності засуджених не знаходить

підтримки з боку кримінально-виконавчої системи та суспільства, що зокрема, проявляється у ставленні до довіреності, засвідченої начальником УВП чи слідчого ізолятора, а також до осіб, які тримаються в УВП, зважаючи на їх криміногенний склад.

Слід також зауважити, що здійснення індивідуальної трудової діяльності потенційно є придатною формою трудової діяльності не для широкого загалу, а для окремих осіб, які перебувають в УВП, що мають достатній рівень освіти, професійні навички та необхідні кошти для започаткування власного бізнесу. Тому з позиції адміністрації та персоналу УВП це створює лише додаткові труднощі організаційно-правового характеру, особливо, якщо мова йде про засуджених до довічного позбавлення волі. Вважаємо, що підприємницьку форму організації праці варто апробувати як пілотний проєкт, зважаючи на наявність серед засуджених осіб, які до вчинення злочину мали статус фізичної особи – підприємця й за рішенням суду не були обмежені у праві займатися певним видом діяльності, проте через невизначеність в законодавстві отримали лише пораду скористатися інститутом представництва згідно з Листом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 05.05.2010 р. № 5580 [53] (нині – Державна регуляторна служба України)

2. Працевлаштування засуджених до позбавленні волі на виробництвах, реконструйованих або створених в рамках державно-приватного партнерства. Використання механізму державно-приватного партнерства в організації праці засуджених до позбавлення волі має як соціальні, так й економічні переваги, може розглядатися як ефективна форма організації праці та професійного навчання засуджених, що має важливе значення для їх ресоціалізації та соціальної адаптації після звільнення. Так, Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р [43] серед основних завдань передбачає будівництво нових слідчих ізоляторів та УВП у великих містах України в рамках державно-приватного партнерства. Отже, далі можуть висловлюватися ініціативи щодо партнерства у будівництві підприємств, на яких зможуть працювати засуджені до позбавлення волі.

Однак слід зауважити, що таке партнерство відповідно до ч. 3 ст. 1, ч. 2 ст. 4 Закону України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 р. № 2404-VI [54] можливе виключно в частині внесення приватним партнером інвестицій у реконструкцію чи будівництво нового виробництва, а не в процес виконання покарань. Водночас ця форма співробітництва передбачає використання коштів державного бюджету, що підвищує корупційні ризики, а в частині організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі, як і на контрагентських об'єктах, потребує здійснення постійного контролю за умовами праці та ставленням до таких осіб з боку керівництва підприємства.

3. Здобуття вищої освіти як альтернатива трудовій діяльності. Так, О. О. Прасов пропонує відносити здобуття засудженими до позбавлення волі вищої освіти до оплачуваної діяльності на рівні з працею [2, с. 32], тобто розглядати як альтернативу трудовій діяльності (мова йде про поширення в УВП дистанційної форми здобуття освіти). Така пропозиція, з одного боку, обумовлена проблемами працевлаштування в УВП і дозволить скоротити кількість не зайнятих засуджених, а з іншого, – виходить з того, що отримання вищої освіти може допомогти засудженому під час працевлаштування після звільнення. Також варто

зазначити, що така ініціатива має спорідненість з рекомендаціями Європейського комітету з запобігання катуванням, які акцентують увагу на необхідності створення якомога більше можливостей для зайнятості засуджених, серед яких насамперед називається праця (бажано навчального характеру) [17, с. 25].

Особливого значення такий вид діяльності набуває для засуджених до довічного позбавлення волі, оскільки як зазначає О. О. Бублік, організація трудової діяльності засуджених, які перебувають в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, є досить складною та вимагає відповідних витрат, а праця засуджених має монотонний характер, є низькооплачуваною, малоефективною, а тому не викликає у більшості засуджених бажання працювати краще, підвищувати свою кваліфікацію, проявляти ініціативу. А це, своєю чергою, знижує потенціал праці як засобу виправлення та ресоціалізації [9, с. 14].

Вважаємо, що отримання вищої освіти дистанційно може допомогти засудженому до позбавлення волі на тривалий строк в подальшому розширити свої можливості щодо працевлаштування, перебуваючи в УВП (на діючих підприємствах УВП, у новостворених виробничих цехах або підприємствах, контрагентських об'єктах, розпочати індивідуальну трудову діяльність у разі започаткування такого пілотного проєкту в УВП тощо). Так, на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України щодо закладів освіти, які пропонують дистанційне навчання [55], можна знайти освітньо-професійні програми, які дозволять підвищити наявні професійні навички, наприклад, у виробництві швейних виробів та взуття (спеціальність «Технології легкої промисловості»), освітньо-професійні програми «Проєктування взуття та галантерейних виробів», «Конструювання та технології швейних виробів») або опанувати нові компетентності за затребуваними на сьогодні спеціальностями – «Комп'ютерні науки та інформаційні технології», «Маркетинг», «Економіка», «Менеджмент» та інше. Проте така пропозиція потребує внесення змін до КВК України в частині забезпечення можливостей засудженим до позбавлення волі здобувати вищу освіту дистанційно та віднесення вищої освіти до засобів виправлення та ресоціалізації.

Для комплексного практичного застосування проаналізованих вище форм трудової діяльності засуджених до позбавлення волі Мін'юсту України на основі пропозицій ДКВС України рекомендується розробити Програму організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі на найближче десятиліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. 6-е изд., перераб. и доп. Москва: Политиздат, 1991. 560 с.
2. Прасов О. О. Кримінально-виконавчі засади забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 40 с.
3. Кодекс законів України про працю: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

5. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

6. Економічна енциклопедія: У 3 т. Т. 3 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 952 с.

7. Лисенко М. І. Забезпечення права на працю засуджених в умовах ізоляції. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 13. Т. 2. С. 78–80.

8. Богатирьов І. Г., Щербина О. В. Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. 133 с.

9. Бублік О. О. Праця засуджених до позбавлення волі: правове регулювання та кримінально-виконавча практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 20 с.

10. Кернякевич-Тарасійчук Ю. В. Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 3. Т. 2. С. 37–40.

11. Кирилук В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 156–164.

12. Кутепов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. *Юридичний науковий електронний журнал: електрон. наук. фахове вид.* 2020. № 7. С. 322–325. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/83.pdf.

13. Опанасенков О. І. Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засіб їх виправлення: сучасність і перспективи. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 258–266.

14. Стефанов С. О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2002. 19 с.

15. Стулов О. Правова регламентація працевикористання засуджених до позбавлення волі: погляд крізь призму Конституції України. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 8. С. 160–163.

16. Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування: монографія. Харків: Права людини, 2017. 608 с.

17. Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. 2020. 82 с. URL: <https://rm.coe.int/cpt-recommendations-implementation/16809e82be>.

18. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 38 с.

19. Шумна Л. П. Особливості праці засуджених до позбавлення волі: і право, і обов'язок. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 2 (4). С. 160–167.

20. Шумна Л. Забезпечення трудових прав засуджених (ув'язнених) за пенітенціарною реформою 2015–2019 рр. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 12. С. 197–203.

21. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>

22. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: міжнародний документ від 30.08.1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#top
23. Резолюція (75) 25 про працю ув'язнених: міжнародний документ від 18.09.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_800#Text.
24. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: рекомендації від 12.02.1987 р. в редакції від 11.01.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#top
25. Рекомендація № Rec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі»: рекомендації від 09.10.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_848#Text
26. У справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу): Рішення Конституційного Суду України від 07.07.2004 р. № 14-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>
27. У справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України «Про державну службу», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», статті 42 Закону України «Про дипломатичну службу» (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування): Рішення Конституційного Суду України від 16.10.2007 р. № 8-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#top>.
28. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засуджених до європейський стандартів: Закон України від 08.04.2014 р. № 1186-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-18#Text>.
29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених: Закон України від 07.09.2016 р. № 1492-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1492-19#top>.
30. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання: Закон України від 03.07.2018 р. № 2475-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2475-19#Text>.
31. Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 р. № 80. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-2017-%D0%BF#top>.
32. Праця в колоніях: чи зобов'язані засуджені працювати? / Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/pratsya-v-koloniayah-chi-zobovyazani-zasudjeni-pratsyuvati>.
33. Для засуджених осіб існує два типи праці / Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/10671/>
34. Статистика кількості осіб у місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи / Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/7920/>

35. Доповідь «Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2019» / Громадська правозахисна організація «Донецький меморіал». URL: <https://ukrprison.org.ua/publication/1613500017>

36. Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1090-2006-%D0%BF#Text>

37. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 25.04.2008 р. № 401/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401/2008#top> (втратив чинність)

38. Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2008 р. № 1511-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1511-2008-%D1%80#Text> (втратило чинність)

39. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених в установах виконання покарань: Закон України від 21.01.2010 р. № 1828-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1828-17#top>

40. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631/2012#Text>.

41. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>

42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України: Закон України від 16.10.2012 р. № 5461-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17#top>.

43. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>

44. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

45. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 р. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#top>.

46. Про затвердження Порядку організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 03.01.2013 р. № 26/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0068-13#Text>.

47. Про пенітенціарну систему: проєкт закону від 22.03.2021 р. № 5293. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498

48. Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України від 07.03.2013 р. № 396/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#top>

49. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

50. Господарський кодекс України: Закон України від 16.03.2004 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

51. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

52. Постанова Верховного Суду від 03.04.2020 р., справа № 580/908/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88575716>

53. Щодо реалізації права на здійснення підприємницької діяльності: лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 05.05.2010 р. № 5580. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/dp3013>

54. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>

55. Навчальні заклади, які надають можливість навчатися віддалено / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/distancijna-osvita/navchalni-zakladi-yaki-nadayut-mozhlivist-navchatis-viddaleno>.

РОЗДІЛ 9

ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА ПРАЦЮ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

*Без праці людина перевертається
на звіра... без роботи арештанти
поїли б один одного, як павуки в склянці.*

Ф. М. Достоевський
«Записки з Мертвого дому»

З метою забезпечення кожній людині належних умов життя у конституційних положеннях держава передбачає належний захист та гарантію прав та свобод людини й громадянина, визначаючи різноманітні можливості, пов'язані із забезпеченням матеріальних, фізичних, моральних, соціальних та духовних потреб.

Право на вільний вибір праці та згоду на неї проголошено у статті 23 Загальної декларації прав людини, яка закріплює виключне право конкретної людини розпоряджатися власними здібностями до того або іншого виду праці [1]. Згідно зі ст. 43 Конституції України, кожен має право на працю, що передбачає можливість вільного вибору роботи. Конституція України забороняє використання примусової праці у значенні Міжнародного пакту про громадянські й політичні права [2].

Право на працю є одним із найважливіших складників забезпечення свобод особи, яке створює правові умови для участі громадянина в соціально-економічному житті суспільства. Сьогодні важливим питанням є фактична можливість реалізації такого права для всіх громадян, у т. ч. й тих, хто відбуває покарання. Саме право на працю для цієї категорії громадян має забезпечуватись державою та її окремими установами шляхом установлення певних принципів, процедур і правил його реалізації, забезпечуючи державні гарантії його дотримання.

Варто зауважити, що за останні роки вітчизняна система виконання покарань зазнала чимало змін щодо приведення кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування у відповідність до міжнародних стандартів у сфері забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених. Утім не дивлячись на це, значна кількість проблем залишилась невирішеною і нині.

Праця засуджених до позбавлення волі регулюється Кримінально-виконавчим кодексом України (далі – КВК України) (ст. ст. 118–122) та Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП) і посідає одне з чільних місць у виправленні й ресоціалізації цих осіб, дотриманні ними вимог чинного законодавства та інших загальноприйнятих у суспільстві правил поведінки.

Доцільно вказати, що період докорінних перетворень у системі виконання покарань розпочався у 2016 році у зв'язку з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України № 343 «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» [3].

Наслідком прийняття цього нормативного акта була ліквідація Державної пенітенціарної служби України, та покладення на Міністерство юстиції завдань і функцій з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації; розробка Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р [4].

Безперечно, останні зміни до кримінально-виконавчого законодавства надали особливої актуальності питанням організації та залучення засуджених до праці та засвідчили необхідність більш детального розгляду зазначеного питання, оскільки праця відноситься до основних засобів виправлення та ресоціалізації.

Проблема правової регламентації залучення засуджених осіб до праці в процесі відбування ними покарань активно обговорюється дослідниками протягом тривалого часу.

Взагалі можна констатувати, що останнім часом відбуваються докорінні зміни у відношенні суспільства до праці засуджених в умовах відбування покарання. Держава визнає і закріплює право на працю, гарантує його дотримання та створює умови для необмеженого здійснення цього права шляхом створення рівних можливостей у виборі професії та виду зайнятості, а також забезпечуючи можливості професійного навчання, підготовки та перепідготовки згідно з наявними потребами суспільства [5].

Юридичні гарантії реалізації права на працю знайшли своє закріплення у нормативній базі з трудового, кримінального, адміністративного законодавства тощо. Права на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від мінімальної, на своєчасну винагороду за працю гарантуються Основним Законом та захищені відповідними положеннями Кримінально-виконавчого кодексу України, Кодексу законів про працю України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та багатьма іншими нормативними актами, серед яких провідне місце займають Мінімальні стандартні правила поведіння з ув'язненими та Інструкція про умови праці та заробітну плату осіб, що засуджені до обмеження чи позбавлення волі.

Доцільно акцентувати увагу, що донедавна у кримінально-виконавчому законодавстві існувала норма, за якою робота у місцях позбавлення волі була *обов'язком*, а не *правом* засуджених, які мали працювати на робочих місцях, визначених адміністрацією пенітенціарних установ. Вказані зміни призвели до низки змін як у порядку та умовах відбування покарання, так і при встановленні правил оплати та охорони праці у положеннях трудового, кримінально-виконавчого, адміністративного права тощо.

Водночас варто вказати, що хоча сьогодні й існує достатня кількість чинних правових положень, які регулюють і гарантують право засуджених на працю, проте вони досі належним чином не узгоджені між собою і в окремих випадках суперечать не тільки конституційним положенням, а й світовим стандартам дотримання прав людини. Так, наприклад, Мінімальні стандарти поведіння з ув'язненими закріплюють, що ця категорія осіб повинна мати можливість працевлаштування за власним вибором, якщо це сумісно з їхньою професією, фізичними та розумовими здібностями та вимогами керівництва виправних установ [6], проте чинним національним законодавством можливості щодо вільного вибору місця роботи обмежуються.

Слід вказати, що процес залучення засуджених до праці склався історично і має місце у більшості пенітенціарних систем країн світу. Утім досвід країн світу щодо залучення

засуджених до позбавлення волі до праці різняться, зокрема: обов'язкове залучення до праці передбачено у Німеччині, США, Норвегії, Швеції, Австрії, Франції, Фінляндії, Японії; залучення до праці за бажанням засудженого має місце у Великобританії, Іспанії, Чехії, Італії, Словенії, Канаді, Данії, Польщі, Молдові, Нідерландах [7].

У ході міжнародного співробітництва було вироблено та закріплено в міжнародних нормативно-правових актах [8] основні принципи організації праці засуджених, до них віднесено наступні:

1. Засуджені повинні мати можливість працювати і/або брати активну участь в своїй реабілітації за умови встановлення лікарем або іншими кваліфікованими медичними фахівцями їх фізичної та психічної придатності. Засуджені повинні виконувати суспільно корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день.

2. Праця не повинна завдавати засудженому страждань. Засуджені не повинні бути в рабстві або підневільному стані.

3. Робота, якою забезпечуються засуджені повинна бути, в міру можливості, такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію, що дозволяє їм зайнятися чесною працею після звільнення.

4. Робота, яка включає елемент професійної підготовки, повинна надаватися засудженим, яким це може надати користь, особливо неповнолітнім засудженим. Засуджені можуть обирати вид діяльності, в якій вони хотіли б брати участь, у межах наявних можливостей, з урахуванням відповідного професійного відбору та вимог порядку і дисципліни.

5. Хоча одержання фінансового прибутку від діяльності підприємств у виправних установах може бути корисним з огляду на підвищення стандартів, а також якості та доцільності професійної підготовки, проте інтереси засуджених не мусять підпорядковуватися цій меті.

6. У будь-якому випадку засуджені мусять отримувати за свою працю справедливий винагороду.

7. Засуджені повинні мати принаймні один день відпочинку на тиждень і досить часу для освіти та інших занять.

Зазначені принципи знаходять своє відображення в законодавстві більшості країн світу, утім слід підкреслити, що міжнародні нормативно-правові акти у досліджуваній сфері надають державам можливість самостійно обирати способи вирішення тих чи інших питань з урахуванням національних особливостей.

Відповідно кожна країна в залежності від економічного, культурного, соціального розвитку ставить різні цілі перед працею засуджених до позбавлення волі, закріплюючи працю як суб'єктивне право засудженого, або визнаючи її юридичним обов'язком.

У зв'язку з вказаним, окремі вітчизняні дослідники обґрунтовують доцільність обов'язкового залучення засуджених до праці в нашій державі, наголошуючи, що «людина, яка вчинила злочин, завдала суспільству шкоди, живе під час відбування покарання за рахунок платників податків. Праця засуджених не суперечить Основному Закону, який забороняє використання примусової праці. Адже згідно з частиною 3 статті 43 Конституції України робота засуджених не підпадає під визначення примусової праці. Відповідно до Закону від 08.04.2014 року № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засуджених до європейських стандартів», обов'язок праці для засуджених став їхнім правом – засуджені мають право вибору: працювати або ні, відбуваючи термін покарання. Ми вважаємо, що робота ув'язнених повинна бути їхнім обов'язком. Необґрунтована ж відмова працювати (принаймні чотири рази на рік) має бути визнана злісним порушенням встановленого порядку відбування покарання. З огляду на зазначене, дослідники пропонують ч. 1 ст. 107 КВК України відредагувати таким чином: змінити слова «брати участь у трудовій діяльності» на «працювати в місцях та на роботах, що визначаються адміністрацією колонії» [9].

Міркуючи над вказаним, важливо усвідомлювати той факт, що ефективність виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду залежить від багатьох факторів, у тому числі – від національного менталітету, культурних особливостей українського народу, стану економіки, політичної обстановки, стану законодавства тощо [10].

Сьогодні у зв'язку з неузгодженістю національної нормативно-правової бази у сфері реалізації права на працю засуджених мають місце проблеми його реалізації на практиці. Зокрема статтею 51 КЗпП всім працюючим громадянам, що постійно мешкають в Україні, гарантується вільний вибір діяльності [11]. Проте стаття 118 КВК України має протилежну правову норму, згідно з якою засуджені мають залучатися до суспільно корисної праці там, де буде визначено адміністрацію закладу, в якому засуджений відбуває термін покарання [12].

Вбачається, що це зумовлене, перш за все, подвійним характером праці засудженого: з одного боку – це їх право, гарантоване Конституцією України, а з іншого – суспільно корисна праця відноситься до одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації.

Так само відповідно до розділу XVII Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (Наказ Міністерства юстиції від 28 серпня 2018 року № 2823/5 [13]), засуджені мають право на працю. Їхня робота проводиться на добровільних засадах у порядку, передбаченому ст. 118 КВК України. Частина 1 ст. 118 КВК України про порядок та умови залучення засуджених до робіт передбачає, що ця категорія осіб залучається до суспільно корисних робіт відповідно до їхнього віку, статі, працездатності, спеціальності та стану здоров'я та відповідно до наявних у пенітенціарному закладі виробничих потужностей [14].

Відповідно до Інструкції про умови праці та зарплату засуджених, такі громадяни можуть брати участь в оплачуваних роботах, зокрема у центрах трудової адаптації, підсобних господарствах, майстернях, на підприємствах в пенітенціарних закладах, на роботах з допоміжного обслуговування таких установ тощо [15]. Оплачувана праця засудженого під час відбування покарання включається до його загального стажу роботи. Облік відпрацьованих засудженим годин покладено на адміністрацію та здійснюється за результатами року. Якщо засуджений систематично уникає роботи, відповідний період виключається з терміну його трудового стажу рішенням адміністрації пенітенціарного закладу [16].

Праця засуджених в установах виконання покарань має свої функції [17], які спрямовані на виховання, як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації, формування особистості засуджених, позитивний вплив на свідомість і мораль учасників трудових процесів тощо.

Однією з таких функцій є економічна функція, яка полягає у тому, що працюючи засуджені створюють певні матеріальні блага, отримують за це відповідну винагороду/плату; відшкодовують витрати на своє утримання. Наступна функція – соціальна, яка дозволяє набути (відновити, зберегти) позитивні навички, які дадуть змогу відмовитися від злочинної діяльності, сприяють психоемоційному розвантаженню тощо.

КВК України регламентує порядок залучення засуджених до праці з метою досягнення позитивних змін в особистості, сприяння соціальній адаптації як до умов відбування покарання в колонії, так і після звільнення. Тому праця в умовах відбування покарання у виді позбавлення волі не є елементом кари та не має на меті завдання засудженому фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання [7].

Праця засуджених до позбавлення волі в установах виконання покарань корисна не як виробнича діяльність, а сама по собі, вона виконує ще й оздоровчу функцію, особливо щодо психоемоційного стану засудженого.

Таким чином, залучення засуджених до праці перш за все ставить перед собою виховну мету, забезпечуючи процес виправлення та ресоціалізації, а тільки потім – економічну. Отже, основна мета залучення засуджених до праці полягає у їх виправленні, отриманні ними

трудових навичок задля підготовки до нормального життя після звільнення, а не з метою отримання прибутку підприємствами установ виконання покарань [7].

Проте у цьому аспекті варто підкреслити, що ефективним засобом виховання є лише добровільна праця, без жодних примусових заходів. Тому головним завданням адміністрації установ виконання покарань є не просто створення необхідних умов для праці засуджених, а їх свідоме залучення до трудової діяльності.

Прикладом такої роботи можна навести інформацію щодо працевлаштування засуджених, розміщену на офіційному сайті Державної кримінально-виконавчої служби України [18].

Так, Міністерством юстиції України та Департаментом з питань виконання кримінальних покарань спільно з Благодійною організацією «FREE ZONE» та партнерськими неурядовими організаціями «100 % життя» – Мережа ЛЖВ та PATH в установах виконання покарань запроваджено нову модель залучення засуджених до праці в якості соціальних працівників неурядових організацій за принципом «рівний рівному».

Модель такого працевлаштування в громадських організаціях засуджених за принципом «рівний рівному» є новою не лише в Україні, але й у світовій пенітенціарній практиці. Це означає, що в установах виконання покарань застосована сучасна та ефективна модель співпраці за принципом «рівний-рівному», яка полягає в тому, що засуджена особа отримує можливість працювати не на установу виконання покарань, а на неурядову організацію та виконувати важливу соціальну функцію з профілактики соціально-небезпечних хвороб у середовищі засуджених, та отримувати кошти за свою роботу.

Попередньо здійснюється відбір бажаючих кандидатів стати соціальними працівниками в установах виконання покарань, які потім складають іспит. Після складання іспиту особа, яка виявила бажання працювати на такій посаді, укладає договір цивільно-правового характеру з громадською організацією, в якому чітко визначені зміст та порядок надання послуг, права та обов'язки сторін, порядок розрахунків та конфіденційність (яку інформацію про інших засуджених соціальний працівник не має права розголошувати) та інше.

Також для персоналу установ виконання покарань та фахівців неурядових організацій із числа осіб, які відбувають покарання, розроблено методичний посібник з підготовки засуджених до роботи соціальними працівниками.

Працевлаштовані соціальні працівники мотивують інших засуджених до проходження скринінгового анкетування, тестування на ВІЛ, консультують їх щодо шляхів його передачі та засобів профілактики, здійснюють підтримку засуджених, які мають соціально небезпечні захворювання тощо. В подальшому їх функціонал може бути розширений.

На даний час неурядові організації обмежені у здійсненні своїх функцій у роботі із засудженими у зв'язку з поширенням COVID-19. Підхід «рівний рівному» набуває особливої актуальності та створює умови безперервності надання соціальних послуг в установах виконання покарань, та дає змогу соціальному працівнику здійснювати свої функції 24/7. Крім вищезазначеного, засуджені зможуть набути додаткових професійних вмінь та навичок, а також після звільнення продовжувати свою професійну діяльність в неурядових організаціях.

Наразі в установах виконання покарань України вже працевлаштовані – 25 осіб та ще 25 – проходять навчальну підготовку до такої діяльності. Планується, що найближчим часом в кожній установі виконання покарань України працюватиме хоча б один соціальний працівник із числа засуджених, який матиме змогу виконувати таку важливу місію.

Чинне законодавство передбачає для засуджених два види трудової діяльності, які різняться між собою можливістю отримання прибутку, видами виконуваних робіт та процедурою залучення:

- 1) оплачувана праця (ст. 8, 107, 118 КВК України);
- 2) безоплатна праця (ст. 118 КВК України).

Як зазначалося вище, з набуттям чинності Закону України від 8 квітня 2014 року № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації

правового статусу засудженого» як платна, так і безоплатна праця втратила свою обов'язковість і трансформувалася у право. Так, згідно ст. 107 КВК України засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, *мають право* в порядку, встановленому цим Кодексом і нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, брати участь у трудовій діяльності.

Водночас згідно зі ст. 6 КВК України праця залишається одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та критерієм, який враховується при застосуванні до засудженого умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Відповідно до чинного законодавства (ст. 118 КВК України) засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Засуджені залучаються до суспільно корисної праці з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Засуджені залучаються до праці, як правило, на підприємствах, у майстернях колоній, а також на державних або інших форм власності підприємствах за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції. Адміністрація зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею.

Обов'язковість залучення засуджених до праці має деякі винятки, зокрема: засудженим чоловікам віком понад шістьдесят років, жінкам – понад п'ятдесят п'ять років, інвалідам першої та другої груп, хворим на активну форму туберкульозу, жінкам з вагітністю понад чотири місяці, жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії.

Перелік робіт і посад, на яких забороняється використовувати засуджених до позбавлення волі, визначається нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань. Засуджені не мають права припиняти роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів.

Засуджені можуть залучатися без оплати праці лише до робіт з благоустрою колоній і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт засуджені залучаються, як правило, в порядку черговості, в неробочий час і не більш як на дві години на день.

Отже, процес залучення засуджених до праці має певні критерії, а саме:

- 1) залучення до праці здійснюється з урахуванням наявних виробничих потужностей установи;
- 2) враховується стать, вік, працездатність, стан здоров'я, спеціальність засудженого тощо.

Зокрема згідно з Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [19] при організації працевикористання засуджених у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівнів безпеки виключається можливість їх проживання на виробничих об'єктах.

У виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, виправних центрах та дільницях соціальної реабілітації (адаптації) засуджені відповідно до частини першої статті 118 КВК України залучаються до праці, як правило, на власному виробництві, а також на договірній основі на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності, у тому числі за межами адміністративного району установи виконання покарань, з письмового дозволу начальника територіального органу управління ДПтС за умови забезпечення постійного нагляду за ними та щоденного повернення до житлової зони.

У виняткових випадках з метою працевлаштування осіб, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та виправних центрах, у випадку неможливості щоденного повернення засуджених до установи виконання покарань або якщо тривалість дороги до місця роботи перевищує одну годину, з дозволу начальника територіального органу управління ДПтС допускається проживання

вказаних засуджених у місцях їх роботи у спеціально обладнаних гуртожитках поза територією житлових зон установ виконання покарань за умови забезпечення надійного нагляду за ними та створення належних комунально-побутових умов.

Забороняється використовувати працю засуджених: на всіх роботах і посадах у територіальних органах управління ДПтС; адміністративних будівлях, у яких розміщується персонал з охорони установ виконання покарань; у приміщеннях, де розміщені зброя, спецзасоби та службова документація; на роботах, пов'язаних з устаткуванням для множення документів, радіотелеграфною та телефонною технікою (за винятком лінійних монтерів у присутності представників адміністрації виконання покарань); на посадах продавців, бухгалтерів-операціоністів, касирів, завідувачів продовольчих та речових складів, комірників; на роботах, пов'язаних з обліком, зберіганням та видачею медикаментів, а також вибухових та отруйних речовин; як фотографів (крім засуджених до обмеження волі), зубопротезистів, водіїв легкових та оперативних автомобілів і мотоциклістів; на посадах з підпорядкуванням їм вільнонайманих працівників; на роботах, що пов'язані з обслуговуванням та ремонтом технічних засобів охорони і нагляду; на роботах, що пов'язані з наданням медичної допомоги.

Засуджені, які залучаються до роботи із забезпечення пожежної безпеки виправних колоній, несуть цілодобове чергування в пожежних командах з правом відпочинку і сну в депо пожежної охорони виправних колоній.

Більшість існуючих установ виконання покарань мають власне виробництво, де засуджені працюють, виконуючи замовлення. Утім, формулювання цього положення закону дає підстави вважати, що засуджені можуть залучатися до праці не лише на підприємствах установ, але й на інших підприємствах будь-якої форми власності. Засуджені також залучаються до праці на підприємствах або в майстернях установ, на державних або інших форм власності підприємствах на підставі укладених письмових угод між установою та замовником. Основна умова роботи засуджених на інших підприємствах – це забезпечення їх охорони та ізоляції. Але не всі категорії засуджених можуть працювати за межами установ [17].

Час початку і закінчення роботи (зміни), перерви для відпочинку і приймання їжі визначаються начальником установи згідно з Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань.

Стаття 120 КВК України передбачає мінімум заробітної плати, що нараховується засудженим. За будь-яких обставин засудженим повинна бути нарахована оплата в таких розмірах:

1. У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які виконують норми виробітку або встановлені завдання і не допускають порушень режиму, повинно зараховуватися незалежно від усіх відрахувань 15 %, а на особовий рахунок засуджених чоловіків віком понад шістьдесят років, жінок – понад п'ятдесят п'ять років, інвалідів першої та другої груп, хворих на активну форму туберкульозу, вагітних жінок, жінок, які мають у будинках дитини при виправних колоніях дітей, – не менше як 50 % нарахованого їм місячного заробітку.

2. Засудженим, які відбувають покарання у виховних колоніях, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній, колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, а також засудженим жінкам, яким дозволено проживання за межами виправної колонії, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як 75 % нарахованого їм місячного заробітку.

3. Із суми призначеної пенсії, перерахованої органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання пенсіонера, засудженого до позбавлення волі, на його особовий рахунок зараховується не менш як 25 % пенсії (незалежно від суми відшкодування витрат на його утримання).

Законом передбачений виняток щодо можливості залучення засуджених до праці без її оплати, який впливає з режиму установи виконання покарань. Йдеться про випадки, коли

засуджені працюють на роботах з благоустрою колоній і прилеглих територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або на допоміжних роботах із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт засуджені залучаються в порядку черговості, у неробочий час і не більше як на дві години на день. Є й додаткові обмеження щодо прав засуджених на відпочинок та соціальний захист. Наприклад, чергова щорічна відпустка засудженим до позбавлення волі не надається. Проте доцільно підкреслити, що залучення до праці – це суб'єктивне право засудженого, яке зобов'язує адміністрацію колонії забезпечити реалізацію цього права.

Згідно офіційних даних з моменту ліквідації Державної пенітенціарної служби та передання її повноважень до сфери управління Мін'юсту було віднесено 148 установ виконання покарань та слідчих ізоляторів (113 кримінально-виконавчих установ; 12 слідчих ізоляторів; 17 установ виконання покарань з функцією слідчих ізоляторів, 6 виховних колоній), 90 промислових і 11 сільськогосподарських підприємств установ виконання покарань [20].

На сьогодні підприємства установ виконання покарань України охоплюють такі напрямки виробництва: металообробка, у тому числі виготовлення сільгосптехніки та широкого спектру запчастин до неї, чавунного та сталевих литва, продукції для вугільних підприємств тощо; швейне та взуттєве виробництво представлене різноманітними моделями і типами одягу, у тому числі робочим одягом, одягом для військовослужбовців, постільною білизною. Також створюються нові експериментальні виробництва, що займаються розробкою власних моделей виробів; видобування та переробка гранітної сировини та виготовлення архітектурно-будівельних виробів; деревообробка – шкільні, м'які та корпусні меблі, тара, паркет, шпали тощо; виробництво товарів народного споживання та надання послуг промислового характеру, сільськогосподарське виробництво – рослинництво, тваринництво, птахівництво, рибальство, бджільництво, переробка сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарське виробництво більш розгалужене [7].

За даними Державної виконавчої служби останні роки відбувається зменшення кількості робочих місць на підприємствах/майстернях установ виконання покарань та працевлаштованих засуджених.

Така тенденція складається оскільки наявний критичний стан підприємств установ виконання покарань, що не дає змоги забезпечити залучення всіх засуджених до праці. Крім того спостерігається відсутність у засуджених мотивації до заняття суспільно корисною діяльністю.

У цьому аспекті окремі експерти вказують, що кримінально-виконавче законодавство України залишає дуже багатий простір для зловживань з боку адміністрації кримінально-виконавчих установ щодо прав засуджених на працю та на достойний рівень її оплати. Практика виконання покарань підтверджує цю тезу. В колоніях непоодинокі випадки незаконного маніпулювання з працею засуджених. Прикладом можуть бути випадки, коли документальне оформлення праці засуджених не відповідає реальним обставинам. Така ситуація складається, коли на роботу виводиться бригада з 50 осіб, а наряди на виконання певної роботи оформлюються щодо 5 осіб. Фактично це означає, що 45 осіб виконували примусову не оплачувану роботу, яка взагалі носить ознаки рабської. З іншого боку, для засудженого це означає, що йому не нараховується заробітна плата, його трудовий стаж також може бути підданий сумніву, оскільки немає відрахувань в фонди соціального страхування. Юридично це означає, що засуджений не є застрахованою особою, і в його стаж, необхідний для призначення пенсії, не буде зарахований термін перебування в кримінально-виконавчих установах [21].

Разом з тим праця у місцях позбавлення волі розглядається як позитивний елемент виправлення, професійної підготовки та управління установою та залишається одним з основних засобів впливу на засудженого. Традиційним є підхід про те, що праця є важливим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та спосіб життя. Тому нормативні акти передбачають необхідність залучення засудженого до праці, намагаючись за допомогою праці

та інших засобів досягти таких позитивних змін в його особистості, які сприяють засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, повернутися до самостійного соціально-нормативного життя в суспільстві. Праця повинна бути забезпечена в обсягах, достатніх для того, щоб засуджені були активно зайняті впродовж нормального робочого дня. Крім того, праця виконує функцію самозабезпечення. Тобто засуджений, працюючи, забезпечує своє існування в установі та оплачує ті послуги, які йому надаються [22].

Міжнародні стандарти поведінки із засудженими вимагають також, щоб усі заходи та гарантії щодо виконання трудових обов'язків засудженими відповідати аналогічним заходам, які встановлені для осіб, що знаходяться на волі. Праця, яка доручається ув'язненим, має сприяти підтриманню або підвищенню здатності засуджених забезпечувати собі засоби для оптимального існування після звільнення.

Крім того міжнародні нормативні акти містять правило, відповідно до якого засудженим за їх працю нараховується справедлива винагорода. Чинне ж кримінально-виконавче законодавство України містить положення, які характеризуються складністю, колізійністю, тому не дають змоги тлумачити їх однозначно.

Так, стаття 120 КВК України передбачає оплату праці осіб, засуджених до позбавлення волі, відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України.

У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як п'ятдесят відсотків нарахованого їм місячного заробітку.

Засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як двадцять п'ять відсотків загальної суми заробітку.

Згідно п. 6.1. Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі [23] засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях, відшкодовують витрати на їх утримання, крім вартості харчування, взуття, одягу, білизни, спецхарчування та спецодягу.

Відшкодування вартості витрат на їх утримання здійснюється відповідно до Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 року № 80.

Відшкодування засудженими витрат, встановлених абзацом першим пункту 6.1 цього розділу, що належить до власних надходжень виправних колоній, здійснюється після відрахування податку на доходи фізичних осіб і аліментів. Відрахування за виконавчими листами та іншими виконавчими документами здійснюється у порядку, встановленому законом (п. 6.2.).

Особам з інвалідністю першої та другої груп, жінкам з вагітністю понад чотири місяці, непрацюючим жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, непрацюючим чоловікам віком понад шістьдесят років і жінкам понад п'ятдесят п'ять років (якщо вони не одержують пенсії), а також особам, звільненим від роботи через хворобу, в тому числі хворим на активну форму туберкульозу, комунально-побутові послуги надаються безоплатно. Засудженим, які відбувають покарання у виховних колоніях, харчування, одяг, взуття, білизна і комунально-побутові послуги надаються безоплатно (п. 6.3).

На практиці така послідовність утримань із заробітку та інших коштів засудженого фактично приводить до того, що засуджений або взагалі нічого не отримує, або отримує мінімальні суми, що суперечить як міжнародним актам, так і Конституції України.

Крім того існують додаткові обмеження щодо прав засуджених на відпочинок та соціальний захист. Наприклад, чергова щорічна відпустка засудженим до позбавлення волі не надається. Крім того, низка статей передбачає використання праці засуджених як покарання (ст. 68, 82, 132, 145 КВК). Це прямо суперечить міжнародним стандартам поведінки з ув'язненими, оскільки таке стягнення, як «призначення на позачергове чергування по

прибиранню приміщень і території колонії», порушує вимогу п. 34.1. Мінімальних стандартних правил поведінки з засудженими, відповідно до якої ув'язнених не слід карати в дисциплінарному порядку роботою по обслуговуванню самої установи [21].

Таким чином можна дійти висновку, що існуюча практика залучення засуджених до праці фактично не орієнтована на те, щоб засуджений сприймав її позитивно, а винагорода за працю не поставлена у залежність від економічних показників, тому праця не має ефекту, який на неї покладе законодавець.

Красномовним підтвердженням наведеного є статистичні дані. Зокрема станом на 1 січня 2020 року в установах виконання покарань трималося 52 863 осіб. Кількість працездатних становило 21 169 осіб (рік тому – 22 904 особи), або 59,9 % (61,8 %) від кількості всіх засуджених, із них забезпечено роботою 7 917 осіб (рік тому – 8 113 осіб). Головною причиною цього є низька заробітна плата, що зовсім не мотивує засуджених працювати, іноді на важких роботах. Середня заробітна плата засуджених на перше півріччя 2019 року становила 2 003 грн, при тому, що мінімальна заробітна плата становила 4 173 грн [24].

Крім того існують випадки, коли засудженим узагалі не виплачували заробітну плату. Зокрема, Сільськогосподарським підприємством Державної кримінально-виконавчої служби № 115, на якому працювали засуджені Кагарлицької виправної колонії, у 2020 році за березень і квітень не було виплачено заробітну плату засудженим, було виявлено заборгованість щодо виплати заробітної плати працівникам цього підприємства на суму 473 тис. грн [25].

Так само прикладом порушень прав засуджених можуть бути матеріали звіту за результатами повторного моніторингового візиту до державної установи «Холодногірська виправна колонія (№ 18)» Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції [26] де виявлено, що станом на 08.08.2019 вивід засуджених на оплачувані роботи склав 178 осіб. За липень 2019 року середньоспискова чисельність виводу засуджених на оплачувані роботи в перерахунку на повний відпрацьований місяць склала 124 особи або 25 % від їх загальної кількості Згідно інформації, наданої адміністрацією установи, станом на 08.08.2019 в установі із засудженими укладено 327 дійсних трудових договорів, з яких 159 – у 2018 та 85 – у 2019 році.

Перевіркою Журналу реєстрації строкових трудових договорів між засудженими та державною установою «Холодногірська виправна колонія (№ 18)» виявлено, що в 2019 році таких було укладено з 58 особами. Ще 8 засуджених залучаються до праці з погодинною оплатою. Останній строковий договір було укладено 27.06.2019 за № 58. Разом з тим, моніторами виявлено близько 10 строкових трудових договорів, які не були зареєстровані у відповідному журналі. Як пояснили представники адміністрації, ці договори укладено заздалегідь із засудженими, які почнуть працювати лише після 08–19.08.2019.

В їдальні для персоналу, яка, зі слів адміністрації, знаходиться на господарчому розрахунку, на її кухні безоплатно працювали (готували їжу) засуджені, в тому числі залучені до господарчого обслуговування установи. Зокрема, встановлено, що із засудженим В., який на момент візиту працював у їдальні для персоналу, не було укладено договір цивільно-правового характеру.

Також, згідно інформації бухгалтерії, засуджений Т. залучається до праці з погодинною оплатою та числиться підсобним робітником. Згідно пояснення керівника установи засуджені, яких було виявлено у їдальні для персоналу, залучаються до робіт з благоустрою установи в порядку черговості.

Середньомісячна заробітна плата засуджених на власному виробництві установи за 7 місяців 2019 року склала 2636 грн 26 коп., що на 1538 грн менше мінімальної заробітної плати, а в липні 2019 року – на 1318 грн.

Зважаючи на великі виробничі потужності підприємства установи та кількість випущеної продукції, заробітна плата засуджених є заниженою. Здебільшого засуджені, які

працюють на виробництві, не забезпечуються спеціальним одягом та взуттям, а також засобами індивідуального захисту. Більшість засуджених працювали у власному одязі, який знаходиться у вкрай зношеному стані.

Також на виробництві порушуються правила техніки безпеки при користуванні газовим та газобалонним обладнанням тощо. Робочі місця засуджених, які працювали з газовими різаками, не були відгороджені. Балони з пропаном та киснем зберігались безпосередньо у цеху. Засуджені, які проводили висотні роботи на даху цеху, не були забезпечені страхувальними (монтажними) ременями.

Так само у державній установі «Бориспільська виправна колонія № 119» було виявлено грубі порушення вимог кримінально-виконавчого та трудового законодавства під час залучення засуджених до суспільно корисної праці. Усупереч вимогам ст. 118 КВК України адміністрацією державної установи «Бориспільська виправна колонія № 119», перевищуючи свої службові повноваження, на безоплатній основі було залучено засуджених до ремонтних робіт, за відсутності укладених із ними цивільно-правових чи трудових договорів, з метою ухилення від виплати заробітної плати, податкових платежів і внесків до відповідних фондів соціального страхування [27].

Разом з тим розповсюджені випадки, коли із засудженими не тільки не укладаються трудові договори чи договори цивільно-правового характеру, а й порушується техніка безпеки як із боку адміністрації, так і з боку самих засуджених. Крім того відсутній облік часу відпрацьованих годин, що призводить до того, що особи можуть працювати по 10–12 годин, а також наявні приховані факти виробничого травматизму й ще багато інших порушень трудового законодавства, що свідчить про те, що присутній той факт, що в деяких установах виконання покарань засуджені використовуються як дешева робоча сила або навіть як раби задля наживи певного кола осіб із адміністрації установ [28]. Відповідно питання щодо мотивації та бажання у засуджених працювати постає досить гостро.

Як наслідок, не залучення засуджених до праці та незайнятість їх суспільно корисною діяльністю протягом відбування призначеного строку покарання тягне за собою: збільшення витрат держави на утримання засуджених; невідшкодування засудженими завданих злочином збитків; порушення засудженими встановленого порядку та умов відбування покарання; ускладнення криміногенної обстановки в установах виконання покарань; складнощі поступової адаптації та реінтеграції засуджених у суспільство; відсутність/втрату засудженими виробничої кваліфікації, досвіду; вироблення у засуджених звички не працювати та знаходитись «на утриманні»; відсутність у засуджених коштів на задоволення першочергових потреб під час відбування покарання та після звільнення; неможливість засуджених забезпечити себе та родину після звільнення [7].

Враховуючи наведене слушною є пропозиція щодо удосконалення порядку організації/залучення засуджених до суспільно корисної праці шляхом внесення зміни до ст. 118 КВК України «Залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці», зобов'язавши їх працювати; залишивши дозвіл працювати за бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії засудженим, які досягли пенсійного віку; інвалідам I та II групи; хворим на активну форму туберкульозу; жінкам з вагітністю понад чотири місяці; жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях [7].

Наведена пропозиція не суперечить міжнародним нормам. Так, в Мінімальних стандартних правилах поводження із в'язнями закріплено, що усі засуджені зобов'язані працювати відповідно до їх фізичних та психічних здібностей, засвідчених лікарем (ст. 71).

Разом із тим, праця засуджених має стати потребою, тому що праця є не лише засобом біологічного розвитку людини, але й інструментом для постійного формування потреб особистості, який сприяє зростанню її здібностей, навичок і вмінь їх використання [29].

Як слушно вказують окремі автори, засуджений повинен бачити результати своєї праці та усвідомлювати їх. Саме тому слушно пропонується внести зміни до кримінально-виконавчого

законодавства, які б передбачали систему додаткових пільг і переваг: користування додатковими оплачуваними послугами, поліпшеними побутовими умовами тримання тільки за кошти, зароблені в УВП; надання короткострокових відпусток тим засудженим, які залучаються до праці; можливість проведення побачень за межами УВП, виходу за межі УВП у вихідні та святкові дні; пільговий залік відбутого строку покарання (наприклад зарахування трьох днів відбутого покарання за чотири, або одного дня відбутого покарання за півтора в залежності від виду робіт); та при зміні умов тримання, умовно-достроковому звільненні, заміні не відбутої частини покарання більш м'яким; чітке визначення та закріплення на законодавчому рівні можливості умовно-дострокового звільнення та заміни не відбутої частини покарання більш м'яким тільки для тих засуджених, які працюють в УВП; можливість витратити частину зароблених коштів в установі, іншу – надсилати сім'ям, а решту – накопичувати на особових рахунках (що дасть змогу забезпечити себе чи свою родину на перший час після звільнення; погасити майнові зобов'язання тощо) [7].

Крім того обґрунтованою є пропозиція щодо доповнення ч. 3 ст. 107 КВК України абзацом сьомим такого змісту: «Засуджені, які мають виконавчі листи, а також зобов'язані відшкодувати заподіяну шкоду відповідно до статей 136 і 137 цього Кодексу, повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією виправної колонії. Відмова від таких робіт тягне відповідальність за невиконання законних вимог адміністрації виправної колонії» [7].

Таким чином на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи та приведення її до міжнародних стандартів одним із пріоритетних завдань Міністерства юстиції є оптимізація виробничої діяльності та працевлаштування засуджених, що потребує внесення змін до законодавства, зокрема в частині створення як системи преференцій для суб'єктів господарювання, які використовують працю засуджених осіб під час відбування ними покарань, так й щодо стимулювання та підвищення мотивації засуджених до участі в суспільно корисній праці.

Неналежна система та оптимальний рівень забезпечення умов праці, можливості вибору роботи, яка приносила б задоволення засудженому впливали б на бажаний ступінь ресоціалізації засудженого. Праця не має застосовуватися з метою кари. Саме тому для реальної можливості повноцінної реалізації права на працю потрібно, щоб держава забезпечила належне матеріальне та фінансове забезпечення установ виконання покарань, забезпечила засудженим можливість вибору оптимальної сфери діяльності, а також належний рівень оплати праці та безпечні умови для неї.

Все наведене буде сприяти позитивному ставленню засудженого до праці, мотивувати займатися нею задля повернення у звичне життя з місць позбавлення волі повноцінним членом суспільства, з наявними реальними шансами забезпечувати себе та своїх близьких.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ ООН від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ ООН від 16.12.1966 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Постанова Кабінету Міністрів України № 343 «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-%D0%BF>.
4. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>.

5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

6. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями : Міжнародний документ ООН від 30.08.1955 р. URL http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.

7. Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації URL: <http://9396-119-1-10-20180228.pdf>.

8. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) (Прийнято Комітетом Міністрів 11 січ. 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів) URL.: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032; Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні поводження з ув'язненими «Правила Мандели». Прийняті на 24-й сесії Комісії по попередженню злочинності та кримінальному правосуддю. Вена, 18–22 трав. 2015 р. URL.: <http://www.un.org/russian/news/ru/print.asp?newsid=26280>.

9. Василик В. Регулювання права на працю громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/40.pdf>.

10. Пузирьов М. С. Позитивний зарубіжний досвід виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк як концептуальна основа реформування кримінально-виконавчої системи України URL: <http://www.apdp.in.ua/v79/18.pdf>.

11. Кодекс законів про працю України : Закон України: від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

12. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. Дата оновлення: 03.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

13. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 05.09.2018 р. за № 1010/32462). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>.

14. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

15. Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі : наказ Міністерства юстиції України від 07.03.2013 р. № 396/5. *Офіційний вісник України*. 2013. № 23. Ст. 798.

16. Василик В. Регулювання права на працю громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/40.pdf>.

17. Голіна В. В. , Степанюк А. Х. Кримінально-виконавче право: підручник / За ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Харків: Право, 2011. 328 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/FAKULTET%208/1/Krimik_pravo_2011.pdf.

18. Вперше в Україні засуджені почали працювати як соціальні працівники в установах виконання покарань URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/4810/>.

19. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань затвердженні Наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 року

№ 2186/5, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України 30 грудня 2014 р. за № 1656/26433 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18>

20. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 верес. 2017 р. № 654-р. URL.: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid>.

21. Романов М. Праця засуджених URL: <https://khpg.org/1239801067>

22. Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – 328 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/FAKULTET%208/1/Krim-vik_pravo_2011.pdf.

23. Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі Наказ Мініюста України № 396/5 від 07.03.2013 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE22919?an=1>

24. Кримінально-виконавча система України в 2019 році. Статистичний огляд. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>

25. В'язні на Київщині працювали на державному підприємстві задарма. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/v-yazni-na-kyivshchynipratsyuvaly-na-derzhavnomu-pidpryyemstvi-zadarma>.

26. Звіт за результатами повторного моніторингового візиту до державної установи «Холодногірська виправна колонія (№ 18)» Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:9_g9IaYM6owJ:www.ombudsman.gov.ua/files/marina/.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.

27. У Бориспільській колонії засудженим не платили зарплату. URL: <https://glavcom.ua/kyiv/news/u-borispilskiy-koloniji-zasudzhenim-neplatili-zarplatu-za-robotu-544109.html>.

28. Шумна Л. П., Денисенко К. В., Олійник В. С., Сікун А. М. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2019. С. 118–122.

29. Зубков А. И. Социально-правовые и организационные проблемы труда осужденных к лишению свободы : учеб. пособие. Рязань : РВШ МВД СССР, 1980. 102 с.

РОЗДІЛ 10

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА КОНТРАГЕНТСЬКИХ ОБ'ЄКТАХ

Зайнятість засуджених є досить потужним фактором, який безпосередньо впливає на особистість засудженого, а також безпосередньою умовою належного та своєчасного відшкодування завданих вчиненими ними злочинами збитків. Працевлаштування цих осіб має свої особливості, які визначаються спеціальним правовим становищем засуджених та поставленими перед установами виконання покарань завданнями [1, с. 124].

Сучасна реформа пенітенціарної системи України вимагає перегляду змісту працевлаштування засуджених до позбавлення волі на контрагентських об'єктах в установах виконання покарань під час відбування призначеного покарання.

Треба зауважити, що до 8 квітня 2014 р. в Україні праця засуджених була визначена законодавцем як обов'язкова. Після цього часу, відповідно до гуманізації у сфері виконання покарань та адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів», де було скасовано обов'язкову працю засуджених до позбавлення волі. Отже, сьогодні, на підставі ст. 118 Кримінально-виконавчого кодексу засуджені працюють в місцях позбавлення волі на добровільних засадах. На нашу думку, такі зміни потрібно було впроваджувати більш комплексно, шляхом створення певних механізмів, які б мотивували засуджених до активної трудової діяльності, адже відсутність останньої негативно впливає як на процес виправлення та ресоціалізації, так і на здоров'я засуджених. Враховуючи певну частку засуджених, які взагалі не мають трудового досвіду та трудової культури, що в свою чергу й призвело до протиправної діяльності. Європейська спільнота досить активно підтримує зазначені новели так як саме вони запроваджують приписи гуманізації суспільства, так як будь яка особа має право на вільне обрання напрямку праці та вільне обрання самої праці. Сучасне українське законодавство передбачає за вчинення злочину покарання засудженого у вигляді позбавлення волі на певний строк та його ізоляцію на певний строк у кримінально-виконавчій установі. Відповідно, змістом покарань, пов'язаних із позбавленням волі, є ізоляція засудженого від оточення. В той же час не передбачається Кримінальним кодексом та вироком суду одночасне покладання на особу обов'язку працювати, так як Конституція України (ст. 43) встановлює, що кожен має право на працю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [2]. Одночасно необхідно підкреслити, що відповідно до Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил, котрі закріплені Рекомендацією № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Ради Європи, визнано, що праця в місцях ув'язнення розглядається як позитивний елемент внутрішнього режиму, але вона не може бути призначена як елемент, спосіб покарання засудженого, вони можуть самостійно обирати вид діяльності, в якому вони хотіли би брати участь [3].

Треба підкреслити, що Конвенція Міжнародної організації праці «Про скасування примусової праці» не містить поняття «примусова праця» і можливість її застосування [4]. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права не передбачає можливість зарахування роботи яку виконує особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, до примусової праці [5]. В той же час положення ООН передбачають можливість праці засуджених відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей. Особи, позбавлені волі, повинні мати змогу виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла і вимогами управління та дисципліни у кримінально-виконавчій установі [6]. В той же час, в деяких країнах інститут примусового залучення до праці є обов'язковим, наприклад, Німеччині, США, Норвегії, Швеції, Австрії, Франції, Фінляндії та Японії. Залучення до праці за бажанням засудженого має місце у Великобританії, Іспанії, Чехії, Італії, Словенії, Канаді, Данії, Польщі, Молдові та Нідерландах [7, с. 158] та в Україні. Національні законодавства відповідно від економічного, культурного, соціального розвитку ставлять різні цілі перед працею засуджених до позбавлення волі, закріплюючи працю як суб'єктивне право засудженого або визнаючи її юридичним обов'язком [7, с. 158].

Разом з тим, за українським законодавством праця засуджених в установах виконання покарань буває наступних видів:

1. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою-підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. У 2018 році було внесено зміни до ст. 118 КВК України і на цей час ця стаття має такий зміст: «...засуджені до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Адміністрація зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру та трудовими договорами [8];

2. Засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості [9];

3. Засуджені до позбавлення волі зобов'язані працювати за вимогою адміністрації колонії безоплатно. Кримінально-виконавчим законодавством передбачений виняток щодо можливості залучення засуджених до праці без її оплати. Такі роботи можуть стосуватись тільки благоустрою установ, слідчих ізоляторів і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжних робіт із забезпечення установ та слідчих ізоляторів продовольством. До цих робіт вони залучаються в порядку черговості в неробочий час і не більше, ніж 2 години на день [8].

Є винятки щодо залучення засуджених (ув'язнених) до праці.

Зокрема, дозволяється працювати на їх бажання з урахуванням висновку лікарської комісії колонії:

– засудженим, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування»,

– людям з інвалідністю I та II груп, хворим на активну форму туберкульозу,

– жінкам із вагітністю понад 4 місяці,

– жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях.

Характер діяльності і тривалість робочого часу цих категорій засуджених визначається лікарською комісією залежно від їх працездатності з урахуванням стану здоров’я, профілю виробництва на підприємстві, в установі [10, с. 195].

З наведеного можна зробити висновок, що на сучасному етапі працю засуджених можна розділити на три категорії:

1. Оплачувана праця як конституційне право засудженого. Особа має право, а не обов’язок і за який отримуватиме зарплату. Працювати людина може лише в місцях і на роботах, які визначає адміністрація колонії. Як правило, це праця на підприємствах або в майстернях колонії, на роботах з господарського обслуговування колонії. Під час визначення місця роботи засудженого повинні враховуватися його стать, вік, працездатність, стан здоров’я і спеціальність. Особа має право вибирати, ким працювати на підприємстві або в майстернях колонії, її не мають права примушувати працювати на тих роботах, на яких вона не хоче. Треба наголосити на тому, що сьогодні виявляються випадки, коли із засудженими не укладаються трудові договори чи договори цивільно-правового характеру, порушується техніка безпеки як із боку адміністрації, так і з боку самих засуджених, відсутній облік часу відпрацьованих годин, що призводить до того, що особи можуть працювати по 10–12 годин, а також наявні приховані факти виробничого травматизму й ще багато інших порушень трудового законодавства. Це все свідчить про те, що присутній той факт, що в деяких установах виконання покарань засуджені використовуються як дешева робоча сила або навіть як раби задля наживи певного кола осіб із адміністрації установ [11, с.120];

2. Обов’язкова праця засуджених, які мають заборгованість за виконавчими документами, до погашення такої заборгованості. Відповідно, засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов’язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості [8];

3. Неоплачувана праця з благоустрою установи (цей вид праці також можна визнати обов’язковою працею) [12, с. 324]. Адміністрація установи виконання покарань може залучати засуджених до робіт з благоустрою житлових та виробничих зон місць позбавлення волі, прилеглих територій та з поліпшення житлово-побутових умов засуджених або забезпечення установ продовольством. До цих робіт засуджені відповідно до частини 5 ст. 118 Кримінально-виконавчого кодексу України залучаються без оплати праці, як правило, в порядку черговості, в неробочий час і не більш як на дві години на день [8]. Треба зауважити, що нормами кримінально-виконавчого законодавства не визначені юридичні наслідки виконання обов’язку засуджених працювати без оплати праці, тобто відсутні законодавчо закріплені стимули, що заохочують участь засуджених в роботах без оплати праці, і тільки невиконання цього обов’язку може потягнути для засудженого застосування заходів дисциплінарного стягнення [13, с. 164].

Праця засуджених в установах виконання покарань України має свої функції:

1. Виховна функція – полягає у використанні основних засобів виправлення і ресоціалізації, формує особистість засуджених, позитивно впливає на свідомість і мораль учасників трудових процесів.

2. Економічна функція праці полягає у тому, що працюючі засуджені створюють певні матеріальні блага, отримують за це відповідну винагороду/плату; відшкодовують витрати на своє утримання.

3. Соціальна функція праці дозволяє набути (відновити, зберегти) позитивні навички, які дадуть змогу відмовитися від злочинної діяльності, сприяють психоемоційному розвантаженню, відволікають від нав'язливих думок; для людини, зайнятої корисною діяльністю, швидше минає час.

4. Оздоровча функція праці, так як загартовує особу фізично і морально, оскільки бездіяльність не тільки калічить людину, а й веде її до повної деградації [7, с. 159].

Разом з тим треба зауважити, що сучасне українське суспільство не готове до такої гуманізації у сфері виконання покарань. Окрема група вчених та працівники установ виконання покарань зауважують, що гуманізація умов відбуття покарання для засуджених призведе до погіршення режиму виконання та відбування покарання, зокрема, під час дотримання дисципліни та правопорядку в установах виконання покарань [14, с. 215]. Ці негативні ознаки відсутності обов'язкового працевлаштування засуджених в установах примусового виконання покарань, на жаль, ми сьогодні можемо спостерігати. Наприклад, окремі колонії мають відділення, так звані «лентяйки», де засудженні відмовляються від праці і до них не застосовуються дисциплінарні стягнення, і вони, використовуючи норми кримінально-виконавчого права, на законних підставах не працюють [15]. З відміною обов'язкової праці в установах виконання покарань також порушується право на відшкодування матеріальної шкоди для тих, хто постраждав від злочинних дій. Між тим ст. 41 Конституції України проголошує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, що право приватної власності є непорушним [2]. Загальновідомо, що значна частина засуджених не має власного майна, за рахунок якого можливе відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди потерпілим від злочинів. За таких умов добровільний порядок працевлаштування цієї категорії засуджених фактично унеможлиблює виконання правоохоронними органами завдань, визначених у ст. 1 КК України, оскільки позбавляє їх можливості скористатись механізмом примусового виконання судових рішень шляхом звернення стягнень на заробітну плату засуджених. І вже зовсім несправедливим (і навіть цинічним) бачиться утримання не бажаючих працювати засуджених за бюджетні кошти, а отже, і за кошти (податки) потерпілих від злочинів, які самі вправі очікувати від держави належної організації виконання судових рішень у частині майнових стягнень [16, с. 162].

Треба зазначити, що суспільно корисна праця, з точки зору гуманних та демократичних підходів, є необхідною свідомою потребою кожного засудженого. І як зазначив О. Шкута, праця є інструментом постійного розвитку та виховання особистих потреб, вона сприяє розвитку здібностей, умінь та навичок, а суспільно корисна діяльність є потужним фактором, який чинить вплив на формування особистості засудженого до позбавлення волі, зокрема, робота сприяє психологічному та емоційному полегшенню та відволікає увагу від негативних

думок. Також вона викликає відчуття прискороного плину часу, що в умовах ув'язнення дає позитивний ефект [17].

З цього приводу В. Л. Васильєв додає, що праця має стати потребою засудженого. Засуджений має бачити результати своєї праці та усвідомлювати їх. У жодному разі не можна доручати виконання трудових операцій засудженому, який завідомо з ними не може впоратися [18].

На думку А. Х. Степанюка, залучення до праці спрямоване насамперед на те, щоб спонукати засуджених ставитися до праці як до позитивного й потрібного складника їхнього життя, зокрема й дальшого життя на волі. Такі самі вимоги висувують до праці ув'язнених Європейські тюремні правила. Потрібно, щоб, звільнившись із установи виконання покарань, особа мала певні навички й уміння, які дають їй змогу знайти законні засоби для існування та допоможуть безболісно ввійти в життя на волі [19].

В той же час не всі засуджені мають і виховують у собі свідому потребу до праці, а місія держави запропонувати їм цю працю як обов'язок, що сприятиме їх розвитку і можливості отримати додаткові навички, що також сприятиме як у добровільній, так і обов'язковій формі адаптації та ресоціалізації у суспільстві по закінченню відбування призначеного судом покарання.

Треба зауважити, що негативне ставлення ув'язнених до праці зумовлене такими факторами: високим ступенем обізнаності про злочинний спосіб життя серед засуджених, які зобов'язані сприймати роботу як таку, що суперечить їхнім переконанням; вплив кримінальної субкультури на засуджених; небажання виконувати погано оплачувану роботу тощо [12]. Стимулювання прагнення засудженого працювати та вчитися, перебуваючи у в'язниці, є ефективним способом досягти результатів у виправленні засуджених та їх ресоціалізації. Відповідно, будь-яке заохочення (у т. ч. в кримінально-виконавчих правовідносинах) зазвичай має форму або надання певних благ, або позбавлення таких благ [12]. В той же час, право на гідну заробітну плату є важливим складником забезпечення права на працю засудженого громадянина, а тому суспільно корисна праця є не лише запорукою фізичного та соціального розвитку особи засудженого, але й важливим елементом його ресоціалізації та повернення до нормального способу життя, подолання почуття неповноцінності та приниження [20, с. 116]. У КЗпП України визначено право громадян на працю як гарантоване державою право на роботу із зарплатою, не нижчою від мінімальної зарплати, встановленої державою [21], а відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України [8] праця засуджених до ув'язнення має оплачуватися залежно від її кількості та якості. Дане положення відповідає міжнародним стандартам та Європейським пенітенціарним правилам [22].

Сучасні механізми працевлаштування засуджених, на жаль, сьогодні не орієнтовані на стимуляцію працевлаштування даної категорії осіб, так як винагорода за працю досить низька, не залежить від економічних показників. В той же час, Європейський комітет із запобігання катуванням регулярно рекомендує Україні створювати якомога більше можливостей для зайнятості засуджених. При цьому під зайнятістю розуміється праця (бажано навчального характеру), навчання, спорт, дозвілля та спільні заходи з іншими засудженими [23, с. 25]. Під час свого першого візиту Європейський комітет із запобігання катуванням зазначав, що надання належної роботи засудженим особам є фундаментальною частиною процесу

виправлення (rehabilitation). Отже, ситуація з працевлаштуванням у тюремній системі не повинна зумовлюватися виключно факторами ринкової економіки. Європейський комітет із запобігання катуванням рекомендує українській владі запровадити спеціальні заходи для надання засудженим більше можливостей для праці. У 1999 р. Комітет продовжив розвивати цю рекомендацію у контексті недостатньої зайнятості засуджених у Бучанській виправній колонії № 85, наголосив, що кількість засуджених, які мали роботу, коливалася залежно від контрактів, які могла укласти установа, а це становило складнощі у зв'язку з економічною ситуацією. Можливість праці не повинна залежати виключно від факторів ринкової економіки. Держава має здійснювати активну політику, використовувати спеціальні стимули. Пізніше ці рекомендації були також доповнені уточненням, що йдеться про спеціальні стимули у виді замовлень на продукцію, виготовлену в пенітенціарних установах. Праця засуджених не повинна підпорядковуватися фінансовим інтересам виробництв у пенітенціарних установах. При висловленні цієї рекомендації Комітет посилався на правило 26.8 Європейських в'язничних правил, у яких зазначалося, що хоча одержання фінансового прибутку від діяльності підприємств у виправних установах може бути корисним з огляду на підвищення стандартів, а також якості й доцільності 175 професійної підготовки, проте інтереси ув'язнених не мають підпорядковуватися цій меті. Як зазначається в офіційному Коментарі до Європейських в'язничних правил, це правило спрямоване на те, щоб мотиви економічної вигоди не призводили до ігнорування позитивного впливу праці на навчання засуджених та нормалізацію їх життя. В умовах фінансових складнощів, Комітет також рекомендував покращити самозабезпечуваність установ, наприклад шляхом заохочення виготовлення ними сільськогосподарської продукції. Залучення до праці та інших видів зайнятості є не тільки ключовою частиною процесу виправлення та ресоціалізації, а й сприяє більш безпечному середовищу в тюрмах. Тому всі засуджені, які можуть і бажають працювати, повинні мати таку можливість. При цьому має існувати планування відбування покарання, включаючи індивідуальну програму зайнятості засудженого, розроблену на підставі оцінки потреб засудженого [23, с. 25; 24, с. 56;].

Адміністрація установ виконання покарань зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею. Тобто, реалізуючи законодавчо закріплене право працювати, засуджений повинен бути забезпеченим місцем роботи з боку адміністрації. Проте є проблемним забезпечення праці відповідно до спеціальності, адже більшість колоній орієнтуються на наявні виробничі потужності, а тому нерідко засудженому доводиться перевчатися. При цьому вся установа виконання покарань повинна бути підпорядкованою основному завданню – виправленню засуджених [25, с.79].

Задля забезпечення виконання державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, впровадження політики гуманізації відбування покарання засуджені можуть залучатися до одного з таких напрямів діяльності установ виконання покарань, як залучення до праці на контрагентських об'єктах [14, с.216].

Відповідно, контрагентський об'єкт – це об'єкт (територія) підприємства, установи чи організації усіх форм власності, на якому (якій) засуджені залучаються до праці на договірній основі за межами установи виконання покарань [26].

Отже, можна виокремити три види об'єктів можливого працевлаштування засуджених: підприємство; організація; установа.

Всі вони об'єднані поняттям контрагентський об'єкт. Треба зазначити, що посадові особи державних органів, а також роботодавці незалежно від того, на якій формі власності засновані їх підприємства, організації чи установи, мають усвідомлювати свою відповідальність перед людиною за власну діяльність. Праця і її результати – ось основа існування та розвитку кожної людини, суспільства і держави. Все інше є похідним» [27, с. 18–25]. В той же час, необхідно зазначити, що не всі засуджені мають право працювати на контрагентському об'єкті, лише ті, що перебувають в дільниці соціальної адаптації.

Дільниці соціальної адаптації мають наступний режим перебування: засуджених тримають не під охороною, а під наглядом, тобто значно менше контролю з боку адміністрації та обмежень. Вони можуть вільно пересуватися в межах території дільниці в денний час. Крім того, з дозволу адміністрації колонії засуджені можуть пересуватися без нагляду поза територією дільниці, але в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної ними роботи або у зв'язку з навчанням. Таким засудженим дозволяється носити цивільний одяг, мати зареєстрований мобільний телефон, гроші та цінні речі. Раз на місяць їм надається тривале побачення, а короткострокові – без обмежень. Працювати такі засуджені можуть й за межами колонії. Після шести місяців перебування у дільниці соціальної реабілітації без порушень режиму відбування покарання засуджені можуть проживати в межах населеного пункту, в якому розташована виправна колонія, зі своїми сім'ями. Однак слід пам'ятати, що засуджені в цій дільниці фактично зобов'язані працювати, адже повинні самі себе забезпечувати [28]. Переведення у дільницю соціальної реабілітації здійснюється постановою начальника колонії за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби, якщо засуджені своєю позитивною поведінкою та ставленням до праці стали на шлях виправлення та фактично відбули певну частину призначеного судом покарання. Працевлаштування за межами установи виконання покарань засуджених, які відбувають покарання у дільниці соціальної реабілітації, можливе після фактичного перебування ними у цій дільниці не менше одного місяця [26].

Праця та її належна організація у кримінально-виконавчих установах є однією з найефективніших форм, засобів та методів виправного впливу на засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Проблема залучення засуджених до праці в умовах безробіття залишається дуже актуальною як в Україні, так і за кордоном. В Англії та інших країнах Європи під суспільно корисною працею засуджених розуміється як зайнятість у виробництві, так і роботи з господарського обслуговування в'язниць: прибирання приміщень, території в'язниці, стрижка газонів, догляд за зеленими насадженнями та інших [29, с. 3]. Прогресивною тенденцією сучасних країн є думка, що праця засуджених, як і в багатьох країнах, вважається правом, тобто проявом їхнього вибору та бажання: якщо засуджений не хоче працювати і має коштів на оплату свого утримання, то він може працювати, а може не працювати (тільки за певних обставин, про це ми говорили вище, праця окремих ув'язнених є обов'язком). Але при цьому хотілося б помітити, що праця виступає частиною всієї сукупності засобів виправного впливу на засуджених і від того, як вона організована, яка за неї встановлена винагорода, яке приносить задоволення, як усвідомлюється суспільне значення

праці самими засудженими, залежить не лише його продуктивність, а й рівень соціальної адаптації та реабілітації [30, с. 14]. При цьому організація праці засуджених – це система заходів, що дозволяє виправним установам максимально використовувати працю для виправного впливу на осіб, які відбувають покарання як позбавлення волі в установах виконання покарань [31, с. 12]. Хоча сьогодні змінені завдання даного органу, вони спрямовані саме на виконання покарання, а не перевиховання, проте ресоціалізація ув'язнених залишається є невід'ємним їхнім завданням. Тому організація режиму без трудової діяльності з кожним днем ускладнюється, все складніше стає для адміністрації установи виконання покарань підтримувати дисципліну та громадський порядок. Це викликано тим, що основна маса засуджених, перебуваючи у житловій зоні, не займається суспільно корисними справами, а тому контролювати та спостерігати за її поведінкою дуже важко. Водночас адміністрація має організувати працевлаштування ув'язнених, що на сьогодні є дуже проблемним у зв'язку з недофінансуванням установ виконання покарань, відсутністю бажання держави забезпечувати цей напрямок з бюджету. Також слід зазначити, що фактичні можливості виробничої бази виправних установ є досить обмеженими, внаслідок чого неможливо врахувати спеціальність засуджених при залученні до праці. Хоча не можна не відзначити наявність у багатьох ув'язнених бажання працювати, тому що їм потрібні засоби для покращення своїх матеріальних та побутових умов в установі, де вони знаходяться. При пропозиції певної роботи не обов'язково враховуються наявної в засудженого спеціальності, так як це не обов'язкова вимога, яка звернена до адміністрації виправної установи. Якщо в якомусь виправному закладі у зв'язку з профілем його провадження засудженому не може бути надана робота за фахом, то він залучається до роботи з іншої спеціальності з одночасним навчанням нової професії. Причому сьогодні досить слабо розвинута система фахової підготовки та перепідготовки засуджених. Сучасна концепція освіти засуджених та здобуття ними спеціальності (професії) повинна бути націлена на створення загальноосвітньої бази підготовки та розширення профілю спеціальної підготовки, які сприяють повноцінному розвитку здібностей та постійному оновленню знань. Основною метою безперервної професійної освіти ув'язнених є вдосконалення зв'язків між системою підготовки кадрів та виробництвом, щоб засудженим, які здобувають професії у виправній колонії, було гарантовано працевлаштування після виходу на волю. У широкому сенсі система безперервного навчання повинна включати в себе єдність основної підготовки та перепідготовки, загальної та професійної освіти, навчання та виробництва. Така єдність направлена на впровадження праці у сферу початкової професійної підготовки шляхом створення навчальних центрів при установах виконання покарань, які здійснюватиме підготовку кваліфікованих робітників різного рівня [32, с. 27]. Комплексне професійне та економічне навчання засуджених повинно бути націлено на розширення можливостей даної категорії осіб під час перебування в установі виконання покарань та після звільнення. Відповідно адміністрація даної установи повинна посилити роботу по підписанню контрактів на підковку та перепідготовку ув'язнених за спеціальностями: тракторист трельовального трактора, слюсар з ремонту автомобіля, верстатник деревообробних верстатів, слюсар з ремонту електричних побутових приладів, а держава – передбачати в бюджеті такі можливості для ресоціалізації засуджених. Головне завдання професійної освіти – це навчити

працівників за змішаними, складними, широкопрофільними спеціальностями. Воно має стати шаблоном у загальній схемі безперервної освіти. З моменту появи засудженого у виправній установі необхідно з'ясувати його інтереси, потреби та професійну орієнтацію. Виховна робота має бути спрямована на розвиток його професійних навичок, мотивації на роботу з обраної спеціальності після звільнення [32]. У виправних установах Норвегії є штатні посади інструкторів з праці та професійного навчання засуджених. На курсах, що функціонують у виправних установах, засуджені можуть отримати спеціальності перукаря, секретаря, кухаря, домробітниці та ін. У приватній в'язниці Англії ув'язнені можуть пройти навчання на комп'ютері. У в'язницях США коло пропонувані професій включає: тесляра, автомеханіка, слюсаря. У пенітенціарних установах Швеції ув'язнені навчаються спеціальностям механічної, деревообробної та будівельної галузей. Так, наприклад, корпорація будівельних робітників бере участь у професійній підготовці засуджених та гарантує їм після звільнення добре оплачувану роботу. Професійні програми підготовки в пенітенціарних системах західних країн різняться за термінів, змісту та форм. Вони розраховані: на навчання в аудиторних умовах; постійне підвищення кваліфікації; навчання з виробництва; самонавчання. Законодавчо закріплено положення про забезпечення засудженим можливості отримання професій, які мають попит на ринку праці [33, с. 25].

Отже, наявність оплачуваної роботи, заробітку істотно впливає на матеріальні та побутові умови життя засудженого. Потрібно зауважити, що свободу праці засуджених можна розширити, якщо розширити засудженим можливість працювати за межами виправних установ. Така можливість у принципі є у всіх установах цього типу [34, с. 119]. Але на сьогодні виникає інша проблема, низька зацікавленість підприємств, установ чи організацій усіх форм власності, що є контрагентськими об'єктами. Це пов'язано з тим, що;

1. Держава не впроваджує пільгових умов оподаткування, мотиваційних заходів, щоб зацікавили їх використовувати працю спецконтингенту.;

2. Не визначеною є позиція і установ виконання покарань, перед якими поставлено завдання, пов'язані із примноженням соціального капіталу суспільств. Разом з тим, прості форми ресурсної експлуатації місць ув'язнення відживають свій вік. Саме тому ідея створення єдиного виробничого холдингу на базі в'язничних підприємств, що сприятиме підвищенню операційної ефективності державних підприємств в кримінально-виконавчій системі та збільшенню кількості працюючих засуджених в установах виконання покарань, є неможливою для реалізації. Це ще підтверджується відсутністю кваліфікації у засуджених, так як більше половини засуджених становлять особи віком до 30 років, які не мають трудового стажу та робітничих спеціальностей. Відповідно продукція, виготовлена засудженими, не може бути конкурентна тій, яку виготовляють працівники зі спеціальною освітою. До того ж існують проблеми: застаріле промислове обладнання, податкове навантаження, вплив кримінальної субкультури, немотивовані співробітники установ, що не надають підстав застосовувати ті ж самі принципи до управління промисловими комплексами, які існують у «вільному суспільстві» [35].

3. На даний час бухгалтерський облік заробітної плати засуджених ведеться частково в установі, частково на підприємстві установи та інших контрагентських об'єктах. Саме тому на сьогодні потрібна зміна організації відокремленого ведення обліку заробітної плати

засуджених між державним підприємством установи та кримінально-виконавчою установою: від ведення табеля обліку використання робочого часу до проведення відрахувань і утримань із заробітної плати засуджених, включаючи завершальний етап – виплату заробітної плати засудженим до обмеження волі.

Ці проблеми, на нашу думку, будуть зменшуватись при мотивації малого та середнього бізнесу щодо закріплення в законодавстві понять «соціальне підприємництво» та «соціальне підприємство». Де підприємець визнається соціальним, якщо забезпечує зайнятість осіб, звільнених із місць позбавлення волі та мають незняту чи непогашену судимість. Це дає йому право отримання додаткових заходів підтримки, встановлених законодавством для «соціальних підприємців». Ці підприємства повинні приймати на роботу як засуджених до позбавлення волі і примусових робіт, так і тих, хто відбув кару. Друге, сьогодні назріла потреба у створенні державою так званих «пенітенціарних заводів та фабрик». Враховуючи, що вони не будуть конкурентоспроможними з такими ж підприємствами на свободі та економічно не окупляться, держава має виділяти дотації на витрати з організації праці засуджених, позбавлених волі. Підмогою їй вирішення є прояв ініціативи самих виправних установ за підтримки органів місцевого самоврядування, підключення коштів та допомоги приватних спонсорів, створення виробничих структур, які звертаються до ринкових відносин. На нашу думку, досить перспективною також є можливість підприємницької діяльності засуджених у формі індивідуальної трудової діяльності.

Неможливо також, в ракурсі дослідження теми працевлаштування засуджених не згадати, що на сьогодні також є проблемою низький рівень оплати праці засуджених та податки, які на них покладено. Відповідно до норми Конституції України, кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом [2]. Підпунктом 163.1.1 п. 163.1 ст. 163 Податкового кодексу України визначено, що об'єктом оподаткування резидента є загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід. До загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку включаються, зокрема, доходи у вигляді заробітної плати, нараховані (виплачені) платнику податку відповідно до умов трудового договору (контракту) (пп. 164.2.1 п. 164.2 ст. 164 Податкового кодексу України). Відповідно, трудовий договір (контракт) – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [36]. Водночас до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку включаються також інші доходи, крім зазначених у ст. 165 Податкового кодексу України. При цьому згідно з п. 169.1 ст. 169 Податкового кодексу України платник податку на доходи фізичних осіб має право на зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги. Підпунктом 14.1.48 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України встановлено, що заробітна плата – це основна та додаткова заробітна плата, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які виплачуються (надаються) платнику податку

у зв'язку з відносинами трудового найму згідно із законом [37]. Згідно з частиною першою ст. 120 Кримінально-виконавчого кодексу праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань.

Відповідно до пп. 6 п. 2 ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року № 2713-IV трудові відносини засуджених регулюються законодавством про працю з урахуванням вимог кримінально-виконавчого законодавства [38].

Інструкцією «Про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» від 07 березня 2013 № 396/5 встановлено, що засуджені до обмеження волі залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, як правило, на виробництві виправних центрів, а також на договірній основі на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності за умови забезпечення належного нагляду за їхньою поведінкою. Праця засуджених до обмеження волі регулюється законодавством про працю, за винятком правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу. Переведення засуджених на іншу роботу, в тому числі в іншу місцевість, здійснюється власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом за погодженням з адміністрацією виправного центру. Засудженим незалежно від усіх відрахувань виплачується не менш як сімдесят п'ять відсотків загальної суми заробітку, а засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, – не менш як п'ятдесят відсотків загальної суми заробітку. Заробітна плата, нарахована засудженим, за умови виконання ними норми виробітку (денної, тижневої, місячної) або тривалості робочого часу (у тому числі при залученні до робіт на підприємствах державної або інших форм власності) не може бути менше законодавчо встановленого мінімального розміру заробітної плати. Праця засуджених оплачується відрядно, погодинно або за іншими системами оплати праці. Основною системою оплати праці є відрядна, яка застосовується на всіх роботах, що піддаються нормуванню та точному обліку. Відрядна система оплати праці поділяється на індивідуальну і колективну (бригадну) системи оплати праці. При індивідуальній відрядній системі оплати праці заробітна плата засудженого визначається множенням кількості виготовленої продукції на відрядну розцінку за одиницю виробу. При колективній (бригадній) відрядній системі оплати праці загальна сума заробітної плати обчислюється за результатами роботи бригади в цілому за певний відрізок часу. Кожному члену бригади заробітна плата нараховується залежно від присвоєного йому в установленому порядку кваліфікаційного розряду та відпрацьованого часу. Погодинна система оплати праці для засуджених застосовується лише на роботах, що не піддаються нормуванню та точному обліку. Годинна тарифна ставка робітника першого розряду, праця якого оплачується погодинно, встановлюється у розмірі, що перевищує законодавчо встановлену мінімальну заробітну плату в погодинному розмірі. При розробці тарифних ставок необхідно дотримуватися міжкваліфікаційних співвідношень розмірів тарифних ставок. Для оплати праці робітників з числа засуджених, які не виробляють продукцію (налагоджувальники устаткування, транспортувальники та підсобні робітники), але від результатів праці яких залежить заробіток робітників з відрядною системою оплати праці,

може застосовуватись непряма відрядна система оплати праці. Заробітна плата такого робітника нараховується залежно від присвоєного йому в установленому законодавством порядку кваліфікаційного розряду, відпрацьованого часу та показника виконання норм робітниками з відрядною системою оплати праці, яких обслуговує відповідна допоміжна ділянка [39]. Тарифікація робіт, що виконуються засудженими, та встановлення їм кваліфікаційних розрядів проводяться відповідно до Переліку професій працівників за випусками Єдиного тарифно-кваліфікаційного довідника із зазначенням професій, розділів та випусків чинного [Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників](#), затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 26 листопада 2008 року № 557 [40]. Присвоєння засудженим кваліфікаційних розрядів чи їх підвищення здійснюється кваліфікаційною комісією установи виконання покарань, слідчого ізолятора з урахуванням складності робіт, що виконуються в цеху (на дільниці), та теоретичної підготовки засудженого [26].

На жаль, сьогодні зустрічаються непоодинокі випадки порушення Адміністраціями установ виконання покарань права на працю засуджених. Так, при перевірці прокуратурою державної установи «Полицька виправна колонія (№ 76)» встановлено що працюючим засудженим, які утримуються у державній установі, виплачувалася заробітна плата один раз на місяць, тоді як законодавством про працю передбачено двічі на місяць. В державній установі «Городоцький виправний центр (№ 131)» встановлено, що порушено законодавство, яким заборонено працевлаштування засуджених, які відбувають в установі покарання менше 3 місяців, на контрагентські об'єкти було працевлаштовано 9 таких осіб [41]. В Холодногірській виправній колонії № 18 виявлено випадки порушення трудових прав засуджених на гідні умови праці та її належну оплату. Так, в їдальні для персоналу, яка знаходиться на госпрозрахунку, на її кухні безоплатно працюють засуджені з числа осіб, залучених до господарчого обслуговування установи. Засуджені, які працюють на виробництві, не забезпечуються спеціальним одягом та взуттям, засобами захисту. Журнали інструктажів з техніки безпеки ведуться російською мовою. Порушуються правила техніки безпеки під час користування газовим та газобалонним обладнанням [42].

Вищенаведене дає можливість стверджувати, що при досить регламентованій організації праці та порядку нарахування заробітної плати, необхідно виділити той факт, що на цей час праця в'язнів є низько вмотивованою. Так, станом на 1 січня 2020 року в установах виконання покарань трималося 52 863 осіб. Кількість працездатних становило 21 169 осіб (рік тому – 22 904 особи), або 59,9 % (61,8 %) від кількості всіх засуджених, із них забезпечено роботою 7 917 осіб (рік тому – 8 113 осіб). Головною причиною цього є низька заробітна плата, що зовсім не мотивує засуджених працювати іноді на важких роботах. Середня заробітна плата засуджених на перше півріччя 2019 року становила 2 003 грн, при тому, що мінімальна заробітна плата становила 4 173 грн [43]. Також потрібно зазначити, що на практиці існують випадки, коли засудженим узагалі не виплачували заробітну плату. Для прикладу візьмімо Сільськогосподарське підприємство Державної кримінально-виконавчої служби № 115, на якому працювали засуджені Кагарлицької виправної колонії. Зокрема, у 2020 році держпідприємством за березень і квітень не було виплачено заробітну плату засудженим. Крім того, було виявлено

заборгованість щодо виплати заробітної плати працівникам цього підприємства на суму 473 тис. грн [44]. На жаль, досить часто бувають випадки, коли із засудженими не укладаються трудові договори чи договори цивільно-правового характеру, порушується техніка безпеки як із боку адміністрації, так і з боку самих засуджених, відсутній облік часу відпрацьованих годин, що призводить до того, що особи можуть працювати по 10–12 годин, а також наявні приховані факти виробничого травматизму й ще багато інших порушень трудового законодавства. Це все свідчить про те, що присутній той факт, що в деяких установах виконання покарань засуджені використовуються як дешева робоча сила або навіть як раби задля наживи певного кола осіб із адміністрації установ [45].

Як стверджує Н. І. Севастьянова, засуджені сприймають працю в місцях позбавлення волі як примусову, що викликає зневагу серед засуджених. Це зумовлено тим, що, по-перше, виробнича діяльність установ виконання покарань здійснюється на підприємствах радянського типу, де не враховуються наслідки впливу такої праці на виправлення й ресоціалізацію засуджених, і, по-друге, одноманітна і низькооплачувана праця призводить до втрати інтересу до роботи та виснажує засуджених [46].

Саме тому вкрай важливо знайти компроміс між бажаннями засуджених, їхнім розвитком у професійній сфері та діями адміністрації щодо трудової зайнятості засуджених. Адміністрації установ виконання покарань і сьогодні не спроможні надати можливість засудженому займатися тим видом праці, що йому подобається або є для нього доцільним, зокрема, на оплачуваних роботах, а отже, має місце негативне ставлення засуджених до праці, що сприймається як небажання виправлятися [46, с. 325].

Згідно з п. 164.6 ст. 164 Податкового кодексу України під час нарахування доходів у формі заробітної плати база оподаткування визначається як нарахована заробітна плата, зменшена на суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових внесків до Накопичувального фонду, а у випадках, передбачених законом, – обов'язкових страхових внесків до недержавного пенсійного фонду, які відповідно до закону сплачуються за рахунок заробітної плати працівника, а також на суму податкової соціальної пільги за її наявності. Враховуючи вищенаведене, заробітна плата осіб, засуджених до позбавлення волі, не відповідає визначенню заробітної плати в розумінні Податкового кодексу України і зазначені особи не є найманими працівниками відповідно до чинного трудового законодавства, тому підстави до застосування ПСП до їхніх доходів відсутні. Отже, зазначені доходи оподатковуються на загальних підставах, як інші доходи, за ставками, встановленими п. 167.1 ст. 167 Податкового кодексу України [47].

Як вже зазначалося, на контрагентських об'єктах заробітна плата рахується від людино-годин (не менше мінімальної погодинної заробітної плати + 50 % нарахування). Але тут виникає питання: заробітна плата не може бути меншою за законодавчо встановлений мінімальний розмір заробітної плати (у 2021 році в такому місячному розмірі: з 1 січня – 6000 грн, з 1 грудня 2021 року – 6500 грн; у погодинному розмірі: з 1 січня – 36 грн, з 1 грудня – 39 грн). Але це відбувається за умови виконання засудженим норми виробітку (денної, тижневої, місячної) або дотримання встановленої тривалості робочого часу. Годинна плата засудженого повинна дорівнювати 29,20 грн + нарахування 50 % + нарахування згідно Закону № 2464-VI [48], такі розрахунки є надвитратними, на нашу думку, для комерційних

підприємств, де працевлаштовані засуджені. Треба зауважити, що заробітна плата засудженим (ув'язненим) «на руки» не видається, а зароблені кошти будуть зараховуватися на особовий рахунок (після проведення з неї усіх відрахувань). Незалежно від усіх відрахувань на особовий рахунок зараховується не менше ніж 50 % нарахованого місячного заробітку. Крім того, засудженим, які відбувають покарання у виховних колоніях, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній, колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, а також засудженим жінкам, яким дозволено проживання за межами виправної колонії – не менше ніж 75 % нарахованого їм місячного заробітку [10, с.196]. З даної суми, відповідно до ст. 121 Кримінально-виконавчого кодексу України та пункту 6.3 Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі (а також пенсії) відраховуються: податок з доходів фізичних осіб; аліменти; вартість одягу, взуття, білизни (крім вартості спецодягу); вартість харчування, комунально-побутових та інших наданих послуг (крім вартості спецхарчування); виплати за виконавчими листами на користь громадян; виплати за виконавчими листами на користь юридичних осіб, а також відшкодування матеріальних збитків, заподіяних державі під час відбування покарання, якщо ви такі збитки заподіяли [8]. На жаль, таке становище знижує привабливість праці в місцях позбавлення волі. Єдиним стимулом до праці і єдиним важелем заохочення до неї в руках адміністрацій колоній, відповідно до ч. 2 ст. 81 КК, п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 26 квітня 2002 р., є перспектива умовно-дострокового звільнення відбування покарання і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, що є реальною, якщо засуджений «сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення».

Ще одна проблема полягає в спотворення відомостей про доходи і видатки. Адже, так як таблиці обліку робочого часу і наряди виконаних робіт засуджених подаються до 5-го числа поточного місяця за минулий, з метою уникнення заборгованості по заробітній платі засуджених їй не відображають по КЕКВ 2111 «Заробітна плата», а сума перераховується контрагентом на депозитний рахунок установи. Тому, вважаємо за доцільне облік заробітної плати вести безпосередньо на підприємствах, де використовується праця засуджених до обмеження волі [49].

Наступною проблемою є те, що сьогодні на працівників із числа засуджених (ув'язнених), які працюють з належним оформленням трудових відносин, соціальні пільги і гарантії не поширюються (не оплачуються періоди тимчасової втрати працездатності (лікарняні), не надаються щорічні відпустки та відпустки за шкідливі умови праці, робочі місяці неналежно облаштовані задля безпечності і нешкідливості умов праці, вони не можуть скористатися допомогою для безробітних, не можуть займатися індивідуально-підприємницькою діяльністю тощо).

Недосконалість національного законодавства суперечить Європейським пенітенціарним правилам, в яких зазначено таке: (п. 26.1) працю в місцях ув'язнення варто розглядати як позитивний елемент внутрішнього режиму та ніколи не застосовувати як покарання; (п. 26.7) організація та методи роботи у виправних установах повинні максимально відповідати організації та методам аналогічної роботи в суспільстві, щоб підготувати ув'язнених до умов нормального професійного життя; (п. 26.13) заходи з охорони здоров'я ув'язнених та техніки безпеки їхньої праці мусять бути не менш суворими, аніж заходи, які застосовуються щодо

робітників на волі; (п. 26.17) працюючі ув'язнені повинні включатися до національної системи соціального забезпечення, існує необхідність у передбаченні коштів для виплати ув'язненим компенсації у випадку отримання виробничої травми, включаючи професійні захворювання, на умовах не менш сприятливих, аніж умови, передбачені законом для робітників на волі; наскільки це можливо, працюючі ув'язнені повинні включатися до національної системи соціального забезпечення [50].

Необхідно зауважити, що законодавець забороняє використовувати роботу засуджених в наступних випадках:

- на всіх робочих місцях та посадах у міжрегіональних відділах, адміністративних будівлях, в яких перебуває персонал для охорони в'язниць, у розплідниках для службових собак;
- у приміщеннях, де знаходиться зброя, спеціальне обладнання, сигналізація для запобігання втечі, система контролю доступу, службова документація;
- на роботах, пов'язаних з копіюванням документів, телефонною технікою (крім монтажу ліній зв'язку у присутності представників адміністрації пенітенціарного закладу);
- на посадах продавців, касирів, бухгалтерів, завідувачів складських приміщень, комірників;
- для робіт, пов'язаних з реєстрацією, зберіганням та видачею лікарських засобів, а також вибухових і токсичних речовин;
- як фотографів (за винятком засуджених до обмеження свободи), стоматологів, керманічів оперативних та легкових автомобілів, мотоциклів;
- на роботах з технічного обслуговування та ремонту обладнання з охорони та контролю;
- на роботах з надання медичної допомоги [51].

На підставі зазначеного необхідно враховувати і позитивні, і негативні аспекти працевлаштування засуджених до позбавлення волі на контрагентському об'єкті. Не можна не згадати, що всі заходи та гарантії щодо виконання ув'язненими трудових обов'язків у разі залучення до праці на контрагентському об'єкті мають відповідати аналогічним заходам, які встановлені для всіх працюючих громадян. Прокуратура як орган, на який покладений нагляд за дотриманням законів під час застосування заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, має проводити систематичні й ретельні перевірки умов та рівня оплати праці засуджених на таких підприємствах. А якщо засуджені ще й проживають на території контрагентського об'єкта, то ще й умови їх проживання та поводження з ними як керівників названих підприємств, так і адміністрації установ виконання покарань, в яких вони відбувають призначене судом покарання у виді позбавлення волі. Як уже зазначалося, праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари та не має на меті завдання засудженій особі фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження з боку адміністрації установ виконання покарань. Необхідність залучення засудженого до праці, передусім, є намаганням досягти таких позитивних змін у його особистості, які б сприяли свідомому відновленню соціального статусу засудженого, поверненню до самостійного життя в суспільстві. Працевлаштування засуджених на контрагентських об'єктах є одним із передових засобів кримінально-виконавчої політики держави, який має виховне значення у процесі ресоціалізації засуджених. Це є однією з

основних складових частин на шляху до соціальної адаптації засудженого. Тому вбачається необхідним посиленій контроль із боку уповноважених органів за процесом залучення до праці засуджених до позбавлення волі на контрагентських об'єктах задля унеможливлення порушень прав і законних інтересів ув'язнених [14, с. 218].

Одночасно для дійсного забезпечення здійснення ресоціалізації засудженого через виконання ним суспільно корисної праці потрібно, щоб держава забезпечила належне матеріальне та фінансове забезпечення установ виконання покарань, забезпечила засудженим можливість вибору бажаної сфери діяльності, відповідно до його спеціальності й побажань, забезпечила належний рівень оплати праці та створення необхідних для неї умов. Усе це сприятиме позитивному ставленню засудженого до праці, власному бажанню займатися нею, щоб повернутись у суспільство повноцінним її членом, з наявними реальними шансами забезпечувати себе та своїх близьких завдяки володінню тими чи іншими навиками до праці [52, с. 325].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Градецький А. В. Механізм правового регулювання праці засуджених. Держава та регіони. Серія: Право. 2013. № 2 (40). С. 124–128.
2. Конституція України. Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила, затверджені Комітетом міністрів Ради Європи 12 листопада 1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий і проголош. резолюцією 2200А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
6. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, прийняті та проголош. резолюцією 663 СІ (XXIV) Економічної та Соціальної Ради ООН від 30 серпня 1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212
7. Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. Вісник пенітенціарної асоціації України. 2017. № 2. С. 156–164.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 березня 2003 № 129-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3–4. Ст. 21
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання. Закон України від 3 липня 2018 року № 2475-VIII // Відомості Верховної Ради. 2018. № 36. Ст. 272
10. Пенітенціарна система та права людини: правовий посібник / Федорук О. О., Яковець І. С., Бондаренко К. : Асоціація УМДПЛ, 2017 р. 256 с.

11. Шумна Л. П., Денисенко К. В., Олійник В. С., Сікун А. М. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2019. С. 118–122
12. Кутєпов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації// *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 322–325
13. Шумна Л. П. Особливості праці засуджених до позбавлення волі: і право, і обов'язок. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. Київ, 2019. № 2. С. 160–167
14. Мацієвська І. Б. Особливості залучення до праці засуджених до позбавлення волі на контрагентських об'єкта.// *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 214–218
15. Правова абетка: примусова праця у місцях позбавлення волі URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-prymusova-pratsya-u-mistsyah-pozbavlennya-voli/>
16. Стулов О. Правова регламентація працевикористання засуджених до позбавлення волі: погляд крізь призму конституції України//*Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 160–163
17. Шкута О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. *Наук. часопис Нац. акад. прокуратури України*. 2016. № 1. С. 111–118.
18. Васильєв В. Л. *Юридическая психология*. Изд-во Ленингр. ун-та. 1974. 95 с.
19. Степанюк А. Х. *Кримінально-виконавче право : навч. посібник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів*. Харків : Право, 2006. 320 с.
20. Бобко У. П. Про ефективність захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів засуджених – працівників підприємств пенітенціарної системи України. *Наук. записки Львівського ун-ту бізнесу та права*. 2012. Вип. 9. С. 214–220
21. Кодекс законів про працю України. Закон України: від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. Дата оновлення: 25 жовтня 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
22. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація Ради Європи R (2006): Міжнародний документ від 12 лютого 1987 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032
23. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. Європейський Союз та Рада Європи працюють разом для підтримки в'язничної реформи в Україні. 2020. 83 с. URL: <https://rm.coe.int/cptrecommendations-implementation/16809e82be>.
24. *Commentary on Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules*. P. 56.
25. Лисенко М.І. Забезпечення права на працю засуджених в умовах ізоляції.// *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. юриспруденція. 2015. № 13. Том 3. С. 78–80.

26. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Наказ Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 р. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18>

27. Процевський О. І. Якою має бути правова ідеологія Трудового кодексу України XXI століття? Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право». 2015. Вип. 23. С. 18–25.

28. Мукшименко А., Автухов К, Сванідзе Е. Правовий поради́ник для засуджених до позбавлення волі URL: <https://rm.coe.int/168066c7e0>.

29. Емельянова Е. В. К вопросу о праве государства использовать труд осужденных// Уголовно-исполнительное право, 2009. № 11. С. 3–4.

30. Оспанова Ж. Б. Правовое регулирование труда осужденных к лишению свободы в современных условиях: По материалам Республики Казахстан: автореф...дисс...к.ю.н. Челябинск, 2007. 22 с.

31. Байчоров Р. А. Особенности исправительного воздействия в отношении осужденных за убийство: Автореф...дисс... к.ю.н. М., 2008. 21 с.

32. Южанин В. Е. Методические рекомендации по подготовке осужденных к освобождению. Рязань, 2006. 58 с.

33. Тищенко Е. Я. Социально-педагогическая реабилитация осужденных: монография. Екатеринбург : б. и., 2007. 162 с.

34. Дахаев М. М. Труд как средство исправительного воздействия на осужденных, отбывающих наказания в виде лишения свободы// Бизнес в законе. 2011. № 4. С. 118–120

35. Олійник В. С. Удосконалення бухгалтерського обліку заробітної плати засуджених у кримінально-виконавчих установах URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5836>

36. Трудовий договір та його види URL: https://minjust.gov.ua/m/str_38256

37. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI// Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14. № 15–16. № 17. Ст.112

38. Про Державну кримінально-виконавчу службу України. Закон України від 23 червня 2005 року N 2713-IV\\ Відомості Верховної Ради України. 2005. № 30. Ст.409

39. Про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі». Інструкція від 07 березня 2013 № 396/5

40. [Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників](#). Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 26 листопада 2008 року № 557 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

41. Прокурори виявили грубі порушення прав в'язнів у колоніях та інших місцях несвободи Рівненщини URL: <https://pro.gov.ua/prokurory-vyuvavly-grubi-porushennya-prav-vyazniv-u-koloniyah-ta-inshyh-miscyah-nesvobody>.

42. В Холодногірській виправній колонії № 18 на Харківщині досі висять «дошки ганьби», а засуджених «виховують» заціпами та рогаками URL: <https://ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/v-xolodnog>.

43. Кримінально-виконавча система України в 2019 році. Статистичний огляд. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>.

44. В'язні на Київщині працювали на державному підприємстві задарма. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/v-yazni-na-kyivshchynipratsyuvaly-na-derzhavnomu-pidpryemstvi-zadarma>.

45. Шумна Л. П., Денисенко К. В., Олійник В. С., Сікун А. М. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. *Національний юридический журнал: теория и практика*. 2019. С. 118–122.

46. Севастьянова Н. І. Реформа кримінально-виконавчої системи як важливий елемент кримінально-виконавчої політики України. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. м-лів міжнар. наук-практ. конф. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби*, 2015. С. 9–10.

47. [Гормакова Н.](http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/3747) Порядок оподаткування заробітної плати засуджених URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/3747>

48. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 08 липня 2010 № 2464-VI URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>

49. Олійник В. С. Удосконалення бухгалтерського обліку заробітної плати засуджених у кримінально-виконавчих установах URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:QZgUciGn1lGJ:www.economy.nayka.com.ua/%3Fop%3D1%26z%3D5836+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>

50. Європейські пенітенціарні правила: рекомендація Комітету Міністрів держав-учасниць від 11 січня 2006 р. № R(2006)2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032/ed2006011

51. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Наказ Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 № 2823/5 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 05.09.2018 р. за № 1010/32462). Дата оновлення: 29 вересня 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>.

52. Кутєпов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації//*Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 319- 325.

РОЗДІЛ 11

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОПОДАТКУВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ

У сучасних умовах реформування пенітенціарної системи України одним з важливих елементів ресоціалізації засуджених є формування у них мотивації до праці. І цьому має сприяти правове забезпечення оптимального оподаткування доходів засуджених до обмеження волі або позбавлення волі.

Європейський комітет з запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню (далі – КЗК) наголошує, що надання належної роботи засудженим особам є фундаментальною частиною процесу їх виправлення та сприяє більш безпечному середовищу в тюрмах. Так, відповідно до п. 26.1 Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) працю в місцях ув'язнення варто розглядати як позитивний елемент внутрішнього режиму та ніколи не застосовувати як покарання [1]. Тому всі засуджені, які можуть і бажають працювати, повинні мати таку можливість [2, с. 25].

Працевлаштування в тюремній системі не повинно диктуватися виключно факторами ринкової економіки. Для цього повинна бути започаткована активна державна політика, яка у разі необхідності засновується на спеціальних стимулах, наприклад, у вигляді замовлень на продукцію, виготовлену в пенітенціарних установах. В умовах фінансових складнощів КЗК рекомендував покращити самозабезпечуваність установ, наприклад, шляхом заохочення виготовлення ними сільськогосподарської продукції. У той же час має існувати планування відбування покарання, включаючи індивідуальну програму зайнятості засудженого, розроблену на підставі оцінки потреб засудженого [2, с. 25]. Дане положення підтверджується і п. 26.8 Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил, згідно з яким інтереси ув'язнених не мають підпорядковуватися меті виключного одержання фінансового прибутку від діяльності підприємств у виправних установах, що може, у свою чергу, бути корисним з огляду на підвищення стандартів, а також якості та доцільності професійної підготовки ув'язнених [1]. Як вказується в офіційному Коментарі до Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил, цей припис спрямовано на те, щоб мотиви економічної вигоди не призводили до ігнорування

позитивного впливу праці на навчання засуджених та нормалізацію їхнього життя [3, с. 56].

На сьогодні праця засуджених осіб до обмеження волі або позбавлення волі – це є їхнім як правом, так і обов'язком одночасно. Як зазначає законодавець, трудові відносини засуджених регулюються законодавством про працю з урахуванням вимог кримінально-виконавчого законодавства (див. пп. 6 п. 2 ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» від 23.06.2005). Правову основу регулювання праці засуджених складають, зокрема такі спеціальні нормативно-правові акти у даній сфері: ст. 60–62, ст. 118–122 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань» від 14.02.2017 № 80 із змінами, постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо забезпечення діяльності Державної кримінально-виконавчої служби» від 22.04.1999 № 653 із змінами, наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» від 07.03.2013 № 396/5 із змінами, наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» від 28.08.2018 № 2823/5.

На підставі використання аналітичної інформації Міністерства юстиції України [4; 5], наукових досліджень [6, с. 324], положень нормативно-правових актів, зокрема ст. 118 КВК України, п. 3.2 Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, можна зробити висновок, що для засуджених осіб існує праця трьох типів:

1) добровільна та оплачувана праця, на яку засуджені мають конституційне право, а не обов'язок, і за яку отримуватимуть зарплату;

2) обов'язкова та оплачувана праця, яку повинні виконувати засуджені через наявність у них заборгованості за виконавчими документами в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією установи, до погашення такої заборгованості;

3) обов'язкова та неоплачувана праця з благоустрою установи, яку засуджені зобов'язані робити за вимогою адміністрації виправного центру або колонії безоплатно.

Також слід вказати, що при першому типі праці засуджена особа, реалізуючи своє конституційне право, може працювати лише в місцях і на роботах, які визначає адміністрація колонії. Як правило, це праця на підприємствах або в майстернях колонії, на роботах з

господарського обслуговування колонії. Під час визначення місця роботи засудженого повинні враховуватися його стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Засуджена особа має право вибирати, ким працювати на підприємстві або в майстернях колонії, її не мають права примушувати працювати на тих роботах, на яких вона не хоче [4]. При цьому слід враховувати, що засуджені до довічного позбавлення волі залучаються до праці тільки на території колонії з урахуванням вимог тримання їх у приміщеннях камерного типу. А засуджені, які є неповнолітніми особами, залучаються до праці тільки на підприємствах виховних колоній.

Щодо третього типу праці засуджені залучаються безоплатно лише до робіт з благоустрою виправних центрів або установ виконання покарань і прилеглих до них територій, поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжних робіт із забезпечення виправних центрів або установ виконання покарань продовольством. До цих робіт засуджені залучаються в порядку черговості в неробочий час і не більш як на дві години на день (див. п. 2.5, розділу II, п. 3.2 розділу III Інструкції «Про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі»).

Згідно з ч. 1 ст. 60 КВК України засуджені до обмеження волі залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, як правило, на виробництві виправних центрів, а також на договірній основі на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності за умови забезпечення належного нагляду за їхньою поведінкою.

Відповідно до ч. 1 ст. 118 КВК України засуджені до позбавлення волі, реалізуючи своє конституційне право на працю, її здійснюють на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою-підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Адміністрація зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру та трудовими договорами.

Водночас слід враховувати, що відповідно до пп. 164.2.1, пп. 164.2.2 п. 164.2 ст. 164 Податкового кодексу України (далі – ПК України) доходи у вигляді заробітної плати, нараховані (виплачені) засудженому відповідно до умов трудового договору (контракту), чи/та суми винагород та інших виплат, нарахованих (виплачених) засудженому відповідно до умов цивільно-правового договору, включаються до загального місячного (річного) оподатковуваного

доходу засудженого як платника податку на доходи фізичних осіб. Ставка даного податку становить 18 % бази оподаткування щодо доходів, одержаних засудженими за трудовими договорами чи/та договорами цивільно-правового характеру (див. п. 167.1 ст. 167 ПК України). Також згідно з п. 16¹ підрозділу 10 розділу ХХ ПК України засуджені ще є платниками військового збору, ставка якого становить 1,5 % від зазначених вище доходів.

Нарахування, утримання та сплата (перерахування) податку на доходи фізичних осіб та військового збору до бюджету здійснюються податковим агентом у порядку, встановленому ст. 168 ПК України. Згідно зі ст. 18 ПК України відповідні установи виконання покарань визнаються податковими агентами, на яких ПК України покладається обов'язок з обчислення, утримання з доходів, що нараховуються (виплачуються, надаються) засудженим як платникам податку на доходи фізичних осіб і військового збору, та перерахування цих податкових платежів до відповідного бюджету від імені та за рахунок коштів засуджених. Податкові агенти прирівнюються до платників податку і мають права та виконують обов'язки, що встановлені ПК України для платників податків. При цьому виправні центри та виправні колонії як роботодавці, що виплачують доходи у вигляді заробітної плати на користь засуджених є особами, відповідальними за нарахування, утримання та сплату (перерахування) до бюджету податку з доходів фізичних осіб та військового збору (див. ст. 171 ПК України).

Податок на доходи фізичних осіб сплачується (перераховується) до бюджету під час виплати оподаткованого доходу єдиним платіжним документом. Банки приймають платіжні документи на виплату доходу лише за умови одночасного подання розрахункового документа на перерахування цього податку до бюджету або розрахункового документа на зарахування коштів у сумі цього податку на єдиний рахунок, визначений ст. 35¹ ПК України.

Сума заробітку засуджених після відрахування податків та зборів перераховується на депозитний рахунок установи виконання покарань для здійснення подальших відрахувань та відшкодувань згідно з Розділом VI Інструкції «Про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» з обов'язковим відображенням на особовому рахунку засудженого з урахуванням вимог чинного законодавства. Так, п. 60.4 ст. 60 КВК України передбачено, що засудженим незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як 75 % загальної суми заробітку, а засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, – не менш як 50 % загальної суми заробітку. П. 120.2 ст. 120 КВК України

встановлено, що у виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як 50 % нарахованого їм місячного заробітку. Засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як 25 % загальної суми заробітку.

Засуджені до обмеження волі або позбавлення волі, які залучені до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (див. ч. 1 ст. 60¹ та ч. 1 ст. 122 КВК України).

Праця засуджених оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України (див. ч. 1 ст. 120 КВК України). Згідно з п. 5.1 розділу V Інструкції «Про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» підприємства установ виконання покарань розраховують тарифні ставки, посадові оклади для диференціації оплати праці залежно від професії і кваліфікації засуджених, складності й умов виконуваних ними робіт. Відрахування із заробітної плати або винагороди засуджених та нарахування на них підприємства установ виконання покарань, фізичні особи-підприємці або юридичні особи, для яких засудженими здійснюється виконання робіт чи надання послуг, проводять відповідно до законодавства.

Отже, засуджені до позбавлення волі виконують трудові функції в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією установи виконання покарань, у результаті чого їм гарантується виплата відповідної компенсації за виконану роботу, тобто заробітна плата, а також, додержання правил охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії та інших умов, встановлених законодавством про працю [7]. При цьому загальнообов'язкове державне соціальне страхування засуджених забезпечується і за рахунок коштів від сплати єдиного соціального внеску (далі – ЄСВ), правові та організаційні засади здійснення збору та обліку якого, умови та порядок нарахування і сплати цього внеску та повноваження органу, що здійснює його збір та ведення обліку, визначені Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 із змінами.

Згідно з абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 4 зазначеного вище Закону платниками ЄСВ є роботодавці: підприємства, установи та організації, інші юридичні особи, утворені відповідно до законодавства України,

незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, чи за цивільно-правовими договорами (крім цивільно-правового договору, укладеного з фізичною особою-підприємцем, якщо виконувані роботи (надавані послуги) відповідають видам діяльності, відповідно до відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців), у тому числі філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи зазначених підприємств, установ і організацій, інших юридичних осіб, які мають окремий баланс і самостійно ведуть розрахунки із застрахованими особами; фізичні особи – підприємці, зокрема ті, які використовують працю інших осіб на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством про працю, чи за цивільно-правовим договором (крім цивільно-правового договору, укладеного з фізичною особою-підприємцем, якщо виконувані роботи (надавані послуги) відповідають видам діяльності, відповідно до відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань). Відповідно до п. 1, п. 4 ч. 2 ст. 6 даного Закону платник ЄСВ зобов'язаний: своєчасно та в повному обсязі нараховувати, обчислювати і сплачувати ЄСВ до податкового органу за основним місцем обліку платника єдиного внеску; подавати звітність, у тому числі про основне місце роботи працівника, про нарахування єдиного внеску в розмірах, визначених відповідно до цього Закону, у складі звітності з податку на доходи фізичних осіб (єдиного податку) до податкового органу за основним місцем обліку платника ЄСВ у строки та порядку, встановлені ПК України.

Згідно з ч. 8 ст. 9 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» платники єдиного внеску, крім платників, зазначених у п. 4, 5 та 5¹ ч. 1 ст. 4 цього Закону, зобов'язані сплачувати ЄСВ, нарахований за календарний місяць, не пізніше 20 числа наступного місяця, крім гірничих підприємств, які зобов'язані сплачувати єдиний внесок, нарахований за календарний місяць, не пізніше 28 числа наступного місяця.

На сьогодні єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування встановлюється у розмірі 22 % до бази нарахування ЄСВ, що передбачено ч. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування». У разі якщо база нарахування єдиного внеску не перевищує розміру мінімальної заробітної плати, встановленої

законом на місяць, за який отримано дохід, сума ЄСВ розраховується як добуток розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на місяць, за який отримано дохід (прибуток), та ставки єдиного внеску.

Так, за загальним правилом ЄСВ нараховується для його платників, які є роботодавцями та передбачені абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 4 зазначеного вище Закону, на суму нарахованої кожній застрахованій особі заробітної плати за видами виплат, які включають основну та додаткову заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, у тому числі в натуральній формі, що визначаються відповідно до Закону України «Про оплату праці», та суму винагороди фізичним особам за виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовими договорами (див. п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»).

На підставі аналізу наведеного правового регулювання відносин у сфері справляння ЄСВ можна зробити висновок, що в трудових відносинах стосовно організації залучення до праці засуджених до обмеження волі або позбавлення волі платниками ЄСВ переважно є установи виконання покарань (виправні центри, виправні колонії) або підприємства Державної кримінально-виконавчої служби України залежно від того, з яким з даних суб'єктів укладено трудові (цивільно-правові) договори із засудженими. При цьому згідно з ч. 1 ст. 118 КВК України, абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» платниками ЄСВ можуть бути й інші юридичні особи та фізичні особи – підприємці, для яких засуджені на підставі укладених між ними трудових договорів або договорів цивільно-правового характеру здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Як уже зазначалось, такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Отже, при залученні до праці засуджених роботодавців як платник ЄСВ за таких найманих працівників сплачує єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у розмірі 22 % на фонд оплати праці цього роботодавця. При цьому сума єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску.

Щодо однозначності правової позиції у сфері визначення платників ЄСВ під час залучення до оплачуваної праці засуджених виникають спірні ситуації, які у подальшому вирішуються в судовому порядку. З огляду правових висновків, викладених у постановках Верховного Суду у зазначеній сфері [7; 8; 9; 10; 11; 12], потрібно виокремити фактичну виплату заробітної плати засудженим, яка здійснюється установою виконання покарань, зокрема виправним центром або виправною колонією відповідно до п. 5.1 розділу V Інструкції «Про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі».

Так, грошові кошти за використану працю засуджених після відрахування податку на доходи фізичних осіб та військового збору перераховуються підприємством Державної кримінально-виконавчої служби України на депозитний рахунок виправної колонії на її користь, в якій відбуваються покарання особи, залучені до праці на підставі договорів, а тому фактично виплата заробітної плати засудженим здійснюється виправною колонією [7]. Також через відсутність укладених прямих договорів про виконання робіт і послуг між засудженими та підприємством Державної кримінально-виконавчої служби України останнього не можна вважати роботодавцем у правовідносинах щодо організації залучення до оплачуваної праці засуджених. Тому в даному випадку підприємство Державної кримінально-виконавчої служби України не зобов'язано утримувати ЄСВ із виплачуваних засудженим заробітних плат та перераховувати його до бюджету.

Разом з тим, виключна наявність договору(ів) між виправною колонією як виконавцем та підприємством Державної кримінально-виконавчої служби України як замовником, за змістом якого(их) виконавець бере на себе зобов'язання виконувати господарські роботи шляхом комплектації бригад із числа засуджених, згідно з розрахунками замовника та за взаємним узгодженням сторін, вказує лише на існуючі договірні відносини між підприємством Державної кримінально-виконавчої служби України та виправною колонією, остання з яких є роботодавцем стосовно засуджених та платником ЄСВ. І хоча підприємство Державної кримінально-виконавчої служби України є власником виконаних робіт, на цьому підприємстві ведеться табель обліку робочого часу засуджених, оформлюються рознарядки виконання робіт, засудженим нараховується щомісячно заробітна плата, одночасно підприємство виконує функцію податкового агента в частині нарахування, утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб та військового збору зі заробітної плати засуджених, потрібно враховувати особливості чинного кримінально-виконавчого законодавства щодо визначення порядку оплати праці засуджених та здійснення відрахувань з їх заробітної плати.

Проведений аналіз чинного законодавства у сфері сплати ЄСВ установами виконання покарань та однозначної правової позиції Верховного Суду у цій сфері [7; 8; 9; 10; 11; 12] дає підстави для висновку, що визначальною передумовою для сплати ЄСВ є наявність між суб'єктом (підприємством установою, колонією) та засудженою особою відносин, які фактично є трудовими, а сторони договору можуть бути прирівняні відповідно до працівника чи роботодавця. Варто ще раз підкреслити, що відносини, які виникають у зв'язку з

виконанням засудженими трудової функції, за своєю сутністю є трудовими. Виконання засудженими особами суспільно корисної оплачуваної праці гарантує цим особам право на загальнообов'язкове держане соціальне страхування, а установа виконання покарання, на яку законом покладено обов'язок забезпечити організацію праці засуджених осіб, одночасно виступає їх страхувальником в загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні.

Право на працю засуджених до позбавлення волі реалізується переважно шляхом укладення строкового трудового договору. У той же час, з огляду на справедливу правову позицію Верховного Суду щодо визнання виправного центру або виправної колонії роботодавцем відносно засуджених осіб, а отже платником ЄСВ, неукладення такими установами виконання покарань відповідних трудових договорів із засудженими не скасовує їх обов'язку сплачувати податки та збори, у тому числі ЄСВ, а також подавати звітність у встановленому законом порядку [9].

Отже, особи, засуджені до обмеження волі або позбавлення волі, є найманими працівниками з особливим статусом та обмеженими трудовими правами, а виправний центр або виправна колонія в цих трудових відносинах виступає роботодавцем, а відтак і податковим агентом, на якого покладається обов'язок з утримання та сплати сум податку на доходи фізичних осіб, військового збору із заробітної плати таких осіб [13], і платником єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, який нараховується на суму заробітної плати засуджених. У даному випадку за загальною податковою вимогою базою оподаткування є загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід засуджених осіб, які відбувають покарання, та залучаються до робіт, за які виплачується заробітна плата.

При цьому у ч. 1 ст. 9 КВК України законодавець чітко визначив, що засуджені зобов'язані виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України. Так, ст. 67 Конституції України встановлено, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом. Цей конституційний обов'язок повинні здійснювати певні установи виконання покарань як податкові агенти шляхом нарахування, утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб, військового збору зі заробітної плати засуджених, а також як платники ЄСВ сплачувати його з суми нарахованої кожному засудженому заробітної плати. За будь-яких обставин сума бази нарахування єдиного внеску не повинна бути меншою розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на місяць, за який отримано дохід. Сума єдиного внеску розраховується як добуток розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на місяць, за який отримано дохід (прибуток), та ставки єдиного внеску (див. ч. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»).

Згідно з ст. 9 Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» від 15.12.2020, п. 5 ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 7, ч. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» з 01 грудня 2021 року мінімальний страховий внесок дорівнює 1430,00 грн. Враховуючи це, можна підсумувати, що з

01 грудня 2021 року установка виконання покарань зобов'язана нараховувати, обчислювати та сплачувати ЄСВ за кожного працюючого засудженого у розмірі, не меншому ніж 1430,00 грн. ЄСВ підлягає сплаті незалежно від фінансового стану його платника (див. ч. 12 ст. 9 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»).

Наразі засуджені не можуть отримувати мінімальну заробітну плату, оскільки працюють неповний робочий день та не виконують норму виробітку. Це пов'язано з тим, що засуджені до обмеження волі або позбавлення волі відповідно до вимог ст.ст. 59, 110, 151 КВК України мають право одержувати короткострокові побачення, тривалі побачення – до трьох діб, засудженим може бути дозволено короточасні виїзди за межі виправного центру за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду – на період здійснення кримінального провадження, також для одержання правової допомоги засудженим до обмеження волі або позбавлення волі надаються побачення з адвокатами. Крім того, засуджені до позбавлення волі можуть не виходити на роботу у випадку застосування до них заходів стягнення, передбачених ст. 132 КВК України, у виді тимчасового поміщення у дисциплінарний ізолятор або карцер. Не зважаючи на названі факти, установи виконання покарань та інші платники ЄСВ все одно зобов'язані сплачувати мінімальний страховий внесок. Тому для вирішення даної проблеми Кабінетом Міністрів України як суб'єктом права законодавчої ініціативи було розроблено законопроект про внесення змін до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» № 2790 від 22.01.2020 (станом на сьогодні відкликано) [14].

У цьому проекті закону пропонується встановити для підприємств, установ та організацій, інших юридичних осіб, утворених відповідно до законодавства України, незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання, а також фізичних осіб – підприємців, що використовують працю засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, нарахування єдиного соціального внеску на суму фактично нарахованої заробітної плати засуджених до обмеження волі або позбавлення волі. Крім того, на таких платників ЄСВ не буде поширюватися норма, згідно з якою у разі якщо база нарахування ЄСВ не перевищує розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на місяць, за який отримано дохід, сума ЄСВ розраховується як добуток розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на місяць, за який отримано дохід (прибуток), та ставки ЄСВ.

Також слід додати, що цей законопроект було спрямовано і на створення належних умов для організації залучення до праці засуджених та зменшення фінансового навантаження на фонд оплати праці установ виконання покарань та підприємств Державної кримінально-виконавчої служби України. Але, на жаль, через відкликання даного проекту умови справляння ЄСВ залишилось без змін для роботодавців стосовно засуджених, що здорожує працю останніх та перешкоджає їх залученню до такої праці.

Так само можна вважати ще одним з факторів, через які забезпечення засуджених оплачуваною працею дещо ускладнюється, – це плата за працевикористання засуджених. Вона передбачає, що за залучення засуджених до праці роботодавці повинні сплачувати плату за працевикористання у розмірі 25 % від заробітної плати засуджених відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо забезпечення діяльності Державної кримінально-виконавчої служби» від 22 квітня 1999 р. № 653» від 09.10.2020 № 934. З 1 січня 2021 р. доходи від працевикористання засуджених складаються з нарахувань на їх заробітну плату або винагороду за виконання робіт (надання послуг) у розмірі 25 % і відносяться на собівартість продукції (робіт, послуг) [15]. До 01 січня 2021 року такий розмір плати за працевикористання засуджених становив 50 % від їх

заробітної плати, що насамперед збільшувало суму податкових зобов'язань роботодавців та робило не вигідним використовувати працю засуджених. Варто звернути увагу на те, що джерелами фінансування Державної кримінально-виконавчої служби є бюджетні асигнування та доходи від працевикористання засуджених.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити **висновки**:

1. Засуджені до відбування покарання в місцях позбавлення волі, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, є застрахованими особами, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, а суми заробітної плати, винагород, виплат, що ними отримані, є базою для нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб, військового збору та ЄСВ, як це передбачено пп. 164.2.1, пп. 164.2.2 п. 164.2 ст. 164, п. 167.1 ст. 167, п. 161 підрозділу 10 розділу XX ПК України, п. 5 ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 7, ч. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

2. Установи виконання покарань, юридичні особи, фізичні особи-підприємці, для яких засуджені виконують роботи / надають послуги, з зарплати/винагороди останніх на загальних підставах утримують податок на доходи фізичних осіб, військовий збір, нараховують ЄСВ. Суму заробітної плати засуджених після відрахування податків та зборів перераховують на депозитний рахунок установи виконання покарань для здійснення подальших відрахувань та відшкодувань з обов'язковим відображенням на особовому рахунку засудженого (див. п. 5.1 розділу V наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі»).

3. Одними з факторів, які здорожують працю засуджених та певною мірою ускладнюють забезпечення їх оплачуваною працею в силу її фінансової не вигідності для роботодавців, можна вважати обов'язкову сплату мінімального страхового внеску незалежно від того, що засуджені можуть отримувати меншу заробітну плату від установленого законом розміру мінімальної заробітної плати через неповний робочий день та невиконання норми виробітку, а також плату за працевикористання засуджених. Усе це збільшує фінансове навантаження на фонд оплати праці установ виконання покарань та підприємств Державної кримінально-виконавчої служби України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11.01.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (Дата звернення: 10.12.2021).

2. Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. Європейський Союз та Рада Європи працюють разом для підтримки в'язничної реформи в Україні. 2020. 82 с.

3. Revised Commentary to Recommendation CM/Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules, Strasbourg. 22 May 2018. 73 p. URL: <https://rm.coe.int/pc-cp-2018-1-e-rev-2-epr-2006-with-changes-and-commentary-22-may-2018/16808add21> (Дата звернення: 10.12.2021).

4. Праця в колоніях: чи зобов'язані засуджені працювати? За матеріалами «Правового порадирика для засуджених до позбавлення волі», розробленого в рамках Спільного проекту «Європейський Союз та Рада Європи працюють разом для підтримки в'язничної реформи в Україні» (SPERU) у співпраці із Департаментом з питань виконання кримінальних покарань. URL: <https://minjust.gov.ua/m/pratsya-v-koloniyah-chi-zobovuyazani-zasudjeni-pratsyuvati> (Дата звернення: 10.12.2021).

5. Для засуджених осіб існує два типи праці. Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/10671/> (Дата звернення: 10.12.2021).

6. Кутєнов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. 2020. С. 322–325. С. 324.

7. Постанова ВС/КАС, справа № 580/908/19, 04.03.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95315479> (Дата звернення: 13.12.2021).

8. Постанова ВС/КАС, справа № 809/710/17, 17.03.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88245814> (Дата звернення: 13.12.2021).

9. Постанова ВС/КАС, справа № 580/908/19, 03.04.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88575716> (Дата звернення: 13.12.2021).

10. Постанова ВС/КАС, справа № 620/1272/19, 15.04.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88814678> (Дата звернення: 13.12.2021).

11. Постанова ВС/КАС, справа № 560/1391/19, 08.05.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89138939> (Дата звернення: 13.12.2021).

12. Постанова ВС/КАС, справа № 240/1700/19, 18.06.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89928413> (Дата звернення: 13.12.2021).

13. Огляд правових позицій Верховного Суду в податкових спорах (станом на 21.05.2020 р.). Державна податкова служба України. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/vregulyuvannya-podatkovih/oglyad-pravovih-pozitsiy/419439.html> (Дата звернення: 10.12.2021).

14. Про внесення змін до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»: проект закону № 2790 від 22.01.2020 (04.03.2020 відкликано). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67966 (Дата звернення: 14.12.2021).

15. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо забезпечення діяльності Державної кримінально-виконавчої

служби»: постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 934. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2020-п#Text> (Дата звернення: 14.12.2021).

РОЗДІЛ 12

ЗАМІНА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ВИПРАВНИМИ РОБОТАМИ ЯК СПОСІБ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Праця – це свідомо та ціленаправлена діяльність соціуму, спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей. Праця розвиває всесвіт та створює необхідні умови для життя людей. Змінюючи у процесі праці навколишнє природне середовище і пристосовуючи його до своїх потреб, люди не лише забезпечують власне існування, а й створюють умови для розвитку і прогресу суспільства.

Працю можна розглядати і як соціально-економічну, і як правову категорію, але необхідно погодитися з тим, що праця – це діяльність людини, яка відповідає вимогам принципів усвідомленості, цілеспрямованості, результативності, суспільної корисності і енерговитратності дій [1, с. 7]. Необхідно підкреслити, що як правова категорія праця не досліджується, а тому сприймається у тому значенні, яке, як правило, використовується в економічних науках [2, с. 60].

Науковці різних економічних наукових шкіл наводять та обґрунтовують різні визначення категорії «праця». Так, А. Рофе, даючи визначення праці, не вбачає взаємозв'язку між підвищенням її продуктивності і розподілом праці і кооперації [3, с. 46].

К. Маркс писав, що «праця – це ... привласнення даного природою для людських потреб, загальна умова обміну між людиною і природою, вічна природна умова людського життя, і тому вона не залежить від якої б то не було форми життя, а, навпаки, однаково спільна всім її суспільним формам» [4, с. 195]. Треба зауважити, що в «марксизмі» трудова діяльність розглядається як найважливіша сфера розвитку особистості, але при цьому підкреслюється її залежність від соціально-економічних умов. Але для правильного розуміння сутності ставлення до праці необхідно осмислювати її роль у житті людини [2, с. 62].

А. Маршалл підходить до розуміння поняття праці з позиції її фізичної складності, він зауважував, що праця – це важка трудова діяльність, яка відображає історичні особливості розвитку суспільного виробництва (XIX ст.) [5]. З цього приводу необхідно зауважити, що особливістю праці як діяльності є те, що зміст її не визначається повністю потребою, яка її викликала. Якщо потреба як мотив спонукає людину до діяльності, стимулює її, то самі форми і зміст діяльності визначаються суспільними умовами, поділом праці. Наприклад, мотивом, який змушує верстатника працювати, можуть бути фізіологічні потреби (в їжі, одязі, житлі), проте сам процес управління верстатом, тобто зміст діяльності, визначається не цією потребою, а метою – виготовленням конкретної деталі. Отже, спонукання, мотиви діяльності не збігаються з безпосередньою метою праці. Потреби як джерело активності спонукають людину до праці, а усвідомлювана нею мета є регулятором активності в процесі праці [6].

А. Єгоршин відмічає, що характер відносин працівника до засобів виробництва визначає соціальний характер і соціальну природу праці. Якщо умови праці характеризують рівень розвитку продуктивних сил, технічний спосіб з'єднання особистісного і уречевленого елементів виробництва, то соціальний характер і соціальна природа праці відображає

економічний стан працівника в суспільному виробництві, і ті риси виробничих відносин, при яких відбуваються процес праці [7, с. 17].

В той же час Б. Генкін зосередив увагу тільки на використанні природних ресурсів для виробництва матеріальних благ (хоча в теперішній час дуже широко використовуються штучно створені матеріальні ресурси) [8, с. 214].

Отже, праця є джерелом задоволення потреб, і виступає головним суспільним чинником всебічного розвитку людини. Завдяки праці формується людина, розвиваються її здібності, виховуються воля, характер і моральні якості. Все це вказує на особливу перетворюючу роль праці. Саме в процесі праці реалізується творча функція людини. Якими б технологічними, організаційними, економічними можливостями не володіло підприємство, воно не почне ефективно працювати без трудових ресурсів. Тільки людина, її кваліфікація, вміння та бажання працювати забезпечують здійснення процесу виробництва матеріальних благ [9, с. 62].

Праця за своїм змістом є матеріальним процесом, який відбувається між людиною і природою, а за своїм характером вона є суспільним явищем, тобто процесом взаємовідносин між людьми в їх спільному впливі на природу. Праця як процес являє собою єдність трьох складників:

- самої праці як доцільної діяльності;
- предмета праці (те, на що спрямована праця);
- знарядь праці (річ або комплекс речей, за допомогою яких людина діє на предмет праці) [6]

Трудові ресурси є найважливішим фактором виробництва. Їхні кількісні та якісні характеристики формуються і змінюються під впливом внутрішніх (характер продукції, технології та організації виробництва) та зовнішніх (демографічні процеси, юридичні та моральні норми суспільства, характер ринку праці тощо) чинників. Виготовлення й застосування знарядь є вирішальною ознакою праці. По відношенню до речей (знарядь і предметів праці) людина виступає як суб'єкт діяльності, а стосовно інших людей – як особистість. Трудові дії працівника, спрямовані на зміну властивостей предмета праці за допомогою знарядь праці, називаються предметними діями [10, с. 256].

Трудовий потенціал людини характеризується її працездатністю, рівнем освіти й професійно-кваліфікаційної підготовки, знаннями, навичками, здібностями, ставленням до праці, ініціативністю, активністю, організованістю. Потенціальні ресурси працівника включаються в дію не автоматично, а свідомо регулюються самою людиною. Ця регуляція здійснюється її поглядами, переконаннями, настановами, мотивами, інтересами, які формують трудову концепцію. Саме трудові концепції є підґрунтям підвищення конкурентоздатності й мобільності працівників на ринку праці, свідомого вибору професії, сфери діяльності та форми зайнятості (за наймом, індивідуальної трудової, підприємницької, повної, часткової і т. п.) [6].

Зміст трудової діяльності залежить від суб'єкта, який її виконує. Відповідно можна виокремити трудову діяльність осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Трудова діяльність у виправних закладах розглядається як засіб, що сприяє ресоціалізації, забезпечує підтримку трудових навичок у ході відбування покарання і по можливості освоєння

професії, яка буде користуватися попитом на регіональному ринку праці після звільнення з місць позбавлення волі, а отримана сума грошових коштів дозволяє частково компенсувати витрати на утримання засуджених в установах виконання покарань. Аналіз практики залучення засуджених до праці як робочої сили дозволяє також встановити характерні особливості організації такої праці:

- трудова діяльність засудженого розглядається як засіб і критерій його виправлення;
- наявність негативних соціально-психологічних характеристик засуджених, які залучаються до праці;
- низька професійна кваліфікація засуджених, а в більшості випадків – відсутність трудових навичок;
- відсутність трудової мотивації у засуджених чи дуже низький її рівень;
- відсутність можливості регулювання якісного складу робочої сили за професіями, спеціальностями, кваліфікацію;
- сутність мотивації розкривається у спонуканні працівника до трудової діяльності з метою досягнення як особистих цілей засудженого (одержання чи підвищення кваліфікації, умовно-дострокове звільнення), так і цілей виправної колонії.

Мотивація праці тісно пов'язана із задоволенням потреб засуджених – робітників (наприклад, у 1930-ті роки забезпечення і харчування засуджених використовувалося як стимулювання їх до праці) [9, с. 64].

Всі вищеперераховані особливості праці засуджених виникають на підставі того, що: використання робочої сили засуджених, має обмежений час у зв'язку зі звільненням з місць позбавлення волі, що також впливає на їх продуктивність; відсутність трудового договору між роботодавцем і засудженим-працівником, оскільки відносини, які складаються в процесі залучення засуджених до праці, не вважаються трудовими в зв'язку відсутністю вільного волевиявлення засудженого (Кримінально-виконавчий кодекс України визначає, що «праця засуджених до позбавлення волі здійснюється за власним бажанням, але в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією виправної колонії») [9, с. 64; 11]; в умовах обмеження волі заробітна плата не здатна бути дієвим стимулом для засуджених. По-перше, стимулюючий заряд традиційних зарплатоутворюючих механізмів (переважно відрядна і погодинні оплати праці), які застосовуються державними підприємствами виробничого комплексу, не досягають своєї мети. Більшість працюючих засуджених мало зацікавлені у праці і її результатах, і при 90 % виробітку, і при 115 % – зайнятий на виробництві засуджений отримує практично однаковий заробіток [12, с. 79]. Подруге, переважну більшість наданих матеріальних благ засуджені в місцях позбавлення волі – житло, харчування, предмети першої необхідності – отримують за рахунок держави, навіть якщо не будуть працювати. По-третє, відсутня пряма залежність між умовно-достроковим звільненням, відбуванням терміну виконання покарання і ефективною трудовою діяльністю засудженого. Гуманізація кримінально-виконавчого законодавства стосовно умовно-дострокового звільнення надає реальну можливість засудженим, які «виправились» (дотримуються режимних вимог, позитивно відносяться до суспільно корисної праці і громадських доручень тощо), на заміну решти терміну покарання, встановленого судом, на більш м'який. У 2015 році отримали умовно-дострокове звільнення 10 473 особи, в 2014 році – 18 047 осіб [13].

Запровадження інноваційних тенденцій в систему виконання покарань дають сьогодні засудженим сприйняття обов'язкової праці як добровільної, що є наслідком і умовою розширення проявів диспозитивних засад у виконанні позбавлення волі. Найбільш часто зустрічаються з перерахованих вище мотивів (бажання відволіктися, на другому – заробітна плата, третьому – необхідність погасити позови, аліменти) в цілому позитивно позначаються на виправленні засудженого. Водночас бажання працювати сприяє в повній мірі стимулюванню у місцях позбавлення волі, саме трудовим договором. Саме з позиції внутрішньої організації праці потрібно масове впровадження практики укладання договорів із засудженими для досягнення мотиваційного та стимулюючого ефекту з метою розвитку диспозитивних основ у кримінально-виконавчій системі, а також опрацювання питання про інші заходи стимулюючого характеру, спрямовані на мотивацію засудженого до суспільно корисної праці. Це обґрунтовано, оскільки договір, що укладається із засудженими, виконує мотиваційну (спонукаючу) функцію, яка в поєднанні з засобами стимулювання до праці забезпечує виправлення засуджених. Серед таких засобів виділимо наступні:

- залежно від поведінки та ставлення до праці протягом усього періоду відбування покарання засудженим до позбавлення волі може бути змінено вид виправної установи;

- позитивна характеристика важлива для сумлінно працюючих засуджених під час вирішення питання про умовно-дострокове звільнення, заміну невідбутої частини покарання більш м'яким видом покарання;

- сумлінно працюючий засуджений має можливість заглибити провину перед суспільством та потерпілими: погасити штраф як кримінальне покарання, цивільні позови, виконувати аліментні зобов'язання та загалом мати кошти на власний особовий рахунок [14, с. 101].

Низька поширеність укладання трудового договору практично свідчить про недостатнє використання перспективного потенціалу диспозитивних основ в умовах позбавлення волі. Для їх повноцінної реалізації доцільно доповнювати звичайні умови договору, що укладається із засудженими, зобов'язаннями, пов'язаними з режимом та умовами відбування позбавлення волі [14, с. 102].

На сьогодні особливо актуальним є створення виправних центрів для засуджених, завдяки чому вони можуть реалізувати власне право на заміну покарання. Відповідно замінити покарання у вигляді позбавлення волі на виправні роботи. Підписавши трудовий договір, засуджені могли б прийняти участь у великих державних будівництвах, на роботі на промислових об'єктах, що дасть можливість не відриватися їм від суспільства, отримувати заробітну плату і виконувати свої зобов'язання, що впливають із рішення суду. Дана система повинна бути вибудована таким чином: по-перше, має бути суто добровільною справою, по-друге, мають бути гарантії дотримання прав ув'язнених, забезпечені стандартизовані умови праці та життя, щоб ув'язненим там було комфортніше, ніж у колоніях. В подальшому можливо розробити єдину систему пробації щодо ресоціалізації, соціальної адаптації та реабілітації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, яка повинна бути запроваджена на основі загальнодержавної програми по ресоціалізації засуджених як комплексної та системної платформи держави щодо даного питання.

Як нами було зазначено, значним способом ресоціалізації засуджених є заміна відбування покарання виправними роботами.

Виправні роботи – це один із основних видів кримінального покарання, який встановлюється на строк від 6 місяців до 2 років (неповнолітнім від 2 місяців до 1 року) і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 % до 20 % (із заробітку неповнолітнього – в межах від 5 % до 10 %). Контроль за виконанням покарання здійснює уповноважений орган з питань пробації за місцем проживання засудженого. Одержавши розпорядження суду з копією судового рішення, уповноважений орган здійснює поставлення засудженого на облік. Не пізніше 3-денного строку з дня явки засудженого до органу з питань пробації надсилається власнику підприємства, де працює засуджений, копія судового рішення та повідомлення про щомісячне відрахування визначеної судом частини заробітної плати і перерахування утриманої суми в дохід держави [15].

Слід зазначити, що в кримінальному законодавстві України спостерігається тенденція до скорочення кількості санкцій, які передбачають виправні роботи. Так, у Кримінальному кодексі України 1960 р. в останній день його дії (31 серпня 2001 р.) містилося 197 санкцій, які передбачали виправні роботи (понад 32 %). У КК України 2001 р. на день набрання чинності залишилось вже 124 санкції, які передбачають цей вид покарання, що становило близько 18 %. Наразі їх кількість скоротилася до 117 (близько 14,5 % від загальної кількості). Іноді стверджують, що виправні роботи встановлені лише за злочини невеликої тяжкості⁵, проте насправді вони застосовуються і за злочини середньої тяжкості (наприклад, ч. 1 ст. 122, ст. 138, ч. 1, 2 і 3 ст. 160 та ін.) і навіть за тяжкий злочин (ч. 2 ст. 271 Кримінального кодексу України). Проте зазначена тенденція свідчить про поступову відмову законодавця від використання виправних робіт при пеналізації окремих злочинів [16, с. 310].

На сучасному ж етапі слід погодитися з В. П. Козирєвою в тому, що «ринкові відносини господарювання викликали зростання рівня безробіття серед населення, що, у свою чергу, фактично зменшило можливості застосування такого виду покарання, як виправні роботи» [17]. Закон України «Про пробацію», визначає, що це «...система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого» [18]. Станом на 1 січня 2018 р. на обліку уповноважених органів з питань пробації перебувало 63 944 особи, з них 563 особи, які відбувають покарання у виді виправних робіт (тобто менше 1 % суб'єктів пробації). Водночас із заробітку засуджених до покарання у виді виправних робіт протягом 2017 р. перераховано в дохід держави – 2 573 882 грн [19].

В той же час, законодавець приділяє детальну увагу регламентації застосування виправних робіт до засуджених. Так, на уповноважений орган з питань пробації покладається обов'язок повідомити засуджену особу про явку до уповноваженого органу з питань пробації.

Після поставлення засудженої особи на облік їй за адресою, зазначеною в судовому рішенні або з'ясованою з інших офіційних джерел, надсилається виклик до уповноваженого органу з питань пробації, для роз'яснення порядку та умов відбування покарання.

У виклику міститься інформація про час та дату явки до уповноваженого органу з питань пробації і зазначаються документи, які необхідно мати при собі.

Виклик засудженим особам вручається особисто, надсилається через національного оператора поштового зв'язку України. Засуджена особа також може бути викликана телефонним зв'язком, про що уповноваженим органом з питань пробації складається довідка (у довідці зазначаються дата та час телефонної розмови, номер телефону, з якого здійснено дзвінок, номер телефону, на який було здійснено дзвінок, а також стислий зміст бесіди, дата та час, на який викликано засуджену особу).

У разі тимчасової відсутності засудженої особи за місцем проживання виклик для передання вручається повнолітньому члену сім'ї засудженої особи чи іншій особі, яка з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання засудженої особи або адміністрації за місцем її роботи чи навчання.

Якщо виклик вручається засудженій особі особисто або через інших осіб, заповнюється його корінець, який долучається до особової справи.

Неповнолітні засуджені особи до уповноваженого органу з питань пробації викликаються разом з їхніми батьками, а в разі їх відсутності – іншими законними представниками [23].

Якщо засуджена особа перебуває на обліку в одному підрозділі уповноваженого органу з питань пробації, а фактично працює на території обслуговування іншого підрозділу, то працівник уповноваженого органу з питань пробації надсилає доручення до підрозділу уповноваженого органу з питань пробації за місцем роботи, в якому вказує всі необхідні відомості з проханням здійснити перевірку за місцем роботи та скласти про це відповідний акт. Такі доручення виконуються протягом 15 днів з дня отримання [20]. Непрацюючі засуджені особи беруться на облік підрозділу уповноваженого органу з питань пробації за місцем проживання. При працевлаштуванні таких осіб вони передаються на облік до підрозділу уповноваженого органу з питань пробації, на території якого знаходиться підприємство [20].

Якщо засуджений не працює, він надає письмове пояснення і йому видається направлення до відповідного центру зайнятості населення для отримання допомоги у працевлаштуванні. Протягом строку відбування покарання засудженим забороняється звільнитися з роботи за власним бажанням без дозволу уповноваженого органу з питань пробації. Час відбування покарання зараховується в загальний стаж роботи. Особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду, виправні роботи суд може замінити штрафом із розрахунку трьох встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за один місяць виправних робіт.

Строк покарання у виді виправних робіт обчислюється роками, місяцями і днями, протягом яких засуджений працював і з його заробітку проводилося відрахування. Число відпрацьованих днів має бути не менше числа робочих днів, які припадають на кожний місяць встановленого судом строку покарання.

У строк відбування покарання зараховується час:

протягом якого засуджений не працював з поважних причин і за ним зберігалася заробітна плата;

коли засудженому не надавалася робота на підприємстві, що підтверджується наказом за підписами керівника та бухгалтера, скріпленим печаткою;

протягом якого засуджений перебував на обліку в державній службі зайнятості населення і йому надано статус безробітного [11].

Відповідно, час хвороби зараховується в строк відбування покарання, а відрахування не здійснюється, тому що відповідно до ч. 3 ст. 45 Кримінально-виконавчого кодексу України відрахування не провадяться з грошових допомог, які одержуються в порядку загальнообов'язкового державного соціального страхування і соціального забезпечення, виплат одноразового характеру, не передбачених системою оплати праці, сум, які виплачуються як компенсація за витрати, пов'язані з відрядженням, та інших компенсаційних виплат, а відповідно до ст. 22 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» допомога по тимчасовій непрацездатності надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу) в разі настання в неї одного з таких страхових випадків. Обов'язково в особовій справі засудженого має бути копія листка непрацездатності, який має бути оформлений відповідно до законодавства.

У строк не зараховується час: хвороби, викликані алкогольним, наркотичним або токсичним сп'янінням або діями, пов'язаними з ними, грубим порушенням техніки безпеки, умисним заподіянням собі тілесних ушкоджень; відбування адміністративного стягнення у виді адміністративного арешту або виправних робіт; тримання під вартою як запобіжного заходу в іншому кримінальному провадженні, якщо вина у вчиненні злочину доведена [11].

Неповний робочий час за угодою між працівником і роботодавцем може встановлюватись як при прийнятті на роботу, так і згодом (ст. 56 КЗпП України). У заяві та у наказі слід вказати про встановлення неповного робочого часу (дня або тижня) із зазначенням режиму роботи, наприклад: 4 і 6 годин на день відповідно, з 9 до 13 (16) години. Оплата праці у цьому випадку здійснюється відповідно відпрацьованому часу, про що також зазначають у наказі. Що стосується заробітної плати у ст. 3 Закону України «Про оплату праці», зазначено, що у разі укладання з працівником трудового договору про роботу на умовах неповного робочого часу, а також при невиконанні працівником у повному обсязі місячної (годинної) норми праці, роботодавець розраховує і виплачує мінімальну заробітну плату пропорційно виконаній нормі праці (відпрацьованому часу).

Якщо засуджений до виправних робіт не відпрацював необхідної кількості днів і відсутні підстави для зарахування невідпрацьованих днів у строк покарання, відбування виправних робіт триває до повного відпрацювання засудженим до виправних робіт призначеної кількості робочих днів.

Час щорічної відпустки не зараховується до строку відбування покарання, за виключенням зарахування часу щорічної основної відпустки у строк відбування покарання у порядку заохочення.

Відрахування проводяться з усієї суми заробітку без виключення з цієї суми податків та інших платежів, за кожний відпрацьований місяць при виплаті заробітної плати. Якщо особа працює на роботах з періодичним нарахуванням заробітної плати, тоді відрахування проводяться у міру її нарахування. Якщо працює за сумісництвом – за кожним місцем роботи.

Відрахування починаються з наступного дня після надходження судового рішення та повідомлення на підприємство. Відрахування не проводяться з грошових допомог, які одержуються в порядку загальнообов'язкового державного соціального страхування і соціального забезпечення, виплат одноразового характеру, не передбачених системою оплати праці, сум, які виплачуються як компенсація за витрати, пов'язані з відрядженням, та інших компенсаційних виплат [15].

За зразкову поведінку і сумлінне ставлення до праці уповноважений орган з питань пробації може застосовувати такі заходи заохочення:

подання до суду матеріалів про умовно-дострокове звільнення засудженого від покарання (готується пробацією спільно із спостережною комісією з урахуванням характеристики засудженого, підготовленої власником підприємства за місцем роботи особи);

зарахування часу щорічної відпустки у строк відбування покарання (вирішується з урахуванням характеристики на засудженого від власника підприємства та виноситься постановою органу з питань пробації за 10 днів до надання щорічної відпустки) [11].

За порушення порядку та умов відбування покарання уповноважений орган з питань пробації до засудженого може застосовувати застереження у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності.

Стосовно засудженого, який ухиляється від відбування покарання у виді виправних робіт, уповноважений орган з питань пробації протягом десяти днів з моменту зібрання матеріалів, що свідчать про ухилення, надсилає до територіального органу Національної поліції України подання та матеріали, що свідчать про ухилення, для вирішення питання про притягнення засудженого до кримінальної відповідальності за ст. 389 Кримінального кодексу України.

На власника підприємства за місцем відбування покарання засудженим покладаються:

щомісячне відрахування визначеної судовим рішенням частини заробітної плати і перерахування утриманої суми в дохід держави;

додержання порядку та умов відбування покарання;

своєчасне інформування уповноваженого органу з питань пробації про ухилення засудженого від відбування покарання, переведення його на іншу роботу чи посаду, а також його звільнення;

щомісячне інформування уповноваженого органу з питань пробації про кількість робочих днів за графіком на підприємстві, кількість фактично відпрацьованих робочих днів засудженим, розмір заробітної плати і утримань з неї відповідно до судового рішення, кількість прогулів, кількість днів тимчасової непрацездатності за листком непрацездатності [15].

Якщо засуджена особа є приватним підприємцем, то сума щоквартальних утримань визначається з суми доходів зазначеної в податковій декларації. Кінцевий розрахунок здійснюється за підсумками кварталу, виходячи з розміру отриманого ним прибутку [20]. Відомості про отриманий прибуток уповноважений орган з питань пробації запитує у фіскальній службі за місцем проживання засуджених осіб і долучає їх до особової справи (п.7 Інструкції). Уповноважений орган з питань пробації щокварталу перевіряє у засудженого до виправних робіт, який є підприємцем, наступні документи:

- виписка з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців;
- витяг з реєстру платників єдиного податку;
- другий примірник декларації про доходи особи з відміткою Державної фіскальної служби України про прийняття у разі її подання на паперовому носії;
- другий примірник декларації про доходи особи та квитанції, отримані від Державної фіскальної служби України, в електронній формі у разі подання декларації засобами електронного зв'язку з дотриманням вимог законів щодо електронного документообігу та електронного цифрового підпису [21].

Так, на сьогоднішній день чинний Податковий кодекс України передбачає дві системи оподаткування – загальну та спрощену.

Фізична особа – підприємець на загальній системі оподаткування сплачує:

1. Податок на дохід (база оподаткування – чистий оподатковуваний дохід; ставка податку – 18 %).
2. Єдиний соціальний внесок – 22 % від мінімальної заробітної плати.
3. Військовий збір – 1,5 % Для даної групи платників чітко визначено, що базою оподаткування є чистий оподатковуваний дохід.

Відповідно до статті 177 Податкового кодексу України, чистий оподатковуваний дохід – різниця між загальним оподатковуваним доходом (виручка у грошовій та негрошовій формі) і документально підтвердженими витратами, пов'язаними з господарською діяльністю такої фізичної особи – підприємця.

Тобто суб'єкт підприємницької діяльності загальної системи оподаткування подає декларацію за звітний період, в якій зазначається, скільки коштів отримано ним за даний період, скільки витрачено на здійснювану ним діяльність. Від загальної суми доходу (виручки) віднімаються понесені ним витрати і лише після цього, на різницю, що залишилась обчислюється розмір податків і тільки з цієї суми можна відраховувати відсотки, якщо особа засуджена до виправних робіт.

Спрощена система поділяється на 3 групи. Віднесення підприємця до тієї чи іншої групи залежить від обсягу доходу, кількості найманих працівників та виду господарської діяльності, що ним здійснюється.

Так, залежно від групи ставка податку складає: 1 група – 10 % мінімальної заробітної плати; 2 група – 20 % мінімальної заробітної плати; 3 група – 3 % від доходу з ПДВ або 5 % від доходу – без ПДВ. Особливістю спрощеної системи оподаткування є незастосування до неї поняття «чистий дохід». Тобто, при подачі декларації особами, що обрали спрощену систему оподаткування, розділ «витрати», залишається незаповненим, а всі кошти, котрі надійшли на їх рахунки – вважаються виручкою, тобто всі кошти, що надійшли на рахунок ФОПа, вважаються його доходом. Жодні видатки і витрати на устаткування, заробітну плату, оренду, сплату комунальних платежів – не вираховуються з даної суми [22, с. 32].

У разі систематичного неправильного або несвоєчасного відрахування сум із заробітку засудженого уповноважений орган з питань пробації звертається до правоохоронних органів для відповідного реагування для вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності згідно із законом.

Засуджені до виправних робіт зобов'язані:

додержуватися встановлених відповідно до законодавства порядку і умов відбування покарання;

сумлінно ставитися до праці;

працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися для постановки на облік до органу державної служби зайнятості для реєстрації як безробітних, якщо на час виконання вироку вони не працюють або звільнені з роботи відповідно до законодавства про працю, та працевлаштуватися, якщо їм буде запропоновано відповідну посаду (роботу);

повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання;

погоджувати з уповноваженим органом з питань пробації зміну місця роботи;

з'являтися за викликом до уповноваженого органу з питань пробації.

Засудженим до виправних робіт забороняється без погодження уповноваженого органу з питань пробації виїжджати за межі України [11].

Виправні роботи не застосовуються до (ч. 2 ст. 57 ККУ):

- 1) вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною;
- 2) непрацездатних;
- 3) осіб, що не досягли 16 років;
- 4) до осіб, що досягли пенсійного віку;
- 5) до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;
- 6) працівників правоохоронних органів,
- 7) нотаріусів;
- 8) приватних виконавців;
- 9) суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування [11].

Нормативно-правовими актами України визначено функції працівників пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт:

Відповідно статті 41 Кримінально-виконавчого кодексу України, вони ведуть облік засуджених осіб. Підставою для постановки засуджених осіб на облік є відповідне судове рішення, що набрало законної сили, підписане відповідним працівником суду та суддею, а також скріплене відбитком гербової печатки суду [23]. У десятиденний строк після постановки засудженої особи на облік уповноважений орган з питань пробації надсилає:

– до суду, який ухвалив судове рішення стосовно засудженої особи, а у разі заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням – до установи виконання покарань, з якої надійшли судове рішення та матеріали;

– до військкомату стосовно осіб, які перебувають на військовому обліку та підлягають призову на строкову службу, – повідомлення;

– до підрозділів інформаційної підтримки та координації поліції територіальних органів поліції – повідомлення про засуджену особу [20].

Відповідно до ст. 15 Закону України «[Про військовий обов'язок і військову службу](#)» на строкову військову службу призиваються придатні для цього за станом здоров'я громадяни

України чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років, та старші особи, які не досягли 27-річного віку і не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу [24].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, відповідно статті 41 Кримінально-виконавчого кодексу України, наділені також функцією роз'яснення щодо порядку та умов відбування покарання. Після постановки на облік засуджена особа викликається до органу пробації для роз'яснення порядку та умов відбування покарання та здійснення нагляду протягом 3-х робочих днів після отримання вироку [20].

У день першого візиту засудженої особи до уповноваженого органу з питань пробації персонал органу пробації проводить бесіду з нею, під час якої:

- перевіряються документи, що посвідчують особу засудженого (копія долучається до особової справи), засуджена особа заповнює анкету;
- з'ясовуються відомості, що мають значення для виконання судового рішення (наприклад: наявність документів, питання проживання, навчання, працевлаштування, наявність соціальних зв'язків, застосування амністії, стан здоров'я та інше);
- роз'яснюються порядок та умови відбування покарання та здійснення нагляду, відповідальність за їх невиконання, права й обов'язки засудженої особи;
- роз'яснюються наслідки вчинення кримінального або адміністративного правопорушення [20; 23].

Відповідно статті 41 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджені до виправних робіт зобов'язані:

- додержуватися встановлених порядку та умов відбування покарання;
- сумлінно ставитися до праці;
- з'являтися за викликом до уповноваженого органу пробації;
- повідомляти уповноважений орган пробації про зміну місця проживання.

Поважними причинами неявки засудженого уповноваженого органу пробації в призначений строк визнаються: несвоєчасне одержання виклику, хвороба та інші обставини, що фактично позбавляють його можливості своєчасно прибути за викликом і які документально підтверджені. За порушення порядку та умов відбування покарання у виді виправних робіт уповноваженим органом з питань пробації до засудженого може застосовуватися застереження у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності. Перед винесенням попередження засуджений до виправних робіт надає пояснення за кожним фактом допущеного порушення. З винесеним попередженням засуджений до виправних робіт ознайомлюється та ставить на ньому свій підпис. З поясненням та винесеним попередженням неповнолітньому засудженому до ВР уповноважений орган з питань пробації ознайомлює його батьків або представників під підпис [22; 20; 23].

Відповідно статті 41 Кримінально-виконавчого кодексу України працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, здійснюють контроль за додержанням порядку та умов відбування покарання власником підприємства за місцем роботи засуджених осіб. На власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган за місцем

відбування засудженим покарання, відповідно статті 44 Кримінально-виконавчого кодексу України, у виді виправних робіт покладається:

- щомісячне відрахування визначеної судовим рішенням частини заробітної плати і перерахування утриманої суми в доход держави;

- своєчасне інформування уповноваженого органу з питань пробації про ухилення засудженого від відбування покарання, переведення засудженого на іншу роботу чи посаду, а також його звільнення;

- щомісячне інформування уповноваженого органу з питань пробації про кількість робочих днів за графіком на підприємстві, в установі, організації, кількість фактично відпрацьованих засудженим робочих днів, розмір заробітної плати і утримань з неї за вироком суду, кількість прогулів, кількість днів тимчасової непрацездатності за листком непрацездатності та з інших причин [11]. У разі систематичного неправильного або несвоєчасного відрахування сум із заробітку засудженого до виправних робіт, а також невиконання інших вимог, передбачених вищевказаною статтею, уповноважений орган з питань пробації надсилає до правоохоронних органів подання про притягнення до кримінальної відповідальності, а також довідку працівника про вжиті заходи, довідку власника підприємства про причини неперерахування утриманих коштів, ксерокопії розрахункових відомостей та інші матеріали для вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності [11].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, також беруть участь у соціально-виховній роботі із засудженими особами. [20]. Відповідно до ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пробацію» соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органу пробації для досягнення мети виправлення засуджених [18].

Соціально-виховна робота – заходи, що проводяться за індивідуальним планом роботи з засудженим з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень та передбачають диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги, сприяння працевлаштуванню, залучення до навчання, участь у виховних заходах [20; 23]. При складанні індивідуального плану роботи обговорюються цілі заходів, а також узгоджуються ті заходи, які засуджена особа може виконати самостійно (що засвідчується її підписом), форми контролю їх виконання, необхідні консультації та послуги для досягнення мети. Працівник пробації також сприяє у вирішенні соціальних проблем неповнолітнього, у тому числі конфліктних ситуацій у сім'ї, зокрема шляхом повідомлення структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі утворення) ради, сільської, селищної, міської ради об'єднаної територіальної громади для організації проведення оцінювання потреб дитини/сім'ї у соціальних послугах, а також інформування, служби у справах дітей, правоохоронних органів щодо батьків, законних представників, які не займаються вихованням дітей чи вчиняють стосовно них домашнє насильство [23]. План індивідуальної роботи із засудженою особою переглядається під час перебування на обліку в органі пробації один раз на шість місяців. В останній день перебування засудженої особи на обліку персонал органу пробації в плані індивідуальної роботи із засудженою особою зазначає виконані чи ні поставлені задачі [20]. Пробація щодо

неповнолітніх здійснюється уповноваженим органом з питань пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень.

Відповідно частини 5 статті 41 Кримінально-виконавчого кодексу України працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, організують початкові розшукові заходи засуджених осіб, місцезнаходження яких невідоме, та надсилають матеріали до поліції для оголошення розшуку таких засуджених осіб. Уповноважений органу з питань пробації, у якому засуджена особа перебуває на обліку (на територію обслуговування якого мала прибути), проводить такі початкові розшукові дії:

- опитує родичів, сусідів та знайомих засудженої особи, встановлює її можливе місцеперебування і зв'язки за межами місця проживання. Телефонують родичам чи знайомим засудженої особи, які проживають в іншому місці, про що складає довідку. Через працівників відділу кадрів за місцем роботи або навчання встановлює осіб, які можуть знати місцезнаходження засудженої особи;

- здійснює запити до відповідних адресно-довідкового бюро. Органу житлово-комунального господарства, селищної, сільської або міської ради, закладів охорони здоров'я. моргів, органів Національної поліції України [26].

Початкові розшукові заходи проводяться протягом одного місяця з дня, коли працівнику інспекції стало відомо про залишення засудженою особою місця постійного проживання або неприбуття звільненого з місць обмеження або позбавлення волі до обраного місця проживання (при заміні покарання більш м'яким у виді виправних робіт). Якщо протягом указанного терміну місцезнаходження засудженої особи не встановлене, то працівник інспекції передає подання, копію вироку суду та матеріали початкового розшуку з супроводжувальним листом до органів внутрішніх справ для здійснення подальшого розшуку засудженої особи [23; 22].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, застосовують до засуджених осіб установлені законодавством заходи заохочення:

- подання до суду матеріалів про умовно-дострокове звільнення засудженого від покарання;

- зарахування часу щорічної відпустки у строк відбування покарання.

Відповідно до судової практики ухвалою Добропільського міськрайонного суду від 23 вересня 2014 року було задоволено клопотання керівника кримінально виконавчої інспекції, погоджене з наглядовою комісією, і прийнято рішення про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у виді виправних робіт Кулика М. М. на строк 2 місяці 17 днів.

Як встановлено судом, Кулик, який був засуджений за ст. 186 ч. 2 Кримінального кодексу України на 4 роки позбавлення волі і йому постановою Селидівського міського суду невідбута частина покарання у виді позбавлення волі була замінена на виправні роботи строком на 1 рік 11 місяців 25 днів з утриманням в дохід держави 10 % його заробітної плати, відбув більше половини строку покарання у виді виправних робіт, працює, позитивно характеризується як за місцем роботи, так і за місцем проживання.

Наведене рішення в цілому відповідає вимогам ч. 5 ст. 82 Кримінального кодексу України, згідно якої до осіб, яким покарання замінено більш м'яким, може бути застосоване

умовно-дострокове звільнення за правилами, передбаченими статтею 81 цього Кодексу. Хоча в ухвалі суду зазначено про врахування судом факту відбуття засудженим більше половини строку покарання у виді виправних робіт, фактично засуджений Кулик відбув більше ніж дві третини цього покарання і саме відбуття такої частини покарання згідно з вимогами п. 2 ч. 3 ст. 81 Кримінального кодексу України було формальною підставою для прийняття рішення про умовно-дострокове звільнення його від відбування покарання, оскільки він був засуджений за вчинення умисного тяжкого злочину [26].

В той же час вони перевіряють обґрунтованість заяви засудженої особи про звільнення з роботи за власним бажанням. У разі, якщо засуджений до виправних робіт звернувся до уповноваженого органу з питань пробації із заявою про звільнення за власним бажанням або угодою сторін, уповноважений орган з питань пробації перевіряє обґрунтованість такої заяви (до заяви повинна бути додана довідка з нового місця роботи про можливість його працевлаштування) та погоджує або не погоджує таке звільнення шляхом винесення постанови про розгляд заяви про звільнення за власним бажанням або угодою сторін. При цьому він зобов'язаний мати довідку з нового місця роботи про можливість її працевлаштування, виносять постанови про дозвіл або відмову у звільненні [23].

Щокварталу з метою контролю поведінки осіб, засуджених до виправних робіт, надсилають до підрозділів інформаційної підтримки та координації поліції територіальних органів поліції запити з метою з'ясування випадків учинення засудженими особами нових кримінальних правопорушень, а також з'ясування випадків учинення засудженими особами адміністративних правопорушень [23].

Також направляють через відповідні центри зайнятості населення на роботу осіб, засуджених до виправних робіт, які на час виконання вироку не працюють або були звільнені з роботи у відповідності до законодавства про працю. Якщо при уточненні місця роботи засудженої особи з'ясується, що на час звернення вироку до виконання вона не працює, засуджена особа дає письмове пояснення, у якому вказує причину звільнення з роботи. Засудженій особі видається направлення до відповідного центру зайнятості населення і встановлюється строк для працевлаштування 15 днів та роз'яснюється, що вона не має права відмовитися від запропонованої роботи чи перекваліфікації. Якщо засуджена особа без поважної причини не працевлаштувалася в установлений термін і не стала на облік у центрі зайнятості населення, то вона викликається до уповноваженого органу з питань пробації і дає письмове пояснення про причини ухилення від відбування покарання. Засудженій особі вноситься застереження у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності. У разі подальшого ухилення від відбування покарання від засудженої особи відбирається письмове пояснення, вноситься письмове застереження у виді попередження та надається ще 10 днів для працевлаштування [11; 23].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, здійснюють контроль за правильністю і своєчасністю відрахувань із заробітку засуджених осіб і перерахуванням відрахованих сум у дохід держави. Працівники уповноваженого органу з питань пробації щомісяця відвідують установи казначейств з метою отримання виписок з поточних рахунків та копій платіжних доручень. Отримані дані звіряються з відомостями, що надходять з бухгалтерії підприємств, і заносяться до облікової картки засудженої особи. Самі

ж відомості, копії платіжних доручень та виписок з поточних рахунків підшиваються до особової справи засудженої особи. При виявленні неточностей уповноважений орган з питань пробації зобов'язаний надіслати письмове повідомлення до бухгалтерії за місцем роботи засудженого до виправних про проведення перерахунку, у якому запропонувати зарахувати переплату зайво утриманих коштів у рахунок наступних відрахувань або вирахувати суму, якої не вистачає [23].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт здійснюють у разі потреби контрольні перевірки за місцем роботи засуджених осіб не менше ніж два рази протягом строку відбування покарання. За результатами перевірки складають акт у двох примірниках, один з яких залишається на підприємстві, а другий з відміткою про ознайомлення власника підприємства зберігається в особовій справі засудженої особи та використовується для контролю за усуненням виявлених недоліків. В акті зазначаються строки усунення недоліків з подальшим інформуванням уповноваженого органу з питань пробації [20].

Також зазначені посадовці підтримують постійні контакти з власниками підприємств та трудовими колективами з метою своєчасного отримання інформації про застосування до засуджених осіб заходів заохочення, стягнення, звільнення з роботи. З цією метою один раз на квартал до особової справи засудженого до виправних робіт долучається характеристика з місця роботи [23; 20].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, постійно підтримують контакти з ювенальною поліцією у справах дітей та службою у справах дітей при міських та районних держадміністраціях [22].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, відповідно до ст. 84 Кримінально-виконавчого кодексу України надсилають до суду подання про звільнення від покарання осіб, які під час його відбування згідно з медичним висновком захворіли на психічну чи іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню призначеного судом покарання [20]. Якщо засуджений до ВР під час відбування покарання згідно медичним висновком захворіли на психічну чи іншу тяжку хворобу уповноважений орган з питань пробації протягом 3-х діб з моменту отримання медичного висновку надсилає до місцевого суду. В межах територіальної юрисдикції якого особа відбуває покарання, клопотання для вирішення питання про звільнення такої особи від покарання. Разом з клопотанням надсилається висновок спеціальної психіатричної експертної комісії (або лікарської комісії) та особова справа засудженого до виправних робіт [23].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, наділенні повноваженнями щодо надсилання до суду подання щодо осіб, які під час відбування покарання стали непрацездатними, про заміну покарання у виді виправних робіт штрафом [11]. Відповідно до частини п'ятої статті 42 Кримінально-виконавчого кодексу України щодо засудженого до виправних робіт, який згідно з висновком спеціальної лікарської комісії під час відбування покарання став непрацездатним, уповноважений орган з питань пробації протягом трьох діб з моменту отримання медичного висновку надсилає до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого засуджений до виправних робіт відбуває покарання, клопотання, особову справу та висновок спеціальної лікарської комісії для

вирішення питання заміни покарання у виді виправних робіт штрафом. До вирішення судом питання заміни покарання у виді виправних робіт штрафом у порядку ч. 232 ст. 57 Кримінального кодексу України відрахування із заробітку засудженого призупиняється, про що направляється повідомлення на підприємство, в установу, організацію або уповноважений орган. Днем, з якого призупиняється проведення відрахувань вважається день направлення до суду клопотання, особової справи та інших матеріалів [26].

Працівники пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, зобов'язані надсилати до суду подання про звільнення від відбування покарання стосовно жінок, які стали вагітними. До вирішення судом питання щодо звільнення від покарання у виді виправних робіт відрахування із заробітку засудженого призупиняється, про що направляється повідомлення на підприємство, в установу, організацію або уповноважений орган. Днем, з якого призупиняється проведення відрахувань, вважається день направлення до суду клопотання, особової справи та інших матеріалів [11; 23].

Працівник пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, відповідно до ч. 5 ст. 46 Кримінально-виконавчого кодексу України у разі ухилення засуджених осіб від відбування покарання у виді виправних робіт звертається до правоохоронних органів для відповідного реагування для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до ст. 389 Кримінального кодексу України. Копії цих матеріалів долучаються до особової справи засудженої особи. Ухиленням засудженого від відбування покарання у виді виправних робіт є:

- систематичне невиконання встановлених обов'язків;
- порушення порядку та умов відбування покарання;
- вчинення проступку, за який його було притягнуто до адміністративної відповідальності;
- допущення більше двох разів протягом місяця прогулів, а також більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця або поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння [11; 22].

Стосовно засудженого до виправних робіт, який ухиляється від відбування покарання у виді виправних робіт, уповноважений орган з питань пробації протягом десяти днів (без урахування вихідних та святкових днів) з моменту зібрання матеріалів, що свідчать про ухилення, надсилає до територіального органу Національної поліції України за місцем розташування уповноваженого органу з питань пробації подання та матеріали, що свідчать про ухилення, для вирішення питання про притягнення засудженого до ВР до кримінальної відповідальності. Копії цих матеріалів долучаються до особової справи засудженого до виправних робіт. У поданні зазначаються кількість прогулів, час, протягом якого засуджений до ВР не приступав до роботи або не з'являвся без поважної причини до уповноваженого органу з питань пробації, заходи впливу, які застосовувалися до нього, наявність адміністративних стягнень, а також інші відомості про ухилення. Разом з поданням до територіального органу Національної поліції України за місцем розташування уповноваженого органу з питань пробації надсилаються: копія судового рішення, копія облікової картки (засвідчена підписом уповноваженої особи уповноваженого органу з питань пробації та скріплена печаткою), довідка про допущені порушення і вжиті заходи впливу, довідка про

відбутий строк покарання на день направлення подання, інші матеріали, що свідчать про ухилення засудженого до ВР від відбування покарання [23].

З метою виявлення засуджених осіб, які працюють за сумісництвом, працівник уповноваженого органу з питань пробації один раз на шість місяців направляє запити до фіскальної служби [23].

Працівник пробації стосовно осіб, засуджених до виправних робіт, відповідно до ч. 4 ст. 42 Кримінально-виконавчого кодексу України у разі потреби дає дозвіл засудженій особі на виїзд за межі України. Уповноважений орган з питань пробації може погоджувати засудженим особам виїзд за межі України у випадках направлення їх у відрядження за місцем роботи, навчання за кордоном, потреби проходження курсу лікування, проведення обстеження, у разі смерті або хвороби близьких родичів чи членів сім'ї, що загрожує життю хворих, стихійного лиха. Засуджені до виправних робіт подають до уповноваженого органу з питань пробації заяву про погодження на виїзд та долучають підтверджуючі документи про необхідність виїзду за межі України (відповідний наказ Міністерства охорони здоров'я України про направлення на лікування за кордон або лист підтвердження закордонного лікувального закладу про згоду прийняти особу на лікування або обстеження, копія довідки про смерть або копія висновку лікаря про хворобу близьких родичів, довідка з місця роботи про необхідність виїзду за кордон, копія довідки про вступ до навчального закладу який знаходиться за кордоном тощо). Якщо підтверджуючі документи викладені іноземною мовою, то засуджена особа зобов'язана надати офіційний переклад цих документів [23].

Заява про погодження засудженій особі на виїзд за межі України розглядається уповноваженим органом пробації протягом п'яти днів. У заяві повинно бути зазначено термін, протягом якого особа буде перебувати за межами України. За результатами розгляду заяви про погодження на виїзд за межі України, уповноваженим органом з питань пробації виноситься постанова про погодження на виїзд за межі України засудженій особі. Про погодження (відмову у погодженні) на виїзд за межі України, орган пробації інформує засуджених осіб у день винесення відповідної постанови (оригінал постанови видається засудженій особі). Матеріали, що стосуються погодження на виїзд за межі України долучаються до матеріалів особової справи. У день винесення постанови про погодження на виїзд за межі України, уповноважений орган з питань пробації, надсилає до Головного центру обробки спеціальної інформації Державної прикордонної служби України повідомлення про відкликання доручення, щодо заборони засудженої особи виїзду за межі України разом з постановою про погодження на виїзд за межі України засудженої особи. Підставою для відмови на виїзд за межі України є ненадання підтверджувальних документів або надання недостовірних документів [23; 22].

Працівники пробації знімають з обліку суб'єктів пробації. Засуджена особа знімається з обліку з таких причин:

- відбуття установленого строку виправних робіт;
- скасування судового рішення;
- заміни невідбутого строку покарання у виді виправних робіт штрафом;
- застосування умовно-дострокового звільнення;
- звільнення від відбування покарання за хворобою;
- видання указу Президента України про помилування засудженого до виправних робіт;

- застосування амністії;
- вчинення кримінального правопорушення до постановлення вироку, за яким засуджений перебуває на обліку;
- вчинення нового кримінального правопорушення;
- звільнення від покарання або пом'якшення санкції статті;
- звільнення від відбування покарання відповідно до [статті 80](#) Кримінального кодексу України;
- звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, непрацездатних осіб, осіб, що досягли віку та за наявності страхового стажу, віку, встановленого [статтею 1](#) Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»;
- смерті;
- визнання безвісно відсутнім;
- пересилання особової справи [22].

Стосовно осіб, які вибули до закінчення строку відбування покарання з території, що обслуговується підрозділом уповноваженого органу з питань пробації, у зв'язку зі зміною місця роботи, надсилається повідомлення до підрозділу уповноваженого органу з питань пробації за новим місцем роботи засудженої особи, на підставі рапорту (довідки) уповноваженого органу з питань пробації, затвердженого керівником уповноваженого органу з питань пробації (особою, яка виконує його обов'язки), у день надходження відповідних документів до уповноваженого органу з питань пробації. Особові справи, копії облікових карток (завірені підписом начальника підрозділу уповноваженого органу з питань пробації та скріплені печаткою) пересилаються через канцелярію територіального органу управління на запит підрозділу уповноваженого органу з питань пробації за новим місцем роботи засудженої особи. Про одержання особової справи та копії облікової картки працівник підрозділу уповноваженого органу з питань пробації за новим місцем роботи засудженої особи в триденний термін надсилає підтвердження до підрозділу уповноваженого органу з питань пробації, який надіслав документи. Після отримання підтвердження засуджена особа знімається з обліку, про що робиться відповідний запис у журналі обліку [23].

У день закінчення строку покарання у виді виправних робіт, а при звільненні з інших підстав – не пізніше наступного робочого дня після одержання відповідних документів, уповноважений орган з питань пробації надсилає повідомлення власнику підприємства, де засуджений до виправних робіт відбував покарання, про припинення відрахувань з його заробітної плати [23].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Экономика и социология труда / под. ред. А. Я. Кибанова. 3-е изд., доп. и перераб. М.:ИНФРА-М, 2005. 638 с.
2. Гетьманцева Н. Поняття і сутність праці як правової категорії// Трудове право. 2016. № 7. С. 60–65
3. Рофе А. И. Экономика труда. М.: Кнорус, 2010. 400 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч., Т. 23. М.: Высшая школа, 1960. 907 с.

5. Маршал А. Принципы экономической науки. М.: Прогресс, 1993. 594 с.
6. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці. Навч. посібник. К.: КНЕУ, 2000. 232 с.
7. Егоршин А. П. Мотивация трудовой деятельности. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Инфра-М, 2011. 377 с.
8. Генкин Б. М. Экономика и социология труда: учеб. для вузов. 7-е изд., доп. М.: Норма, 2007. 448 с.
9. Гончаренко О. Г. До питання управління трудовими ресурсами кримінально-виконавчої системи України // Формування ринкових відносин в Україні. 2016. № 2 (177). С. 61–66
10. Яркіна Н. М. Економіка підприємства: навчальний посібник. Київ: видавництво Ліра-К, 2013. 497 с.
11. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 березня 2003 № 129-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3–4. Ст. 21
12. Зейдельман Я. Методологические проблемы изучения трудовой мотивации // Вопросы экономики. 1991. № 1. С. 78–82.
13. Кримінально-виконавча система України в 2019 році. Статистичний огляд. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>.
14. Мирусин И. С. Труд в местах лишения свободы в восприятии осужденных и сотрудников исправительных учреждений URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/trud-v-mestah-lisheniya-svobody-v-voxpriyatii-osuzhdennyh-i-sotrudnikov-ispravitelnyh-uchrezhdeniy>.
15. Виконання покарання у виді виправних робіт URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php>.
16. Ільїна О. В. Зміст виправних робіт та проблемні питання їх застосування URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search>.
17. Козырева В. П. Эффективность застосування майнових покарань в судовій практиці України. Право і безпека. 2005. № 1 (4/1). С. 128–130
18. Про пробацію. Закон України від 5 лютого 2015 року № 160-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 13. Ст.93
19. Запровадження пробації в Україні / за ред. Є. Барабаша, М. Рудницьких. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2018. 80 с.
20. Рекомендації, щодо деяких положень здійснення наглядових та соціально-виховних заходів до осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: Лист Міністерства юстиції України від 21.09.17р. № 976/24.1/48-17 URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
21. «Запровадження пробації в Україні» за редакцією Є. Барабаша, М. Рудницьких. К: ФОП Кандиба Т.П. 2018. 80 с.
22. Порядок виконання кримінального покарання «виправні роботи» (методичні рекомендації для персоналу уповноваженого органу з питань пробації) / Д. В. Чернишов, І. С. Яковець, Л. В. Жовтобрюх, Т. В. Івашева Київ, 2018. 46 с.
23. Про затвердження Інструкції про порядок здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: Наказ Міністерства юстиції України 29 січня 2019 № 272/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

24. [Про військовий обов'язок і військову службу](#). Закону України від 25 березня 1992 року № 2232-XII// Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 385

25. Узагальнення судової практики розгляду судами деяких питань, які вирішуються судом під час виконання вироків URL: <https://sl.dn.court.gov.ua/sud0544/obsha/cydovapraktika/cedovapraktika3>

26. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131

РОЗДІЛ 13

ПРАВО НА ОСВІТУ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ У ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ МОТИВАЦІЇ ДО ПРАЦІ

Освіта як поліфункціональна система виконує низку основних функцій – просвітницьку, виховну та інформаційну [1, с. 8]. Наразі розрізняють вузьке (1) та широке (2) розуміння поняття «освіта»: (1) як сукупності систематизованих знань, умінь і навичок, набутих індивідом в закладі освіти або завдяки самоосвіті [2, с. 262; 3, с. 656]; (2) як процесу цілеспрямованої передачі накопиченої інформації, знань, розумінь, поглядів, цінностей, умінь, компетентностей та вчинків від покоління до покоління [4, с. 40]. Наведені дефініції дозволяють характеризувати освіту крізь призму чотирьох основних змістових аспектів [2, с. 262]: як цінність для індивіда, суспільства та держави, як систему різних за рівнем та профілем закладів освіти, як процес передачі та засвоєння знань, умінь і навичок та формування компетентностей та як результат, що проявляється у досягненні здобувачем освіти певного визначеного державою рівня освіти.

Як зазначається в преамбулі до Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII [5] (далі – Закон України «Про освіту» 2017 р.), «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту ...», що дозволяє розглядати її як чинник, який має справляти позитивний вплив на засуджених, які перебувають в установах виконання покарань (далі – УВП), сприяючи зменшенню випадків рецидивної злочинності. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України від 11.07.2003 р. № 1129-IV [6] (далі – КВК України) загальноосвітнє та професійно-технічне навчання належить до основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, а також їх підготовки до звільнення із завершенням відбуття покарання.

Вивченню питань реалізації засудженими до позбавлення волі права на освіту вчені юристи наразі приділяють увагу переважно в частині окремих складників системи освіти – повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної) або вищої освіти. Це, зокрема, Богатирьов І. Г. [7], Градецький А. В. [8], Кернякевич-Тарасійчук Ю. В. [9], Кутєпов М. Ю. [10], Прасов О. О. [11, 12], Сметаніна Н. В. [13], Хомишин І. Ю. [14], Чечин М. Ю. [15, 16], Шевченко О. Д. [17, 18], Щербина О. В. [7] та інші. Водночас не отримала комплексного розкриття проблема реалізації засудженими права на освіту в контексті забезпечення її безперервності – від повної загальної середньої до освіти дорослих, за якої освіта перетворюється на дієвий чинник, що мотивує засуджених до праці і під час перебування в УВП, і після звільнення, а також підвищує їх конкурентоспроможність на ринку праці. Значення освіти в УВП полягає у формуванні у засуджених соціальної відповідальності, у сприянні їх особистісній трансформації. Отже, метою, процесом і результатом освіти в УВП є розвиток особистості [19, с. 13]. Проте, як зазначають І. Г. Богатирьов та О. В. Щербина, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання як засоби виправлення та ресоціалізації використовуються в УВП епізодично та нестабільно [7, с. 11], що актуалізує обрану для дослідження проблематику.

Для проведення дослідження правових засад здобуття засудженими різних рівнів освіти або здійснення самоосвіти під час перебування в УВП насамперед необхідно з'ясувати сучасний соціально-демографічний профіль контингенту засуджених, тобто їх вікові, гендерні, освітні характеристики, криміногенний склад, а також кількість УВП за їх функціональним призначенням та наявних в них закладів освіти або навчальних центрів тощо. Згідно з аналітичними матеріалами, розміщеними на офіційному сайті Офісу Ради Європи в Україні [20], Україна посідає дев'яте місце в Європі за кількістю засуджених. А як зазначається в Плані діяльності Міністерства юстиції України на 2022–2024 роки, в Україні ув'язнюють частіше, ніж у більшості країн Європи, для яких середній показник становить 94 особи на 100 тис. населення. Так, станом на 01.01.2021 р. в УВП та слідчих ізоляторах знаходилося 51 248 осіб, що у перерахунку на 100 тис. осіб складає 144 особи [21, с. 15]. Водночас слід відмітити суттєве скорочення осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, протягом 2001–2021 рр. За даними Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) станом на 01.01.2001 р. кількість засуджених становила 222 254 особи, на 01.01.2011 р. – 154 027 осіб, на 01.01.2020 р. – 52 863 особи, на 01.01.2021 р. – 49 823 особи [22]. Однак помітне скорочення чисельності засуджених не применшує актуальності даного дослідження, оскільки, як показують статистичні дані, їх освітній рівень є доволі низьким, що ускладнює процес виправлення, ресоціалізації та підготовки до звільнення таких осіб у разі ігнорування проблеми забезпечення в УВП належних умов для реалізації засудженими права на безперервну освіту – від повної загальної середньої до освіти дорослих.

На основі даних, оприлюднених на офіційному сайті Офісу Ради Європи в Україні, розкриємо основні елементи кримінально-виконавчої характеристики засуджених станом на 01.01.2020 р. Так, з 52 863 осіб 18 987 (або 35,9 %) перебувало в слідчих ізоляторах, 33 788 (або 63,9 %) – у кримінально-виконавчих установах, 88 (або 0,2 %) – у виховних колоніях [20]. За гендерним розподілом серед 52 863 осіб 50 253 (або 95,1 %) – це чоловіки, з них 38 – неповнолітні, 2 610 (4,9 %) – жінки, з них 4 – неповнолітні [20]. Зазначимо, що згідно з ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III [23] кримінальна відповідальність може наставати за загальним правилом з 16 років, а щодо низки небезпечних для суспільства злочинів – з 14 років (ч. 2 ст. 22). За віком засуджені в Україні станом на січень 2020 р. розподілялися наступним чином: 242 особи мали вік до 20 років, 9 649 – 20–30 років, 13 311 – 30–40 років, 9 313 – 40–50 років, 1 520 – 55–60 років, 810 – понад 60 років [20].

Отже, для переважної більшості засуджених до позбавлення волі реалізація права на освіту в розумінні безперервної освіти є потенційно важливою. Зважаючи на це, з наведених у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] складників системи освіти становлять інтерес такі, як: повна загальна середня, професійна (професійно-технічна), фахова передвища, вища освіта й освіта дорослих та відповідні їм рівні освіти, визначені в ч. 2 ст. 10 цього ж Закону. Що стосується освітнього рівня засуджених, то, за даними ДКВС України, станом на 31.07.2020 р. покарання у вигляді позбавлення волі відбувають 3 576 осіб, які не мають освіти, з них: повної загальної середньої освіти – 2 765 осіб; базової середньої освіти – 715 осіб; початкової освіти – 67 осіб; не писемні – 29 осіб [24], а за 6 місяців 2020 р. до УВП прибуло 478 засуджених, які не мають повної загальної середньої освіти [24]. Не менш актуальними є дані щодо кількості засуджених до позбавлення волі, які мають вищу освіту.

Проте з'ясувати це питання на основі даних, розміщених на офіційному сайті ДКВС України, не вдалося. Тому встановити їх питому вагу пропонується шляхом екстраполяції результатів, отриманих на основі звітності Державної судової адміністрації України за 2020 р. щодо складу засуджених загалом [25], на контингент засуджених до позбавлення волі. Отримані наближені дані вказують на мінімальну чисельність серед засуджених до позбавлення волі осіб з вищою освітою (до 2 % мають базову вищу освіту, а повну – до 6 %).

Відповідно до ч. 2, 3 ст. 11 КВК України до УВП належать арештні доми, кримінально-виконавчі установи (відкритого типу або виправні центри та закритого типу або виправні колонії), спеціальні виховні установи (виховні колонії) та слідчі ізолятори у випадках, передбачених КВК України [6]. Дане дослідження спрямоване на вивчення проблематики здобуття освіти чи підвищення освітнього рівня повнолітніми особами, які перебувають у виправних колоніях, що виконують покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, слідчих ізоляторах (ст. 18 КВК України), та неповнолітніми особами, які утримуються у виховних колоніях, що виконують покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк (ст. 19 КВК України). Фактично всі засуджені до позбавлення волі мають майже однакові права, у тому числі щодо здобуття освіти, незалежно від виду колонії. За даними ДКВС України, станом на 01.08.2021 р. налічується 182 УВП, з яких 109 використовуються для виконання покарань (17 слідчих ізоляторів, 12 УВП, що виконують функцію слідчого ізолятора, 79 УВП, 1 виховна колонія), де перебуває 49 211 осіб, з яких 1 577 осіб відбуває покарання у вигляді довічного позбавлення волі (чоловіки – 1 554 особи, жінки – 23 особи) [26]. Криміногенний склад засуджених станом на 01.07.2021 р. такий:

4 599 осіб засуджено на строк до 10 років, 5 839 осіб – за умисне вбивство, 2 744 особи – за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження, 5 937 осіб – за розбій та грабїж, 11 012 осіб – за крадіжку, 563 особи – за зґвалтування, 9 осіб – за злочини проти основ національної безпеки [26]. Станом на 31.07.2020 р. при 103 УВП та слідчих ізоляторах діють загальноосвітні заклади освіти [22].

Вивчення інформації щодо засуджених до позбавлення волі, яка характеризує їх вікову, гендерну структуру, рівень освіти на момент засудження, строк позбавлення волі, склад злочину тощо, має важливе значення для з'ясування їх мотивації до здобуття освіти, оскільки згідно з Планом діяльності Міністерства юстиції України на 2021–2023 роки однією з основних проблем створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань є недостатньо ефективні інструменти мотивації засуджених до праці та освіти, а також відсутність кваліфікованих фахівців для їх ефективного впровадження [27, с. 36]. В документі наголошується на тому, що нині спостерігається недосконалість існуючої моделі організації соціально-виховної роботи із засудженими, системи їх професійної підготовки, відсутність сучасної методології та інструментарію по роботі із засудженими, з урахуванням їх статі та віку [27, с. 35]. Зважаючи на це, у Плані діяльності Міністерства юстиції України на 2021–2023 роки зазначається, що надання освітніх послуг має формувати у засуджених правослухняну поведінку та сприяти становленню на життєву позицію, яка відповідатиме соціальним нормам та дозволить засудженому визначитися із подальшими власними пріоритетами [27, с. 35]. Загалом створення гуманістичної системи виконання кримінальних

покарань, на думку фахівців Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст України), має сприяти досягненню низки цілей, серед яких – збільшення відсотка засуджених, які навчаються в системі загальної, професійної та вищої освіти [27, с. 36]. Водночас забезпечення можливостей для здобуття освіти особами, які перебувають в установах ДКВС України, є одним з напрямів реалізації п. 4.2 основних завдань цілі 4 Стратегічного плану діяльності Міністерства юстиції України на 2019–2022 роки, згідно з яким правовий статус засуджених має бути максимально наближеним до правового статусу вільних осіб [28]. Це, на нашу думку, має поширюватися і на умови, створені для реалізації засудженими права на освіту впродовж життя.

Питання здобуття освіти засудженими загалом в Україні регулюються Конституцією України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [29] (далі – Конституція України), КВК України з урахуванням норм законодавства про освіту, а також документами Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи, членами яких Україна є з 1945 р. та 1995 р. відповідно [30–35]. Згідно з Конституцією України [29] «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21), «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» (ч. 3 ст. 63), «кожен має право на освіту» (ч. 1 ст. 53). Норма, аналогічна ч. 3 ст. 63 Конституції України, міститься в ч. 2 ст. 7 КВК України [6], а в ч. 1 ст. 7 КВК України передбачено, що держава забезпечує необхідні умови для виправлення та ресоціалізації засуджених. Отже, засуджені також мають право на освіту.

Як зазначає А. В. Градецький, право засудженого до позбавлення волі на освіту – це гарантована державою та забезпечена нормами права можливість, надана такій особі для набуття позитивного досвіду, моральних якостей, знань, умінь та навичок, що сприятимуть її розвитку, виправленню, а, отже, ресоціалізації та нормальній життєдіяльності в умовах конкретного суспільства [8, с. 52]. З цією думкою важко не погодитися, оскільки, як наголошує О. О. Прасов, під час навчання засуджені не лише реалізують своє конституційне право на освіту, але й розширюють світогляд, формують нові потреби, що має сприяти виправленню, успішній ресоціалізації, а також підвищенню загальноосвітнього та професійного рівня засуджених, а, отже, позитивно впливатиме на їх трудову активність [11, с. 22].

Загалом в ч. 2, 3, 9 ст. 3 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] встановлена низка гарантій щодо реалізації права на освіту кожним членом суспільства, а саме:

1) забезпечення рівних умов доступу до освіти, що передбачає заборону на обмеження у праві на здобуття освіти незалежно від пов'язаних з особою ознак чи обставин, що розширюють людей: вік, стать, раса, стан здоров'я, інвалідність, громадянство, національність, політичні, релігійні та інші переконання, колір шкіри, місце проживання, мова спілкування, походження, соціальний та майновий стан, наявність судимості тощо;

2) можливість реалізації права на освіту на різних рівнях освіти (дошкільна, початкова, базова середня, профільна середня освіта, перший (початковий), другий (базовий), третій (вищий) рівні професійної (професійно-технічної) освіти, фахова передвища освіта, початковий рівень (короткий цикл), перший (бакалаврський), другий (магістерський), третій (освітньо-науковий / освітньо-творчий) рівні вищої освіти – ч. 2 ст. 10 Закону), у різних формах (інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева); індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві);

дуальна – ч. 1 ст. 9 Закону) та в різних видах (формальна, неформальна, інформальна (самоосвіта) – ч. 1 ст. 8 Закону);

3) заборона на обмеження права на освіту законом, однак законом можуть встановлюватися особливі умови доступу до певного рівня освіти, спеціальності (професії).

Згідно з ч. 3 ст. 53 Конституції України [29] «держава забезпечує доступність і безоплатність ... повної загальної середньої, професійної, вищої освіти» в державних та комунальних закладах освіти (в частині безоплатності вищої освіти слід зробити уточнення з урахуванням Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 р. № 5рп/2004 [36], згідно з яким така освіта здобувається на конкурсних засадах в межах державного замовлення). Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] «держава забезпечує безоплатність ... повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти відповідно до стандартів освіти». Вагомою також є норма, згідно з якою «кожен має право на якісну та доступну освіту» (ч. 1 ст. 3). При цьому право на освіту в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] визначається як сукупність прав – права на здобуття освіти протягом усього життя, права на доступність освіти та права на безоплатну освіту у випадках та порядку, що встановлені Конституцією України та законами України.

Слід наголосити, що ч. 2 ст. 53 Конституції України [29] надає будь-якій особі гарантії на отримання повної загальної середньої освіти, оскільки визнає її обов'язковою. В ч. 2 ст. 12 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5], окрім вказівки щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти, наголошується на тому, що така освіта здобувається в інституційних або індивідуальних формах, що визначені законодавством, як правило, в закладах освіти. Водночас здобуття освіти та підвищення освітнього рівня засудженими через загальноосвітнє та професійно-технічне навчання розглядається як один із основних засобів їх виправлення та ресоціалізації в суспільстві на рівні із суспільно корисною працею та соціально-виховною роботою (ч. 3 ст. 6 КВК України). Тому відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005 р. № 2713-IV [37] посадові (службові) особи органів та УВП (слідчих ізоляторів) зобов'язані організувати загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених та залучати їх до праці. Отже, кримінально-виконавче законодавство наділило УВП функцією виправлення, яка в частині забезпечення відповідного рівня освіти серед засуджених полягає у створенні для них умов для здобуття повної загальної середньої освіти та опанування в першу чергу нескладних виробничих професій.

Таким чином, зосередження в ч. 3 ст. 6, ч. 3 ст. 102, ч. 5 ст. 123 КВК України [6] уваги на загальноосвітньому та професійно-технічному навчанні насамперед обумовлено специфікою поставлених цілей – «виправлення» і «ресоціалізація» та умовами перебування засуджених в УВП. З іншого боку, такий підхід обґрунтований фактичним низьким рівнем освіти частини засуджених, що як усталена тенденція спостерігається і сьогодні, проте потребує усунення, зважаючи на визнання в ч. 2 ст. 53 Конституції України [29] повної загальної середньої освіти як обов'язкової. Тому ст. 125, 126 КВК України [6] визначають порядок здобуття засудженими повної загальної середньої та професійно-технічної освіти. Так, згідно з ч. 1 ст. 125 КВК України засудженим забезпечується доступність та безоплатність здобуття повної загальної

середньої освіти відповідно до законодавства про освіту та про загальну середню освіту, для чого в УВП створюються загальноосвітні заклади.

В ч. 2 ст. 125 КВК України для осіб, засуджених до позбавлення волі, незалежно від їх віку, які зацікавлені у підвищенні свого загальноосвітнього рівня, передбачено забезпечення умов для самоосвіти, навчання в загальноосвітніх закладах УВП, які створюються місцевими органами влади відповідно до потреб у них, за наявності необхідного матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення, кадрових та інших ресурсів, у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. А для засуджених, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі і не мають загальної середньої освіти, у виправних колоніях створюються консультаційні пункти (ч. 4 ст. 151). Після відбуття п'яти років строку покарання, за умови сумлінної поведінки та ставлення до праці, таким засудженим може бути дозволено брати участь у групових заходах освітнього характеру (ч. 6 ст. 151). У разі відсутності у засуджених робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані у конкретній колонії, їм надається можливість пройти курси професійного навчання на виробництві (ч. 4 ст. 125). Тобто засуджені до позбавлення волі можуть реалізувати своє право на здобуття повної загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти у формі інституційного та індивідуального навчання.

Згідно з ч. 1 ст. 126 КВК України [6] організація загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених, у тому числі на виробництві, здійснюється у відповідності із законодавством України про освіту, загальну середню та професійно-технічну освіту у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, а прагнення до загальноосвітнього та професійно-технічного навчання заохочуються і враховуються під час визначення ступеня їх виправлення (ч. 4 ст. 126). Отже, КВК України містить низку статей – ст. 107, 125, 126, які мають бланкетні норми, що відсилають в частині з'ясування особливостей здобуття засудженими освіти, насамперед повної загальної середньої та професійно-технічної, до Законів України «Про освіту» 2017 р. [5], «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 р. № 463-ІХ [38] (далі – Закон України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р.), «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10.02.1998 р. № 103/98-ВР [39] (далі – Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» 1998 р.), проте порядок здобуття освіти засудженими встановлюється КВК України, Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими наказом Мін'юсту України від 28.08.2018 р. № 2823/5 [40], та іншими підзаконними нормативно-правовими актами.

Так, ст. 6 Закону України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. [38] гарантує: 1) рівні для усіх умови для здобуття повної загальної середньої освіти, яка має бути доступною та якісною (ч. 1, 2); 2) безоплатне здобуття повної загальної середньої освіти на кожному її рівні у державних та комунальних закладах освіти за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів один раз протягом життя кожному громадянину України, іншим особам, які перебувають в Україні на законних підставах, кожній дитині незалежно від підстав її перебування в Україні (ч. 3), а ст. 7 встановлює заборону дискримінації у сфері повної загальної середньої освіти, гарантуючи право на її здобуття «незалежно від віку, статі, ..., складних життєвих обставин, наявності судимості, а також інших обставин та ознак».

Відповідно до ч. 1, 2 ст. 10 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] повній загальній середній освіті як складнику системи освіти відповідають такі рівні освіти, як початкова (перший рівень), базова середня (другий рівень), профільна середня (третій рівень) освіта, а її метою є «всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві ..., має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» (ч. 1 ст. 12 цього ж Закону). Професійна (професійно-технічна) освіта згідно з ч. 1, 2 ст. 10 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] складається з першого (початкового), другого (базового) та третього (вищого) рівнів професійної (професійно-технічної) освіти, а метою її здобуття є «формування і розвиток професійних компетентностей особи, необхідних для професійної діяльності за певною професією у відповідній галузі, забезпечення її конкурентоздатності на ринку праці та мобільності і перспектив кар'єрного зростання впродовж життя» (ч. 1 ст. 15 цього ж Закону).

Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» 1998 р. [39] також гарантує громадянам України рівні права на здобуття професійної (професійно-технічної) діяльності, як зазначається в ч. 1 ст. 5, відповідно до їх здібностей та нахилів. Останнє привертає увагу в контексті здобуття професійної (професійно-технічної) освіти засудженими під час їх перебування в УВП, оскільки ті робітничі професії, які їм пропонується опанувати, – свердлувальник, фрезерувальник, маляр, столяр, токарь, зварювальник, електрик, пекар тощо – це державне замовлення, на яке зорієнтована система професійної освіти і тому не завжди здатна забезпечити рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, талантів (абз. 2 преамбули до Закону України «Про освіту» 2017 р. [5], ст. 10 Закону України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. [38], ст. 2, 5 Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» 1998 р. [39]), що особливо помітним є в УВП. Аналогічна проблема у сфері професійної освіти має місце і в європейських тюрмах [41]: не всі засуджені можуть опанувати обрану професію, що, з одного боку, пояснюється браком коштів в УВП, необхідних для закупівлі устаткування та облаштування належним чином відповідного приміщення, а з іншого, – високим попитом на робітничі професії, оскільки засуджені планують після звільнення працевлаштуватися.

Як зазначає Ю. В. Кернякевич-Тарасійчук, наразі все частіше йде мова про навчання засуджених за спеціальностями, які їм найбільше до вподоби, а також про можливість реалізувати здобуті знання у виробничій діяльності в УВП [9, с. 76]. З нашого погляду, ця проблема заслуговує на увагу, однак її слід розглядати з урахуванням зростаючої трудової міграції, внаслідок якої вітчизняний ринок праці відчуває нестачу вищеназваних робітничих професій. В контексті удосконалення професійної (професійно-технічної) освіти в УВП слушно зазначає О. Д. Шевченко із посиланням на В. М. Кудрявцева, що важливим завданням професійної освіти в УВП є підготовка засуджених за змішаними, складними, широкопрофільними спеціальностями, що допоможе таким особам працевлаштуватися після звільнення [18, с. 84]. Вважаємо, що нині правові підстави для цього створені в ч. 8 ст. 5 Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» 1998 р. [39], яка надає право на повторне безоплатне отримання освіти на цьому ж рівні, але за іншою кваліфікацією, професією або їх групою, спеціальністю на умовах конкурсу в межах державного

(регіонального) замовлення у державних (комунальних) закладах професійної (професійно-технічної) освіти, що у разі застосування в закладах освіти УВП спростить процес ресоціалізації засуджених після звільнення та підвищить їх конкурентоспроможність на ринку праці.

Відповідно до ст. 123 КВК України стимулювання правослухняної поведінки засуджених має здійснюватися за допомогою програм диференційованого виховного впливу, до яких, зокрема, належать програми, спрямовані на забезпечення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених. Так, наказом Мін'юсту України від 16.05.2016 р. № 1418/5 [42], який погоджувався з Міністром освіти і науки України та Головою Державної пенітенціарної служби України (нині ДКВС України), затверджено низку положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених, серед яких, зокрема, такі програми, як «Освіта», «Професія», «Правова просвіта» та інші.

Наразі для з'ясування механізму здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту, слід керуватися Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 р. № 526 [43] (далі – Порядок організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими). Зокрема, зазначимо, що до організації здобуття освіти засудженими та неповнолітніми особами, взятими під варту, залучаються як комунальні заклади повної загальної середньої освіти, за якими закріплені виправні та виховні колонії, а також слідчі ізолятори, так і державні заклади повної загальної середньої освіти, які створені при колоніях і належать до сфери управління Мін'юсту України.

Для здобуття освіти засудженими та неповнолітніми особами, яких взяли під варту, може використовуватися як інституційна, так й індивідуальна форми відповідно до законодавства про освіту та з урахуванням кількості здобувачів, яким потрібні відповідні освітні послуги. Однак для неповнолітніх засуджених та осіб, які взяті під варту, керівник і засновник закладу освіти та адміністрація УВП чи слідчого ізолятора забезпечують умови для здобуття освіти за інституційною формою, під якою розуміється створення класів з чисельністю учнів – засуджених і неповнолітніх осіб, взятих під варту, від 5 до 30 осіб. По завершенню навчання, із здобуттям засудженими та неповнолітніми особами, взятими під варту, початкової, базової або профільної середньої освіти видається відповідний документ про освіту за зразком, затвердженим Міністерством освіти і науки України (далі – МОН України). Також Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими [43], передбачено створення адміністрацією УВП необхідних для занять умов у вільний від роботи час для тих засуджених та неповнолітніх осіб, взятих від варту, які займаються самоосвітою (а це вже інформальна освіта, яка відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] «передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей ...»).

Адміністрація УВП або слідчого ізолятора має усіляко сприяти здобуттю засудженими або неповнолітніми особами, які взяті під варту, повної загальної середньої освіти, забезпечити її доступність для таких осіб, що, як уже зазначалося вище, обумовлено визнанням даного складника системи освіти в ч. 2 ст. 53 Конституції України [29]

обов'язковим. Згідно з Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими [43] на адміністрацію УВП чи слідчого ізолятора також покладаються обов'язки щодо: 1) надання допомоги засудженим або неповнолітнім особам, взятим під варту, у разі наявності у них потреби, в отриманні консультацій, придбанні підручників (посібників); 2) надання та утримання в належному стані приміщення, що використовується для освітнього процесу; 3) забезпечення меблями, організації зберігання та належного використання підручників (у тому числі електронних), посібників, інших засобів навчання тощо.

Питання, пов'язані з організацією професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі, які відбувають покарання у виправних колоніях, наразі регулюються Положенням про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу, затвердженим спільним наказом МОН України та Мін'юсту України від 19.12.2013 р. № 1794/2691/5 [44], а щодо неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, – Положенням про професійно-технічне училище при спеціальній виховній установі, затвердженим спільним наказом МОН України та Мін'юсту України від 12.06.2018 р. № 631/182/5 [45]. Згідно із зазначеними положеннями навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу та професійно-технічне училище при спеціальній виховній установі є державними закладами професійної (професійно-технічної) освіти другого атестаційного рівня, що забезпечують реалізацію потреб засуджених до позбавлення волі у професійній (професійно-технічній) освіті, оволодінні робітничими професіями відповідно до їх інтересів, здібностей та стану здоров'я.

Таким чином, наразі можна стверджувати, що в Україні створені умови для здобуття засудженими до позбавлення волі повної загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти, оскільки є сформована законодавча основа – Конституція України [29], Закони України «Про освіту» 2017 р. [5], «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. [38], «Про професійну (професійно-технічну) освіту» 1998 р. [39] та мережа загальноосвітніх та професійно-технічних закладів та центрів, які діють у порядку, встановленому КВК України [6]. Проаналізовані норми вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства в частині створення засудженим до позбавлення волі умов для загальноосвітнього та професійного навчання відповідають Мінімальним стандартним правилам поводження з в'язнями від 30.08.1955 р. [30], Європейським пенітенціарним (в'язничним) правилам від 12.02.1987 р. [32], Рекомендації № R (87) 20 Комітету міністрів державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17.09.1987 р. [33], Рекомендації № R (89) 12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи «Про освіту в тюрмах» від 13.10.1989 р. [34], Рекомендації № Rec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі» [35].

Проведений аналіз організаційно-правових засад реалізації засудженими до позбавлення волі права на освіту вказує на специфічність навчання в УВП, що обумовлено перебуванням таких осіб в ізоляції від суспільства [11, с. 22]. Зважаючи на це, вважаємо слушною думку М. Ю. Чечина, що освіта засуджених у період відбування покарання – це відмінний від освіти на свободі та досить специфічний процес [16, с. 173]. Однак сучасні фахові наукові дослідження (О. О. Прасов, 2021 р.) [11], а також інформаційні повідомлення щодо освітньої

діяльності в конкретних УВП [46, 47] вказують на те, що освіта засуджених має специфіку, що обумовлено не лише процесом її реалізації, але й матеріально-технічним та фінансовим забезпеченням [11, с. 22]. Тому на практиці, як стверджує М. Ю. Чечин [15, с. 133–134], в УВП доволі часто ставляться формально до значення освіти, не сприймають її як обов'язкову позитивну складову життєдіяльності засуджених, що веде до скасування навчальних занять у разі необхідності виконання замовлень, які отримало виробництво УВП. Такі дії адміністрації УВП можуть призвести до ліквідації закладів освіти, які функціонують при колоніях через брак фінансування, що є можливим через відсутність в КВК України припису щодо обов'язковості функціонування закладів освіти при УВП. У цьому контексті доречно згадати про Державну програму покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090 [48], у якій наголошувалося на тому, що діяльність УВП та слідчих ізоляторів ДКВС України фінансується у розмірі не більше 40 % мінімально необхідної потреби, через що матеріально-технічна база УВП та слідчих ізоляторів не повною мірою відповідають вимогам КВК України та міжнародних договорів, до яких приєдналася Україна. Зазначене впливає й на стан матеріально-технічного забезпечення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання в УВП [48]. Проте, як свідчать наукові, аналітичні, статистичні та інші джерела, ця проблема досі не вирішена.

Згідно з ч. 1 ст. 107, ч. 7, 8 ст. 110 КВК України засудженим дозволяється під контролем адміністрації, у порядку, встановленому Мін'юстом України, користуватися мережею Інтернет на оплатній основі, що також можна розглядати як чинник, який може сприяти здобуттю засудженими освіти або їх самоосвіті. Слід зауважити, що перелік сайтів, до яких надається доступ, визначається ДКВС України і за заявою засудженого може бути доповнений адміністрацією УВП сайтами, зміст яких не суперечать вимогам, визначеним у ч. 7 ст. 110 КВК України. Порядок організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет, затверджений наказом Мін'юсту України від 19.10.2017 р. № 3233/5 [49], зокрема, передбачає можливість обладнання комп'ютерного класу у загальноосвітньому закладі, де навчаються засуджені. Користуватися Інтернетом дозволяється протягом дня у вільний від роботи час відповідно до Переліку вебсайтів, до яких дозволяється доступ засудженим, що затверджений наказом Мін'юсту України від 19.10.2017 р. № 3233/5 [49]. Серед дозволених для доступу вебсайтів – офіційні вебсайти органів державної влади, державних установ, органів місцевого самоврядування, міжнародних організацій, установ та організацій, які належать до сфери освіти та науки, наприклад, сайти закладів освіти, довідкові, юридичні сайти тощо (всього в Переліку вебсайтів 12 позицій).

Надання засудженим, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, права користуватися глобальною мережею Інтернет, що встановлено в КВК України (ст. 107, 110) та регулюється Порядком організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет, затвердженим наказом Мін'юсту України від 19.10.2017 р. № 3233/5 [49], для задоволення особистих потреб у спілкуванні, в отриманні інформації, а також для навчання кореспондує з нормами Закону України «Про освіту» 2017 р. [5], згідно з якими «кожен має право на доступ до публічних освітніх, наукових та інформаційних ресурсів, у тому числі в мережі Інтернет, електронних підручників та інших мультимедійних навчальних ресурсів у

порядку, визначеному законодавством» (ч. 4 ст. 3); здобувачі освіти мають право на «доступ до інформаційних ресурсів і комунікацій, що використовуються в освітньому процесі та науковій діяльності» (ч. 1 ст. 53).

Так, за даними ДКВС України впродовж 2021 р., який оголошено роком ресоціалізації, вдалося в рамках реалізації права засуджених на користування глобальною мережею Інтернет створити умови для використання освітніх онлайн-платформ з безкоштовними онлайн-курсами для засуджених; розробити та реалізувати проєкт «Цифрові навички», призначений для формування у засуджених, які перебувають на етапі підготовки до звільнення, навичок користування цифровими ресурсами [50]. Також розроблялися програми освіти для засуджених, зокрема, були створені можливості для здобуття засудженими неформальної освіти (з використанням дистанційних технологій), організовувалися онлайн-курси, навчання новим професійним навичкам із залученням до цієї роботи партнерських неурядових організацій [50].

На нашу думку, надання КВК України, з урахуванням законодавства про освіту, засудженим, які перебувають в УВП, права користуватися глобальною мережею Інтернет, зокрема, з метою здобуття певного рівня освіти чи здійснення самоосвіти, як реалізація норми прямої дії Конституції України [29], згідно з якою «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» (ч. 3 ст. 63), має вагомe значення для реалізації норми ст. 21 Конституції України [29], відповідно до якої «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах».

Дане твердження також спирається на рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо практики врегулювання аналогічних питань в інших країнах. Так, у 2017 р. у справі «Янковскіс проти Литви» (*Jankovskis v. Lithuania*) [51] (заява № 21575/08 подана до ЄСПЛ 21.09.2010 р.), яка стосувалася скарги засудженого на те, що йому було відмовлено в доступі до вебсайту Міністерства освіти, науки та спорту Литви, що перешкоджало йому отримувати інформацію про можливості вступу до університету, ЄСПЛ ухвалив рішення, зазначивши, що мало місце порушення ст. 10 (свобода вираження поглядів) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. У справі «Мехмет Решіт Арслан та Орхан Бінголь проти Туреччини» (*Mehmet Reşit Arslan and Orhan Bingöl v. Turkey*) [52] (заява № 47121/06 подана до ЄСПЛ 19.10.2006 р.) йшлося про двох громадян Туреччини, засуджених до довічного позбавлення волі, які мали намір продовжити навчання у закладах вищої освіти (далі – ЗВО), яке було перерване їх засудженням, проте їм було відмовлено у користуванні Інтернетом через наявність зв'язку з терористичними організаціями. Водночас законодавство Туреччини не містить суворої заборони щодо використання засудженими комп'ютера або отримання ними доступу до глобальної мережі Інтернет. Висновок, який одногосно постановив ЄСПЛ по цій справі у 2019 р. полягає в тому, що в даному випадку було порушено ст. 2 Протоколу № 1 (право на освіту) Європейської Конвенції з прав людини [53]. Таким чином, ЄСПЛ вперше визнав доступ засуджених до глобальної мережі Інтернет як частину права на освіту.

Зважаючи на світові тенденції щодо забезпечення умов для реалізації людиною права на здобуття освіти впродовж життя, які знайшли відбиття, зокрема, у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5], та окремі міжнародні документи – Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила від 12.02.1987 р. [32], Рекомендацію № R (89) 12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи «Про освіту в тюрмах» від 13.10.1989 р. [34], які закликають кожен пенітенціарну установу намагатися надавати засудженим, які в ній перебувають, доступ до освітніх програм, що є максимально всебічними, відповідають індивідуальним потребам та прагненням засуджених, а також у межах можливого інтегрувати освіту засуджених до національної системи освіти, щоб забезпечити їм безперешкодне продовження навчання після

звільнення, та залучати до її здобуття зовнішні заклади освіти (Правило 28 «Навчання» [32]), [34], вважаємо доречним висловити думку про необхідність оновлення КВК України в частині регулювання порядку реалізації засудженими до позбавлення волі права на освіту. Підставою для цього є проаналізовані вище ст. 21, 53 та 63 Конституції України [29], ст. 6 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5], в якій серед засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності названо «сприяння навчанню впродовж життя», та ст. 107 КВК України [6], що визначає права засуджених до позбавлення волі, а з-поміж них – право на отримання освіти відповідно до законодавства про освіту. Таке формулювання наводить на думку, що засуджені можуть скористатися передбаченими законодавством про освіту можливостями щодо здобуття після повної загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти вищих освітніх рівнів у межах фахової передвищої, вищої освіти, а також мати доступ до освіти дорослих, адже повна загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта є лише складниками національної системи освіти згідно з ч. 1, 2 ст. 10 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5].

На даному етапі розвитку суспільства вже не домінує думка, притаманна радянському та пострадянському періодам, щодо того, що надання засудженим можливостей для самоосвіти, підвищення кваліфікації, здобуття вищої освіти не узгоджується з метою кримінального покарання осіб, які вчинили злочин. Наразі система освіти в УВП, прагнучи досягти мети, яка полягає у виправленні та ресоціалізації засуджених, має бути спрямована на відновлення та підвищення соціального статусу засуджених, який значною мірою визначається рівнем освіти, що загалом покращить їх можливості щодо працевлаштування після звільнення. Питання здобуття засудженими не лише повної загальної середньої та професійно-технічної освіти, а й вищої освіти вже актуалізувалися в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженій Указом Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012 [54]. Так, у даному документі зазначається, що для підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими пропонується забезпечити їм можливість для здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх закладах виправних та виховних колоній та сприяти здобуттю ними вищої освіти [54].

Як відомо, щоб стати абітурієнтом, а надалі студентом ЗВО необхідно успішно пройти зовнішнє незалежне оцінювання (далі – ЗНО) результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти (профільної середньої освіти), із встановленої МОН України кількості навчальних предметів, що здійснюється за рахунок коштів державного бюджету (ч. 7 ст. 47 Закону України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. [38]). Ця вимога стосується й осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі. Згідно з ч. 1 ст. 47 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] ЗНО проводиться спеціально уповноваженою державною установою (організацією), яка відповідно до ч. 2 ст. 47 Закону України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. [38] належить до сфери управління МОН України. Наразі це Український центр оцінювання якості освіти (далі – УЦОЯО), який діє на підставі Положення про Український центр оцінювання якості освіти, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.2005 р. № 1312 [55]. УЦОЯО підпорядковуються регіональні центри оцінювання якості освіти, розташовані у м. м. Вінниці, Дніпрі, Донецьку, Івано-Франківську, Києві, Львові, Одесі, Херсоні та Харкові, які є окремими юридичними особами, що можуть мати у своїй структурі відокремлені структурні підрозділи – екзаменаційні центри. Перелік зон обслуговування, в яких регіональні підрозділи УЦОЯО забезпечують проведення ЗНО та моніторингу якості освіти, затверджений наказом МОН України від 26.10.2015 р. № 1107 [56].

Загальний порядок проведення ЗНО затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1095 [57], згідно з п. 24 якого після проведення основної сесії ЗНО для певної категорії осіб можуть бути організовані додаткові сесії, графік проведення яких затверджується УЦОЯО, а у разі потреби за рішенням МОН України після проведення додаткових сесій можуть проводитися спеціально організовані сесії ЗНО. Категорії осіб, які

можуть брати участь у додатковій та спеціально організованій сесіях ЗНО, визначаються МОН України. Так, згідно з п. 4 п. 5 Умов участі в додатковій сесії зовнішнього незалежного оцінювання, затверджених наказом УЦОЯО від 26.11.2015 р. № 95 [58], подання документів для участі в додатковій сесії в межах часу, відведеного на реєстрацію (перереєстрацію), здійснюється особами, які не можуть пройти ЗНО під час основної сесії, зокрема, у зв'язку з тим, що вказали на необхідність створення особливих (спеціальних) умов проходження ЗНО, що можуть бути забезпечені лише під час додаткової сесії.

За даними ДКВС України, у 2020 р. розпочато співпрацю з УЦОЯО щодо врегулювання питання проведення ЗНО для засуджених та осіб, взятих під варту, оскільки успішне проходження ЗНО є обов'язковою умовою для вступу засуджених до ЗВО як в період відбування покарання, так і після звільнення [24]. ЗНО для засуджених проводиться у порядку, встановленому для додаткових сесій ЗНО. У такому разі до УВП приїзять представники відповідного регіонального центру оцінювання якості освіти та спостерігачі. Так, у 2018 р. для участі у ЗНО було зареєстровано 103 засуджених, у 2019 р. – 112 [59, с. 5], а у 2020 р. – 137 [24]. Починаючи з 2017 р., МОН України впроваджує практику кількарічного використання сертифікату ЗНО у вступних кампаніях, що передбачається у щорічних Умовах прийому на навчання для здобуття вищої освіти. Такий підхід став можливим у зв'язку зі зміною методики визначення результатів ЗНО відповідно до європейського досвіду, що значно спростило абітурієнтам, у тому числі засудженим до позбавлення волі, вступ до ЗВО.

Як зазначає Н. В. Сметаніна, і з цим важко не погодитися, здобуття засудженими, зокрема, до довічного позбавлення волі, вищої освіти значною мірою залежить від керівництва УВП, в якій вони відбувають покарання [13, с. 186]. Науковець проаналізувала досвід Житомирської УВП № 8, де двоє засуджених до довічного позбавлення волі навчалися чотири роки на заочній формі навчання у Житомирському інституті Міжрегіональної академії управління персоналом за спеціальністю «Управління персоналом і економіка праці» за кошти фізичних осіб (родичів) й, склавши іспити, отримали диплом бакалавра [13, с. 186]. Як стверджує О. Д. Шевченко, забезпечити засудженим до позбавлення волі можливість для здобуття вищої освіти можна завдяки їх консолідації в одній УВП [17, с. 34]. Однак, з нашого погляду, реалізації наведеної пропозиції перешкоджає ст. 93 КВК України [6], яка передбачає відбування засудженими усього строку покарання в одній виправній (виховній) колонії й допускає переведення особи з однієї колонії до іншої аналогічної – виправної (виховної) за виняткових обставин у порядку, встановленому Мін'юстом України. Також вважаємо, що така пропозиція є нераціональною, оскільки організувати на базі певної колонії, до прикладу, очне (денне або вечірнє) навчання для засуджених є маловірогідним, натомість набирає поширення дистанційна форма освіти, яка дозволяє здобувати освіту у ЗВО віддалено, перебуваючи географічно в різних місцях. Згідно з ч. 1 ст. 9 Закону України «Про освіту» 2017 р. [5] та ч. 1 ст. 49 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII [60] (далі – Закон України «Про вищу освіту» 2014 р.) дистанційна освіта визнана одним з різновидів інституційної освіти. Організація дистанційної форми здобуття освіти регулюється Положенням про дистанційне навчання, затвердженим наказом МОН України від 25.04.2013 р. № 466 [61], згідно з яким дистанційне навчання може реалізовуватися або як окрема форма навчання, або для забезпечення навчання в різних формах (п. 2.1). Загалом, як зазначає І. Ю. Хомишин, організація дистанційного навчання в УВП має бути спільним завданням МОН України та Мін'юсту України [14, с. 233–234].

Доводиться констатувати, що не зважаючи на доступність здобуття вищої освіти дистанційно, в Україні скористалися такою можливістю можуть одиниці засуджених. Зокрема, станом на 2019 р. лише 26 засуджених розпочали навчання у ЗВО за наявності на той час близько 53 тис. осіб, які перебували в УВП та слідчих ізоляторах, з яких 32 тис. – у виправних колоніях [47], а на 01.04.2020 р. у ЗВО за заочною (дистанційною) формою навчання вищу освіту здобуває 21 особа, з яких 4 особи є неповнолітніми та 5 осіб засуджено до довічного позбавлення волі [59, с. 5]. Об'єднання даних ДКВС України у наведених двох форм навчання

не дозволяє точно встановити кількість засуджених, які скористалися перевагами дистанційної форми.

Проте навіть наявний обмежений досвід застосування інформаційно-комунікаційних технологій для здобуття вищої освіти засудженими в УВП виявив низку проблем, які перешкоджають поширенню цієї форми навчання: 1) здебільшого низький рівень комп'ютерної грамотності засуджених до позбавлення волі; 2) вартість такого освітнього проєкту, реалізація якого потребує дотримання режимних вимог щодо створення системи обмеженого доступу до глобальної мережі Інтернет (тому окремі проєкти з розширення доступу засуджених до освітніх послуг, у тому числі щодо дистанційного навчання, реалізуються завдяки громадським, благодійним організаціям, фінансовій підтримці урядових органів інших держав [46, 47]); 3) достатньо низький рівень повної загальної середньої освіти засуджених, що, з одного боку, обумовлює необхідність здобуття вищої освіти переважно на платній основі, а з іншого, – знижує якість отриманої на її основі освіти; 4) зависока вартість оплати здобуття вищої освіти за дистанційною формою навчання для засуджених через низький рівень оплати їх праці на виробництвах в УВП; 5) небажання засуджених, які вже мають не першу судимість, ресоціалізуватися через навчання [47]; 6) брак спілкування з викладачем через відсутність безпосереднього вербального контакту; 7) обмеженість спеціальностей та освітніх програм, за якими можна навчатися дистанційно, що обумовлено ч. 7 ст. 49 Закону України «Про вищу освіту» 2014 р. [60]. Інформація щодо переліку закладів освіти, у яких запроваджена дистанційна форма навчання, систематизована ДКВС України та поширюється серед засуджених [59], також перелік закладів освіти, в яких можна навчатися віддалено, розміщено на офіційному сайті МОН України [62].

Окремо слід проаналізувати проблему недосконалості КВК України в частині регулювання здобуття засудженими до позбавлення волі фахової передвищої, вищої освіти, а також освіти дорослих. Як уже зазначалося, згідно зі ст. 107 КВК України [6], а також п. 2 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Мін'юсту України від 28.08.2018 р. № 2823/5 [40], засуджені мають право здобувати освіту відповідно до законодавства про освіту, проте в КВК України відсутня вказівка на порядок і способи отримання освіти за тими складниками системи освіти, які не підпадають під конституційні гарантії та не розглядаються як засіб виправлення та ресоціалізації засуджених. На думку О. О. Прасова, за змістом закону єдиним способом отримання вищої освіти в УВП є дистанційна освіта [12, с. 226]. Ми приєднуємося до пропозицій О. О. Прасова щодо внесення змін до ст. 125 КВК України в частині регулювання здобуття засудженими фахової передвищої та вищої освіти за дистанційною формою навчання [11, с. 32–33]. Вважаємо, що усе зазначене також є аргументами на користь пропозиції, висловленої М. Ю. Кутеповим щодо розробки Концепції розвитку безперервної освіти в УВП ДКВС України з урахуванням кращих практик інших країн [10, с. 51] та вимог міжнародних організацій, членом яких є Україна [30–35].

На основі вищевикладеного, з метою підвищення освітнього рівня засуджених до позбавлення волі та мотивування їх до здобуття освіти впродовж життя рекомендуємо наступне:

1) МОН України та Мін'юсту України за участю ДКВС України розробити Стратегію розвитку освіти засуджених до позбавлення волі впродовж життя на підставі соціально-демографічного профілю, криміногенного складу контингенту засуджених та з урахуванням міжнародних документів, до яких приєдналася Україна [30–35]. Така Стратегія має забезпечувати широкий вибір освітніх програм та заходів залежно від кримінально-виконавчої характеристики засуджених; передбачати розширення спеціальностей та професій, що пропонуються засудженим до позбавлення волі, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту, з урахуванням потреб ринку праці; містити низку дієвих заходів, спрямованих на широке запровадження інформаційно-комунікаційних технологій як допоміжного засобу навчання або ж самостійної форми здобуття фахової передвищої, вищої освіти чи освіти дорослих. Таким чином, доступ засуджених, які перебувають в УВП, до

освіти має бути максимально наближеним до можливостей реалізації права на освіту вільним громадянином та здобуття ним якісної освіти на будь-якому рівні освіти;

2) викласти в новій редакції ст. 125, 126 КВК України, визначивши в них порядок організації здобуття освіти засудженими до позбавлення волі послідовно за складниками системи освіти та рівнями освіти відповідно до ч. 1, 2 ст. 10 Закону України «Про освіту» 2017 р. Ці пропозиції торкнуться і Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» 23.06.2005 р. № 2713IV [37], а саме п. 16 ч. 1 ст. 18, згідно з яким посадові та службові особи органів та УВП, а також слідчих ізоляторів зобов'язані організовувати виключно «загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених» й проекту закону про пенітенціарну систему від 22.03.2021 р. № 5293 [63], підготовленого Кабінетом Міністрів України на зміну даного Закону, де в п. 6 ч. 2 ст. 7 міститься подібна норма.

3) доповнити ст. 107, 110 КВК України нормами, спрямованими на розширення можливостей використання засудженими до позбавлення волі інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі з дотриманням встановлених режимних вимог щодо доступу до глобальної мережі Інтернет;

4) внести до ст. 93 КВК України зміни, які б передбачили можливість переведення засуджених з однієї виправної (виховної) колонії до іншої виправної (виховної) колонії у разі необхідності реалізації засудженим права на освіту з урахуванням талантів та здібностей особи, що гарантується законодавством про освіту як складова права на освіту (право на доступність освіти);

5) МОН України та Мін'юсту України розробити нову редакцію програми диференційованого виховного впливу на засуджених «Освіта» з урахуванням принципу освітньої діяльності, закріпленого у ст. 6 Закону України «Про освіту» 2017 р., – «сприяння навчанню впродовж життя», а для його реалізації деталізувати положення, що стосуються можливостей здобуття засудженими до позбавлення волі фахової передвищої, вищої освіти та освіти дорослих, насамперед у формі дистанційного навчання.

Таким чином, створення правових умов засудженим до позбавлення волі для здобуття освіти впродовж життя перетворить безперервну освіту на чинник, який мотивуватиме засуджених до праці: 1) на виробництвах УВП у разі здобуття відповідної робітничої професії; 2) під час перебування в УВП з метою оплати навчання у закладах фахової передвищої освіти, ЗВО або закладах післядипломної освіти; 3) після звільнення в процесі працевлаштування та подальшої професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Куклін О. В. Економічні аспекти вищої освіти. Київ: Знання України, 2008. 331 с.

2. Глоссарий современного образования / Нар. укр. акад.; под. общ. ред. Е. Ю. Усик; сост.: Астахова В. И. и др. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Изд-во НУА. 2014. 532 с.

3. Каленюк І., Скотний В., Устенко О. Освіта. *Економічна енциклопедія*: у 3 т. Т. 2 / Редкол.: ... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 848 с.

4. Національний освітній глосарій: вища освіта / 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад.: В. М. Захарченко та ін. / за ред. В. Г. Кременя. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 100 с.

5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

6. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

7. Богатирьов І. Г., Щербина О. В. Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. 133 с.

8. Градецький А. В. Освіта як засіб виправлення засуджених. *Держава та регіони. Серія Право*. 2015. № 1 (47). С. 51–55.

9. Кернякевич-Тарасійчук Ю. В. Освіта засуджених як один із засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 48. Т. 2. С. 75–77.

10. Кутєпов М. Ю., Кутах М. А. Роль освіти в процесі виправлення та ресоціалізації засуджених. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 2. Т. 2. С. 48–51.

11. Прасов О. О. Кримінально-виконавчі засади забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 40 с.

12. Прасов О. О. Право на освіту осіб, засуджених до позбавлення волі: нормативно-правові засади та реалізація. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2018. № 3 (61). С. 222–227.

13. Сметаніна Н. В., Граб Т. В. До питання реалізації права засуджених на освіту в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. Ч. 2. С. 185–189.

14. Хомишин І. Правове регулювання освіти засуджених до позбавлення волі в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 4 (28). С. 231–237.

15. Чечин М. Ю. Проблеми здобуття освіти засудженими до позбавлення волі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 6. Т. 2. С. 133–136.

16. Чечин М. Ю. Сучасний стан освіти засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 173–176.

17. Шевченко О. Д. Взаємодія пенітенціарної, освітньої та державно-правової систем з питань, що стосуються забезпечення права на здобуття освіти засудженими до позбавлення волі. *Науковий вісник Харківського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 2. Т. 3. С. 33–35.

18. Шевченко О. Д. Стан та перспективи професійної освіти засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 83–84.

19. Образование молодежи и взрослых в тюрьмах. Опыт из Центральной Азии, Южной Америки, Северной Африки и Европы / Т. Червински, Е. Кениг, Т. Заиченко (ред.). DVV International. Международные перспективы в образовании взрослых. № 69. 150 с. URL: https://www.dvv-international.de/fileadmin/files/Inhalte_Bilder_und_Dokumente/Materialien/IPE/IP E_69_russ.pdf

20. Рівень ув'язнення в ЄС та Україні продовжує знижуватись: оприлюднена щорічна кримінальна статистика Ради Європи. URL:

<https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/europe-s-imprisonment-rate-continues-to-fall-council-of-europe-s-annual-penal-statistics-released>

21. План діяльності Міністерства юстиції України на 2022–2024 роки / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/objectives_of_public_policy

22. Статистика кількості осіб у місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи / Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/7920/>

23. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

24. Освіта засуджених – ключовий фактор на шляху до безпечного суспільства / Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/4457/>

25. Звіт про склад засуджених за 2020 рік (форма № 7) / Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2020

26. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України / Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/>

27. План діяльності Міністерства юстиції України на 2021–2023 роки / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/objectives_of_public_policy

28. Стратегічний план діяльності Міністерства юстиції України на 2019–2022 роки / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/objectives_of_public_policy

29. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>

30. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: міжнародний документ від 30.08.1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#top

31. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти: міжнародний документ від 14.12.1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text

32. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: рекомендації від 12.02.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#top

33. Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх»: рекомендації від 17.09.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

34. Рекомендація № R (89) 12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи «Про освіту в тюрмах»: рекомендації від 13.10.1989 р. URL: <http://www.projects.innovbusiness.ru>

35. Рекомендація № Rec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі»: рекомендації від 09.10.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_848#Text

36. У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних

і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти): Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 р. № 5-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#n54>

37. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>

38. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

39. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 10.02.1998 р. № 103/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>

40. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 р. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>

41. Исследование образования и профподготовки в европейских тюрьмах / компания GHK, Э. Костелло, Т. Лангелид, А. Уилсон. 2012. 106 с. URL: https://www.dvv-international.org.ua/fileadmin/files/eastern-neighbors/Belarus/Publications/survey_on_prison_education_and_training-ru.pdf

42. Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених: наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 р. № 1418/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text>

43. Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 р. № 526. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2020-%D0%BF#Text>

44. Про затвердження Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу: наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України від 19.12.2013 р. № 1794/2691/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2192-13#Text>

45. Про затвердження Положення про професійно-технічне училище при спеціальній виховній установі: наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України від 12.06.2018 р. № 631/182/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0770-18#top>

46. Освіта в тюрмах: як в Україні розширюють доступ засуджених до навчання. URL: <https://freezone.org.ua/en/osvita-v-tyurmah-yak-v-ukrayini-rozshyruyut-dostup-zasudzhenyh-do-navchannya/>

47. Дистанційне навчання за ґратами: як на Сумщині розвивають освіту серед засуджених. *Трибуна*. URL: <https://tribuna.sumy.ua/news/dystantsijne-navchannya-za-gratamy-yak-na-sumshhyni-rozvyvayut-osvitu-sered-zasudzhenyh/>.

48. Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1090-2006-%D0%BF#top>.

49. Про затвердження Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет: наказ Міністерства юстиції України від 19.10.2017 р. № 3233/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1280-17#Text>.

50. 2021 – рік ресоціалізації, тому розпочнемо розповідь про підсумки 2021 року саме з досягнень у цьому напрямку роботи ДКВС України / Державна кримінально-виконавча служба України. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/11547/>

51. Доступ до Інтернету та свобода одержувати і передавати інформацію та ідеї: інформ. бюлетень / пер. О. Дроздова, О. Дроздової. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/aaa7938c2fa6987dfecf_file.pdf

52. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Мехмет Решіт Арслан та Орхан Бінголь проти Туреччини» (Mehmet Reşit Arslan and Orhan Bingölv. Turkey). URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-mexmet-reshit-arслан-ta-orхан-bingol-proti-turechchini-pres-reliz/>

53. Довідник із застосування статті 2 Протоколу до Європейської конвенції з прав людини. Право на освіту (станом на 30.04.2017 р.) / Європейський суд з прав людини. 2017. 21 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_UKR.pdf

54. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 613/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631/2012#Text>

55. Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.12.2005 р. № 1312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1312-2005-%D0%BF#top>

56. Про закріплення зон обслуговування за регіональними центрами оцінювання якості освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 26.10.2015 р. № 1107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1107729-15#Text>

57. Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1095. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1095-2004-%D0%BF#Text>

58. Про затвердження Умов участі в додатковій сесії зовнішнього незалежного оцінювання: наказ Українського центру оцінювання якості освіти від 26.11.2015 р. № 95. URL: <https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/Umovy-uchasti-v-dodatkovij-sesiyi-2021.pdf>

59. Перелік закладів освіти, які надають послуги з дистанційної освіти: довідк. вид. / Міністерство юстиції України; Департамент з питань виконання кримінальних покарань. Київ, 2020. 16 с. URL: <https://kvs.gov.ua/>

60. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#top>

61. Положення про дистанційне навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#n18>

62. Навчальні заклади, які надають можливість навчатися віддалено / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/distancijna-osvita/navchalni-zakladi-yaki-nadayut-mozhlivist-navchatis-viddaleno>

63. Про пенітенціарну систему: проєкт закону від 22.03.2021 р. № 5293. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498

РОЗДІЛ 14

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ: ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇН

Залучення засуджених осіб до праці є одним із засобів, метою яких є створення умов для виправлення асоціальної поведінки та ресоціалізації таких осіб. В українському законодавстві залучення до праці осіб, засуджених до обмеження або позбавлені волі, регулюється низкою нормативно-правових актів, серед яких слід зазначити:

1) Конституцію України, відповідно до ст. 43 якої визначено, що «не вважається примусовою працею <...> робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду» [1];

2) Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК України), який містить визначення понять «виправлення» та «ресоціалізація» засуджених осіб. Відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України «виправлення засудженого» визначається як «процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки». Натомість під ресоціалізацією засуджених розуміється «свідоме відновлення засудженої особи в соціальному статусі повноправного члена суспільства» [2]. До основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених осіб ст. 6 КВК України відносить суспільно корисну працю.

Серед основних прав засуджених, визначених ст. 8 КВК України, передбачено право засуджених осіб на оплачувану працю згідно із законодавством про працю, яке поширюється на засуджених осіб в частині щодо умов праці (абз. 9 ч. 1 ст. 8). Слід погодитися з думкою А. В. Градецького, який зазначає, що праця засуджених осіб має свої особливості, які обумовлені їх специфічним правовим становищем та завданнями, що поставлені перед установами виконання покарань [3, с. 124]. Ці особливості, на наш погляд, вбачаються з аналізу змісту Кодексу законів про працю України [4], Закону України «Про оплату праці» [5], Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» [6].

Генезис правового регулювання залучення до праці осіб, засуджених до обмеження або позбавлення волі, відбувався під впливом багатьох факторів, серед яких мають місце політичні та економічні передумови розвитку та функціонування суспільства.

За радянських часів організовувались фабрично-заводські та сільськогосподарські колонії, табори примусових робіт та виправно-трудова табори, а у післявоєнні часи праця засуджених використовувалась на роботах, спрямованих на відновлення народного господарства, будівництво великих енергетичних комплексів, об'єктів цивільного та промислового призначення [3, с. 125].

Вагому роль свого часу відігравав Виправно-трудова кодекс України (втратив чинність), завданням якого було забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно сприяло виправленню та перевихованню засуджених осіб «в дусі чесного ставлення до праці» [7]. Цей нормативно-правовий акт встановлював в тому числі порядок застосування заходів виправно-трудова впливу до засуджених осіб та виправних робіт без позбавлення волі,

а також ст. 12 Виправно-трудового кодексу України визначались види виправно-трудових установ, серед яких були:

1) виправно-трудові колонії та тюрми, відбування покарання в яких було передбачено для повнолітніх засуджених осіб;

2) виховно-трудові колонії – використовувались для тримання неповнолітніх осіб віком до вісімнадцяти років, засуджених до позбавлення волі.

Ст. 49 Виправно-трудового кодексу України визначалось, що «кожен засуджений повинен працювати», ст. 52–53 було регламентовано порядок оплати праці осіб, позбавлених волі, та відрахування з їх заробітку. Тобто, як вбачається з аналізу змісту даної норми праця засуджених осіб носила обов'язковий характер.

Проте з метою гуманізації у сфері виконання покарань особами, засудженими до позбавлення волі, гармонізації національного законодавства у цій сфері із європейським законодавством було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» [8], згідно з яким серед прав засуджених передбачено «право на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю». Дана норма наразі чітко кореспондує змісту ч. 1 ст. 43 Конституції України, відповідно до якої «кожен має право на працю», ч. 3 ст. 63 Конституції України, відповідно до якої «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» [1], а також ст. 63 Кримінального кодексу України, з аналізу змісту якої зрозумілим є те, що позбавлення волі передбачає перш за все ізоляцію засудженої особи та поміщення її на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу [9], а не обов'язку працювати.

На сьогодні відповідно до ч. 1 ст. 118 КВК України праця є правом осіб, засуджених до позбавлення волі. Це означає, що праця є добровільною та має здійснюватись на підставі договорів – цивільно-правового або трудового [2]. При цьому законодавець передбачає у ч. 5 ст. 118 КВК України можливість залучення до праці засуджених осіб без її оплати, але лише до робіт з благоустрою колоній та прилеглих до них територій, до робіт з поліпшення житлово-побутових умов засуджених, до допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством.

Крім того, відповідно до правового статусу осіб, засуджених до позбавлення волі, визначеного ст. 107 КВК України та п. 2 Розділу II Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань», засуджені особи *мають право брати участь у трудовій діяльності* [2; 17] (тут і далі виділено – авт.). Також п. 2 Розділу XVII зазначеного Наказу передбачає заборонні норми щодо сфери використання праці засуджених осіб, відповідно до яких забороняється використовувати працю засуджених у приміщеннях зі зброєю та спеціальними засобами, службовою документацією; з устаткуванням для розмноження документів та телефонною і радіотелеграфною технікою; на посадах продавців, бухгалтерів-операціоністів, касирів, комірників та завідувачів продовольчих і речових складів, фотографів, зубопротезистів, водіїв; на роботах щодо обліку, зберігання та видачею медикаментів, надання медичної допомоги, вибухових та отруйних речовин, обслуговування та ремонту технічних засобів охорони і нагляду [10].

В межах даного дослідження слід зазначити, що національне законодавство та європейські стандарти у даній сфері містять певні відмінності, які обумовлені метою кримінально-виконавчого законодавства. Міжнародні нормативно-правові акти у сфері виконання покарань та поведження із особами, засудженими до позбавлення волі, визначають загальні напрями щодо організації праці засуджених осіб, надаючи у такий спосіб державам можливість самостійно визначати порядок врегулювання суспільних відносин щодо праці засуджених осіб з урахуванням особливостей національного законодавства.

Як зазначає В. А. Кирилюк, під час міжнародного співробітництва було вироблено та закріплено основні принципи організації праці засуджених осіб, які є основою формування національного законодавства у пенітенціарній сфері.

До таких принципів науковець відносить:

- 1) можливість засуджених осіб працювати та обирати вид діяльності, виконувати суспільно корисну роботу;
- 2) робота засуджених осіб має на меті підвищувати їх кваліфікацію або давати її засудженим;
- 3) інтереси засуджених осіб не підпорядковуються меті одержання фінансового прибутку, проте засуджені мають отримувати справедливую винагороду за свою працю;
- 4) право засуджених осіб на один день на тиждень для відпочинку;
- 5) праця не повинна завдавати засудженій особі страждань [11, с. 157–158].

Згадувані принципи науковець виокремлює на підставі таких міжнародних нормативно-правових актів: Європейських пенітенціарних правил [12], Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями [13].

Аналізуючи детальніше зміст зазначених актів, можна дійти висновку, що відповідно до п. 26.1. Європейських пенітенціарних правил праця засуджених осіб розглядається «як позитивний елемент внутрішнього режиму», а не як вид покарання, якого має зазнати особа, засуджена до позбавлення волі. Крім того, характер роботи повинен розвивати або підтримувати навички, які в подальшому після звільнення дозволили б засудженій особі заробляти собі на життя та підготували до умов нормального професійного життя [12]. Також п. 13–17 Європейських пенітенціарних правил передбачено дотримання заходів з охорони здоров'я, техніки безпеки та компенсації у випадку отримання ув'язненими особами виробничої травми, в тому числі професійних захворювань, включення працюючих ув'язнених осіб до національної системи соціального забезпечення. Особливу увагу слід звернути на п. 105.1. Європейських пенітенціарних правил, які містять застереження про залучення до роботи лише засуджених ув'язнених, які не досягли пенсійного віку, за умови їх фізичної та психічної придатності, визначеної лікарем.

П. 71 Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями зазначає, що праця не повинна завдавати страждань в'язню. Крім того, на в'язнів слід покладати «корисну роботу», з чого можна дійти висновку, що метою праці засудженої особи до позбавлення волі є наявність ознаки корисності його роботи. Окрім цього, робота в'язня повинна підвищувати його кваліфікацію або надавати їй в'язню, що в подальшому дозволить займатись чесною працею після звільнення, а також створювати можливості виконувати роботу за своїм вибором, але за умови, що це є сумісним з вимогами управління та дисципліни в закладі [13].

Можемо констатувати, що зазначені правила базуються з урахуванням ключових засад Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема п. 1 ст. 4 якої визначає, що «нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані», а також заборону примусової праці [14], та переважно знаходять своє відображення в українському кримінально-виконавчому законодавстві і законодавстві багатьох країн світу.

Слід також звернутись і до ч. 2 ст. 118 КВК України, зміст якої зазнав змін через прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» [15], згідно з яким ч. 2 ст. 118 КВК України визначає наразі, що особи, засуджені до позбавлення волі, *які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати* в місцях і на роботах, визначених адміністрацією колонії, *до погашення такої заборгованості*. В результаті аналізу змісту норми ст. 118 КВК України можна дійти висновку, що праця є правом лише для тих засуджених до позбавлення волі осіб, які не мають заборгованості за виконавчими документами. Тобто залучення осіб, засуджених до позбавлення волі, носить як добровільний, так і зобов'язуючий характер, залежно від відсутності або наявності заборгованості за виконавчими документами такої засудженої особи.

Відповідно до Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» Розділом II та Розділом III розмежовуються умови праці засуджених до обмеження волі та засуджених до позбавлення волі [6].

Так, згідно з п. 2.1. засуджені до обмеження волі залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці на підставі строкового трудового договору на виробництві виправних центрів та на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності. Незалежно від всіх відрахувань таким особам належить виплачувати не менше 75 відсотків загальної суми заробітку, а тим, які мають заборгованість за виконавчими документами – не менше 50 відсотків загальної суми заробітку. При цьому п. 2.6., п. 2.9. зазначеної Інструкції передбачено, що засуджені до обмеження волі придбавають за власні кошти продукти харчування, одяг, взуття, білизну і предмети першої потреби, та підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

На відміну від засуджених до обмеження волі особи, засуджені до позбавлення волі, відповідно до п. 3.1. зазначеної Інструкції мають право працювати на підставі цивільно-правового договору або трудового договору, який укладається безпосередньо між засудженою особою та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, на користь яких засудженою особою здійснюватиметься виконання робіт або надання послуг. При цьому, як зазначалось раніше, особи, які засуджені до позбавлення волі та мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, визначених адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості. П. 3.6. наведеної Інструкції передбачено, що особам, засудженим до позбавлення волі, які працюють, незалежно від усіх відрахувань зараховується не менш як 50 відсотків нарахованого місячного заробітку, а тим, які мають заборгованість за виконавчими документами – не менш 25 відсотків загальної суми заробітку.

За результатами проведеного аналізу є підстави дійти висновку, що особи, засуджені до обмеження волі, не можуть працювати з фізичними особами-підприємцями та на підставі цивільно-правових договорів. При цьому відрізняються визначені законодавством розміри коштів, які зараховуються таким особам незалежно від усіх відрахувань.

Спільним вбачається те, що і особи, засуджені до обмеження волі, і особи, засуджені до позбавлення волі, можуть залучатись без оплати праці лише до робіт щодо благоустрою установ виконання покарань та прилеглих до них територій, поліпшення житлово-побутових умов засуджених не більш як на дві години на день в неробочий час (п. 2.5., п. 3.2. Інструкції).

Також слід зауважити, що із заробітку, нарахованого засудженим, вираховується вартість витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань, яку засуджені відшкодовують відповідно до п. 4 та п. 7 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань» [16]. Але особи, засуджені до позбавлення волі, не відшкодовують витрат вартості харчування, взуття, одягу, білизни, спец харчування і спецодягу відповідно до ст. 121 КВК України.

В контексті зазначеного, за теоретико-методологічним аналізом Л. П. Шумної, працю засуджених в Україні слід розділити на 3 категорії:

- 1) оплачувана праця як конституційне право засудженого на працю;
- 2) обов'язкова праця засуджених, які мають заборгованість за виконавчими документами до погашення такої заборгованості, що містить колізійні норми, оскільки вважається непримусовою, але при цьому законодавцем передбачається зобов'язання працювати засудженому в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії;
- 3) праця, до якої засуджені особи можуть залучатись без оплати щодо благоустрою кримінально-виконавчої установи, яку науковець пропонує використовувати як трудову адаптацію, а не метод дисциплінарного стягнення чи покарання засудженого на виконання ч. 1 п. 28 Мінімальних стандартних правил поведінки з в'язнями [17, с. 121; 13; 18, с. 164].

Як зазначає І. Б. Мацієвська, практика залучення засуджених до праці наразі не орієнтована на те, щоб засуджений сприймав працю позитивно, в тому числі і через те, що винагорода за працю не залежить від економічних показників кількості та якості [19, с. 216]. Таке міркування, на наш погляд, є суперечливим та не відповідає окремим підзаконним актам, оскільки відповідно до п. 5.1. Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» праця засуджених оплачується відповідно до її кількості і якості [6]. Більше того, п. 5.2. даного Наказу передбачається, що оплата праці засуджених здійснюється відрядно (індивідуально і колективно (бригадно), погодинно або за іншими системами оплати праці (п. 5.4.2 – непряма відрядна система оплати праці). Саме індивідуальна відрядна система оплати праці визначається через множення кількості виготовленої продукції на відрядну розцінку за одиницю виробу. На підставі вищезазначеного є підстави дійти висновку, що мотивація для залучення до праці засуджених осіб принагідно законодавством передбачена та деталізована зазначеним Наказом через зміст затвердженої Інструкції.

Аналізуючи стан і напрями розвитку наукових досліджень інституту правового статусу засуджених, О. В. Лисодед приходить до висновку, що КВК України не містить норм щодо

права всіх засуджених до обмеження або позбавлення волі, які працюють, на щорічні оплачувані відпустки, що, на думку науковця, є прямим порушенням ст. 45 Конституції України, якою передбачено право на відпочинок [20, с. 234]. Але, на наш погляд, така наукова думка носить дискусійний характер, адже особи, засуджені до обмеження волі або позбавлення волі, мають зазнавати певних обмежень в контексті настання негативних наслідків, які передбачає накладення на них юридичної відповідальності за скоєння правопорушення. Тим більше, що відповідно до ч. 1 ст. 124 КВК України трудове виховання є одним із основних напрямів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, що має сприяти становленню життєвої позиції засуджених, а ст. 129 КВК України передбачає наявність у засуджених до позбавлення волі вільного часу від основної трудової діяльності та виконання обов'язкових заходів, які передбачені розпорядком дня. Тож, на наш погляд, передчасно говорити, що право на відпочинок осіб, засуджених до позбавлення волі, знівельовано та прямо порушує норму ст. 45 Конституції України.

З огляду міжнародно-правового аспекту залучення до праці осіб, засуджених до позбавлення волі, необхідним вбачається звернутись до кількох міжнародних актів, які регламентують відносини у даній сфері. В процесі міжнародного співробітництва в даній сфері було розроблено низку положень, які узагальнено назвою «міжнародні стандарти поводження із засудженими», під якими розуміються прийняті на міжнародному рівні норми, принципи та рекомендації у сфері виконання покарань та діяльності установ виконання покарань. У цих нормах відображаються гуманістичні тенденції розвитку системи покарань та світовий досвід кримінально-виконавчої практики.

Так, до міжнародних стандартів поводження із засудженими відноситься Конвенція Міжнародної організації праці «Про примусову чи обов'язкову працю», в ст. 2 якої зазначається, що «термін примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг» та не включає в себе будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу [21]. Дана норма Конвенції прямо кореспондує ч. 3 ст. 43 Конституції України, відповідно до якої не вважається примусовою працею робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду [2].

Загальна декларація прав людини, яка ст. 4 затверджує, що ніхто не повинен утримуватись у рабстві або підневільному стані, а ст. 23 визначає, що кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці, в тому числі без будь-якої дискримінації права на рівну оплату за рівну працю [22], а також містить перелік політичних, соціально-економічних і культурних прав людини. Крім того, слід згадати Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, відповідно до ст. 10 якого визначено, що «всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі», а також те, що режим пенітенціарної системи для ув'язнених має на меті виправлення та соціальне перевиховання [23]. Це суттєве положення використовується у практиці Комітету Організації Об'єднаних Націй з прав людини щодо прав засуджених. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ст. 6–7 якого визначають право на працю та справедливі і сприятливі умови праці [24].

Міжнародні стандарти поводження із засудженими включають також згадувані раніше мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [13], які мають за мету запропонувати рекомендації щодо створення мінімальних гуманних умов для правильного поводження з в'язнями та управління (керівництва) установами виконання покарань.

До переліку міжнародних стандартів поводження із засудженими слід також віднести:

1) Декларацію про захист всіх осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарань – ст. 5 визначає, що підготовка персоналу та інших офіційних осіб, які можуть нести відповідальність за осіб, позбавлених волі, повинна забезпечувати таке положення, при якому повністю враховувалася б заборона тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [25];

2) Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання – п. 1 ст. 1 визначає термін «катування», ст. 2 закріплює, що кожна держава-сторона має вживати заходи для запобігання актам катувань, ст. 11 деталізує недопустимість жодних випадків катувань людей, які піддані будь-якій формі арешту, затримання чи ув'язнення [26];

3) Основні принципи поводження з в'язнями – п. 8 передбачає необхідність створювати умови для можливості займатись в'язням корисною оплачуваною працею, метою якої є полегшити їх реінтеграцію на ринку робочої сили та зобов'язує в'язнів надавати фінансову допомогу своїм сім'ям і родичам [27];

4) Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила) – містять основні принципи та рекомендації щодо сприяння використанню альтернативних заходів (санкцій), які не пов'язані з тюремним ув'язненням, в практиці судових та правоохоронних органів, а тюремне ув'язнення розглядається як крайній захід. До альтернативних заходів цими Правилами визначено суспільно-корисні роботи [28];

5) Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) – їх положення визначають, що ув'язнені особи є невід'ємною частиною суспільства, що передбачає повагу людської гідності в'язнів, їх людської значущості [29].

Особливістю міжнародних стандартів поводження із засудженими, на наш погляд, є те, що вони мають міждержавний характер та є орієнтиром для розвитку національного законодавства у сфері виконання покарань з метою удосконалення державної політики у цій царині.

З огляду на підсумки аналізу, проведеного В. А. Кирилюк, щодо досвіду інших країн у сфері залучення до праці засуджених осіб, є підстави констатувати диференціацію на обов'язкове залучення до праці та добровільне залучення до праці.

Обов'язкове залучення до праці засуджених до позбавлення волі осіб передбачено у низці країн, зокрема в Німеччині, США, Норвегії, Швеції, Австрії, Франції, Фінляндії, Японії. Натомість залучення засудженої особи до праці за її бажанням передбачене у країнах-сусідах – Молдові, Польщі, а також Великобританії, Іспанії, Чехії, Італії, Словенії, Канаді, Данії,

Нідерландах [11, с. 158]. Проаналізуємо кримінально-виконавче законодавство окремих країн у частині залучення засуджених осіб до праці з метою підтвердження наведеної позиції.

Правовий аналіз норм кримінально-виконавчого законодавства Республіки Молдови свідчить про те, що правовий статус засудженої особи регламентовано Главою XVI Виконавчого кодексу Республіки Молдови. Слід зауважити, що за результатами здійсненого аналізу є підстави зазначити, що ні серед прав, визначених ст. 169, ні серед обов'язків засудженої особи, визначених ст. 170, не передбачено праці як такої. Але при цьому засуджена особа має право на соціальне страхування, яке в тому числі передбачає отримання пенсії [30].

В той же час серед переліку основних засобів виправлення засудженої особи, визначених ч. 1 ст. 171 Виконавчого кодексу Республіки Молдови, передбачена «суспільно корисна праця» [30]. Ст. 189 Виконавчого кодексу Республіки Молдови зазначає про виконання покарання у виді неоплачуваної праці на користь суспільства як окремого виду кримінального покарання за вчинений особою злочин. Виконання такого виду покарання забезпечується органом пробачії за місцем проживання засудженої особи. Ст. 190 зазначеного кодексу передбачає, що засуджена особа має підписати зобов'язання, відповідно до якого зобов'язується у п'ятиденний строк після отримання судового рішення з'явитись в орган пробачії за місцем проживання або до командира військової частини.

Відповідно до Постанови Уряду Республіки Молдови «Про затвердження Положення про порядок використання кримінального покарання у вигляді неоплачуваної праці на користь суспільства» передбачено окремий вид кримінального покарання у вигляді неоплачуваної праці на користь суспільства [31]. Згідно п. 2-4 вказаної постанови такий вид кримінального покарання застосовується судовою інстанцією до особи, що вчинила злочин, та полягає у притягненні засудженої особи індивідуально або в групі у вільний від основної роботи час або навчання до неоплачуваної праці на користь суспільства без застосування до засудженої особи страждань чи приниження його гідності, а саме покарання виконується на об'єктах соціальної сфери за місцем проживання засудженої особи або інших місць, прилеглих до місця проживання засудженого. При цьому строк відбування покарання у вигляді неоплачуваної праці на користь суспільства не включався у трудовий стаж засудженої особи та не вноситься до його трудової книжки відповідно до першої редакції даної Постанови, проте наразі дана норма відсутня. Особливістю такого виду кримінального покарання є те, що надання щорічної оплачуваної відпустки за основним місцем роботи засудженої особи не перериває виконання покарання у вигляді неоплачуваної праці на користь суспільства.

Кримінальний кодекс Республіки Молдова ст. 67 передбачає, що неоплачувана праця на користь суспільства може назначатись на строк від 60 до 240 годин і відбуватись від 2 до 4 годин на день, а в разі незайнятості засудженої особи за основним видом діяльності або навчанням, за проханням такої особи або за його згодою – до 8 годин на день [32]. Варта уваги і норма п. 3 ст. 67 Кримінального кодексу Республіки Молдова, відповідно до якої в разі злісного ухилення засудженої особи від неоплачуваної праці на користь суспільства цей вид покарання замінюється позбавленням волі із розрахунку 1 день позбавлення волі за 4 години неоплачуваної праці на користь суспільства. Неоплачувана праця на користь суспільства здійснюється протягом не більше 18 місяців, обчислюваних з дня набрання чинності судовим рішенням законної сили.

Аналізуючи сутність та види кримінальних покарань за законодавством Республіки Молдова, можна дійти висновку, що як і за українським законодавством, позбавлення волі на визначений строк відповідно до ст. 70 Кримінального кодексу Республіки Молдова передбачає ізоляцію особи, винної у вчиненні злочину, від нормального життєвого середовища та переміщенні його на підставі рішення судової інстанції на визначений строк у пенітенціарну установу [32]. Тож дана норма кримінального законодавства Республіки Молдова не містить обов'язку залучення до праці засуджених осіб та передбачає лише ізоляцію засудженої до позбавлення волі особи. В той же час ч. 1 ст. 212 Виконавчого кодексу Республіки Молдова передбачає, що «засуджена особа може придбавати в доповнення до безоплатного харчування продукти харчування та предмети першої необхідності на гроші, зароблені від участі в праці в період відбування покарання, пенсію та допомоги, та залучатись інші гроші, що знаходяться на його особовому рахунку» [30].

Порядок залучення осіб, засуджених до позбавлення волі, до праці передбачений Частиною 4 Виконавчого кодексу Республіки Молдова. Ст. 234 даного кодексу визначає, що засуджена особа *може* залучатись до праці та до суспільно корисної оплачуваної праці на виробництві з урахуванням його фізичного та психічного стану, визначеного лікарем, а також працездатності та, за можливості, спеціальності [30]. Виконавче законодавство Республіки Молдова передбачає також обов'язок засуджених осіб брати участь в неоплачуваній праці, якою є роботи щодо прибирання та благоустрою пенітенціарної установи та його території, щодо поліпшення комунально-побутових та медико-санітарних умов утримання. До таких робіт засуджені особи залучаються, як правило, в неробочий час не довше ніж на 2 години на день та десяти годин на тиждень.

Ст. 235 Виконавчого кодексу Республіки Молдова містить положення щодо умов залучення засуджених осіб до оплачуваної праці [30]. Такий вид праці передбачає залучення до оплачуваної праці в пенітенціарних установах або за їх межами, у відділеннях, виробничих майстернях та підсобних господарствах пенітенціарних установ, у виді робіт щодо обслуговування пенітенціарних установ, на підприємствах системи пенітенціарної адміністрації, та інших фізичних чи юридичних осіб незалежно від форми власності. Залучення до оплачуваної праці передбачає, що засуджена особа виконує оплачувану роботу в камері, безпосередньо на території пенітенціарної установи, в ізольованих відділеннях пенітенціарної установи, виробничих майстернях чи підсобних господарствах, які розташовані на території чи за межами пенітенціарної установи, із забезпеченням охорони на постійного нагляду. При цьому відповідно до ч. 3 ст. 235 Виконавчого кодексу Республіки Молдова виконувана засудженою до позбавлення волі особою робота не передбачає індивідуальних трудових відносин в розумінні трудового законодавства. А на підставі договору, укладеного між адміністрацією пенітенціарної установи та фізичними або юридичними особами, засуджені особи можуть залучатись до оплачуваної праці за межами пенітенціарної установи на визначених виконавчим законодавством Республіки Молдова умовах (ч. 6 ст. 235 Виконавчого кодексу Республіки Молдова).

Спільні положення, на наш погляд, містить порядок оплати праці засуджених осіб в Україні та Республіці Молдова, до яких належать такі:

- 1) оплата праці осіб, засуджених до позбавлення волі, здійснюється у відповідності до законодавства про працю;
- 2) місячний заробіток засудженої особи не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати в країні та гарантується засудженим особам тільки за умови виконання ними трудових обов'язків (норм) в унормований час, визначений законодавством і договором;
- 3) заробітна плата зараховується на особовий рахунок засудженої особи;
- 4) загальні утримання із заробітної плати засудженого за виконавчими документами не можуть перевищувати 75 відсотків місячного заробітку.

Відмінним є те, що за виконавчим законодавством Республіки Молдова, а саме згідно п. 6 ст. 236 Виконавчого кодексу Республіки Молдова із заробітку засудженої особи не можуть здійснюватись утримання в рахунок витрат на його утримання протягом терміну відбування покарання, в тому числі на харчування, одяг і медичну допомогу, окрім витрат, пов'язаних із лікуванням умисно нанесеної собі шкоди (ч. 6 ст. 232) та свідомої симуляції хвороб, що встановлено та підтверджено публічними медико-санітарними установами Міністерства охорони здоров'я, праці і соціального захисту (ч. 1 ст. 236-1) [30]. Крім цього, Виконавчий кодекс Республіки Молдова в ст. 237 передбачає право засудженої до позбавлення волі особи на неоплачувану відпустку строком 12 календарних днів за умови відпрацювання на оплачуваних роботах не менше ніж шість місяців. Норма цієї статті Виконавчого кодексу Республіки Молдова також передбачає, що засуджена особа, яка відбуває покарання в пенітенціарній установі відкритого типу, під час наданої їй відпустки користується правом виїзду за межі пенітенціарної установи.

Також ст. 238 Виконавчого кодексу Республіки Молдова передбачає порядок пільгового заліку робочих днів, який передбачає залік трьох робочих днів за чотири дні строку відбування покарання за умови, що засуджена особа не порушує режим утримання та добросовісно виконує виробничі завдання, за виключенням осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.

При ретельному аналізі кримінального та кримінально-виконавчого законодавства Республіки Білорусь є підстави констатувати, що серед видів покарань, передбачених ст. 48 Кримінального кодексу Республіки Білорусь, до осіб, що вчинили злочини, застосовуються такі види покарання як громадські роботи та виправні роботи [33]. Відповідно до ст.ст. 49, 52 зазначеного кодексу громадські роботи полягають у виконанні засудженою особою безоплатної праці на користь суспільства, вид праці визначається органами, що ведуть застосування громадських робіт, строк громадських робіт становить від шести десяти до трьохсот шести десяти годин. Виправні роботи відрізняються від громадських робіт тривалістю, оскільки встановлюються на строк від шести місяців до двох років та відбуваються на підставі вироку суду за місцем роботи засудженого. Також із заробітку за основним місцем роботи засудженої особи здійснюється утримання в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 до 25 відсотків, не менш як однієї базової величини щомісячно.

Ст. 98 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Білорусь визначає кореспондуючі обов'язки засудженої особи та адміністрації виправної установи: «кожний засуджений до позбавлення волі *зобов'язаний* працювати в місцях та на роботах, визначених адміністрацією виправних установ. Адміністрація виправної установи *зобов'язана* залучати

засуджених до суспільно корисної праці з урахуванням їх статі, віку, працездатності, стану здоров'я і по можливості спеціальності» [34]. При цьому при залученні засуджених осіб до праці трудовий договір (контракт) з ними не укладається. Праця засуджених осіб, які відбувають позбавлення волі у тюрмі, організовується лише на території тюрми. Відмова від праці або самовільне припинення праці є злісними порушеннями встановленого порядку відбуття покарання та тягнуть за собою застосування засобів стягнення. У відповідності до умов праці засуджених до позбавлення волі, передбачених ст. 99 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Білорусь, час виконання засудженими оплачуваної праці зараховується до трудового стажу за результатами обліку адміністрацією виправної установи за підсумками календарного року. Так само, як і в Республіці Молдова, кримінально-виконавче законодавство Республіки Білорусь передбачає право засуджених осіб на трудову відпустку – різниця полягає у підставах та тривалості такої відпустки: в Республіці Білорусь право на трудову відпустку мають засуджені особи, які відпрацювали не менше одинадцяти місяців в календарному році, а тривалість такої відпустки може становити вісімнадцять календарних днів для засуджених осіб, що відбувають позбавлення волі у виховних колоніях, та дванадцять календарних днів – для засуджених осіб, що відбувають позбавлення волі в інших виправних установах. Натомість особам, що вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, а також особам, що вперше засуджені за тяжкі злочини на строк до 5 років, може надаватись відпустка як з виїздом за межі виправної установи, так і без виїзду, а особам, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі – в межах виправної установи [34]. Також передбачена відпустка тривалістю сім календарних днів для засуджених осіб, які зобов'язані відшкодувати витрати, що несе держава на утримання дітей, які перебувають на державному забезпеченні.

У Республіці Білорусь засуджені до позбавлення волі особи також можуть бути залучені до робіт без оплати праці: такі роботи стосуються колективного самообслуговування – прибирання та благоустрій виправних установ та прилеглих до них територій, а тривалість таких робіт не має перевищувати чотирнадцяти годин на тиждень (ст. 101 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Білорусь). Цікавим вбачається положення кримінально-виконавчого законодавства Республіки Білорусь щодо недостатності коштів, які утримуються із заробітної плати засудженої особи: в разі недостатності заробітної плати та прирівняних до неї доходів кошти, які мали бути утримані, не створюють заборгованості та не утримуються у наступні місяці. Відшкодування вартості харчування, комунальних послуг, засобів особистої гігієни, одягу та взуття в разі недостатності заробітної плати засудженої особи списується на витрати за кошторисом на утримання виправної установи.

При дослідженні кримінально-виконавчого законодавства Азербайджанської Республіки в контексті здійснюваного дослідження є підстави дійти висновку, що праця осіб, засуджених до покарання у виді позбавлення волі на визначений строк чи довічного позбавлення волі, є обов'язком таких осіб. Відповідно до ст. 95 Кодексу Азербайджанської Республіки про виконання покарань «кожний засуджений зобов'язаний займатись трудовою діяльністю на місцях і на роботах, встановлених адміністрацією установи відбування покарання. Адміністрація установи відбування покарання має залучати засуджених до корисної праці з урахуванням їх статі, віку, працездатності, здоров'я та, за можливості, спеціальності». Зазвичай

засуджені залучаються до праці на виробничих дільницях установи відбування покарання, господарських та побутових роботах, передбачених для забезпечення нормальної життєдіяльності даних установ, а також на інших виробничих об'єктах поза установою відбування покарання під охороною та ізоляцією [35]. При цьому кількість засуджених, які залучені до побутових та господарських робіт, не може перевищувати десяти відсотків від кількості засуджених, передбаченої для відбування покарання в установі. За дозволом адміністрації установи засуджені можуть займатись індивідуальною працею.

Кодекс Азербайджанської Республіки про виконання покарань в ст. 95 передбачає заборонну норму щодо призупинення трудової діяльності та оголошення страйку для вирішення трудових спорів. Такі діяння, як відмова від роботи чи призупинення трудової діяльності без поважних причин вважаються порушенням правил виконання покарання та є підставою для накладення стягнення засудженій особі або притягнення її до матеріальної відповідальності. Строк залучення засуджених осіб до оплачуваної праці включається у загальний трудовий стаж, облік якого веде адміністрація установи відбування покарання на підставі підсумків календарного року.

Відповідно до умов праці засуджених до покарання у виді позбавлення волі, передбачених ст. 96 зазначеного кодексу, засуджені особи, які займаються трудовою діяльністю, наділені правом на щорічне користування встановленою трудовим законодавством оплачуваною відпусткою, яка може передбачати короткостроковий виїзд за межі установи відбування покарання на час такого користування відпусткою в межах країни один раз на рік на строк до семи діб, не враховуючи часу до двох діб, необхідних для проїзду в обидва боки (ч. 89.4 ст. 89) [35]. Також цією нормою передбачено надання додаткової відпустки особам, які перевиконали трудові норми чи зразково виконували визначені доручення.

Засуджені до позбавлення волі особи в Азербайджанській Республіці також можуть залучатись до неоплачуваної праці, яка полягає у допоміжних роботах з благоустрою закладів відбування покарання та їх територій, покращення культурно-побутових умов засуджених осіб, за виключенням охоронних споруд (ст. 98 зазначеного кодексу).

Тож, на наш погляд, серед країн, в яких передбачене обов'язкове залучення до праці засуджених до позбавлення волі осіб слід також назвати Республіку Білорусь та Азербайджанську Республіку.

Пенітенціарна система Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН), як зауважують І. В. Васильєва та Т.А. Казакова, є найстарішою в Європі та найдосконалішою, оскільки в процесі її створення приймали участь чиновники, психологи та навіть самі засуджені особи, які виявляли недоліки та проблеми мешканців в'язниць, та пропонували їх вирішення [36, с. 186]. ФРН складається з шістнадцяти федеральних земель, кожна з яких має свій парламент та уряд, що дозволяє конкретизувати федеральні закони з урахуванням місцевих особливостей за різними сферами життя. Виконання кримінальних покарань перебуває у компетенції Міністерства юстиції ФРН та регламентовано Кримінальним уложенням Федеративної Республіки Німеччини (нім. *Deutsches Strafgesetzbuch, StGB*), відомого як Німецький кримінальний кодекс [37], яке Розділом 3 «Правові наслідки діянь» передбачає покарання у вигляді позбавлення волі, строк та порядок обчислення строку позбавлення волі. В наукових працях, присвячених виконанню кримінальних покарань у ФРН,

однією з федеральних земель ФРН, яка має здобутки у ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі, неодноразово згадується земля Північний Рейн-Вестфалія [36; 38]. Персонал пенітенціарної системи Північного Рейн-Вестфалія поділяється на співробітників управлінської ланки, психологів та соціальних працівників, педагогів, робітників загальної служби виконання покарань [38, с. 241–242]. Специфічною рисою кримінально-виконавчої системи у ФРН, як зазначають І. С. Яковець та К. А. Автухов, є те, що кожна земля самостійно обирає порядок виконання кримінальних покарань та адміністративного облаштування в'язниць на своїй території [39, с. 19]. При цьому, як зазначають дослідники, федеральні землі користуються загальним Федеральним законом «Про виконання покарань у виді позбавлення волі, а також поєднаних з позбавлення волі засобів виправлення й безпеки» 1976 р. (нім. Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Maßregeln der Besserung und Sicherung) [40] або схвалюють свої кримінально-виконавчі закони, якими можуть самостійно визначити право чи обов'язок щодо праці засуджених осіб. Відповідно до § 2–3 зазначеного Федерального закону «при виконанні тюремного ув'язнення ув'язнений повинен в майбутньому мати можливість вести життя без правопорушень під соціальною відповідальністю (виконавча мета)», «життя ув'язненого під час відбування покарання повинно бути пристосоване до загальних умов життя наскільки це можливо» [40], з чого можна дійти висновку, що відбування кримінального покарання має основною функцією те, щоб ув'язнені набули здатності нести соціальну відповідальність перед суспільством, не вчиняючи злочинів в майбутньому.

Направленість німецького законодавства на ресоціалізацію засуджених прослідковується і у § 7 зазначеного Федерального закону, яким передбачається План реалізації, що повинен відповідати розвитку ув'язненого і подальшим результатам дослідження його особистості, та включати ряд заходів, серед яких передбачено працевлаштування, професійне навчання або подальше навчання. Крім того, § 11 зазначеного Федерального закону передбачає так би мовити «полегшення виконання», під яким визначається можливість засудженого регулярно займатись працевлаштуванням за межами установи під наглядом (зовнішнє працевлаштування).

З наведеного є підстави стверджувати, що кримінально-виконавче законодавство ФРН орієнтоване на адаптацію засудженої особи після відбуття покарання, а мотивація до правомірної поведінки превалює над наявними можливостями примусу.

На протигагу наведеній вище позиції В. А. Кирилук, І. С. Яковець та К. А. Автухов, досліджуючи систему виконання покарань у ФРН, зазначають, що відмова ув'язненого від роботи не тягне за собою накладення якихось санкцій, а саме відбування покарання здійснюється в контексті реабілітаційних заходів, які мають сприяти прогресу ув'язненого [39, с. 23–24]. Слушним є і те, що залучення до праці засуджених спрямоване на полегшення процесу соціальної адаптації таких осіб після звільнення, а не на відбування додаткових покарань чи отримання засудженою особою прибутку. Така мета стосується і випадків, в яких праця визнається обов'язком – відповідно до ст. 12 Конституції ФРН примусова праця допускається лише при позбавленні волі за вироком суду [41].

Про направленість до ресоціалізації засуджених осіб свідчить і той факт, що пенітенціарна установа має надати засудженим можливість навчатись – отримання не лише

предметів середньої освіти в разі її відсутності, а й професійної підготовки у разі придатності засуджених, підвищення кваліфікації.

§ 37 Федерального закону «Про виконання покарань у виді позбавлення волі, а також поєднаних з позбавлення волі засобів виправлення й безпеки» 1976 р. визначає, що «робота, професійна терапія, навчання та подальше навчання повинні служити для передачі, підтримки або просування навичок для працевлаштування після звільнення», а також *зобов'язує орган управління* «виділяти економічно життєздатну роботу ув'язненому з урахуванням його здібностей, навичок, нахилів» [40]; § 38 зазначеного Федерального закону визначає, що ув'язненому має бути дозволено займатись трудовою діяльністю; професійною підготовкою; самозайнятістю – за умови сплати ув'язненим внеску щодо тримання під вартою (§ 50); § 40 – встановлює, що *ув'язнений зобов'язаний виконувати роботу*, трудову терапію або іншу роботу, яка призначається йому та відповідає його фізичним здібностям; § 42 – передбачає звільнення засудженого від обов'язку працювати на строк 18 робочих днів – за умови, що ним було здійснено діяльність, призначену на один рік, або допоміжну діяльність; § 44 – визначає можливість засудженого бути звільненим від обов'язку працювати з метою професійного навчання та професійної підготовки.

Засуджені особи, які не бажають працювати, можуть бути зобов'язані сплачувати внески як витрати на утримання в ув'язненні – так званий «утримувальний внесок» (§ 44, 52 Федерального закону).

Досліджуючи зміст першоджерел німецького законодавства, зокрема Федеральний закон «Про порядок виконання покарань» від 1 серпня 2011 р. (*нім.* Strafvollstreckungsordnung), маємо зазначити, що у відповідності з § 2 «в інтересах ефективного кримінального правосуддя судові рішення повинно виконуватись з сильним тиском і прискоренням» [42], що не зовсім відповідає наведеним вище результатам наукових розвідок.

Як і в країнах, досвід залучення до праці засуджених яких наведено вище, у ФРН засуджені особи, що працюють, мають право на трудову (2 тижні на рік) та додаткову (10 діб) відпустку. Крім того, відповідно до § 13, 15 Федеральним законом «Про виконання покарань у виді позбавлення волі, а також поєднаних з позбавлення волі засобів виправлення й безпеки» 1976 р. передбачена відпустка з-під варти строком до двадцяти одного дня протягом року за умови, що ув'язнений пробує у в'язниці щонайменше півроку, а для довічно ув'язненого – не менше десяти років, та спеціальна відпустка строком до одного тижня протягом трьох місяців до звільнення з метою підготовки до звільнення [40].

Загалом, можна констатувати, що законодавство ФРН у сфері виконання кримінальних покарань щодо осіб, позбавлених волі, та залучення таких осіб до праці носить лібералізований характер, обумовлений гуманістичними напрямками функціонування пенітенціарної системи ФРН. Тож, вважаємо, що Україна може запозичити досвід залучення до праці засуджених у ФРН, який передбачає реалізацію перш за все стимулюючих заходів, спрямованих на подальшу адаптацію засуджених до позбавлення волі після їх звільнення з метою профілактики вчинення правопорушень в майбутньому.

Дещо відмінним є досвід Сполучених Штатів Америки (далі – США) щодо залучення до праці засуджених до позбавлення волі. Слід зауважити, що Конституція США відповідно до

поправки XIII передбачає можливість застосування примусової праці «як покарання за злочин, за який особа була належним чином засуджена» [43].

М. О. Турчина оглядово зазначає, що у віданні федерального міністерства юстиції та управлінь виправних установ штатів знаходяться тюрми (англ. *States and federal prisons, reformatories*) та виправно-трудова установи – тюремні ферми та майстерні (англ. *Prison farms*), центри прийому, діагностики та класифікації ув'язнених (англ. *Reception, Diagnosis and classification centers, Correction centers*), та спеціальні медичні установи – тюремні лікарні та центри для лікування алко- та наркозалежності. Слідчі тюрми (англ. *Jails*) та виправні установи (англ. *Community based confinement facilities, residential facilities*) призначені для реабілітації та ресоціалізації правопорушників, підвідомчі муніципалітетам та окружній владі та мають різний рівень безпеки від 1 до 4 [44]. У виправних закладах з рівнем безпеки 1 або 2 засудженим дозволяється залишати без супроводу територію, що охороняється, для роботи за наймом або для навчання будь-якій професії, та у такий спосіб готуватись до повернення у суспільство.

У разі засудження обвинуваченого до позбавлення волі строком до одного року, відбуття покарання для такого засудженого може відбуватись у окружній слідчій тюрмі або в одній з двох місцевих виправних установ, до яких належать центри примусового лікування – Центри судового житлового лікування (англ. *Court residential treatment centers (CRTC)*), в яких засуджених забезпечують лікуванням наркоманії та навчанням навчальних, професійних та життєвих навичок. Багато CRTC включають працевлаштування на заключному етапі програми. Також до таких центрів належать Засоби для лікування зловживання наркотиками (англ. *Substance abuse treatment facilities (SATF)*), які розроблені саме для забезпечення когнітивного лікування зловживання речовинами та можуть включати освітні, життєві навички та підтримуючу орієнтація на 12 кроків або модифіковані програми лікування [44; 45].

Засуджені, які вперше скоїли правопорушення, працездатні та психічно здорові, а також не мають проблем з наркотиками та алкоголем можуть бути направлені до Центрів реституції (англ. *Restitution centers*), що являють собою альтернативу тюремному ув'язненню. До таких Центрів потрапляють і ті засуджені, строк тюремного ув'язнення яких добігає кінця та за умови, що суд постановив пом'якшити умови їх утримання – ці особи повинні пройти курс соціалізації, відвідувати заняття за спеціальною освітньою програмою, працювати (за наймом, в порядку повного робочого дня) та виконувати безоплатно громадські роботи. Із зароблених коштів вони сплачують вартість свого проживання в Центрі, судові витрати та відшкодовують збитки потерпілому [46].

Особливістю кримінально-виконавчого регулювання у США є те, що тут функціонують приватні місця позбавлення волі – приватні в'язниці, які на підставі укладених з федеральним урядом контрактів зобов'язані утримувати визначену кількість засуджених у відповідності з державними стандартами, в тому числі щодо рівня безпеки. При цьому вони гарантовано отримують грошову компенсацію на утримання одного ув'язненого, яке не залежить від витрат. Натомість Бюро судової статистики США, яке є першоджерелом для статистики кримінальної юстиції та основним статистичним агентством Міністерства юстиції [47], встановило, що такі приватні в'язниці зменшують витрати на утримання ув'язнених шляхом

надання їм неякісного харчування, неналежного медичного обслуговування, порушення умов перебування, залучаючи до надмірної роботи та здешевлюючи її оплату.

Поява приватних в'язниць обумовила виникнення терміну «тюремно-промисловий комплекс», який вказує на швидкий ріст чисельності засуджених в США та політичний вплив приватних тюремних компаній, що надають товари та послуги урядовим тюрмам задля отримання прибутку. До цього комплексу входять корпорації, що використовують за контрактом дешеvu працю засуджених та пріоритетом яких є отримання прибутку, а не реабілітація засуджених осіб.

На наш погляд, досвід США щодо залучення до праці засуджених осіб, ув'язнених у приватних в'язницях, не можна назвати досить вдалим в контексті ресоціалізації засуджених осіб. Тому вважаємо, що для уникнення зловживань з боку власників приватних фінансів співробітництво з приватним сектором в процесі виконання покарань має формуватись на підставі організаційно-технічної взаємодії для залучення до праці засуджених осіб.

Підсумовуючи вищевикладене, за результатами розгляду законодавчого регулювання залучення до праці осіб, засуджених до позбавлення волі, та його застосування в окремих країнах, є підстави дійти наступних висновків:

1. Проаналізоване кримінально-виконавче законодавство досліджуваних країн, а саме: України, Республіки Молдова, Республіки Білорусь, Азербайджанської Республіки, Федеративної Республіки Німеччина, Сполучених Штатів Америки сформувалось з урахуванням міжнародно-правових правил поведіння з ув'язненими.

2. Види праці, до якої залучаються засуджені особи в досліджуваних країнах, носять схожий характер, відрізняючись волею засудженої особи у вигляді наданого права або юридичного обов'язку щодо здійснюваної праці, місцем та умовами здійснення праці.

3. Кримінально-виконавчий досвід залучення засуджених осіб до праці досліджуваних країн містить винятки щодо залучення до праці окремих категорій засуджених до позбавлення волі осіб, до яких належать: 1) особи, які є неповнолітніми; 2) вагітні жінки; 3) особи, що досягли шістдесяти п'яти річного віку – залучення цих категорій засуджених осіб до праці здійснюється за їх бажанням незалежно від того оплачувана це праця чи суспільно корисна праця на безоплатній основі.

4. Залучення засуджених осіб до праці в усіх країнах, що досліджувались, окрім України, передбачає наявність відпустки за умови виконаної протягом визначеного строку праці, яка відрізняється підставами та тривалістю.

В результаті проведеного порівняльно-правового аналізу нормативно-правового регулювання залучення до праці осіб, засуджених до позбавлення волі, вважаємо, що кримінально-виконавче законодавство Азербайджанської Республіки є детальніше регламентованим та містить мінімальні правові прогалини щодо різних організаційно-правових аспектів праці засуджених до позбавлення волі осіб, позитивний досвід якої було б доцільно перейняти для удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України. В той же час виконавче законодавство ФРН спрямоване на лібералізацію відбуття покарання особами, засудженими до позбавлення волі, що, в свою чергу, має сприяти адаптації засуджених до навколишнього середовища після звільнення та мотивувати до подальшої правомірної поведінки в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1996. № 30. Ст.141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 3–4. Ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
3. Градецький А. В. Механізм правового регулювання праці засуджених. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2013. № 2 (40). С. 124–128. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2013/26.pdf.
4. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР, 1971. Додаток до № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
5. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1995. № 17. Ст. 121. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 року № 396/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>.
7. Виправно-трудоий кодекс України: Закон України від 23.12.1970 року № 3325-VII (втратив чинність). Відомості Верховної Ради УРСР, 1970. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text>.
8. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 08 квітня 2014 року № 1186-VII. Відомості Верховної Ради України, 2014. № 23. Ст. 869. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-18#Text>.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n295>.
10. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 року № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#n13>.
11. Кирилюк В. А. Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо їх оптимізації. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 156–164. URL: <https://visnykpau.com>.
12. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) (Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.
13. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: Організація Об'єднаних Націй, 30 серпня 1955 року № 995_212. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04 листопада 1950 року (дата набрання чинності

- для України 11.09.1997 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання: Закон України від 03 липня 2018 року № 2475-VIII. Відомості Верховної Ради України, 2018. № 36. Ст. 272. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2475-19#Text>.
16. Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 року № 80. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-2017-%D0%BF#n9>.
17. Шумна Л., Денисенко К., Олійник В., Сікун А. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. Серпень, 2019. С. 118–122. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/25.pdf.
18. Шумна Л. П. Особливості праці засуджених до позбавлення волі: і право, і обов'язок. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 2(4) С. 160–167. URL: <https://visnykpau.com/index.php/journal/article/view/211>.
19. Мацієвська І. Б. Особливості залучення до праці засуджених до позбавлення волі на контрагентських об'єктах. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2019. С. 214–218. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/60.pdf.
20. Лисодед О. В. Стан і напрями розвитку наукових досліджень інституту правового статусу засуджених. *Наукові дослідження*. Випуск 26. 2013. С. 223–235. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6235/1/Lisoded_223.pdf.
21. Про примусову чи обов'язкову працю: Конвенція Міжнародної організації праці від 28 червня 1930 року № 29. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
22. Загальна декларація прав людини: Організація Об'єднаних Націй, 10 грудня 1948 року № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
23. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Організація Об'єднаних Націй, 16 грудня 1966 року № 995_043 (дата набрання чинності для України 19.10.1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
24. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і права: Організація Об'єднаних Націй, 16 грудня 1966 року № 995_042 (дата набрання чинності для України 19.10.1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
25. Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания: Резолюция 3452 (XXX) Генеральной Ассамблеи ООН, 09 декабря 1975 года № 995_084. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_084#Text.
26. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Організація Об'єднаних Націй, 10 грудня 1984 року № 995_085 (дата набрання чинності для України 26.01.1987 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

27. Основні принципи поводження з в'язнями: Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН, 14 грудня 1990 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230#Text.

28. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила): Резолюция 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН, 14 декабря 1990 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907#Text.

29. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). Принятые на 24-й сессии Комиссии по предупреждению преступности и криминальному правосудию. Резолюция 70/175 Генеральной Ассамблеи ООН, 17 декабря 2015 года. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/70/175>.

30. Исполнительный кодекс Республики Молдова от 24 декабря 2004 года № 443. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=128195&lang=ru#.

31. Положение о порядке исполнения уголовного наказания в виде неоплачиваемого труда в пользу общества: Постановление Правительства Республики Молдова от 31 декабря 2003 года № 1643. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=110449&lang=ru#.

32. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 года № 985-XV. URL: http://continent-online.com/Document?doc_id=30394923#pos=950;-19

33. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 09 июля 1999 года № 275-3. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275>.

34. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь от 11 января 2000 года № 365-3. URL: https://kodeksy-by.com/ui_kodeks_rb.htm.

35. Кодекс Азербайджанской Республики об исполнении наказаний от 14 июля 2000 года № 908-IQ. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420206.

36. Васильева И. В., Казакова Т. А. Особенности уголовно-исполнительной системы Германии на примере исправительного учреждения в Зигбурге федеральной земли Северный Рейн-Вестфалия. *Вопросы российского и международного права*. 2019. Т. 9. № 11А. С. 185–193. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2019-11/22-vasileva-kazakova.pdf>.

37. *Deutsches Strafgesetzbuch*, StGB: Ausfertigungsdatum: 15.05.1871. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html>.

38. Муравйов К. Досвід Німеччини та Франції щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та можливості його використання в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. № 2. 2017. С. 240–244. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/47.pdf>.

39. Яковець І. С., Автухов К. А. Загальний огляд системи виконання покарань та підготовки тюремного персоналу у Федеративній Республіці Німеччина. *Наукові дослідження*. Вип. 30. 2015. С. 17–30.

40. Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Maßnahmen der Besserung und Sicherung (Strafvollzugsgesetz – StVollzG): Strafvollzugsgesetz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stvollzg/BJNR005810976.html>.

41. Конституция Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 года. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/germany/german-r.htm#sub_para_N_200.

42. Strafvollstreckungsordnung. vom 1. August 2011 (geändert mit Wirkung vom 1. Oktober 2017). URL: https://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_13072011_430022R52002009.htm.
43. Конституция Соединенных Штатов Америки от 17 сентября 1787 года. URL: <https://constitutioncenter.org/media/files/RU-Constitution.pdf>
44. Турчина О. М. Пенитенциарная система США. URL: http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Pravo/58805.doc.htm.
45. Community Justice Assistance Division. URL: https://www.tdcj.texas.gov/divisions/cjad/res_facilities.html.
46. Ковалев О. Г., Шереметьева М. В. Пенитенциарная система США: особенности организации и современные тенденции. *Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление*. 2013. № 4. URL: <https://center-bereg.ru/o573.html>.
47. Bureau of Justice Statistics (BJS). URL: <https://bjs.ojp.gov/about>.

РОЗДІЛ 15

ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Робота і «вільної», і «підневільної» людини має бути організована таким чином, щоб виникли умови, за яких «навіть найгрубіша праця підноситься до творчості».

А. М. Горький

Процес залучення засуджених до позбавлення волі до праці, як одного з найважливіших елементів відбування покарання склався історично і має місце у багатьох пенітенціарних системах країн світу.

Дослідження вченими історичних аспектів формування інституту праці засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, надає підстави стверджувати, що саме з тяжкістю праці (каторжні роботи в копальнях, у фортецях, різні види праці у робочих домах, тощо), жорстокими умовами та порядком її організації пов'язувалися виправні функції праці.

Тяжка примусова праця завжди супроводжувала покарання у вигляді позбавлення волі. Такі властивості праці засуджених були характерними для системи виконання покарань будь-якої країни. Так, Мішель Фуко на підставі аналізу історії цього питання у Франції дійшов висновку, що в будь-якому випадку «...чи то йдеться про каторгу, чи то про звичайне позбавлення волі, чи то про справжнє тюремне ув'язнення, законодавець завжди розуміє її (працю) як доконечний супровід покарання» [1, с. 299–300].

Слід звернути увагу на те, що саме у сфері організації праці в умовах ізоляції історично існували особливості, специфічний підхід у вирішенні цього питання стосовно засуджених жінок. З одного боку, спостерігалася тотожність загальних режимних вимог до засуджених, не залежно від статевих ознак. Проте, з іншого – адміністрація, на яку покладалося завдання виконання покарання у вигляді каторжних робіт, не могла не враховувати особливості психофізичного стану засуджених жінок під час відбування покарання у питаннях організації праці.

На це звертають увагу у своїх працях Г. М. Іванова [2], М. С. Таганцев [3], які доводять, що вже у XIX ст. існували певні особливості в організації примусової праці під час виконання позбавлення волі стосовно засуджених жінок.

До жінок не застосовувалися каторжні роботи на копальнях та у фортецях, як такі, що не відповідали особливостям їх фізичного стану. Жінок не могли залучати до робіт, означених в особливому реєстрі відомчого порядку, передусім, під землею при добуванні руди і кам'яного вугілля. Замість цього їх відправляли на заводи на такий же термін, який вони мали перебувати у копальнях або фортецях. Роботи в копальнях могли бути замінені роботами в фортеці (без зміни строку). На цій же підставі відбування покарання у роті для заарештованих, яке для жінок замінювалося робітничим будинком. У випадку відсутності достатньої кількості таких закладів, ув'язнення в них могло бути замінене (на той же термін) у закладах «нижчого порядку» – в тюрмі, де, згідно із законом, могли відбувати покарання засуджені на термін до 1 року 4 місяців позбавлення волі.

При цьому слід зважати на те, що ув'язнення в фортеці, тюрмі, як правило, не передбачало виконання примусових робіт. Більш легку працю було передбачено в «робітничому» та «смирительному» домі [4, с. 2–3; 2, с. 112–129].

З часів незалежності України, в умовах становлення та розвитку ринкових відносин в економіці держави, праця засуджених набула дещо іншого змісту, нових проблем. Учені виокремлюють такі негативні характерні риси виробничої сфери виправних установ сьогодення як: невідповідність між кількістю робочих місць і наповненістю виправних установ трудовими ресурсами; невідповідність роботи, яку виконують засуджені у виправній установі, спеціальності, отриманої до засудження; відсутність можливостей працевлаштування засуджених жінок з урахуванням індивідуальних особливостей (жінки приречені навчатися та працювати на швейному виробництві з низькою кваліфікацією, позбавлені перспективи змінити цю роботу); малопродуктивність та низька якість праці за відсутності матеріальної зацікавленості в результатах своєї трудової діяльності у більшості засуджених; одноманітність, примітивність та безперспективність праці; наявність зловживань з боку адміністрації щодо прав засуджених на працю та гідний рівень її оплати тощо [5, с. 74–75; 6, с. 90–94 ; 7, с. 62].

Отже, дослідження окремих аспектів історії становлення та розвитку такого кримінально-виконавчого інституту, як праця засуджених (не виокремлюючи за ознакою гендеру), доводить справедливність наступного твердження: «праця споконвічно виступала покаранням за скоєне, а також засобом отримання вигоди, мірою додаткового карального впливу», отже переважно каральним елементом покарання [3, с. 6].

У ході ж міжнародного співробітництва та обміну досвідом у пенітенціарній сфері, міжнародною спільнотою було вироблено та закріплено в міжнародних нормативно-правових актах [8; 9] основні принципи організації праці засуджених, зокрема жінок, якими керуються пенітенціарні системи світу, беручи їх за основу при формуванні національного законодавства.

Основним документом, що визначає практику поводження з ув'язненими, допустиму у кримінально-виконавчій системі держав приєднаних до відповідних міжнародних угод, стали Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, прийняті Конгресом ООН у Женеві у 1955 р., якими, зокрема врегульовано процес забезпечення працею засуджених. Також, вперше було приділено увагу питанням захисту громадянських прав та свобод осіб, які відбувають кримінальне покарання у місцях позбавлення волі.

Один із основних розділів Правил присвячений питанням праці засуджених, в якому, зокрема вперше сформульовано ідею обов'язковості праці всім засуджених: «Всі засуджені повинні працювати відповідно до їх фізичних і психічних здібностей, засвідчених лікарем. На засуджених слід покладати корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день. Робота, якою забезпечуються в'язні, повинна бути такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію, що дозволила б їм зайнятися чесною працею після звільнення» [9]. Також, Правилами рекомендовано у кожній виправній установі надавати конкретні послуги із здобуття освіти, професійної підготовки, індивідуальних консультацій з працевлаштування.

Тож, усі держави, де норми законодавства щодо захисту осіб, які підлягають будь-якій формі затримання або тюремному ув'язненню, не відповідають Мінімальним стандартним правилам поводження із в'язнями, приймають ці правила. Також, Генеральна Асамблея, у своїй резолюції 2858 (XXVL) від 20 грудня 1971 року, звернула увагу держав-членів на

Мінімальні стандартні правила і суворо рекомендувала дотримуватися їх при управлінні пенітенціарними та виправними закладами, а також розглянути питання про введення їх в національне законодавство.

Таким чином, у законодавстві більшості країн трудова діяльність засуджених у в'язницях є обов'язковою (Швейцарія, Швеція, Польща, Норвегія, Німеччина, Латвія, Китаї, США, Австрія Франція, Фінляндія, Японія та ін.). Адміністрація тюремних установ має залучати засуджених до корисної праці з урахуванням їхньої статі, віку, стану здоров'я та, по можливості, спеціальності. Тобто, найважливішим завданням адміністрації в'язниць є забезпечення осіб, засуджених до позбавлення волі розумною та корисною діяльністю. Це, частіше за все праця у сфері промислового виробництва, навчання, професійне навчання, фізкультура, спортивні тренування та культурні заняття, що є складовими правильно організованої програми зайнятості засуджених.

Усі ці елементи мають враховуватися і в жіночих виправних установах. Тюремний режим повинен по можливості зменшити різницю між життям у в'язниці і життям на волі, оскільки у Правилах йдеться про корисну зайнятість не тільки засуджених взагалі, але про зайнятість жінок, що знаходяться у місцях державної ізоляції. Адже, відповідно до ст. 58 Правил, «метою і виправданням вироку до ув'язнення або взагалі до позбавлення волі є в кінцевому підсумку захист суспільства і попередження злочинів, що загрожують суспільству. Цієї мети можна досягти лише у тому випадку, якщо після відбуття терміну ув'язнення та після повернення до нормального життя в суспільстві правопорушник виявляється не тільки готовим, а й здатним дотримуватися законодавства та забезпечувати своє існування» [9]. В свою чергу, засуджені до позбавлення волі жінки також мають бути відповідним чином підготовлені до життя на волі, що буде сприяти їх швидшій ресоціалізації після відбування покарання.

Доречно сказати, що ці базові принципи Правил були і є основоположними та актуальними до нашого часу. Тому, враховуючи важливе теоретичне та практичне значення міжнародних правил для управління пенітенціарними установами, вважаючи, що встановлення загальних принципів у сфері кримінально-правової політики має важливе значення для всіх держав – членів Ради Європи, Комітет Міністрів Ради Європи переглянув положення Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими та в оновленому вигляді, на їх основі прийняв Європейські пенітенціарні правила [8].

Правила були складені таким чином, щоб служити практичним та нормативним кодексом на користь усіх засуджених. Формально вони також, як і Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, мають статус рекомендації для адміністрацій місць позбавлення волі, але, водночас, накладають моральні та політичні зобов'язання на держави – члени Ради Європи, які їх прийняли. У коментарях до Європейських пенітенціарних правил особливо наголошується, на тому, що не може допускатися експлуатація праці засуджених, та отримання прибутку не повинно перевищувати їх навчання або створення прийнятних умов утримання [10].

До того ж засуджені повинні виконувати суспільно корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день. Також, праця не повинна завдавати засудженому страждань, та вони не повинні бути в рабстві або у підневільному стані.

При залученні засуджених жінок до праці необхідно враховувати пропорційність часу роботи до часу відпочинку, позитивну мету залучення засуджених жінок до праці; добровільність виконання праці; недопущення порушення прав, свобод та інтересів засуджених жінок під час виконання визначеної роботи; забезпечення належних умов праці.

Для того, щоб засуджені, зокрема жінки, після звільнення з місць позбавлення волі могли працевлаштуватися, робота, якою їх забезпечують повинна бути, в міру можливості, такою, щоб підвищувати або надавати їм кваліфікацію, яка включає елемент професійної підготовки. Засуджені можуть обирати вид діяльності, де вони хотіли б брати участь, у межах наявних можливостей, з урахуванням відповідного професійного відбору та вимог порядку і дисципліни. Також, у Правилах акцентується увага на тому, що при залученні до роботи засуджених треба виключити будь-яку гендерну дискримінацію.

Важливим принципом організації праці засуджених, із тих, що закріплено в міжнародних нормативно-правових актах є те, що засуджені обов'язково повинні отримувати за свою працю справедливу винагороду, але залучення засуджених до праці не повинно бути метою фінансового прибутку від діяльності підприємств у виправних установах. Також, засуджені повинні мати принаймні один день відпочинку на тиждень і досить часу для освіти та інших занять.

Варто зазначити, що вище перераховані принципи в тій чи іншій мірі знаходять своє відображення в законодавстві більшості країн світу. Разом з тим, міжнародні нормативно-правові акти у сфері виконання покарань і поведіння із засудженими, визначаючи загальні напрями у сфері організації праці засуджених, зокрема жінок, надають державам можливість самостійно обирати способи вирішення тих чи інших питань з урахуванням національних особливостей.

З огляду на це, кожна країна в залежності від економічного, культурного, соціального розвитку ставить різні цілі перед працею засуджених до позбавлення волі, закріплюючи працю як суб'єктивне право засудженого, або визнаючи її юридичним обов'язком.

Конституція України визначає, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63); право кожного на працю (ст. 43) включає у себе можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [11].

Сьогодні право на працю засуджених в умовах відбування покарання у вигляді позбавлення волі дуже часто порушується, мають місце проблеми його реалізації на практиці. Особливо це стосується засуджених жінок.

Це зумовлене, перш за все, подвійним характером праці засуджених: з одного боку – це їх право, гарантоване Конституцією України, а з іншого – суспільно корисна праця відноситься до одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації [12].

Як було вже зазначено, досвід закордонних країн в частині залучення до праці засуджених до позбавлення волі розділюється, зокрема: *обов'язкове залучення до праці* передбачено у Німеччині, США, Норвегії, Швеції, Австрії, Франції, Фінляндії, Японії, тощо; *залучення засудженого до праці за його бажанням* – Великобританія, Іспанія, Чехія, Італія, Словенія, Канада, Данія, Польща, Молдова, Нідерланди.

Таким чином, доцільно проаналізувати та узагальнити характеристику процесу залучення засуджених, зокрема жінок, до праці на прикладі окремих країн із розвинутою пенітенціарною системою та виокремити шляхи вирішення їхньої трудової зайнятості під час відбування покарання.

Згідно з дослідженням Міжнародного Центру Тюремних Досліджень (International Center for Prison Studies) [13], світовим лідером за кількістю засуджених є США у порівнянні з будь-якою іншою країною світу, майже одну третину всіх жінок засуджених у світі складають засуджені до позбавлення волі жінки в США. Пенітенціарна система США спрямована на максимально можливу зайнятість працею засуджених [14, с.46]. Вважається, що неробство засуджених шкідливе не лише з точки зору благополуччя їх перебування у в'язниці та практики у майбутньому житті при звільненні, але також суттєво ускладнює функціонування в'язниць [15, с.23]. Головна мета залучення засуджених до праці у США – це дати їм можливість набути знання, майстерність, навички, які будуть корисні в подальшому житті на волі.

Слід звернути увагу на загальні проблеми пенітенціарних систем України та США. У США так само, як і в Україні, реалізація закону про залучення засуджених до праці зустрічає значні перешкоди, основною з яких є неможливість забезпечення роботою в умовах безробіття та конкуренції між тюремною та вільною працею. Проте трудова зайнятість засуджених США значно вища, ніж в Україні. Однією з причин цього є економічна ситуація, що склалася під час переходу до ринкових відносин.

Через загальну децентралізацію пенітенціарної системи в США основні обсяги діяльності із залучення до праці засуджених виконуються місцевими органами влади, оскільки штати виступають основними споживачами продукції, що виробляється у в'язницях. Загальноприйнятим вважається порядок самозабезпечення в'язниць виробами та послугами, що виробляються і надаються за допомогою засуджених. Американські статисти зазначають, що останніми роками адміністрації в'язниць спільно з приватними компаніями організують прибутковий бізнес, завдяки якому вдається частково оплачувати витрати на утримання засуджених за рахунок приватних підприємств. Крім того, робота у в'язниці допомагає злочинцям стати законослухняними громадянами після звільнення з місць позбавлення волі [16, с.12].

У половині американських штатів приватний бізнес використовує працю засуджених, зокрема жінок, для вироблення широкого асортименту товарів і послуг, що користуються попитом, – від одягу, шкіряних і дерев'яних виробів до найскладніших приладів електроніки, мікрографії і телемаркетингу. Конкурентною перевагою робочої сили засуджених вважається її відносна дешевизна та дисциплінованість робітників. Застосування знижених ставок заробітної плати вважається виправданою з огляду на ризик роботодавця, який має справу зі специфічним контингентом. Але в цьому відображається також і фактор недостатньої професійної підготовки засуджених, у зв'язку з чим фірми змушені нести певні витрати щодо підвищення їх майстерності [15].

Однак, у деяких американських в'язницях приватні фірми навмисно занижують розцінки виконаних робіт, що у результаті значно знижує собівартість отриманої продукції. І, хоча така робота дозволяє засудженим мати деякі гроші на кишенькові витрати, але їхня заробітна плата набагато нижча за мінімальний рівень, що істотно порушує економічні та соціальні права засуджених, особливо це стосується жінок. Тому, було б справедливо, щоб приватні підприємства, які використовують працю засуджених, зокрема жінок, дотримувались вимог щодо виплати мінімальної заробітної плати та забезпечували їй отримання засудженими, а не експлуатували їх з метою отримання прибутків від «тюремної індустрії».

Зокрема, у в'язницях штату Каліфорнія засуджених працювати не змушують, але бажаючих працювати багато, оскільки це їм вигідно. Тим засудженим, які працюють, скорочується термін покарання, іноді навіть наполовину. До того ж, їм дозволяється багато інших переваг, наприклад, вони мають допуск до розваг, перегляду телевізора, кіно та інше.

Особливий інтерес із досвіду США становить така форма існування виправних установ, як приватизація в'язниць. Передумови для появи приватних в'язниць у цій країні існували ще в ХІХ ст., коли підприємці використовували засуджених як дешеву робочу силу, а також недержавні установи залучали до обслуговування тюремної системи. На початку 80-х років

XX ст., у США збільшилася кількість засуджених у рази, що зумовило попит на послуги приватних компаній, які готові були керувати діючими тюрмами та відкривати нові заклади позбавлення волі.

У 1983 р. американські юристи Т. Бізлі та Р. Кранц запропонували бізнес-ідею, що передбачала вирішення проблем із перевантаженістю в'язниць за рахунок приватних інвесторів. Таким чином, було створено дві найбільші корпорації – Корекційна Корпорація Америки (ССА) та WACKENHUT, які контролюють близько 75 % від загальної кількості приватних в'язниць у США.

На сьогодні, приватні виправні установи становлять окремий сектор американської економіки з мільярдними статками. У США налічується 140 приватних в'язниць. Держава охоче передає їх корпораціям, які організують не лише охорону засуджених, а й їхню працю на власному виробництві. Як показує досвід тривалого існування приватних в'язниць, вони виявилися адаптованими до сучасних умов і становлять відому конкуренцію державним [17, с.10].

Приватні в'язниці Сполучених Штатів Америки гарантовано отримують грошову компенсацію на утримання одного ув'язненого, незалежно від витрат, таким чином прибутковість досягається за рахунок кількості осіб, що перебуває за ґратами. Як правило, приватні корпорації позиціонують свою діяльність як економічно вигідну, що скорочує державні видатки, однак, згідно з результатами дослідження, проведеного Бюро судової статистики США, економія досягається завдяки штучно заниженим витратам на обслуговування тюрми (неякісне харчування, неналежне медичне обслуговування, порушення умов перебування засуджених, некваліфікований обслуговуючий персонал та охорона). На утримання одного ув'язненого у приватних в'язницях використовується коштів на третину менше, аніж у державних.

Політика адміністрації приватних виправних закладів передбачає скорочення терміну позбавлення волі за «гарну поведінку», проте, за будь-яке порушення термін збільшується на 30 діб, у чому найбільш зацікавлена корпорація. Відповідно до досліджень, проведених у Нью-Мексіко, за гарну поведінку з приватних в'язниць було достроково звільнено засуджених у вісім разів більше, аніж з державних.

Проте, викликає занепокоєння безпека та благополуччя засуджених у приватизованих в'язницях у цілому і жінок-засуджених зокрема. В таких в'язницях не передбачено жодних програм для жінок. Оскільки жінки нічим не зайняті, більшість із них практично весь час сплять [18, с.39]. Приватні в'язниці не проводять гуманітарних і реабілітаційних програм, які нині є головним елементом життя засудженого.

Також, релігійна конфесія пресвітеріанської церкви США, Об'єднана методистська церква та католицькі єпископи Південної Америки виступають проти приватних в'язниць та вимагають ввести мораторій на будівництво нових тюрем. Головною причиною незадоволення суспільства приватною пенітенціарною системою є те, що більшість ув'язнень відбувається з метою поповнення дешевою робочою силою підприємства. Підприємець часто змушує людей, які відбувають покарання, перепрацьовувати, щоб отримати більше прибутків. До речі, у 2019 році такий прибуток склав понад півмільярда доларів. Це й не дивно, адже засуджені за свою працю отримують гроші – від 86 центів до 3.45 долара за годину. Для порівняння: мінімальна зарплата на волі, встановлена міністерством праці США, у 2021 році становить 7.25, а для федеральних службовців – 10.95 долара на годину. Як мінімум десятикратна вигода від фактично безкоштовної арештантської праці робить американську пенітенціарну систему справжньою золотою жилою для отримання прибутку.

Тому, у 2016 р. було підписано наказ Міністерство юстиції США про закриття всіх приватних в'язниць на території держави, у зв'язку з виявленням низького рівня безпеки та насилля. Проте, у лютому 2017 р. Цей наказ було відмінено.

Однак, є і переваги даних установ, які полягають у тому, що тут не буває страйків, безробіття, інших проблем, пов'язаних із працевлаштуванням. У зазначених установах

виробляється 100 % усіх військових касок, бронежилетів, сорочок, брюк, наметів, рюкзаків і фляжок. Крім військового спорядження та обмундирування, ув'язнені виробляють 98 % від ринку монтажних інструментів, 36 % – побутової техніки, 30 % – навушників, мікрофонів, мегафонів і 21 % офісних меблів, а також авіаційне і медичне обладнання та багато іншого – ув'язнені займаються навіть дресируванням собак-поводирів для сліпих [4].

Підсумовуючи, слід сказати, що практика приватних в'язниць неоднозначна і суперечлива, однак, ефективність будь-якого проекту можливо перевірити лише на практиці, а для цього потрібно створити хоча б одну приватну в'язницю. І, хоча концепція приватних в'язниць у нашій державі на законодавчому рівні поки що не врегульована, водночас, ідея створення таких в'язниць в Україні, може стати гарною альтернативою чинній системі, що дозволило б у разі зменшити витрати на утримання засуджених та загалом зменшити економічне навантаження на державні пенітенціарні установи.

Також, як показує міжнародний досвід, приватні в'язниці можуть не тільки покращити стан пенітенціарної системи, а й принести в державний бюджет додаткові кошти шляхом залучення приватних інвесторів до пенітенціарної системи. Відповідно до такого досвіду, управління державними закладами позбавлення волі передається приватним структурам. Існує декілька форм залучення приватних інвесторів до пенітенціарної системи:

приватні підприємці надають послуги в сфері харчування, освіти, медицини;

будівництво в'язниці приватною компанією та управління державними органами пенітенціарної служби;

управління в'язницею передається повністю приватній особі;

приватний інвестор проектує, будує та керує в'язницею на умовах лізингу, по закінченню терміну договору в'язниця переходить у власність держави.

Таким чином, у разі запровадження такого досвіду в нашій країні необхідно, на законодавчому рівні прописати всі можливі варіанти заохочення приватних інвесторів співпрацювати з пенітенціарною службою. Також, необхідно розробити суворі правила тримання засуджених у приватизованих в'язницях і здійснювати повний і суворий контроль за їх виконанням, для забезпечення безпеки засуджених у приватизованих в'язницях у цілому, і жінок-засуджених зокрема, щоб прагнення отримати прибуток не затьмарило потреб у освіті, професійній підготовці та оплачуваній праці.

Цікавим прикладом залучення засуджених жінок до праці в США є існуюча практика у в'язниці Estrella у Фенікс, штат Арізона. Широкої популярності вона набула завдяки тому, що є єдиною в країні, де для виправлення жінок-в'язнів використовується спеціальна програма, яка передбачає спільне виконання арештантками важкої та некваліфікованої роботи, наприклад, прибирання сміття на узбіччях доріг, скошування бур'яну на пустирях (на місцевій 40 – 45-градусній спеці), в процесі якої вони «скуті» між собою довгим ланцюгом по 5 засуджених [19].

Ця програма була традиційною для південних штатів США в XIX і першій половині XX ст., а в 1955 була скасована як негуманна і не відповідає духу теперішнього часу. Однак у 1995 р. цю програму з виправлення знову почали використовувати стосовно в'язнів у деяких в'язницях півдня США. Відповідно до встановлених правил дана програма з виправлення засуджених має назву «Останній шанс» і може застосовуватися адміністрацією в'язниці лише до тих жінок-в'язнів, які відбувають свої покарання за менш небезпечні злочини (наприклад, за керування автомобілем у нетверезому вигляді, неправдиві свідчення, шахрайство та крадіжки) із строком позбавлення волі не більше 1 року. Це може здатися дивним, але залучення засуджених до фізичної праці, в процесі якої вони прикуті ланцюгом, жінки обирають добровільно.

Причини, які спонукають багатьох американських в'язнів робити такий вибір, є простими. За вироками судів, незважаючи на досить короткий термін, більшості з них призначаються суворі умови відбування покарання. Такий режим покарання передбачає постійне перебування засуджених у 2- або 4-місних камерах протягом доби, прогулянку та

мізерне 2-разове харчування. Засудженим заборонено мати у себе сіль, цигарки, каву, кетчуп та дзеркала, слухати музику та дивитися телевізор; бачитися з родичами, що приходять до них на побачення, вони можуть виключно через скло.

Мета цієї програми полягає в тому, що після відбуття 30-ти денного терміну добровільного знаходження на ланцюгу та безкоштовного виконання громадських робіт засуджені жінки отримують спеціальні сертифікати та право на переселення до загального наметового табору з полегшеним режимом подальшого відбування покарання [20]. Також, використання такої системи покарання, полягає в тому, щоб привчити засуджених до дисципліни та організованості у своїх діях і назавжди відбити у них бажання знову вчиняти правопорушення.

Слід зазначити, що праця та професійно-технічне навчання засуджених у США визнані надзвичайно важливими засобами їхньої соціальної реабілітації. Багато в'язниць США мають контракти з приватними підприємствами з організації професійного навчання, випускники яких отримують свідоцтва про закінчення курсів, що дає їм можливість після звільнення влаштуватися працювати до такого підприємства. Дедалі більше департаментів у виправних установах штатів користуються платними послугами коледжів та університетів із забезпечення очного та заочного навчання засуджених [21]. Причому є система продовження освіти на волі. Після звільнення студент може перевестися з одного коледжу до іншого та отримати диплом у найближчому до місяця проживання навчальному закладі – незалежно від того, до якої освітньої установи штату він був прикріплений, коли навчався у в'язниці.

Крім того, у Сполучених Штатах існує таке поняття як гранти для осіб, які здобувають освіту в місцях позбавлення волі. У грудні 2020 року для некомерційних організацій та донорських фондів, повертається фінансова підтримка освітніх програм для засуджених, яка раніше була відмінена. Ще До 1982 року такі програми навчання у в'язницях – college in prison – діяли у 350 пенітенціарних установах країни. У них брали участь майже 27 тис. засуджених (9 % усіх, хто сидить у місцях позбавлення волі), головним чином – за рахунок грантів Пелла.

Але в 1994 році програма субсидування освіти для засуджених була скасована. Засудженим заборонили подавати заявки на отримання грантів Пелла. У результаті до 1997 року лише у восьми в'язницях можна було здобути заочно середню та вищу освіту. При цьому, згідно з низкою досліджень, відсоток рецидивів серед засуджених – тобто кількість тих, хто після відбуття покарання через якийсь час знову потрапив до в'язниці – зріс до 60 %, тоді як за 20 років функціонування програми надання грантів Пелла ув'язненим ця цифра коливалася у районі 11–15 %.

Загалом засуджені, зокрема жінки, які здобули освіту та професійну підготовку, рідше повертаються за ґрати після звільнення та частіше знаходять роботу, ніж ті засуджені, які не брали участь у тюремних освітніх програмах. Так, згідно з дослідженням, проведеним «РЭНД Корпорейшн» (RAND Corporation: Evaluating the Effectiveness of Correctional Education – A Meta-Analysis of Programs that Provide Education to Incarcerated Adults), освіта та професійна підготовка у в'язницях, призводять до зниження рівня рецидивізму та покращують перспективи працевлаштування жінок, після їх звільнення.

Згідно цього дослідження:

ймовірність того, що засуджені жінки, які беруть участь у виправно-виховних програмах, знову опиняться у в'язниці, на 43 % менше, ніж ті, хто не бере участі в таких програмах;

засуджених жінок, які працевлаштувалися після звільнення, на 13 % більше серед учасників програм освіти чи професійної підготовки, ніж серед тих, хто не брав участь у таких програмах;

ймовірність працевлаштування після звільнення з в'язниці в жінок-учасників програми професійної підготовки на 28 % більша, ніж у тих, хто не пройшов такої підготовки.

Очевидно, що подібна організація професійного навчання жінок засуджених з подальшим працевлаштуванням за спеціальністю після звільнення має бути детально вивчена

та може бути адаптована до застосування на практиці Українською пенітенціарною системою, зважаючи на те, що освіта засуджених є соціально важливим, вигідним проектом для будь-якої держави.

Також, слід приділяти особливу увагу наданню допомоги засудженим при підготовці їх до звільнення, особливо це стосується реадаптації засуджених після звільнення жінок, яким особливо важливо заздалегідь пройти програму підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. Така програма допоможе їм повернути впевненість у собі, самоповагу, дасть змогу швидше адаптуватися на волі, знайти роботу та влаштувати своє життя. Час, який засуджені жінки проводять у місцях державної ізоляції, потрібно використати для того, щоб вони навчилися жити та працювати у суспільстві та постійно готувалися до цього. Тому, важливо починати соціальну підготовку засуджених жінок до життя на волі ще в стінах установ кримінально-виконавчої системи. У зв'язку з цим, було б доцільно розробляти спеціальні програми підготовки жінок до звільнення, з урахуванням їхньої соціально-психологічної типології. Програми мають охоплювати індивідуальні та групові заняття, спрямовані на адаптацію жінок до життя на волі, включаючи створення реального чіткого плану отримання ними необхідної підтримки. Тут передусім необхідні тренінги, що мали б корегувальний характер і стали б профілактикою негативних станів. Такі тренінги мають за мету: планування свого подальшого життя на волі; ситуацій, які виникатимуть на волі (скажімо, при працевлаштуванні); поліпшення навичок комунікації з людьми та засвоєння засад ненасильницької поведінки; зняття страхів щодо змін і нового життя на волі; підвищення самооцінки та спрямування на активність, самостійність у подоланні проблем. Ці заняття мають змінити особистість жінки, формуючи адекватну самооцінку, навички на законослухняний спосіб життя після звільнення, тощо. Тренінг повинен давати засудженій конкретні знання та практичні навички, які в подальшому вона зможе ефективно використовувати у своєму житті.

Ще однією із причин, яка перешкоджає кваліфікованим громадянам отримати стабільну роботу після звільнення в більшості країн – це пункт в анкеті про наявність судимості. Будь-який потенційний роботодавець відмовляє у прийнятті на роботу особі, щойно виявляє такий факт в анкеті, хоча в ній не уточнюється тип скоєного злочину та його ступінь тяжкості. Тому, деякі активісти тюремних реформ у США закликають потенційних роботодавців, для кращої адаптації у суспільстві звільнених з місць позбавлення волі та зниження рецидиву злочину в країні виключити цей пункт із анкети. Також, наполягають на створенні такої системи, за якої колишні ув'язнені, які мають високу професійну кваліфікацію, не будуть автоматично втрачати можливість знайти роботу.

Така ж проблема існує і в Україні, особливо це стосується жінок, звільнених з місць позбавлення волі, яким набагато складніше знайти роботу, яка відповідала б їх кваліфікації, маючи кримінальне минуле.

Тому, для кращої адаптації у суспільстві звільнених з місць позбавлення волі, особливо жінок та зниження рецидиву злочину в країні було б доречно розробити відповідний Законопроект, положення якого створили б механізм, який дозволить «запечатувати», тобто приховувати інформацію про скоєні особою злочини. Таким чином, колишні засуджені, зокрема жінки, які мають високу професійну кваліфікацію, не будуть автоматично втрачати можливість знайти роботу. Це дозволило б усунути бар'єри, що перешкоджають кваліфікованим громадянам, особливо жінкам отримати стабільну роботу, щоб підтримувати себе, свої сім'ї та за допомогою своїх знань, умінь та навичок, робити внесок у розвиток суспільства та економіки країни, а також допомогло б мільйонам українців із кримінальним минулим знайти роботу та стати корисними, законослухняними членами суспільства.

Слід сказати, що функціонування будь-якої пенітенціарної системи залежить насамперед від благополуччя нації. Звичайно, не можна порівнювати пенітенціарні системи України та США. Вони функціонують у різних умовах: американська – у режимі найбільшої сприятливості, українська – у режимі виживання. Але, незважаючи на це деякий позитивний

досвід залучення засуджених, зокрема жінок до праці та навчання, що існує в Америці, може бути запозичений українською пенітенціарною системою. Адже, Україна не повинна існувати поза межами економічного та політичного співробітництва з країнами Європейського союзу, членом якого вона стала і який вже має достатній досвід ресоціалізації злочинців, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Тим більше, що Україна має серйозні міжнародні зобов'язання щодо приведення пенітенціарної системи до європейських стандартів.

Тому, кримінально-виконавча система України повинна запроваджувати нові методи та способи задля успішного здійснення основної мети – виправлення та ресоціалізації засуджених, зокрема жінок. Створити дієву систему ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених, забезпечити нормальне загальноосвітнє та професійно-технічне навчання жінок засуджених зокрема, тощо. Адже, виправлення та ресоціалізація засуджених на сучасному етапі є пріоритетним завданням, яке стоїть не лише перед нашою державою, але й перед провідними країнами світу.

Світовий досвід у цій галузі – одне з найважливіших джерел прогресивних інноваційних ідей. Він є невід'ємною частиною міжнародної пенітенціарної співпраці. Сьогодні міжнародна співпраця пенітенціарної системи України здійснюється в таких площинах: реалізація міжнародних проєктів та впровадження зарубіжного досвіду на гуманітарних засадах; виконання висновків і рекомендації органів ООН і Ради Європи. Найбільш щільні зв'язки пенітенціарної системи нашої держави з країнами Німеччини, Франції, Швейцарії, Англії.

Незважаючи на національну та іншу специфіку цих країн, застосування їх досвіду дозволить заощадити час і уникнути помилок у розбудові діяльності установ, що виконують кримінальні покарання, врахувати місцеві умови та значно вдосконалити нашу систему ресоціалізації осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі.

Тому будь-який позитивний досвід поводження з засудженими, зокрема жінками слід впроваджувати у практичну роботу. Однією з таких країн, що досягла успіхів у справі ресоціалізації засуджених до позбавлення волі, є Федеративна Республіка Німеччина. Позитивний досвід цієї країни цікавий нам насамперед тим, що її систему поводження з засудженими за багатьма напрямками можна порівняти з українською.

У кримінально-виконавчих установах ФРН так само, як і в нашій державі, основними засобами, що сприяють ресоціалізації злочинців, є загальноосвітнє та професійне навчання, а також продуктивна праця. Разом з тим, існують і деякі відмінності [22, с.12–13].

Відмінною особливістю німецьких в'язниць є те, що особи засуджені до позбавлення волі терміном понад 6 місяців, перші півроку перебувають у вступному відділенні за умов суворого одиночного ув'язнення. За цей час проводиться вивчення засудженої особи, на підставі чого визначається форма укладання, вид роботи, навчання та ін.

Навчання не випадково стало одним із провідних способів у ресоціалізації засуджених жінок. У ході численних досліджень було встановлено, що понад 50 % жінок, засуджених до позбавлення волі, не мають закінченої освіти. Це, у свою чергу, заважає здобувати професії. А некваліфіковані працівники та некваліфікована праця практично не користуються попитом на ринку праці [22].

Отже, навчання засуджених є найневід'ємнішою та взаємопов'язаною складовою максимально успішного працевикористання засуджених, у тому числі жінок.

Кримінально-виконавчий кодекс ФРН зобов'язує засуджених, які не закінчили основну школу, відвідувати відповідні заняття у спеціальній школі. Передбачається також, що засуджений має право відвідувати у робочий час основну школу, курси підвищення кваліфікації, навчатися заочно та брати участь в інших освітніх заходах [22].

Дані спеціальних досліджень, проведених у в'язницях землі Північна Рейн-Вестфалія, показують, що 63 % засуджених жінок не мають закінченої професійної освіти. Очевидно, таке становище характерне і для інших установ, які виконують покарання на території всієї Німеччини. Тому Кримінально-виконавчий кодекс (п. 3 § 37) передбачає обов'язковість

надання кожному засудженому можливості професійного навчання, підвищення кваліфікації чи перекваліфікації. Статистичні дані свідчать про те, що рецидив серед засуджених, які отримали професію у в'язниці, на 8 % нижче, ніж серед тих, хто не навчався під час відбування покарання [22].

Професійне навчання засуджених організується спільними зусиллями адміністрації в'язниць, федеральним комітетом з праці, вільними німецькими профспілками і орієнтується на потреби вільного ринку робочої сили.

Тут засуджені жінки можуть отримати кваліфікацію кравчині, маляра та ін. Навчання проводять досвідчені фахівці. Усі випускниці, яким вдалося здобути професійну освіту, складають кваліфікаційний іспит компетентної комісії та отримують типові свідоцтво про здобуття спеціальності. Адміністрація в'язниці в міру можливостей намагається планувати закінчення професійного навчання так, щоб воно завершилося одночасно із закінченням терміну покарання. Це має важливе соціальне значення, особливо для засуджених жінок, які після відбуття покарання, повернувшись у суспільство, можуть застосувати знання та вміння, отримані в ув'язненні.

Доречно сказати, що пенітенціарна практика Німеччини діє за загальним принципом щодо жінок, засуджених до позбавлення волі: усі засуджені, якщо не навчаються, повинні працювати. Праця розглядається не як складова покарання, а як невід'ємна частина соціально-педагогічної роботи з засудженими до позбавлення волі.

Засуджені жінки у Німеччині працюють переважно на підприємствах кримінально-виконавчих установ або на підприємствах незалежних комерційних організацій при установах, крім того, залучаються до трудової діяльності в кримінально-виконавчій установі. Найбільш поширеними видами діяльності для засуджених жінок є: випікання хліба; пральні; пошиття одягу; виготовлення та ремонт взуття; садівництво та городництво.

Підприємства установ є підрозділами карно-виконавчих установ. Верстати, інструменти, сировина, які використовуються засудженими жінками перебувають у власності держави (у власності відповідної федеральної землі). Організація виробництва здійснюється керівництвом за рахунок установи.

Підприємства комерційних організацій, навпаки, перебувають у приватній власності. Відповідно, на власнику лежать усі виробничі ризики. Кримінально-виконавча установа надає приміщення та робочу силу – засуджених. Вся організація виробничого процесу може лежати на комерційній організації. Лише охорона засуджених залишається повноваженням співробітників кримінально-виконавчої установи. Однак між працівниками-засудженими та комерційною організацією в жодному разі не виникає трудових угод – зберігаються виключно публічно-правові відносини з адміністрацією установи [23].

Розглядаючи обидва типи організації праці засуджених жінок у Німеччині, можемо побачити у кожному з них як позитивні, так і негативні сторони.

Наприклад, на *підприємствах кримінально-виконавчої установи* жінки-засуджені можуть пройти курс професійного навчання або підвищення кваліфікації, які їм стануть у нагоді при трудовій адаптації після звільнення.

На *підприємствах комерційних організацій* самі умови праці максимально наближені до умов підприємств, розташованих з іншого боку колючого дроту. Це є перевагою такої форми організації праці засуджених жінок, що суттєво полегшує процес їхньої реадaptaції у період після звільнення.

Однак виникає проблема залежності підприємств комерційних організацій, – на відміну від підприємств кримінально-виконавчих установ, – коливанням ринкової кон'юнктури, і при несприятливій економічній обстановці засуджені, зокрема жінки, які працюють на таких підприємствах, дуже швидко можуть стати безробітними.

Крім розглянутих форм організації праці засуджених кримінально-виконавчим законодавством ФРН передбачено ще дві форми, що відрізняються низкою специфічних ознак.

По-перше, це відносини, оформлені трудовим договором. Тобто, засуджені, які знаходяться в цих відносинах, на відміну від засуджених, які працюють на підприємствах кримінально-виконавчих установ або на підприємстві комерційної організації при установі, перебуває у трудових правовідносинах зі своїм роботодавцем. Укладається приватноправовий договір (трудове право є, відповідно до системи німецького законодавства, галуззю приватного права), а сама трудова діяльність здійснюється поза кримінально-виконавчою установою. Передумовою для укладання договору є застосування щодо засудженого одного з видів пом'якшення режиму, коли трудова діяльність засудженого проходить поза кримінально-виконавчою установою та регулюється нормами трудового права. Оплата праці засудженого здійснюється на основі тарифних угод, укладених між об'єднаннями роботодавців та профспілками у відповідній сфері економіки.

Другою формою праці німецьких засуджених, зокрема жінок є індивідуальна трудова діяльність. Така діяльність типова для осіб вільних професій: художників, музикантів, письменників, вчених та ін. Вона може проводитися як в установі, так і поза нею. Прибуток засудженого, отриманий ним у ході здійснення такої діяльності, і є оплатою його праці. Зазначені відносини повністю регулюються цивільним правом. Засуджені зобов'язані у разі зайняття індивідуальною трудовою діяльністю покривати витрати держави на його утримання [23].

Слід сказати, що у законодавстві України праця засуджених регламентується ст. 60, 118–121 [Кримінально-виконавчого кодексу України](#) [12]; Наказом Міністерства юстиції України від 03.01.2013 № 26/5 Про затвердження Порядку організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України [24]; Положенням про майстерню установи виконання покарань, слідчого ізолятора, затверджену наказом МЮУ від 22.03.2012 № 442/5; Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які затверджені наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5 [25; 26]; Інструкцією з організаційно-штатної роботи в органах, установах і навчальних закладах кримінально-виконавчої системи та типових штатів і штатних нормативів цих органів, установ і навчальних закладів, затвердженою наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 08.09.2004 № 173 [27].

Однак, підприємницька діяльність засуджених, зокрема жінок не передбачена та законодавчо не регламентується. Хоча, даний вид діяльності суттєво змінив би життя нехай навіть не такої значної кількості обдарованих жінок, які потрапили до місць позбавлення волі. Адже, вона може сприяти реалізації індивідуальних нахилів засуджених жінок їх професійної майстерності, що матиме лише позитивні результати на шляху виправлення після звільнення з місць позбавлення волі таких жінок.

У зв'язку з цим пропонується закріпити право засуджених, зокрема жінок займатися підприємницькою діяльністю та:

1. Внести до ч. 1 ст. 60 [Кримінально-виконавчого кодексу України](#) пункт 1.1 такого змісту: «та у формі підприємницької діяльності».

2. З метою створення необхідних правових умов для реалізації права засуджених, зокрема жінок на підприємницьку діяльність необхідно виділити в Кодексі статтю, яка регламентуватиме основні положення та особливості цієї діяльності.

Пропонується доповнити Главу 18 Кодексу «Праця засуджених до позбавлення волі» Статтею 118-1 «Підприємницька діяльність засуджених до позбавлення волі жінок» і викласти її в наступній редакції: «Засуджені до позбавлення волі жінки, вперше засуджені за злочини, скоєні з необережності, і вперше засуджені за скоєння умисних злочинів не великої та середньої тяжкості, з дозволу начальника установи, що виконує покарання, можуть займатися підприємницькою діяльністю у формі індивідуальної трудової діяльності та шляхом створення товариства з обмеженою відповідальністю за дотримання таких умов:

1) бажання засуджених жінок займатися такою діяльністю;

- 2) відповідність цій діяльності вимогам режиму утримання;
- 3) можливість адміністрації установи, яка виконує покарання, організувати таку діяльність;
- 4) покриття засудженими витрат, пов'язаних із провадженням цієї діяльності;
- 5) можливість отримувати прибуток від такої діяльності не нижче встановленого законом мінімального розміру оплати праці.

Організація підприємницької діяльності здійснюється без відкриття засудженими власних розрахункових рахунків на підставі договорів (контрактів), що укладаються ними з установою, що виконує покарання, відповідно до типового договору (контракту), що затверджується Міністерством юстиції України.

Установи, що виконують покарання, зобов'язані надавати платні послуги засудженим жінкам з реєстрації підприємницької діяльності, сплати обов'язкових платежів до відповідних бюджетів, проведення взаєморозрахунків з іншими суб'єктами господарської діяльності та інші послуги, пов'язані з цією діяльністю. Розміри оплати послуг, що надаються визначаються договором. Граничні розміри оплати цих послуг встановлюються Міністерством юстиції України.

Цікаво, що змушуючи засуджених працювати, німецька пенітенціарна система не вважає за можливе серйозно карати за непослух у праці, вважаючи, що примусова праця суперечить природі людини. Тому, систему залучення до праці побудовано на економічних санкціях. Так, якщо засуджені відмовляються від роботи, вони позбавляються кишенькових грошей.

Для вітчизняної пенітенціарної системи може бути цікавим також досвід Німеччини щодо стимулювання праці засуджених жінок, зокрема окрім заробітної плати в цій країні передбачено винагороду за працю у вигляді звільнення засудженої від роботи на один день, якщо вона працювала протягом двох місяців поспіль. Також, якщо в неї є невикористана відпустка з установи, то вона може приєднати накопичені дні до наданої відпустки.

Зважаючи на те, що особи, які відбули тривалий термін ув'язнення, не завжди можуть правильно орієнтуватися на волі, законодавством ФРН передбачено можливість поміщення засуджених жінок до установ *відкритого типу*, де вони можуть виявляти більше самостійності, особистої відповідальності за свою поведінку. Засудженим надається можливість працювати на умовах вільного найму, як будь-якого вільного громадянина.

Особливою формою таких відкритих установ є «перехідні будинки». Виконання покарань у подібних закладах має на меті допомогти жінкам засудженим до тривалих термінів ув'язнення швидше адаптуватися до життя на волі. До таких установ направляються засуджені жінки, до яких може бути застосовано умовно-дострокове звільнення за 6–12 місяців до закінчення терміну їх ув'язнення.

Засуджені жінки не можуть бути обмежені в праві на освіту та працю, тобто вони можуть працювати на підприємствах, установах, організаціях всіх форм власності або вчитися в школі чи ПТУ. За допомогою адміністрації працюючі засуджені жінки укладають з роботодавцем трудовий договір та отримують заробітну плату за повним тарифом. Однак вони повинні повністю оплачувати своє утримання у в'язниці. Для цього вони витрачають близько 20 % отриманих коштів. Зароблені гроші засудженим на руки не видаються, а зараховуються на їх особовий рахунок. Вони можуть розпоряджатися половиною зароблених грошей; одна четверта частина надсилається до резервного фонду, що видається засудженій при звільненні; все, що залишається зараховується до гарантійного фонду.

Заслуговує на увагу досвід Німеччини у підтримці засуджених жінок після їх звільнених. Так, відповідно до закону, кожна засуджена, якщо вона не знайде роботу після звільнення, має право на допомогу по безробіттю. З цією метою установи, які виконують покарання, організують страхування по безробіттю, утримуючи з коштів засудженої певну суму.

Безперечно, цей досвід Німеччини може бути спроектований і на українську пенітенціарну систему. Тому, доцільно було б на законодавчому рівні закріпити страхування по безробіттю засуджених жінок після їх звільнених. Допомога по безробіттю буде більш

істотною підтримкою для колишніх засуджених, зокрема жінок, ніж гарантована одноразова грошова допомога, яку вони отримують при виході на волю. Держава в цьому випадку не буде нести істотних витрат на підтримку звільнених громадян, тому що з тієї суми, яку вони заробили в місцях позбавлення волі, вже зроблено відповідні відрахування. Зрештою виграють усі учасники правовідносин, а особа, що звільнилася, зможе безболісно влитися у суспільство, підтримати своє існування, поки не знайде роботу. Така гарантована підтримка позитивно вплине на криміногенну обстановку в суспільстві, і, як наслідок, суттєво скоротиться латентна та рецидивна злочинність в Україні.

Отже, оцінюючи досвід Німеччини з організації трудової та освітньої діяльності, можна відзначити високий рівень диференціації засуджених жінок за рівнем їх соціальної спрямованості. Німецька пенітенціарна система максимально використовує працю у сфері ресоціалізації засуджених жінок та розглядає її як основний спосіб підготовки їх до звільнення. Особливо позитивної оцінки заслуговує використання праці засуджених жінок на підприємствах приватних компаній. Здається, що такий досвід за можливості частково може бути застосований у пенітенціарній системі нашої держави.

Досвід Великобританії, як і в Німеччини в питаннях ресоціалізації осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі є позитивним та перспективним. Тюремна система Великобританії складається з трьох незалежних пенітенціарних систем (Шотландія, Північна Ірландія, Англія та Уельс). Ув'язнення в Англії та Уельсі є найбільш розвиненим інститутом, історія якого налічує не одне століття. Зазнавши суттєвих позитивних змін, система тюремного ув'язнення в Англії та Уельсі стала своєрідним еталоном для багатьох країн Європи.

Виконання покарання у вигляді позбавлення волі у Великобританії досить відрізняється від українського. Істотною особливістю тюремної системи Великобританії, що відрізняє її від багатьох інших світових систем, може вважатися те, що основним джерелом права, у тому числі пенітенціарного, є статuti (парламентське законодавство).

Ще однією відмінністю англійського права є відсутність кримінального кодексу [28, с.14]. Одним із законодавчих документів (у нашій термінології – підзаконним нормативним актом) є Тюремні правила – зведення інструкцій, наказів, розпоряджень, вказівок, прийнятих Міністерством внутрішніх справ та Тюремною службою Її Величності Королеви Великобританії. Згідно з Кодексом стандартів Тюремної служби Великобританії, тюремні установи надають достатню кількість місць для забезпечення корисною роботою всіх працездатних засуджених, жінок в тому числі, які бажають працювати.

Таким чином, проблему працевлаштування вирішено на договірному рівні. Основна мета – зайняти засуджених корисною справою, прищепити їм навички до певних видів робіт, створити та закріпити звичку до регулярної праці.

У Англії засуджені самі обирають, вчитися їм чи працювати. Праця засуджених – оплачувана, у жіночій в'язниці вони заробляють у середньому 15 фунтів на тиждень, а якщо жінка не зайнята на виробництві, їй виплачується допомога з безробіття кожного тиждень. Таким чином, праця стимулюється додатковими доходами [29]. План корисних заходів у процесі відбування покарання складається індивідуально для кожного засудженого, в тому числі окремо для засуджених жінок. Він включає в себе організацію праці, професійне навчання, освіту тощо.

Усі види навчання в англійських в'язницях мають спільні завдання та цілі. Головне завдання полягає у забезпеченні такого рівня підготовки, щоб засуджені після звільнення могли знайти цікаву для них роботу. При цьому вирішується і друге завдання – підняти у засуджених рівень свідомості, що могло б допомогти їм повернутися до нормального життя після звільнення і не дозволило б стати на шлях злочину. Весь курс навчання спрямований насамперед на досягнення високого ступеня реабілітації засуджених, зокрема жінок. Після закінчення навчання учні проходять сертифікацію, тобто складають іспити з обраної спеціальності та отримують свідоцтво про закінчення навчального курсу.

Цікаво, що у в'язниці Бронзфілд (Bronzefield), в якій утримуються жінки, засуджені на короткі терміни – до шести місяців і жінки з дітьми до півтора року, реалізуються такі програми, як: програма з навчання (базова програма); професійне навчання у сфері громадського харчування, сфер, обслуговування, бізнес-адміністрування; спільна із центром зайнятості програма з подальшого працевлаштування жінок, які відбули покарання.

Ключову роль грають освітні програми для засуджених жінок, які знаходяться у межах установи. Освітні програми включають багаторівневу підготовку, починаючи з базових курсів навчання грамоти та закінчуючи вищими рівнями професійного навчання, метою яких є сприяння подальшому працевлаштуванню цих жінок.

Доречно сказати, що Закон «Про подальшу та вищу освіту» від 1992 р. дав засудженим, зокрема жінкам можливість подальшої освіти, вступу до коледжу, де можна пройти курс професійного навчання; скласти іспити за курс середньої школи, що дає право вступу до вищих навчальних закладів; пройти базовий курс математики; освоїти англійську мову як другу мову (для іноземних громадян); отримати навички спілкування та самостійного життя.

Для розширення мережі різних курсів навчання Тюремна служба Великобританії залучила структури менеджменту, які допомагають співробітникам Освітнього відділу адміністрацій в'язниць.

Тому, було б доцільно запозичити досвід саме правового регулювання професійного навчання та освіти в місцях позбавлення волі, що застосовується у Великій Британії та врахувати окремі аспекти в нашому законодавстві, зокрема необхідно щоб в'язниці надавали належні програми освіти та професійного навчання, розраховані окремо на засуджених жінок, які в дозволяють їм самостійно заробляти на життя після звільнення.

Отже, характеризуючи проблему трудової зайнятості засуджених жінок, можна відзначити, що в Англії немає єдиного підходу до вирішення цього завдання. Англійці переконані в тому, що було б аморально розглядати в'язницю як трудовий табір і чекати від неї доходів. Головне – це дати засудженим професію, здатну забезпечити їх існування у майбутньому. Тому, в Англії для жінок, засуджених до позбавлення волі, переважає орієнтація, на навчання загальнодоступним професіям (оздоблювальні роботи, кравчині і т. ін.). Тим не менш, у в'язницях є виробничі майстерні та цехи, де засуджені жінки виготовляють вироби тільки для потреб установ тюремної системи (пошиття спецодягу, тощо). Реалізація продукції іншим відомствам заборонена.

Таким чином, є внутрішня суперечливість поставлених перед пенітенціарною системою цілей. З одного боку отримання засудженими жінками перспективної професії, і в той же час неприпустимість обслуговування інших відомств, що не дозволяє практично реалізувати отримані знання та вміння. Таким чином, набута професія отримає своє застосування лише після звільнення.

Ще однією відмінністю тюремної системи Великобританії є її часткова приватизація. Керівництво Міністерства внутрішніх справ хоче розширити діяльність приватного сектору у тюремному бізнесі, поки він не становитиме десяту частину системи, що, як вважає керівництво, забезпечить стабільну конкуренцію державній системі [30, с.61].

Доречно сказати, що в Україні питання приватизації виправних установ також обговорюється, але ще не знайшло підтримки як на законодавчому рівні, так і у вчених, які досліджують питання пенітенціарних установ.

Для узагальнення характеристики процесу залучення засуджених жінок до праці у пенітенціарних системах Європи необхідно розглянути специфічний досвід деяких скандинавських країн.

Так, у Фінляндії режим відбування покарання передбачає обов'язок засуджених, зокрема жінок працювати. Винятки становлять лише особи, які містяться у в'язниці в порядку запобіжного заходу під час попереднього слідства, непрацездатні через хворобу та інвалідність, звільнені від роботи засуджені вагітні жінки та жінки, які не працюють у зв'язку з народженням дитини.

При організації робіт жінок у місцях позбавлення волі Фінляндії, враховується і береться до уваги їх працездатність та професійна придатність.

Також, жінки засуджені можуть отримувати роботу на волі, якщо виконуватимуть її під наглядом адміністрації установи [31]. У в'язницях, де це можливо організовується вільне виробництво. Тривалість робочого тижня становить 40 годин. Не виключена робота жінок засуджених у приватних осіб за наймом. При цьому зарплата та умови праці контролюються адміністрацією в'язниць.

Засудженим жінкам, які утримуються у відкритих в'язницях, дозволяється мати готівку. У закритих в'язницях засуджені отримують за роботу фіксовані незначні кошти, податки з яких не стягуються.

У Фінляндії засудженим, зокрема жінкам законодавчо надано право вибору: праця чи навчання у робочий час. Будь-який вибір вважається соціально значимим і підтримується адміністрацією тюрми [32], до того ж за навчання, роботу або будь-які інші види діяльності в робочий час засудженим виплачуються кошти. Саме матеріальний стимул отримання освіти засудженими є одним із чинників, який спонукає їх до навчального процесу [33].

Слід зазначити, що в'язниці мають можливість давати різносторонню професійно-технічну та загальну освіту. Близько десяти відсотків засуджених жінок щорічно проходять навчання. Засуджені, зокрема жінки можуть навчатися як за межами в'язниці, так і за договором із навчальним закладом про організацію навчання у спеціально обладнаних класах, розташованих у в'язниці.

У Фінляндії, згідно із Законом про виконання вироків [34] (ст. 2), жінки утримуються окремо від чоловіків. Вони не зустрічаються ні у школі, ні у лікарні. При цьому жінки мають ті ж можливості для навчання, що й чоловіки.

У в'язнені жінки в цій країні можуть навчатися у початковій або середній школі, здобувати вищу професійну освіту. Вони можуть вибрати те, що їх більше влаштує. Проте більш престижні професії, які допоможуть у працевлаштуванні після звільнення, більш доступні чоловікам, ніж жінкам. Жінки-в'язні можуть здобути заочну освіту. Вступні іспити до університету та сесії можна скласти у в'язниці [35, с.102].

З вищевикладеного можна дійти висновку, що розглянута кримінально-виконавча система Фінляндії має багато спільного з українською системою. Однак слід врахувати, що законодавством Фінляндії передбачено значно більшу кількість заходів, орієнтованих на виправлення засуджених жінок та серйозну підготовку їх до життя на волі.

Щодо пенітенціарної системи Швеції, то вона складається з восьми регіонів, керівництво якими здійснює Дирекція органів пенітенціарного режиму, підпорядкована Міністерству юстиції. П'ять із них призначені для засуджених до позбавлення волі.

В деяких установах жінки, засуджені до позбавлення волі, залучаються до суспільно корисних робіт. Однак ця праця не має економічного інтересу, а скоріше носить «терапевтичний» характер.

У закладах, де термін перебування невеликий, для засуджених жінок організовано найпростіше виробництво (наприклад, швейне, рукоділля, виготовлення домашнього начиння). Керівництво виправних установ забезпечує замовлення на виготовлення економічно вигідних виробів, що робить це виробництво рентабельним.

Шведська влада дуже турбується про працевлаштуванням засуджених, особливо жінок і вживає для цього всіх можливих заходів. При створенні нових пенітенціарних установ у Швеції керуються принципом: «Спочатку будуємо фабрику, а потім пенітенціарний заклад». Основна форма зайнятості засуджених у Швеції – це промислові роботи. Продукція, що випускається, в основному продається на ринку. Силами праці засуджених успішно здійснюється, наприклад, виробництво готових дерев'яних будиночків, розвивається пральня. Тюремна система Швеції є найбільшим землевласником. Головна мета, яка ставиться при вирішенні проблеми працевлаштування засуджених, зокрема жінок – долучити їх до сучасного виробництва, в міру можливості дати їм освіту [15].

Особливістю організації праці засуджених жінок у Швеції є організація не одного моновиробництва, а великої кількості невеликих майстерень. У в'язниці Пешвіс, зокрема, налічується близько двадцяти таких виробничих майстерень: палітурна, гончарна, пекарня, квіткова оранжерея, майстерня зі збирання електронного обладнання тощо. Це дозволяє засудженим вибрати на період відбування покарання відповідну роботу для себе, з урахуванням своїх інтересів і наявної спеціальності, а також за бажання оволодіти новими професіями, які виявляться корисними для життя після звільнення.

Важливим є той факт, що заробіток засуджених виплачується за державними ставками і дозволяє їм розраховуватись із кредиторською заборгованістю. Із заробітної плати засуджених віднімається сума за утримання в установі (харчування, одяг), а також інше (аліменти та інші платежі). Заробітна плата засудженим видається в половинному розмірі від належної суми, залишкову частину вони отримують після звільнення.

У Швеції багато уваги приділяється питанню допомоги засудженим, зокрема жінкам у процесі реінтеграції в суспільство, створюються всі необхідні умови доступу засуджених до освіти.

Однак, у цій країні є свої складнощі та проблеми. Нині у пенітенціарній системі немає такого поняття як «єдина система освіти засуджених» [35]. Багато в чому відсутність налагодженого процесу навчання засуджених впливає з термінів ув'язнення, до яких засуджуються порушники. Загальновідомо, що у Швеції вони дуже короткі. Так, 60 % засуджених відбувають терміни не більше 6 місяців, 80 % – до 1 року, і лише 3–5 % відбувають довгі терміни від – 4 років до довічного [36]. З цієї причини адміністрація не прагне організувати здобуття вищої чи середньої професійної освіти засудженими в межах в'язниці, хоча це й декларовано.

Проте, слід зазначити, що у Швеції розроблено та успішно діє у межах системи програма індивідуального підходу. Так, для засуджених, також окремо для жінок розробляється програма індивідуального навчання з урахуванням їх здібностей та певних потреб. Виконання програми, яка може продовжитися навіть після звільнення засуджених, контролює спеціальний співробітник.

Доречно сказати, що у Швеції, порівняно з Україною, досить високий рівень життя населення, однак, така прогресивна форма, як дистанційне навчання засуджених, в тому числі жінок тільки починає свій розвиток і поки що рідко застосовується у пенітенціарних установах. Лише у небагатьох в'язницях у засуджених жінок є можливість отримати доступ до інформаційних технологій.

У Норвегії залучення до праці засуджених жінок, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, чітко базується на принципах, викладених у Правилах поведінки з ув'язненими. Засудженим жінкам надається «прийнятна» робота, яку вони зобов'язані виконувати. Допускаються роботи поза виправною установою, але за належного нагляду за ув'язненими. Начальнику установи надано право збільшувати тривалість робочого дня, якщо це необхідно. Засудженим щодня виплачується заробітна плата, яка може бути фіксованою чи залежати від об'єму виконаної роботи (скільки зробила, скільки і отримала).

Засуджені, незалежно від статі не можуть брати участь у прибиранні установи чи інших роботах з благоустрою в'язниці. Це тому, що норвезькі в'язниці обслуговує значна кількість технічного персоналу, які працюють за наймом. Так, одного в'язня в Норвегії обслуговують більше двох осіб персоналу. Це один із самих високих у світі показників за кількістю обслуговуючого персоналу на одного засудженого.

В'язниці фінансуються за рахунок коштів муніципальних утворень. У тюремних школах класи повністю оснащені комп'ютерами різної модифікації. Високий рівень механізації виробничих підприємств. Засуджені займаються різними видами праці: від сортування госпітальної білизни до виконання складних операцій на ділянці деревообробки, металообробки та ін. Для жінок засуджених є роботи на харчоблоку, в пральні, прибирання приміщень. За роботу засуджені одержують кошти в кінці робочого дня.

Таким чином, питання працевлаштування засуджених жінок вирішуються досить просто. Щоправда, у цьому нічого дивного немає, оскільки у в'язницях Норвегії дуже мало засуджених, особливо жінок. Доречно сказати, що у Норвегії переконані, якщо суспільство хоче, щоб із місць позбавлення волі вийшла людина, яка зробила правильні висновки, то гроші, що виділяються на в'язницю виправдовують себе. Але, якщо хочуть отримати професійного правопорушника (злочинця), тоді кошти на розвиток пенітенціарних установ виділяти немає необхідності.

Цікаво, що засуджені жінки, які виявили інтерес до навчання, звільняються від роботи та отримують спеціальну грошову допомогу раз на добу. Навчання може відбуватися в організаціях у вигляді спеціальної підготовки та шляхом консультаційної допомоги. Крім того, освіту можна здобути в заочних навчальних закладах або з використанням телекомунікаційних систем.

У Норвегії деякі засуджені жінки навчаються за програмами вищих навчальних закладів. В основу навчання покладено модель «імпорту»: з одного боку, вчителі зі звичайних шкіл приходять до в'язниці вести заняття, а з іншого – велика група засуджених ходить слухати лекції до шкіл, що функціонують на волі під наглядом адміністрації установи.

Підсумовуючи досліджувану проблематику, можемо стверджувати, що подальший розвиток кримінально-виконавчого законодавства України та пенітенціарної практики щодо залучення до праці засуджених, зокрема жінок, однозначно має відбуватися з урахуванням досвіду правозастосовної практики розвинених країн.

На прикладі окремих країн із розвинутою пенітенціарною системою ми можемо значно покращити процес залучення засуджених, зокрема жінок до праці, та вирішення проблеми їхньої трудової зайнятості.

Аналізуючи досвід вищезгаданих країн, слід сказати, що:

праця засуджених, зокрема жінок у багатьох країнах є основним інструментом їх виправлення, немає альтернатив не тільки в процесі реабілітації засуджених, але й у організації діяльності пенітенціарних установ;

нормативна база, пов'язана з вирішенням питань корисної зайнятості засуджених, в основному, відповідає вимогам Мінімальних стандартних правил поведінки з ув'язненими. Тобто, метою покарання вважається не так кара злочинця, скільки прагнення убезпечити суспільство від протиправних дій засуджених і пристосувати їх до правової поведінки;

пенітенціарні системи зарубіжних країн враховують здібності, особисті схильності засуджених жінок, їхнє прагнення до праці та освіти;

трудова діяльність засуджених жінок визначається, як правило, ринковими відносинами з урахуванням специфіки спецконтингенту;

підприємствам, які залучаються до працевлаштування засуджених, у тому числі жінок на сучасному виробництві надається ціла низка пільг;

у більшості країн заохочується освітня діяльність засуджених жінок. Також, засуджені жінки мають право вибирати для себе роботу або навчання. Кожен із цих видів діяльності вважається корисним та заохочується державою.

Отже, багато положень залучення засуджених жінок до трудового та освітнього процесу в зарубіжних країнах за багатьма напрямками схожі із законодавчою регламентацією та правозастосовною практикою організації аналогічних процесів в нашій пенітенціарній системі.

В той же час, для організації ефективної праці, освітньої та іншої діяльності засуджених, зокрема жінок в Україні не вистачає фінансових можливостей, що погіршуються у зв'язку з всесвітньою фінансовою кризою.

Однак, незважаючи на економічні труднощі, які зазнає українська пенітенціарна система, її розвиток в цьому напрямку продовжується. Проводиться поетапне реформування кримінально-виконавчої системи, одним з головних завдань якого є максимально можливе приведення кримінально-виконавчої системи у відповідність до міжнародних стандартів.

Таким чином, з метою приведення кримінально-виконавчої системи у відповідність до міжнародних нормативно-правових актів, зокрема, щодо подальшого стимулювання праці засуджених жінок у місцях позбавлення волі та закріплення результатів виправлення пропонуються такі заходи:

- а) вивчення та застосування позитивного досвіду найбільш успішних пенітенціарних систем розвинених країн, та взаємодія з ними;
- б) співробітництво на міжнародному рівні щодо інформаційно-методичного забезпечення управління пенітенціарними закладами.

Однією з таких країн є Федеративна Республіка Німеччина, досвід якої цікавий, зокрема тим, що її пенітенціарна система за багатьма напрямками схожа з українською.

Насамперед, вважаємо за необхідно звернути увагу законодавця на організацію індивідуальної трудової діяльності засуджених у Німеччині. Слід сказати, що однією із форм праці німецьких засуджених, зокрема жінок є індивідуальна (підприємницька) трудова діяльність, яка може здійснюватись як в пенітенціарній установі, так і поза нею. Прибуток засуджених, жінок в тому числі, отриманий ними у ході здійснення такої діяльності, і є оплатою їх праці. Засуджені зобов'язані у разі зайняття індивідуальною трудовою діяльністю покривати витрати держави на його утримання.

У законодавстві ж України підприємницька діяльність засуджених, зокрема жінок не передбачена та законодавчо не регламентується. Хоча, даний вид діяльності суттєво змінив би життя нехай навіть не такої значної кількості обдарованих жінок, які потрапили до місць позбавлення волі. Адже, вона може сприяти реалізації індивідуальних нахилів засуджених жінок їх професійної майстерності, що матиме лише позитивні результати на шляху виправлення після звільнення з місць позбавлення волі таких жінок.

У зв'язку з цим пропонується закріпити право засуджених, зокрема жінок займатися підприємницькою діяльністю, та:

– внести до ч. 1 ст. 60 Кримінально-виконавчого кодексу України пункт 1.1 такого змісту: «та у формі підприємницької діяльності»;

– доповнити Главу 18 Кодексу «Праця засуджених до позбавлення волі» Статтею 118-1 «Підприємницька діяльність засуджених до позбавлення волі жінок» і викласти її в наступній редакції: «Засуджені до позбавлення волі жінки, вперше засуджені за злочини, скоєні з необережності, і вперше засуджені за скоєння умисних злочинів не великої та середньої тяжкості, з дозволу начальника установи, що виконує покарання, можуть займатися підприємницькою діяльністю у формі індивідуальної трудової діяльності та шляхом створення товариства з обмеженою відповідальністю у випадку дотримання таких умов: бажання засуджених займатися такою діяльністю; відповідність цієї діяльності вимогам режиму утримання; можливість адміністрації установи, яка виконує покарання, організувати таку діяльність; покриття засудженими витрат, пов'язаних із провадженням цієї діяльності; можливість отримувати прибуток від такої діяльності не нижче встановленого законом мінімального розміру оплати праці.

Однозначно, заслуговує на увагу позитивний досвід Німеччини *щодо державної підтримки осіб звільнених з місць позбавлення волі*. Відповідно до закону цієї країни, кожен засуджений, який не знайшов роботу після звільнення, має право на допомогу по безробіттю. З цією метою установи, що виконують покарання, організують страхування по безробіттю, відраховуючи із коштів засуджених певну суму. Безперечно, цей досвід Німеччини зі страхування засуджених може бути спроектований і на українську пенітенціарну систему. Допомога по безробіттю буде більш істотною підтримкою для колишніх засуджених, зокрема жінок, ніж гарантована одноразова грошова допомога, яку вони отримують при виході на волю. Держава в цьому випадку не буде нести істотних витрат на підтримку звільнених громадян, тому що з тієї суми, яку вони заробили в місцях позбавлення волі, вже зроблено відповідні відрахування. Зрештою виграють усі учасники правовідносин, а особа, що звільнилася, зможе безболісно влитися у суспільство, підтримати своє існування, поки не

знайде роботу. Така гарантована підтримка позитивно вплине на криміногенну обстановку в суспільстві, і, як наслідок, суттєво скоротиться латентна та рецидивна злочинність в Україні.

Що стосується підтримки осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі то цікавим також є досвід Сполучених Штатів Америки, де прийнята і діє спеціальна програма «Захист населення шляхом скорочення рецидиву серед осіб, які повернулися з місць ув'язнення», яка направлена на реадaptaцію звільнених до умов життя на волі, зокрема це стосується засуджених жінок. Така програма допомагає їм повернути впевненість у собі, самоповагу, дає змогу швидше адаптуватися на волі, знайти роботу та влаштувати своє життя.

Не можна сказати, що в нашій країні не робляться спроби вирішення проблеми надання соціальної допомоги засудженим, але це, в основному, декларації. Практична діяльність щодо їх реалізації обмежується лише деякими повноваженнями установ виконання покарання, зокрема: засуджених, які звернулись за допомогою у працевлаштуванні після звільнення, адміністрація установи виконання покарань (слідчого ізолятора) надсилає повідомлення та копії документів щодо здобутої освіти та спеціальності (професії) до уповноваженого органу з питань пробації для організації трудового і побутового влаштування засудженого за обраним ним місцем проживання; з метою підготовки до звільнення проводять виховну роботу з роз'яснення особі, що звільняється, його прав і обов'язків; стосовно засуджених осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду та комплексу реабілітаційних заходів, установа виконання покарань направляють на їх прохання до будинків інвалідів та людей похилого віку, тощо.

Безумовно, для вирішення проблеми адаптації в суспільстві колишніх засуджених, особливо жінок цього недостатньо. Процес реадaptaції засуджених жінок до нормального соціального середовища після тривалого терміну позбавлення волі явище складне, воно потребує значних вольових зусиль. Це зумовлено тим, що, як правило, жінка, яка вийшла з місць позбавлення волі стикається з побутовою невлаштованістю, настороженим ставленням до неї рідних і знайомих, з труднощами працевлаштування і т. д. Все це впливає на психіку звільненої, і часом радість звільнення змінюється невпевненістю в собі, озлобленістю до навколишніх і через безвихідь з'являється думка знову повернутися до асоціального способу життя.

Тому, важливо починати соціальну підготовку засуджених жінок до життя на волі ще в стінах установ кримінально-виконавчої системи. У зв'язку з цим, було б доцільно розробляти спеціальні програми підготовки жінок до звільнення, з урахуванням їхньої соціально-психологічної типології. Програми мають охоплювати індивідуальні та групові заняття, спрямовані на адаптацію жінок до життя на волі, включаючи створення реального чіткого плану отримання ними необхідної підтримки. Тут передусім необхідні тренінги, що мали б корегувальний характер і стали б профілактикою негативних станів. Такі тренінги мають за мету: планування свого подальшого життя на волі; ситуацій, які виникатимуть на волі (скажімо, при працевлаштуванні); поліпшення навичок комунікації з людьми та засвоєння засад ненасильницької поведінки; зняття страхів щодо змін і нового життя на волі; підвищення самооцінки та спрямування на активність, самостійність у подоланні проблем. Ці заняття мають змінити особистість жінки, формуючи адекватну самооцінку, навички на законослухняний спосіб життя після звільнення, тощо. Тренінг повинен давати засудженій конкретні знання та практичні навички, які в подальшому вона зможе ефективно використовувати у своєму житті.

Особливий інтерес із досвіду США становить така форма існування виправних установ, як приватизація в'язниць. Концепція приватних в'язниць у нашій державі на законодавчому рівні поки що не врегульована, водночас, ідея створення таких в'язниць в Україні, може стати гарною альтернативою чинній системі, що дозволило б у разі зменшити витрати на утримання засуджених та загалом зменшити економічне навантаження на державні пенітенціарні установи.

Приватні в'язниці можуть не тільки покращити стан пенітенціарної системи України, а й принести в державний бюджет додаткові кошти шляхом залучення приватних інвесторів до пенітенціарної системи.

Тому, у разі запровадження такого досвіду в нашій країні необхідно, на законодавчому рівні прописати всі можливі варіанти заохочення приватних інвесторів співпрацювати з пенітенціарною службою. Також, необхідно розробити суворі правила тримання засуджених у приватизованих в'язницях і здійснювати повний і суворий контроль за їх виконанням, для забезпечення безпеки засуджених у приватизованих в'язницях у цілому, і жінок-засуджених зокрема, щоб прагнення отримати прибуток не затьмарило потреб у освіті, професійній підготовці та оплачваній праці.

Також, доречно було б звернути увагу на досвід США відносно того, що більшість в'язниць в цій державі мають контракти з приватними підприємствами з організації професійного навчання, випускники яких отримують свідоцтва про закінчення курсів, що дає їм можливість після звільнення влаштуватися працювати до такого підприємства. Тому, пенітенціарна система України зробила б суттєвий крок в своєму розвитку, перейнявши такий досвід.

Із досвіду Великобританії перше, що привертає увагу, це *індивідуальний підхід до кожного засудженого*, в тому числі окремо до засуджених жінок *щодо організації праці, професійного навчання, освіти тощо*. План корисних заходів у процесі відбування покарання складається індивідуально для кожного. Головне завдання полягає у забезпеченні такого рівня підготовки, щоб засуджені після звільнення могли знайти цікаву для них роботу. Весь курс навчання спрямований насамперед на досягнення високого ступеня реабілітації засуджених, зокрема жінок. Ключову роль грають освітні програми для засуджених жінок, які знаходяться у межах установи. Освітні програми включають багаторівневу підготовку, починаючи з базових курсів навчання грамоти та закінчуючи вищими рівнями професійного навчання, метою яких є сприяння подальшому працевлаштуванню цих жінок.

Тому, було б доцільно запозичити досвід саме правового регулювання професійного навчання та освіти в місцях позбавлення волі, що застосовується у Великій Британії та врахувати окремі аспекти в нашому законодавстві, зокрема необхідно щоб в'язниці надавали належні програми освіти та професійного навчання, розраховані окремо на засуджених жінок, які в дозволять їм самостійно заробляти на життя після звільнення.

Слід також сказати, що однією із причин, яка перешкоджає кваліфікованим громадянам отримати стабільну роботу після звільнення в більшості країн інформація в анкеті про наявність судимості. Будь-який потенційний роботодавець, щойно виявляє такий факт в анкеті відмовляє у прийнятті на роботу особі.

Тому, для кращої адаптації у суспільстві звільнених з місць позбавлення волі, особливо жінок та зниження рецидиву злочину в країні було б доречно розробити відповідний Законопроект, положення якого створили б механізм, який дозволить «запечатувати», тобто приховувати інформацію про скоєні особою злочини. Таким чином колишні засуджені, зокрема жінки, які мають високу професійну кваліфікацію, не будуть автоматично втрачати можливість знайти роботу. Це дозволило б усунути бар'єри, що перешкоджають кваліфікованим громадянам, особливо жінкам отримати стабільну роботу, щоб підтримувати себе, свої сім'ї та за допомогою своїх знань, умінь та навичок, робити внесок у розвиток суспільства та економіки країни, а також допомогло б мільйонам українців із кримінальним минулим знайти роботу та стати корисними, законослухняними членами суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / М. Фуко; пер. з фр. П. Таращук. К.: Основи, 1998. 392 с.

2. Иванова Г. М. Женщины в заключении (историко-правовой аспект). URL: [http:// www.owl.ru/library/042t.htm](http://www.owl.ru/library/042t.htm).
3. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Общая часть. М., 1994. Т. 2. 204 с.
4. Градецький А. В. Особливості карально-виховного впливу на засуджених, колишніх суддів та співробітників правоохоронних органів, які відбувають покарання у виді позбавлення волі: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2010. 228 с.
5. Степанюк А. Умови відбування покарання засудженими жінками. Аспект. 2005. № 1. С. 4–13.
6. Стефанов С. О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса: Одеська національна юридична академія, 2002. 19 с.
7. Стоматов Є. Г. Протидія створенню та функціонуванню груп негативної спрямованості в місцях позбавлення волі: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2010. 229 с.
8. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) (Прийнято Комітетом Міністрів 11 січ. 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів). URL.: [http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032).
9. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні поводження з ув'язненими «Правила Мандели». Прийняті на 24-й сесії Комісії по попередженню злочинності та кримінальному правосуддю. Вена, 18–22 трав. 2015 р. URL.: [http:// www.un.org/russian/news/ru/print.asp? newsid=26280](http://www.un.org/russian/news/ru/print.asp?newsid=26280).
10. Бугаев А. С. Рекомендація Комітета міністрів Совета Европы государствам – членам Совета Европы – о Европейских пенитенциарных правилах. URL: <http://base.garant.ru>
11. Конституція України. URL.: [http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр).
12. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL.: [http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15).
13. Официальный сайт Международного центра тюремных исследований. URL: <http://www.prisonstudies.org>.
14. Пенитенциарная система США. Преступление и наказание. 2008. № 2, 384 с.
15. Киреев Ю. А., Транчук Л. И., Хруев В. В. Обеспечение трудовой занятости осужденных к лишению свободы в зарубежных странах: Пособие. М: ВНИИ МВД России, 1998. 84 с.
16. Бродер Д. Частный бизнес и труд осужденных. Вашингтонское бюро. Мы. 1995. 190 с.
17. Греков М. Л. Тюремные системы: состояние, перспективы: автореф. дис... канд. юрид. наук. Краснодар, 2000. 195с.

18. Доклад Специального докладчика г-жи Радхики Кумарасвами по вопросу о насилии в отношении женщин, его причинах и последствиях на 57й сессии Комиссии ООН по правам человека (2001), E/CN.4/2001/73. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/commission/Rviolenceagainstwomenreport2001.html>.

19. Официальный сайт Федерального бюро тюрем США The Federal Bureau of Prisons. URL: <https://www.bop.gov>.

20. Жизнь в женской тюрьме США, 2014. URL: <http://www.yaplakal.com/forum2/topic725472.html>.

21. Тюгаева Н.А. Образовательные программы исправления осужденных: Монография. Рязань: Ин-т права и экономики МВД России, 1997. 108 с.

22. Андреев Н. А., Морозов В. М., Ковалев О. Г. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ: Учебное пособие. М., 2001. 182 с.

23. Бурцев А. М. Правовое регулирование труда заключенных в ФРГ. Управление персоналом. 2007. № 5. С. 69–71.

24. Про затвердження Порядку організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 03.01.2013 № 26/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

25. Положення про майстерню установи виконання покарань, слідчого ізолятора: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.03.2012 № 442/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

26. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

27. Інструкція з організаційно-штатної роботи в органах, установах і навчальних закладах кримінально-виконавчої системи та типових штатів і штатних нормативів цих органів, установ і навчальних закладів: затв. Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 08,09.2004 № 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

28. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права. М., 1991. 288 с.

29. Власов В. Тюрьмы-побратимы. Преступление и наказание. 2000. № 2. С. 40–48.

30. Дерюга Н. Н. Организационно-правовые проблемы занятости осужденных, содержащихся в местах лишения свободы: Дис. ... д-ра юрид. наук. Хабаровск, 2003. 477 с.

31. Антилла И. Консервативная и радикальная политика в отношении преступников скандинавских стран. Хельсинки. 1979 // Сборник переводов. 294 с.

32. Багреева Е. Пенитенциарная система Финляндии. Преступления и наказание. 1995. № 8. 136 с.

33. Альперн Л. Сон и явь женской тюрьмы. СПб.: Алетейя, 2004, 446 с.

34. Закон об исполнении приговоров, вступивших в законную силу. Законодательство Финляндии. М. 2005. URL: <https://finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1987/19870021>

35. Бутенко Т. П. Правовое регулирование образования осужденных к лишению свободы в условиях реформирования уголовно-исполнительной системы: Дис... канд. юрид. наук. М., 2007. 182 с.

36. Княжева И. М. Обеспечение права осужденных на получение образования в условиях отбывания наказания в Северо-Западном регионе России, Северных Странах и странах СНГ. Материалы международной конференции 7–10 октября 2004 г. URL:<http://ceip.narod.ru/mat2.htm>.

РОЗДІЛ 16

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ТА ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ ПІСЛЯ ВІДБУТТЯ ПОКАРАННЯ

Для розкриття предмета даного наукового дослідження слід проаналізувати та порівняти такі теоретичні поняття, як «ресоціалізація», «соціальна реабілітація» та «соціальна адаптація осіб, які відбувають чи відбули покарання».

Слід зазначити, що поняття «ресоціалізація» та «соціальна реабілітація» за своїм змістом є більш широкими ніж поняття «соціальна адаптація осіб, які відбувають чи відбули покарання».

Так, зміст ресоціалізації включає в себе наступні елементи: 1) повернення особи в суспільство; 2) процес, спрямований на відновлення морального, психологічного і фізичного стану особи, її соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загально визнаними суспільними правилами та юридичними нормами; 3) у сфері виконання покарань – процес підготовки засудженого до повернення в суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин і розвитку в засудженої особи соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування в суспільстві. Ресоціалізація як мета діяльності визначається у різних сферах державної політики, зокрема у сфері соціальної роботи з молоддю, профілактики злочинності неповнолітніх та наркозалежних осіб, виконання кримінальних покарань [1, с. 296].

Соціальна реабілітація за своїм змістом визнається сукупністю економічних, організаційних, юридичних та інших заходів, спрямованих на формування чи відновлення фізичного, психологічного, морального стану, розвиток інтелектуального рівня і соціальних функцій постраждалих, хворих, малозабезпечених та інших осіб. Соціальна реабілітація здійснюється щодо осіб, які за типологічними характеристиками обмежені в реалізації своїх прав, свобод і виконанні обов'язків, постраждали внаслідок впливу небезпечних факторів чи середовища або настання небезпечних для життя обставин, опинились у скрутному, несприятливому становищі й тому потребують допомоги для відновлення свого професійного та соціального потенціалу, соціального захисту чи особливих умов виховання. Метою соціальної реабілітації є залучення соціально вразливих, постраждалих або обмежених у соціальному захисті категорій громадян до сфери суспільно корисної діяльності, їх адаптація до умов життєдіяльності. В Україні соціальна реабілітація є складовою і одним із видів соціальної роботи з населенням. Соціальна реабілітація здійснюється через мережу закладів соціального захисту населення. Види і обсяги соціальної реабілітації застосовуються залежно від ступеня потреби осіб, щодо яких передбачаються такі заходи [1, с. 553–554].

Згідно енциклопедичного визначення соціальна адаптація осіб, які відбували покарання, являє собою комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, що здійснюються стосовно осіб, які відбули покарання, з метою пристосування до умов соціального середовища та захисту їх прав і законних інтересів. Вона застосовується щодо осіб, які: відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк; звільнені від дальшого відбування зазначених видів покарань за хворобою, на підставі законів України про амністію чи акта про помилування; умовно-достроково звільнені від відбування покарання, яким невідбута частина покарання замінена більш м'яким; звільнені від відбування покарання вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до 3 років. Соціальна адаптація поширюється на громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які постійно

проживають на території України і звернулися до спостережних комісій чи інших органів, установ і організацій, уповноважених здійснювати заходи соціальної адаптації [1, с. 551].

Основною формою соціальної адаптації є соціальний патронаж. Він є комплексом заходів державної підтримки та допомоги звільненим особам, що здійснюються з метою сприяння цим особам у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створення належних житлово-побутових умов, запобігання впливу на них криміногенних факторів. Зазначені заходи здійснюються місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, центрами соціальної адаптації, службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді, спостережними комісіями, органами соціального захисту населення, охорони здоров'я, внутрішніх справ, центрами зайнятості населення, будинками-інтернатами, призовними центрами, службами психологічної допомоги, притулками, в т. ч. для неповнолітніх, установами соціального патронажу, будинками нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадськими організаціями та іншими уповноваженими на це органами, організаціями та установами [1, с. 552].

Відповідно до положень Кримінально-виконавчого кодексу України у виховних колоніях створюються, серед інших, дільниці ресоціалізації та соціальної адаптації; у виправних колоніях мінімального і середнього рівня безпеки – дільниці ресоціалізації та соціальної реабілітації; у виправних колоніях максимального рівня безпеки – дільниці ресоціалізації. Так, у дільниці ресоціалізації тримаються засуджені, які направлені з дільниці карантину, діагностики і розподілу, а також переведені з інших дільниць; у дільниці соціальної адаптації тримаються засуджені, які правомірно себе поведуть і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше шести місяців; у дільниці соціальної реабілітації тримаються засуджені, які направлені з дільниці карантину, діагностики і розподілу, а також переведені з дільниці ресоціалізації. Засуджені, які тримаються в дільниці ресоціалізації, розподіляються по відділеннях соціально-психологічної служби і розміщуються в жилих приміщеннях з локальним сумісним проживанням членів відділення. У дільниці соціальної адаптації на кожного засудженого розробляється спеціальна індивідуальна програма підготовки його до звільнення. Засуджені, які тримаються в дільниці соціальної адаптації, працевлаштовуються на окремих виробничих об'єктах колонії або за межами колонії на інших об'єктах з дотриманням вимог безпеки і постійного контролю. Засуджені, які тримаються в дільниці соціальної адаптації, проживають в межах колонії у спеціально обладнаних приміщеннях окремо від інших засуджених. В дільниці соціальної реабілітації тримаються вперше засуджені до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, нетяжкі злочини, а також засуджені, переведені з дільниці ресоціалізації (статті 94, 96, 98 та 99 Кримінально-виконавчого кодексу України) [2].

Загальні положення про надання допомоги особам, які звільнені від відбування покарання, містяться у нормах глави 24 Кримінально-виконавчого кодексу України. Так, ст. 156 цього кодексу передбачає надання допомоги засудженим у трудовому і побутовому влаштуванні. Зокрема, уповноважений орган з питань пробації спільно з адміністрацією установи виконання покарань не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк організовує здійснення заходів щодо сприяння засудженим, які готуються до звільнення, у визначенні місця проживання після звільнення, влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених, госпіталізації до закладів охорони здоров'я (за потреби), працевлаштуванні після звільнення працездатних осіб. В установах виконання покарань організовуються курси підготовки засуджених до звільнення. Особи з інвалідністю першої та другої груп, а також особи, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», у разі потреби, за їхньою згодою направляються у будинки осіб з інвалідністю і престарілих. Неповнолітні, які позбавлені батьківського піклування, у необхідних випадках направляються службами у справах дітей до шкіл-інтернатів або над ними встановлюється опіка чи піклування. Заходи щодо соціального патронажу осіб, звільнених від покарання у виді

обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, визначаються Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу – Міністерством соціальної політики України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством юстиції України [2].

Окремі види надання допомоги особам, звільненим з місць відбування покарання, передбачені також у ст. 157 Кримінально-виконавчого кодексу України. Так, особи, які звільнені від відбування покарання, забезпечуються безплатним проїздом до місця проживання або роботи в межах України. У разі відсутності необхідного за сезоном одягу, взуття і коштів на їх придбання особи, звільнені від відбування покарання, забезпечуються одягом і взуттям безоплатно. Одноразова грошова допомога надається за рахунок коштів Державного бюджету України у порядку, встановленому Міністерством юстиції України. Особи, які звільнені від відбування покарання і потребують за станом здоров'я постійного догляду, а також неповнолітні направляються до місця проживання в супроводі родичів або працівника колонії [2].

Загальні засади соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, засади участі у соціальній адаптації цих осіб підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян, а також фізичних осіб, правове регулювання відносин, спрямованих на реалізацію такими особами прав і свобод, передбачених Конституцією та законами України визначаються Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [3].

Відповідно до ст. 1 цього закону соціальна адаптація – це процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, а соціальний патронаж – допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію. Соціальна адаптація стосується осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, та на звільнених осіб (громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах постійно проживають на території України). Соціальний патронаж здійснюється стосовно звільнених осіб, які звернулися до суб'єктів соціального патронажу протягом шести місяців після звільнення з установ виконання покарань (ст. 2 закону) [3].

Окремі заходи соціального патронажу визначені у ст. 10 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк».

Так, звільненим особам забезпечується надання медичної та медико-санітарної допомоги в установленому законодавством порядку. У разі відсутності у звільненої особи реєстрації місця проживання або перебування надання їй медичної допомоги здійснюється за направленням суб'єктів соціального патронажу. Звільнені особи, які хворіють на особливо небезпечні інфекційні хвороби або є носіями збудників таких хвороб, підлягають медичному нагляду і лікуванню в порядку, передбаченому законом. Особи, які на день звільнення потребують стаціонарної медичної допомоги, направляються до закладів охорони здоров'я на підставах і в порядку, передбачених законодавством [3].

До звільнення з установ виконання покарань за особами, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, зберігається жила приміщення, що вони займали на законних підставах до засудження. Звільнені особи, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на отримання житлового приміщення в порядку, передбаченому законодавством. Звільненим особам, які не мають жилої площі, після прибуття до обраного місця проживання на період до отримання такої площі місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування надається місце для

тимчасового проживання в соціальних чи спеціальних гуртожитках, створених цими органами. Місце для проживання в зазначених гуртожитках надається також звільненим особам, жила площа яких тимчасово заселена, на період до її звільнення та звільненим особам, яким повернути колишнє жиле приміщення немає можливості – на період до поліпшення їх житлових умов у порядку, передбаченому законом. Видача паспортів та реєстрація місця проживання або перебування звільнених осіб здійснюються протягом строку та в порядку, передбачених законодавством [3].

Спеціалізованими установами для звільнених осіб є центри соціальної адаптації та спеціальні будинки-інтернати. Вони утворюються відповідно до потреб регіону місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян. Так, центрами соціальної адаптації є соціальні установи, діяльність яких спрямована на поступове повернення звільнених осіб до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві шляхом надання їм соціальних послуг та сприяння в отриманні іншої допомоги з урахуванням індивідуальних потреб. Спеціальними будинками-інтернатами є соціально-медичні установи, призначені для постійного проживання звільнених осіб – громадян похилого віку, осіб з інвалідністю I і II груп, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування [3].

Щодо особливостей соціального патронажу окремих категорій звільнених осіб слід зазначити наступне.

Так, якщо звільнена особа є бездомною, надання їй послуг здійснюється відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [4].

Громадяни похилого віку та особи з інвалідністю I і II груп з числа звільнених осіб, які потребують постійного стороннього догляду, направляються місцевими державними адміністраціями до будинків-інтернатів та інших закладів соціальної підтримки (догляду) в установленому законодавством порядку. До дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, звільнених з установ виконання покарань, органи опіки і піклування застосовують форми їх влаштування в установленому законодавством порядку. Звільненим особам віком до 35 років включно соціальні послуги надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на підставах і в порядку, передбачених законодавством [3].

У організаційно-правовому механізмі здійснення соціального патронажу провідну роль відіграють його суб'єкти, які реалізують надану їм законом відповідну компетенцію.

Зупинимося на характеристиці повноважень цих суб'єктів щодо здійснення соціального патронажу:

– центральні органи виконавчої влади: забезпечують реалізацію державної політики щодо соціальної адаптації звільнених осіб; організують та координують роботу щодо здійснення соціального патронажу; забезпечують розроблення відповідних планів заходів з метою реалізації державної політики щодо соціальної адаптації звільнених осіб; здійснюють методичне та нормативно-правове забезпечення соціального патронажу; вживають заходів для підтримки підприємств, установ, організацій та фізичних осіб, що здійснюють соціальний патронаж; здійснюють інші повноваження у цій сфері відповідно до закону;

– місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування: забезпечують здійснення заходів соціального патронажу відповідно до закону; координують і контролюють діяльність підпорядкованих їм підприємств, установ та організацій, що здійснюють соціальний патронаж; надають підтримку підприємствам, установам та організаціям, що здійснюють соціальний патронаж; забезпечують виконання загальнодержавної та місцевих програм розвитку соціального житла, створення спеціальних гуртожитків для тимчасового проживання звільнених осіб; забезпечують утворення мережі спеціалізованих установ для звільнених осіб з урахуванням потреб і умов регіону; утворюють спостережні комісії та піклувальні ради, діяльність яких регулюється положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України; здійснюють заходи щодо соціальної адаптації звільнених осіб відповідно

до закону; беруть участь у процесі підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк; сприяють звільненим особам в отриманні ними соціальних пілг та гарантій, передбачених законом; вживають заходів щодо влаштування звільнених осіб, які втратили зв'язок із сім'єю, не мають постійного місця проживання або перебування та потребують підтримки, до центрів соціальної адаптації або інших установ та закладів соціальної підтримки (догляду); вживають заходів щодо влаштування звільнених осіб похилого віку та осіб з інвалідністю I та II груп, які потребують постійного стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування, до будинків-інтернатів або інших закладів соціальної підтримки (догляду); здійснюють інші повноваження у цій сфері відповідно до закону;

– Державна служба зайнятості: бере участь у підготовці до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк; здійснює інші повноваження в цій сфері відповідно до закону;

– центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: визначають потреби в наданні соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, психологічних, юридичних та інформаційних послуг молодим особам, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільненим від подальшого відбування зазначених видів покарань з підстав, передбачених законом, та забезпечують їх соціальне обслуговування; здійснюють у разі потреби соціальний супровід молодих осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільненим від подальшого відбування зазначених видів покарань з підстав, передбачених законом; сприяють зміцненню родинних та суспільно корисних зв'язків молодих осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільненим від подальшого відбування зазначених видів покарань з підстав, передбачених законом, здобуттю ними освіти, вирішенню питань трудового і побутового влаштування; здійснюють інші повноваження в цій сфері відповідно до закону;

– органи Національної поліції: проводять перевірку прибуття звільненої особи до місця проживання в порядку, встановленому законодавством; здійснюють інші повноваження в цій сфері відповідно до закону;

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів: забезпечує оформлення та видачу особам, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, і звільненим особам паспортів громадян України; здійснює реєстрацію місця проживання або перебування звільнених осіб; здійснює інші повноваження в цій сфері відповідно до закону;

– центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я: організовує надання звільненим особам лікувально-профілактичної, медичної та санітарної допомоги; забезпечують проведення діагностично-лабораторних обстежень у державних і комунальних закладах охорони здоров'я; забезпечує госпіталізацію до спеціалізованих закладів охорони здоров'я звільнених осіб, які потребують стаціонарного лікування, у тому числі хворих на туберкульоз або інфікованих збудниками туберкульозу, ВІЛ-інфікованих осіб та осіб із захворюваннями, що передаються статевим шляхом, у випадках, передбачених законом; здійснює інші повноваження в цій сфері відповідно до закону;

– у здійсненні соціального патронажу звільнених осіб на добровільних засадах можуть брати участь підприємства, установи, організації, які не є у державній власності, об'єднання громадян та фізичні особи. Обсяг та форма участі підприємств, установ, організацій, які не є у державній власності, об'єднань громадян у здійсненні соціального патронажу визначаються їх установчими документами [3].

Витрати на заходи соціального патронажу здійснюються відповідно до Бюджетного кодексу України. Додаткове фінансування здійснюється за рахунок залучених на добровільних

засадах коштів підприємств, установ, організацій, які не є у державній власності, об'єднань громадян та фізичних осіб. Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування можуть надавати на конкурсних засадах бюджетні кошти для здійснення підприємствами, установами та організаціями, які не є у державній власності, об'єднаннями громадян заходів соціального патронажу відповідно до законодавства. Правила проведення конкурсів на отримання бюджетних коштів для здійснення соціального патронажу встановлюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. З переможцями конкурсу на отримання бюджетних коштів для здійснення соціального патронажу укладаються договори щодо умов та обсягу фінансування заходів і порядку їх проведення [3].

Важливими для розкриття предмету даного дослідження є положення ч. 4. ст. 10 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», відповідно до якої держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування звільнених осіб.

Загальні положення про додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню містяться у ст. 196 Кодексу законів про працю України. Так, для працевлаштування молоді, яка закінчила або припинила навчання в загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилася із строкової військової служби і вперше приймається на роботу, а також осіб, звільнених із військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, які в добровільному порядку уклали контракт про проходження служби у військовому резерві, військової служби за призовом осіб офіцерського складу або альтернативної (невійськової) служби (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання чи служби), дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу, а також інших категорій осіб, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, підприємствам, установам та організаціям встановлюється квота відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» [5].

Загальний перелік категорій громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, визначається у ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення». До них, зокрема, відносяться і особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування (п. 3 ч. 1 цієї статті).

Так, до категорій громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, належать: 1) один з батьків або особа, яка їх замінює і: має на утриманні дитину (дітей) віком до шести років; виховує без одного з подружжя дитину віком до 14 років або дитину з інвалідністю; утримує без одного з подружжя особу з інвалідністю з дитинства (незалежно від віку) та/або особу з інвалідністю I групи (незалежно від причини інвалідності); 2) діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, особи, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу; 3) особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування; 4) молодь, яка закінчила або припинила навчання у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання чи служби) і яка вперше приймається на роботу; 5) особи, яким до настання права на пенсію за віком відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» залишилося 10 і менше років; 6) особи з інвалідністю, які не досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; 7) особи, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу; 8) учасники бойових дій, зазначені у п. 19–21 ч. 1 с. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального

захисту»; 9) непрацюючі працездатні особи, які отримують державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям [6].

Для працевлаштування зазначених вище категорій громадян (крім осіб з інвалідністю, які не досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», норматив працевлаштування на роботу яких встановлюється згідно із Законом України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» та непрацюючих працездатних осіб, які отримують державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям) підприємствам, установам та організаціям з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб встановлюється квота у розмірі 5 відсотків середньооблікової чисельності штатних працівників за попередній календарний рік. Роботодавці самостійно розраховують зазначену квоту з урахуванням чисельності громадян, які на умовах повної зайнятості вже працюють на підприємствах, в установах та організаціях і належать до таких, що неконкурентоспроможні на ринку праці (крім осіб з інвалідністю), та забезпечують їх працевлаштування самостійно. Роботодавці можуть звернутися за сприянням для працевлаштування даної категорії громадян до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції [6].

Слід також зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 252⁶ «Формування колективу бригади» Кодексу законів про працю України зарахування в бригаду нових працівників провадиться за згодою колективу бригади. При цьому не допускається відмова бригади в зарахуванні працівників, направлених у бригаду в порядку працевлаштування відповідно до законодавства (молодих спеціалістів, випускників навчальних закладів системи професійно-технічної освіти, осіб, звільнених від покарання або примусового лікування та інших) [5].

Обов'язковою умовою дотримання роботодавцями квоти вважається працевлаштування відповідних категорій громадян, про що роботодавці інформують щороку центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, відповідно до Порядку надання роботодавцями державній службі зайнятості інформації про зайнятість та працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню (затверджений наказом Міністерства соціальної політики України від 16.05.2013 р. № 271, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 31.05.2013 р. за № 841/23373) [7].

Відповідно до п. 3.2. розділу III зазначеного Порядку належність громадян до категорії осіб, звільнених після відбуття покарання або примусового лікування, та дія квоти протягом відповідного періоду підтверджуються копією довідки про звільнення за формою, наведеною у додатку 9 до Інструкції про роботу відділів (груп, секторів, старших інспекторів) контролю за виконанням судових рішень установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.06.2012 р. № 847/5, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 14.06.2012 р. за № 957/21269, – для осіб, звільнених після відбуття покарання або примусового лікування, які після звільнення не перебували у трудових відносинах (до припинення трудових відносин з роботодавцем, який прийняв їх на роботу) [8].

Крім вищезгаданих додаткових гарантій у сприянні працевлаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, Кодекс законів про працю України містить такі особливості правового регулювання трудових відносин за участю осіб, засуджених до відбування покарання або звільнених від відбування покарання:

1) відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 36 «Підстави припинення трудового договору» КЗпП однією із підстав припинення трудового договору є набрання законної сили вирокон суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;

2) відповідно до ст. 42 «Переважне право на залишення на роботі при вивільненні працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці» КЗпП при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці

переважне право на залишення на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці. При рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається, серед інших осіб, особам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [9], із числа тих, яких було піддано репресіям у формі (формах) позбавлення волі (ув'язнення) або обмеження волі чи примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу;

3) відповідно до ст. 77² КЗпП «Додаткова відпустка окремим категоріям громадян та постраждалим учасникам Революції Гідності» особам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [9], із числа тих, яких було піддано репресіям у формі (формах) позбавлення волі (ув'язнення) або обмеження волі чи примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу, надається додаткова відпустка із збереженням заробітної плати тривалістю 14 календарних днів на рік [5].

Крім положень про додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, Закон України «Про зайнятість населення» встановлює також інші особливості регулювання трудових відносин за участю засуджених осіб, а саме:

1) територіальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, скасовує виданий дозвіл на застосування праці іноземців та осіб без громадянства у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду, за яким іноземця чи особу без громадянства засуджено за вчинення кримінального правопорушення (п. 8 ч. 2 ст. 42¹⁰ Закону);

2) ресстрація безробітного в територіальному органі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, припиняється у разі набрання законної сили вироком суду про засудження особи до позбавлення волі, обмеження волі, арешту (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) (ст. 45 Закону) [6].

Особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування, мають змогу реалізувати належні їм додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню із використанням загальних норм законодавства України про працевлаштування.

Так, згідно із ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення [10].

Гарантії забезпечення права громадян на працю передбачені у ст. 5¹ Кодексу законів про працю України. Так, держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: вільний вибір виду діяльності; безплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам державних вищих навчальних, професійних навчально-виховних закладів; безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або у системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на

роботу в іншу місцевість; правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи [5].

Відповідно до ст. 21 Кодексу законів про працю України трудовим договором є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін. Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін. Особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України [5].

Крім гарантій забезпечення права громадян на працю, що передбачені ст. 5¹ Кодексу законів про працю України, ст. 22 цього кодексу визначає гарантії при укладенні, зміні та припиненні трудового договору. Так, відповідно до цієї статті забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу. У статті зазначається, що відповідно до Конституції України будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається. Вимоги щодо віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника можуть встановлюватися законодавством України [5].

Продовжимо загальний аналіз норм Кодексу законів про працю України щодо трудового договору.

Так, відповідно до ст. 23 Кодексу законів про працю України трудовий договір може бути безстроковим; таким, що укладається на невизначений строк; таким, що укладається на визначений строк, встановлений за погодженням сторін; таким, що укладається на час виконання певної роботи. Строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами. У ст. 24 кодексу зазначається, що трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим при організованому наборі працівників; при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; при укладенні контракту; у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі; при укладенні трудового договору з неповнолітнім; при укладенні трудового договору з фізичною особою; при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу; в інших випадках, передбачених законодавством України [5].

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку (у разі наявності) або відомості про трудову діяльність з реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи. При укладенні трудового договору громадянин, який вперше приймається на роботу, має право подати вимогу про оформлення трудової книжки. Працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору,

оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання чи перебування та документи, подання яких не передбачено законодавством [5].

Слід зазначити, що для осіб, звільнених після відбуття покарання або примусового лікування, угодою сторін може бути обумовлене випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути застережена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. В період випробування на працівників поширюється законодавство про працю. Випробування не встановлюється при прийнятті на роботу: осіб, які не досягли вісімнадцяти років; молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; молодих спеціалістів після закінчення вищих навчальних закладів; осіб, звільнених у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби; осіб з інвалідністю, направлених на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи; осіб, обраних на посаду; переможців конкурсного відбору на заміщення вакантної посади; осіб, які пройшли стажування при прийнятті на роботу з відривом від основної роботи; вагітних жінок; одиноких матерів, які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю; осіб, з якими укладається строковий трудовий договір строком до 12 місяців; осіб на тимчасові та сезонні роботи; внутрішньо переміщених осіб. Випробування не встановлюється також при прийнятті на роботу в іншу місцевість і при переведенні на роботу на інше підприємство, в установу, організацію, а також в інших випадках, якщо це передбачено законодавством. Строк випробування при прийнятті на роботу, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – шести місяців. Строк випробування при прийнятті на роботу робітників не може перевищувати одного місяця. До строку випробування не зараховуються дні, коли працівник фактично не працював, незалежно від причини. Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування, і наступне розірвання трудового договору допускається лише на загальних підставах. У разі встановлення власником або уповноваженим ним органом невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі він має право протягом строку випробування звільнити такого працівника, письмово попередивши його про це за три дні. Розірвання трудового договору з цих підстав може бути оскаржене працівником в порядку, встановленому для розгляду трудових спорів у питаннях звільнення [5].

Норми щодо трудових відносин за участю осіб, звільнених після відбуття покарання, містяться також в нормах Кримінального кодексу України.

Так, відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 76 Кримінального кодексу України на осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, суд може додатково покласти обов'язки працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано відповідну посаду (роботу) [11].

Згідно із ст. 51 Кримінального кодексу України одним із видів покарань, що можуть бути застосовані до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, є позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. При цьому позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може застосовуватися як основне, так і як додаткове покарання (ч. 3 ст. 52 Кримінального кодексу України) [11].

Питання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю безпосередньо врегульовані положеннями ст. 55 Кримінального кодексу України, відповідно до якої:

1) Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років. Позбавлення права обіймати певні посади як додаткове покарання у справах, передбачених Законом України «Про очищення влади», призначається на строк п'ять років. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання за вчинення кримінального правопорушення проти виборчих прав і свобод громадянина, передбачених статтями 157–160 Кримінального кодексу України, призначається на строк п'ять років. Позбавлення права керувати транспортними засобами як додаткове покарання призначається на строк до десяти років;

2) Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначене й у випадках, коли воно не передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини Кримінального кодексу України за умови, що з урахуванням характеру кримінального правопорушення, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

3) При призначенні позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на певний строк – воно поширюється на увесь час відбування основного покарання і, крім цього, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили. При цьому строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання, а при призначенні покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове до інших основних покарань, а також у разі застосування статті 77 Кримінального кодексу (відповідно до якої у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням можуть бути призначені додаткові покарання у виді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу) – з моменту набрання законної сили вироком [11].

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання призначається у випадках, коли вчинення злочину було пов'язане зі службовим становищем підсудного або із зайняттям певною діяльністю з метою недопущення вчинення ним у подальшому злочинів із використанням певної посади чи в результаті зайняття певною діяльністю. Закон не обмежує кола посад і видів діяльності, права обіймати які або права займатися якими може бути позбавлений засуджений. Судова практика свідчить, що це покарання застосовується найчастіше до службових осіб, зокрема тих, у віданні яких знаходяться матеріальні цінності, працівників транспорту, торгівлі і громадського харчування, медичних працівників. Призначаючи зазначене покарання, суд вказує у вирокі ті конкретні посади, право обіймати які позбавляється засуджений, або конкретний вид діяльності, права займатися якою його позбавлено [12].

Склади злочинів, за які призначається такий вид покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю визначаються у 131 статті відповідних розділів Особливої частини Кримінального кодексу України. Так, до злочинів, за вчинення яких згідно Особливої частини Кримінального кодексу України може призначатися позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, відносяться такі:

– у розділі I «Злочини проти основ національної безпеки України» (1 стаття): фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110²);

– у розділі II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи» (10 статей): неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131); розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 132); незаконне проведення абортів або стерилізації (ст. 134); неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137); ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139); неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ст. 140); незаконне проведення дослідів над людиною (ст. 142); порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини (ст. 143); насильницьке донорство (ст. 144); незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145);

– у розділі III «Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи» (2 статті): експлуатація дітей (ст. 150); незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151);

– у розділі IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» (3 статті): вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155); розбещення неповнолітніх (ст. 156); домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156¹);

– у розділі V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (18 статей): перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157); надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або інше несанкціоноване втручання в роботу Державного реєстру виборців (ст. 158); незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше одного разу, викрадення, пошкодження, приховування або знищення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі (ст. 158¹); незаконне знищення або пошкодження виборчої документації або документації референдуму (ст. 158²); фальсифікація, підроблення, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, документації референдуму, викрадення, пошкодження, приховування, знищення печатки виборчої комісії, комісії референдуму, виборчої скриньки, списку виборців чи учасників референдуму (ст. 158³); порушення таємниці голосування (ст. 159); порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму (ст. 159¹); підкуп виборця, учасника референдуму, члена виборчої комісії або комісії з референдуму (ст. 160); порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161); розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168); перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170); перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171); грубе порушення законодавства про працю (ст. 172); грубе порушення угоди про працю (ст. 173); не виплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст. 175); порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176); порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію (ст. 177); порушення права на отримання освіти (ст. 183);

– у розділі VI «Кримінальні правопорушення проти власності» (1 стаття): привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191);

– у розділі VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» (26 статей): переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю лісоматеріалів або пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених, а також інших лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України (ст. 201¹); незаконна діяльність з організації або

проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203²); підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців (ст. 205¹); протидія законній господарській діяльності (ст. 206); протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації (ст. 206²); легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209); умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (ст. 209¹); нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210); видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону (ст. 211); ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212); ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 212¹); доведення банку до неплатоспроможності (ст. 218¹); доведення до банкрутства (ст. 219); порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності (ст. 220¹); фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи (ст. 220²); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222); маніпулювання на організованих ринках (ст. 222¹); маніпулювання на енергетичному ринку (ст. 222²); підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів (ст. 223¹); виготовлення, збут та використання підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів) (ст. 224); умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції (ст. 227); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229); розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках (ст. 232); незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 232¹); приховування інформації про діяльність емітента (ст. 232²); незаконне використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних продуктів (ст. 232³);

– у розділі VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» (12 статей): порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237); приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238); забруднення або псування земель (ст. 239); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239²); забруднення атмосферного повітря (ст. 241); порушення правил охорони вод (ст. 242); забруднення моря (ст. 243); порушення ветеринарних правил (ст. 251); проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253); безгосподарське використання земель (ст. 254);

– у розділі IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» (3 статті): сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256); публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258²); фінансування тероризму (ст. 258³);

– у розділі X «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва» (5 статей): порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271); порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272); порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273); порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274); порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275);

– у розділі XI «Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту» (1 стаття): випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст. 287);

– у розділі XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності» (5 статей): незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини (ст. 298); ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300); ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301); одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження (ст. 301¹); проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи (ст. 301²);

– у розділі XIII «Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення» (9 статей): використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ст. 306); викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308); викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 312); незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319); порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320); фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів (ст. 321¹); порушення встановленого порядку доклінічного вивчення, клінічних випробувань і державної реєстрації лікарських засобів (ст. 321²); спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323); порушення правил поведіння з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами (ст. 326);

– у розділі XIV «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» (6 статей): розголошення державної таємниці (ст. 328); втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329); передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни (ст. 330); незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332); порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї (ст. 332¹); порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333);

– у розділі XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів» (3 статті): втручання в діяльність працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника державної виконавчої служби, приватного виконавця (ст. 343); втручання у діяльність державного діяча (ст. 344); перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради (ст. 351);

– у розділі XVI «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» (4 статті): несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361); несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362); порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється (ст. 363); перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи

мереж електровз'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електровз'язку (ст. 363¹);

– у розділі XVII «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (14 статей): зловживання владою або службовим становищем (ст. 364); зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364¹); перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365); зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365²); бездіяльність працівника правоохоронного органу щодо незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей (ст. 365³); службове підроблення (ст. 366); декларування недостовірної інформації (ст. 366²); неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 366³); службова недбалість (ст. 367); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368); незаконне збагачення (ст. 368²); підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368³); підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368⁴); незаконне збагачення (ст. 368⁵);

– у розділі XVIII «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» (8 статей): завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою (ст. 371); порушення права на захист (ст. 374); втручання в діяльність судових органів (ст. 376); незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя (ст. 376¹); невиконання судового рішення (ст. 382); розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (ст. 387); незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації (ст. 388); втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397);

– у розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» (відповідних статей немає);

– у розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» (відповідних статей немає).

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Соціальна адаптація та трудові правовідносини осіб, звільнених після відбуття покарання, є складовими більш загальних за своїм змістом процесів ресоціалізації та соціальної реабілітації відповідних категорій осіб.

2. Правове регулювання соціальної адаптації та трудових правовідносин осіб, звільнених після відбуття покарання, має складний механізм та міжгалузевий характер по відношенню до галузей права, оскільки суспільні відносини у досліджуваній сфері врегульовані нормами конституційного, адміністративного, трудового, кримінального, кримінально-виконавчого права, права соціального забезпечення та міжнародного права.

3. Законодавство України належним чином врегульовує соціальні та трудові правовідносини за участю засуджених осіб на різних етапах – як на етапі засудження, так і на етапах відбування покарання та звільнення після відбуття покарання.

4. Законодавство України, яким врегульовано соціальні та трудові правовідносини за участю засуджених осіб, встановлює не лише гарантії, але і обмеження для відповідних категорій осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.». Т. 5: П–С. 2003. 736 с.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

3. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17.03.2011 р. № 3160-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>.

4. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02.06.2005 р. № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text>.

5. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

6. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.

7. Про затвердження Порядку надання роботодавцями державній службі зайнятості інформації про зайнятість та працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню : Наказ Міністерства соціальної політики України від 16.05.2013 р. № 271. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0841-13#n13>

8. Про затвердження Інструкції про роботу відділів (груп, секторів, старших інспекторів) контролю за виконанням судових рішень установ виконання покарань та слідчих ізоляторів : наказ Міністерства юстиції України від 08.06.2012 р. № 847/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0957-12#Text>.

9. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17.04.1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>.

10. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

11. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К.: Юрінком Інтер, 2016. С. 153.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Системний, міждисциплінарний аналіз предмета монографічного дослідження дозволив виокремити низку результуючих висновків, які мають як загальнотеоретичний, фундаментальний характер, так і суто прикладне значення. Ці висновки проранжовані за загальноприйнятою логікою: від формулювання загальних теоретичних конструкцій до все більш праксеологічних рекомендацій.

I. Теоретико-філософський аналіз проблеми продемонстрував, що будь-яка модель «ідеальної тюрми», починаючи з проекту «Паноптикуму» Джеремі Бентама, при всій своїй умоглядності зумовлена конкретними історичними та соціокультурними обставинами. В'язниця в постіндустріальному інформаційному суспільстві передбачає не лише фізичний контроль над ув'язненими, а й певний вплив на їхню свідомість та поведінку. У рамках діяльнісного підходу таким найбільш ефективним засобом формування світоглядної мотивації засуджених до суспільно корисної поведінки є добровільна праця ув'язнених у місцях позбавлення волі.

II. Термінологічне впорядкування доктринальних джерел з цієї проблематики дозволило не лише відмежувати таку працю як предмет монографічного дослідження від інших видів праці, а й сформулювати її базову дефініцію. Праця ув'язнених у цьому контексті визначається як продуктивна, суспільно корисна діяльність, яка здійснюється з метою ресоціалізації цих осіб після їх звільнення та задоволення їхніх окремих особистих потреб і регулюється нормами міжнародного права прав людини, кримінально-виконавчим законодавством та по окремих питаннях – трудовим правом. Вона, як правило, відбувається на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, що погоджується адміністрацією установи, яка зобов'язана створювати умови для праці засуджених. Ця праця оплачується відповідно до її кількості та якості, а форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України.

III. Кримінально-виконавча політика є аспектом більш складного соціального явища – правової політики держави в сфері боротьби зі злочинністю уповноваженими органами за допомогою законодавчо визначених санкцій та юридичної процедури їх застосування. Ідейним підґрунтям кримінально-виконавчої політики держав демократичного, соціально-правового вектора розвитку є гуманістичні теорії природного права, які матеріалізовані в їх законодавстві, що має бути враховано при формуванні вітчизняної кримінально-виконавчої політики, приведення її змісту у відповідність з нормативними рішеннями ООН та правовими принципами Європейського Союзу. При подальшій гуманізації кримінально-виконавчої політики мають бути також враховані природно-правові теорії вітчизняної юриспруденції, інноваційне розуміння нею галузевого законодавства як системи норм для забезпечення суспільного порядку, у якому відображені закони соціальної природи. При цьому мають ураховуватися потреби суспільства, як це, приміром, можуть реалізувати програми створення житлово-виробничих комплексів державної, змішаної та приватної форм власності.

IV. Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених. Проте в Україні умови тримання зумовлюють недосяжність мети

покарання та зводять нанівець зміст кримінально-виконавчої діяльності. Модель ресоціалізації засуджених необхідно будувати з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій у цій сфері. Серед них актуальними є рекомендації щодо зміни колективного тримання у місцях несвободи; норм площі в ізоляторах, недостатності зайнятості для засуджених в колоніях; порядку застосування та умов дисциплінарної ізоляції; фіксації тілесних ушкоджень; якості харчування та медичного забезпечення тощо.

V. Кваліфікація працюючих засуджених як уразливих осіб, які перебувають під особливим захистом Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 р. (Європейської конвенції), є питанням, що визнається недостатньо вирішеним як у доктрині права, так і в чинному законодавстві. Проте інтерпретаційна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ – ECtHR) дає досить вагомі підстави до віднесення засуджених до позбавлення волі до категорії *особливо уразливих осіб*. При цьому необхідно враховувати, що саме комплексний характер уразливості таких осіб, часто провокує до зловживання їхнім уразливим станом. Однак для попередження таких правопорушень недостатньо законодавчого визначення їх складу та караності. Визначальним у таких ситуаціях є встановлення фактів зловживання правом. Надійні критерії такої кваліфікації зловживання як недобросовісної поведінки встановлює принцип добросовісності: майнової еквівалентності та здорового глузду.

VI. На особливу увагу заслуговує досвід модернізації пенітенціарної системи у провідних демократичних країнах, де знайдені форми лібералізації навіть обов'язкової праці засуджених. Так, Основний Закон Німеччини, федеральне законодавство, у цілому виступаючи проти будь-яких форм примусової праці людини, закріплюють обов'язок праці засуджених. Такий обов'язок не є експлуатацією засудженого, а є основою для перевиховання осіб, які вчинили злочин. Саме він закладає фундамент для повернення засуджених до життя у суспільстві його відповідальними членами, які вміють заробляти собі на життя чесною працею. Реалізація такого обов'язку здійснюється у різних формах: робота у в'язниці; робота на тюремних виробництвах; професійне навчання та робота на виробництві як у в'язниці, так і за її межами; фрілансова робота; трудотерапія.

VII. Як свідчить сучасний європейський досвід, ресоціалізація засуджених потребує оновленого інституціонального оформлення. У країнах, де вдалося створити сучасну модель організації праці засуджених, досягнення нових соціально значущих цілей кримінально-виконавчої системи покладається не тільки на заклади відбування покарання у вигляді позбавлення волі, а також на державні (у Німеччині) та недержавні (в Австрії) інституції, які виконують функцію пробації. Служба пробації є важливою складовою повернення до суспільства особи, яка відбула покарання за вчинений злочин. Саме вона допомагає таким особам вирішити цілу низку проблем, з якими вони стикаються на волі: пошук житла, погашення кредитів, пошук нової роботи, адаптація до життя на волі тощо. Самий інститут пробації є запорукою того, що такі особи не вчинять нового злочину. Служба пробації надає допомогу не тільки колишнім ув'язненням, а також членам їх родини.

VIII. На основі проведеного в дослідженні аналізу пропонується подати до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо відповідної реконструкції установ виконання кримінальних покарань та їх матеріальних і виробничих потужностей за рахунок коштів від

продажу частини законсервованих установ та інвестицій підприємницьких структур і створити на їх базі житлово-виробничі комплекси державної, змішаної та приватної форм власності. У таких комплексах може надаватися робота та житло безробітним громадянам, внутрішньо-переміщеним особам, особам, які засуджені за незначні злочини, особам після відбуття покарання, а також родинам зазначених осіб. Необхідно також вирішити питання про створення при таких комплексах центрів ресоціалізації та пробації.

IX. На теоретичному та законодавчому рівнях визначити диференційований підхід до ресоціалізації засуджених, зважаючи на «перспективність виправлення засуджених», виходячи з їх соціально-психологічної характеристики та наявної девіантної поведінки, а також визначити трудову діяльність у виправних закладах необхідним та безальтернативним способом ресоціалізації останніх. Законодавчо встановити право вибору виду трудової діяльності засудженими, а в разі відмові засудженого від усіх запропонованих видів робіт, надати право адміністрації залучати засуджених на визначені адміністрацією установи роботи в дискреційному порядку. Забезпечити належну кількість робочих місць, завантаженість виробництва, співпрацю із суб'єктами господарської діяльності на договірних умовах, прозорість виплати заробітної плати засудженим та створення гідних умов праці силами адміністрації закладу за підтримки держави.

X. Зважаючи на 100 % повторюваність вчинення злочинів після призначення судом умовного покарання чи звільнення від відбування покарання (за результатами експерименту), зобов'язати органи пробації в процесі попередження протиправної поведінки, розробити ефективні психокорекційні програми щодо ресоціалізації умовно засуджених та забезпечити тісну співпрацю органів пробації із установами відбування покарання на етапі пенітенціарної та постпенітенціарної ресоціалізації. Встановити особисту відповідальність працівників пробації у випадку повторного скоєння злочину особою, що перебуває під наглядом пробації.

XI. Виявлено необхідність створення спеціальних «шкіл засуджених», особливо для неповнолітніх. Створення таких шкіл на пенітенціарному етапі та постпенітенціарному є важливим кроком реалізації ефективної кримінально-виконавчої політики в державі.

XII. У ході експерименту встановлено, що мотивація до праці відіграє вирішальну роль у ефективній роботі засуджених. Державна політика в даній сфері має бути акцентована на підвищенні в закладах пенітенціарної системи внутрішньої мотивації засуджених до праці. Додатковим стимулом до трудової діяльності засудженого, може стати винагорода у вигляді організації зустрічі із членами родини, новорічні подарунки для дітей, можливості для додаткового заробітку на договірних умовах, позитивна характеристика, дострокове звільнення тощо.

XIII. Праця має стати потребою. Засуджений повинен бачити результати своєї праці та усвідомлювати їх. Сприяння формуванню та закріпленню в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінному ставленню до праці, дотриманню вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищенню їхнього загальноосвітнього і культурного рівнів з метою забезпечення якісного професійно-технічного навчання засуджених та подальшого їх працевлаштування. Формування трудової мотивації у засуджених зумовлене ефективністю моделювання психологічного супроводу даного процесу. В якості критеріїв цієї ефективності виступають: збільшення значущості внутрішніх мотивів у

загальній структурі трудової мотивації; підвищення адаптаційних здібностей особистості; стійке позитивне ставлення до праці; сформованість абрису трудової діяльності в перспективі майбутнього тощо. Вбачається необхідним розроблення та прийняття програми психологічного тренінгу «Формування внутрішньої мотивації до праці в перспективі майбутнього у засуджених».

XIV. Мін'юсту України на основі пропозицій ДКВС України рекомендується розробити Програму організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі на 2022–2032 рр., яка має містити заходи щодо удосконалення діючих та впровадження нових форм здійснення трудової діяльності такими особами, а також впровадження альтернативних видів діяльності, що прирівнюються до залучення до праці, з урахуванням соціально-демографічної характеристики та криміногенного складу засуджених до позбавлення волі.

У Програмі організації трудової діяльності засуджених до позбавлення волі на 2022–2032 рр., зокрема, сформулювати наступні ініціативи, спрямовані на покращення ситуації щодо їх працевлаштування під час перебування в УВП:

1. Модернізувати підприємства УВП, переглянути державне замовлення щодо них з урахуванням асортименту продукції, що виготовляється на таких підприємствах, та запровадити регіональне замовлення, попередньо доповнивши ст. 1 Закону України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 р. № 156-VIII дефініцією «регіональне замовлення».

2. Розвивати співпрацю з юридичними особами та фізичними особами – підприємцями, які на договірних засадах надають можливість працювати певним категоріям засуджених до позбавлення волі. Для забезпечення прав та законних інтересів засуджених встановити в абз. 1 ч. 1 ст. 118 КВК України пріоритет щодо укладання із засудженим за його наполяганням трудового договору.

3. Запровадити як пілотні проєкти підприємницьку форму організації праці засуджених до позбавлення волі та працевлаштування таких осіб на виробництвах, реконструйованих або створених в рамках державно-приватного партнерства для з'ясування переваг та недоліків таких форм організації трудової діяльності засуджених.

4. Внести зміни до ст. 6, 110, 125, 126 КВК України, спрямовані на забезпечення умов для здобуття засудженими до позбавлення волі вищої освіти дистанційно та передбачити можливість заміни навчанням оплачуваної трудової діяльності, яка здійснюється на добровільних засадах.

5. Констатовано, що залучення до праці – це суб'єктивне право засудженого, яке зобов'язує адміністрацію колонії забезпечити реалізацію цього права. Підкреслено, що ефективним засобом виховання є лише добровільна праця, без жодних примусових заходів. Тому головним завданням адміністрації установ виконання покарань визнано не просто створення необхідних умов для праці засуджених, а їх свідоме залучення до трудової діяльності.

6. Обґрунтовано, що робота ув'язнених повинна бути їхнім обов'язком. Необґрунтована ж відмова працювати (принаймні чотири рази на рік) має бути визнана злісним порушенням встановленого порядку відбування покарання. З огляду на зазначене, підтримано пропозицію

відредагувати ч. 1 ст. 107 КВК України таким чином: змінити слова «брати участь у трудовій діяльності» на «працювати в місцях та на роботах, що визначаються адміністрацією колонії».

7. Підтримано пропозицію щодо удосконалення порядку організації/залучення засуджених до суспільно корисної праці шляхом внесення зміни до ст. 118 КВК України «Залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці», зобов'язавши їх працювати, залишивши дозвіл працювати за бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії засудженим, які досягли пенсійного віку; інвалідам I та II групи; хворим на активну форму туберкульозу; жінкам з вагітністю понад чотири місяці; жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях».

8. Обґрунтовано пропозицію щодо доповнення ч. 3 ст. 107 КВК України абзацом сьомим такого змісту: «Засуджені, які мають виконавчі листи, а також зобов'язані відшкодувати заподіяну шкоду відповідно до статей 136 і 137 цього Кодексу, повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією виправної колонії. Відмова від таких робіт тягне відповідальність за невиконання законних вимог адміністрації виправної колонії».

9. Засуджені до відбування покарання в місцях позбавлення волі, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, є застрахованими особами, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, а суми заробітної плати, винагород, виплат, що ними отримані, є базою для нарахування та сплати податку на доходи фізичних осіб, військового збору та ЄСВ, як це передбачено пп. 164.2.1, пп. 164.2.2 п. 164.2 ст. 164, п. 167.1 ст. 167, п. 161 підрозділу 10 розділу XX ПК України, п. 5 ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 7, ч. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

10. Всі заходи та гарантії щодо виконання ув'язненими трудових обов'язків у разі залучення до праці на контрагентському об'єкті мають відповідати аналогічним заходам, які встановлені для всіх працюючих громадян. Прокуратура як орган, на який покладений нагляд за дотриманням законів під час застосування заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, має проводити систематичні й ретельні перевірки умов та рівня оплати праці засуджених на таких підприємствах. А якщо засуджені ще й проживають на території контрагентського об'єкта, то ще й умов їх проживання та поводження з ними як керівників названих підприємств, так і адміністрації установ виконання покарань, у яких вони відбувають призначене судом покарання у виді позбавлення волі. Відповідно, праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари та не має на меті завдання засудженій особі фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження з боку адміністрації установ виконання покарань. Необхідність залучення засудженого до праці передусім є намаганням досягти таких позитивних змін у його особистості, які б сприяли свідомому відновленню соціального статусу засудженого, поверненню до самостійного життя в суспільстві. Працевлаштування засуджених на контрагентських об'єктах є одним із передових засобів кримінально-виконавчої політики держави, який має виховне значення у процесі ресоціалізації засуджених. Це є однією з основних складових частин на шляху до соціальної адаптації засудженого.

11. Установи виконання покарань, юридичні особи, фізичні особи – підприємці, для яких засуджені виконують роботи / надають послуги, утримують із зарплати/винагороди останніх

на загальних підставах податок на доходи фізичних осіб, військовий збір, нараховують ЄСВ. Суму заробітної плати засуджених після відрахування податків та зборів перераховують на депозитний рахунок установи виконання покарань для здійснення подальших відрахувань та відшкодувань з обов'язковим відображенням на особовому рахунку засудженого (див. п. 5.1 розділу V наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі»).

12. Факторами, які здорожують працю засуджених та певною мірою ускладнюють забезпечення їх оплачуваною працею в силу її фінансової не вигідності для роботодавців, можна вважати обов'язкову сплату мінімального страхового внеску незалежно від того, що засуджені можуть отримувати меншу заробітну плату від установленого законом розміру мінімальної заробітної плати через неповний робочий день та невиконання норми виробітку, а також плату за працевикористання засуджених. Усе це збільшує фінансове навантаження на фонд оплати праці установ виконання покарань та підприємств Державної кримінально-виконавчої служби України.

13. Треба констатувати, що сьогодні спостерігається низька зацікавленість у використанні праці осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі, на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності, що є контрагентськими об'єктами. Це пов'язано з тим, що держава не впроваджує пільгових умов оподаткування, мотиваційних заходів, що могли б зацікавити використовувати працю спецконтингенту. Досі не визначено є позиція і установ виконання покарань, перед якими поставлені завдання, пов'язані з примноженням соціального капіталу суспільства. Разом з тим, прості форми ресурсної експлуатації місць ув'язнення відживають свій вік. Саме тому ідея створення єдиного виробничого холдингу на базі в'язничних підприємств, що сприятиме підвищенню операційної ефективності державних підприємств в кримінально-виконавчій системі та збільшенню кількості працюючих засуджених в установах виконання покарань, є неможливою для реалізації. Це ще підтверджується відсутністю кваліфікації у засуджених, так як більше половини засуджених становлять особи віком до 30 років, які не мають трудового стажу та робітничих спеціальностей. Відповідно продукція, виготовлена засудженими, не може бути конкурентна тій, яку виготовляють працівники зі спеціальною освітою. До того ж існують проблеми: застаріле промислове обладнання, податкове навантаження, вплив кримінальної субкультури, немотивовані співробітники установ. Це не дає підстав застосовувати ті ж самі принципи до управління промисловими комплексами, які існують у «вільному суспільстві». На даний час бухгалтерський облік заробітної плати засуджених ведеться частково в установі, частково на підприємстві установи та інших контрагентських об'єктах. Саме тому на сьогодні потрібна зміна організації відокремленого ведення обліку заробітної плати засуджених між державним підприємством установи та кримінально-виконавчою установою: від ведення таблиці обліку використання робочого часу до проведення відрахувань і утримань із заробітної плати засуджених, включаючи завершальний етап – виплату заробітної плати засудженим до обмеження волі.

14. МОН України та Мін'юсту України розробити Стратегію розвитку освіти засуджених до позбавлення волі впродовж життя з урахуванням соціально-демографічного профілю, криміногенного складу засуджених, потреб ринку праці та міжнародних стандартів

поводження із засудженими, до яких приєдналася Україна, План заходів щодо її реалізації та нову редакцію програми диференційованого виховного впливу на засуджених «Освіта».

15. Внести зміни і доповнення до: КВК України: а) ст. 125: викласти в новій редакції її назву «Здобуття освіти засудженими до позбавлення волі», ч. 1 «У колоніях здобуття освіти засудженими здійснюється відповідно до законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про вищу освіту» та доповнити ч. «1¹. Засудженим до позбавлення волі забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти як обов'язкової та професійної (професійно-технічної) освіти як необхідної для подальшої ресоціалізації» та «1². Засуджені до позбавлення волі можуть здобувати фахову передвищу та вищу освіту у відповідних закладах освіти державної, комунальної та приватної форм власності на конкурсній основі за дистанційною формою здобуття освіти»; б) ст. 126: викласти в новій редакції її назву «Організація навчання засуджених до позбавлення волі», ч. 1 «Організація навчання засуджених до позбавлення волі здійснюється відповідно до законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про вищу освіту» в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» та перше речення ч. 2 «На період зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання здобувачів освіти або проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчаються, звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством»; доповнити ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005 р. № 2713-IV «п. 16)¹ створювати умови для здобуття засудженими фахової передвищої та вищої освіти».

16. З метою приведення кримінально-виконавчої системи у відповідність до міжнародних нормативно-правових актів, зокрема щодо подальшого стимулювання праці засуджених жінок у місцях позбавлення волі, пропонується вивчення та застосування позитивного досвіду найбільш успішних пенітенціарних систем розвинених країн. Зокрема, на прикладі досвіду Федеративної Республіки Німеччина позитивним є: індивідуальна (підприємницька) трудова діяльність засуджених, зокрема жінок. У зв'язку з цим, пропонується закріпити право засуджених, зокрема жінок, займатися підприємницькою діяльністю, шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 60 Кримінально-виконавчого кодексу України пункт 1.1 такого змісту: «та у формі підприємницької діяльності»; та доповнення Глави 18 Кодексу Статтею 118¹ «Підприємницька діяльність засуджених до позбавлення волі жінок»; – державна підтримка осіб звільнених з місць позбавлення волі. Доцільно було б в Україні на законодавчому рівні закріпити страхування по безробіттю засуджених жінок після їх звільнення. Така гарантована підтримка позитивно вплине на криміногенну обстановку в суспільстві, і, як наслідок, суттєво скоротиться латентна та рецидивна злочинність в Україні. Із досвіду Сполучених штатів Америки цікавим є: реадптація звільнених жінок до умов життя на волі, зокрема це стосується засуджених жінок. У зв'язку з цим, було б доцільно розробляти спеціальні програми підготовки жінок до звільнення з урахуванням їхньої соціально-психологічної типології. Програми мають охоплювати індивідуальні та групові заняття, спрямовані на адаптацію жінок до життя на волі, включаючи створення реального чіткого плану отримання ними необхідної підтримки. У разі запровадження в Україні такої форми

існування виправних установ, як приватизація в'язниць, необхідно на законодавчому рівні прописати всі можливі варіанти заохочення приватних інвесторів співпрацювати з пенітенціарною службою. Також необхідно розробити суворі правила тримання засуджених у приватизованих в'язницях і здійснювати повний і суворий контроль за їх виконанням для забезпечення безпеки засуджених у приватизованих в'язницях у цілому, і жінок-засуджених зокрема.

17. Соціальна адаптація та трудові правовідносини осіб, звільнених після відбуття покарання, є складовими більш загальних за своїм змістом процесів ресоціалізації та соціальної реабілітації відповідних категорій осіб. Правове регулювання соціальної адаптації та трудових правовідносин осіб, звільнених після відбуття покарання, має складний механізм та міжгалузевий характер по відношенню до галузей права, оскільки суспільні відносини у досліджуваній сфері врегульовані нормами конституційного, адміністративного, трудового, кримінального, кримінально-виконавчого права, права соціального забезпечення та міжнародного права. Законодавство України належним чином врегулює соціальні та трудові правовідносини за участю засуджених осіб на різних етапах – як на етапі засудження, так і на етапах відбування покарання та звільнення після відбуття покарання, а також встановлює не лише гарантії, а й обмеження для відповідних категорій осіб.